

časopis za **kritiko** znanosti

**Kritika Friedricha Lista /
Vprašanja razvoja kapita-
lizma in socialistična kriti-
ka / Kritika "kvantitativ-
ne metodologije" v socio-
loškem raziskovanju in
prispevki h kvantitativnem
raziskovanju**

53—54/1982

UDK 3

časopis za kritiko znanosti

**Kritika Friedricha Lista /
Vprašanja razvoja kapita-
lizma in socialistična kriti-
ka / Kritika "kvantitativ-
ne metodologije" v socio-
loškem raziskovanju in
prispevki h kvantitativnem
raziskovanju**

53—54/1982

UDK 3

IZDAJATA:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana
Revijo sofinansirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije.

IZDAJATELJSKI SVET:

dr. Andrej Kirn, Tomaž Krašovec, Zdravko Kravanja, Franci Pivec (predsednik),
Rudi Podgornik, Marjan Pungartnik, Ivo Soče.

UREDNIŠTVO:

Igor Bavčar, Pavel Gantar, Peter Gruden, Srečo Kirn, Bogomir Kovač, Bojan Kor-
sika, Lev Kreft, Erna Kraševce, Luka Markovič, Mitja Maruško, Tomaž Mastnak,
Rudi Podgornik, Diana Sivec, Leo Šešerko (odgovorni in glavni urednik), Nada
Špolar-Kirn, Peter Wieser, Siniša Zarič, Pavle Zgaga in Janko Zlodre.

NASLOV UREDNIŠTVA: Trg osvoboditve 1/II, Yu - 61000 Ljubljana.

NAROČNINA:

Cena enojne številke 40 din, cena dvojne številke 80 din.

Celoletna naročnina je 200 din.

Številka žiro računa: 50100-678-47303, za Časopis, UK ZSMS,

Predsedstvo, Trg osvoboditve 1/II.

Po sklepu Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3.

1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

Zoran Simić

Stara Ježica 9

61000 Ljubljana

OPREMA

Ranko Novak

Studio Znak

Moše Pijadeja 31

61000 Ljubljana

VSEBINA

Pojasnilo o prekinitvi objavljanja novega slovenskega prevoda

Marxovega "Kapitala"

str.

I. DEL: Kritika Friedricha Lista

Franček Drenovec: Smith, List in Marx: iskanje vzrokov bogastva

str. 5

Tomaž Mastnak: Vprašanja razvoja kapitalizma in socialistična kritika.

Ob Marxovi kritiki Friedricha Lista

str. 30

O prevedenih tekstih

str. 81

Karl Marx: Iz ekscerptov iz "Nacionalnega sistema politične ekonomije"

Friedricha Lista

str. 83

Karl Marx: O Friedricha Lista knjigi "Nacionalni sistem politične

ekonomije"

str. 84

Uredniške opombe

str.

Uredniška pojasnila

str. 104

Kazalo "Nacionalnega sistema politične ekonomije" Friedricha Lista z

oznakami Marxovih citatov

str. 109

Primerjava Marxovih citatov iz "Nacionalnega sistema politične

ekonomije" Friedricha Lista v ekscerptih iz tega dela in v

rokopisu "O Friedricha Lista knjigi "Nacionalni sistem

politične ekonomije"

str. 111

Vprašanje datiranja prevedenih Marxovih tekstov

str. 112

Slovarček k prevodu Marxove kritike Lista

str. 115

II. Kritika "kvantitativne metodologije" v sociološkem raziskovanju in prispevki h kvalitativnemu raziskovanju

Milan Mesić: Družbena pogojenost empiričnega raziskovanja družbe

str. 117

Uredniška opomba /Pavel Gantar/

str. 131

Frane Adam: Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v

sociologiji

str. 132

René Lourau: Analitična situacija

str. 245

Barney E. Glaser, Anselm L. Strauss: Odkrivanje substantivne teorije:

osnovna strategija kvalitativnega raziskovanja

str. 261

Ornando Fals Borda: Kako raziskovati realnost, da jo opremimo za

prakso

str. 275

Harteig Berger: "Tematska zavest" kot vodilni pojem emancipatorsko

usmerjene sociološke raziskave

str. 283

Povzetki

str. 292

CONTENTS:

An explication on cessation of publishing the new slovene translation of Marx's "Capital"	Page:
I. Criticism of Friedrich List	
Franček Drenovec: Smith, List and Marx: The search for the causes of wealth	Page 5
Tomaž Mastnak: Questions of the development of capitalism and the socialistic criticism. On Marx's criticism of Friedrich List	Page: 30
On the translated texts	Page: 81
Karl Marx: From the excerpts of Friedrich List's "National System of Political Economy"	Page: 83
Karl Marx: On Friedrich List's book "National System of Political Economy"	Page: 84
Editorial notes	Page:
Editorial explanations	Page: 104
Table of contents of Friedrich List's "National System of Political Economy" with denotations of Marx's quotations	Page: 109
Comparisson between Marx's quotations in excerpts of Friedrich List's "National System of Political Economy" and the manuscript "On manuscript "On Friedrich List's book 'National System of Political Economy'"	Page: 111
The dating questions on Marx's translated texts	Page: 112
Dictionary to the translation of Marx's criticism of List	Page: 115
II. Criticism of "quantitative methodology" in sociological research and contribu- tions to the qualitative research	
Milan Mesić: Social conditionality of the empiric studies of society	Page: 117
Editorial note /Pavel Gantar/	Page: 131
Frane Adam: Qualitative methodology and action research in sociology	Page 132
René Lourau: Analitic situation	Page: 245
Barney E. Glaser, Anselm L. Strauss: Revealing of substantival theory: basic strategy of qualitative research	Page: 261
Ornando Fals Borda: How to research the reality in order to change it (for the praxis)	Page: 275
Harteig Berger: "Thematic sense" as the leading idea of emancipatorily orientated sociological research	Page: 283
Abstracts	Page: 292

SOMMAIRE

Les raisons de l'interruption de la publication de la nouvelle traduction
du "Capital" p.

I. ère partie: La critique de Friedrich List

Franček Drenovec: Smith, List et Marx: recherches des origines de
l'enrichissement p. 5

Tomaž Mastnak: Questions du développement du capitalisme et critique
socialiste. A propos de Friedrich List critiqué per Marx p. 30

Sur les textes traduits p. 81

Karl Marx: Extraits tirés de l'ouvrage de Friedrich List "Le système
de l'économie politique" p. 83

Karl Marx: Au sujet de l'ouvrage de Friedrich List "Le système national
de l'économie politique" p. 84

Notes de la Rédaction de la revue p.

Commentaires de la Rédaction p. 104

Sommaire de l'ouvrage de Friedrich List "Le système national de

l'économie politique" avec indication des citations de Marx p. 109

Comperaison des citations de Marx tirées du "Système national de
l'économie politique" de List contenues dans les extraits de
cet ouvrage et dans le manuscrit de l'article "Au sujet de
l'ouvrage de Friedrich List "Le système national de
l'économie politique" p. 111

Questions de la datation des textes de Marx traduits p. 112

Lexique des termes utilisés dans la traduction de la critique de List par
Marx p. 115

II. ème partie: Critique de la "methodologie quantitative" en matière d'investiga-
tion sociologique

Milan Mesić: Conditinnement social de l'investigation empirique de la
Société p. 117

Note de la rédaction /Pavel Gantar/ p. 131

Frane Adam: Méthodologie qualitative et recherches actives en matière
de sociologie p. 132

René Lourau: La situation analytique p. 245

Barney E. Glaser, Anselm L. Strauss: Découverte de la théorie
substantive: la stratégie fondamentale de l'investigation
qualitative p. 261

Ornando Fals Borda: Comment étudier le réalité pour la transformer en
"praxis" p. 275

Harteig Berger: La "consience thématique comme concept directeur
d'une investigation sociologique à visée émancipatrice
thématique p. 283

Résumés p. 292

INHALTSVERZEICHNIS

Erklärung über die Einstellung der Veröffentlichung der slovenischen Übersetzung des "Kapitals" von Marx	S.
I. Die Kritik des Friedrich Lists	
Franešek Drenovec: Smith, List und Marx: Das Suchen nach den Ursachen des Reichtums	S. 5
Tomaž Mastnak: Die Fragen über die Entwicklung des Kapitalismus und die sozialistische Kritik. Anlässlich der Kritik Marx's an Friedrich List	S. 30
Über die übersetzten Texte	S. 81
Karl Marx: Aus den Exzerpten aus dem "Nationalen System der politischen Ökonomie"	S. 83
Anmerkungen des Redakteurs	S.
Erklärungen des Redakteurs	S. 104
Inhaltsverzeichnis des "Nationalen Systems der politischen Ökonomie" von Friedrich List mit Angaben der Zitate von Marx	S. 109
Der Vergleich der Zitate von Marx aus dem "Nationalen System der politischen Ökonomie" von Friedrich List in den Exzerpten aus diesem Werk und im Manuskript "Über Friedrich Lists Buch 'Nationales System der politischen Ökonomie'"	S. 111
Die Frage über die Datierung der übersetzten Texte von Marx	S. 112
Wörterbuch zur Übersetzung der Kritik von Marx an List	S. 115
II. Die Kritik der "quantitativen Methodologie" in der soziologischen Forschung und Beiträge zur qualitativen Forschung	
Milan Mesić: Die gesellschaftliche Bedingtheit der empirischen Forschung der Gesellschaft	S. 117
Anmerkungen der Redaktion /Pavel Gantar/	S. 131
Franešek Adam: Qualitative Methodologie und Aktionsforschung in der Soziologie	S. 132
René Lourau: Analytische Situation	S. 245
Barney E. Glaser, Anselm L. Strauss: Das Entdecken der substantiven Theorie: die Grundstrategie der qualitativen Forschung	S. 261
Ornando Fals Borda: Wie man die Realität untersucht, um sie zu verändern /für die Praxis/	S. 275
Harteig Berger: "Das thematische Bewußtsein" als führender Begriff der emanzipatorisch orientierten soziologischen Untersuchung	S. 283
Zusammenfassungen	S. 292

SMITH, LIST IN MARX: ISKANJE VZROKOV BOGASTVA

Pojasnilo o prekinitvi objavljanja novega slovenskega prevoda Marxovega "Kapitala"

inše ekonomije.

Redakcija je 14. 12. 1982 sklenila, da Časopis za kritiko znanosti prekine zaporedno objavljanje poglavij Marxovega "Kapitala I", ker stojijo proti temu objavljanju institucionalne ovire in monopolni interesi. To pa ne pomeni, da se redakcija dokončno odpoveduje izvedbi svojega sicer večletnega projekta, zlasti če bodo to zahtevale strokovne nedodelanosti siceršnjih projektov. S tem bo Časopis za kritiko znanosti na svoj način prispeval k akcijam ob obletnici smrti avtorja teksta, katerega objavljanje prekinja.

Če bi se spomnili le svojih čas. Na Dunaji in v Švici, s pomembnimi nemškimi praprevki, se je nemška ekonomija natanko trideset let po Listovi knjigi otresla tistega, za kar se je tedaj izkazalo, da to bile prav iluzije in fraze Angležev in Francozov, in zdelo se čisto na novo. Ta nov razvoj je prispevala v okoliščinah prav ne-angleške nove dejanskosti. Novo poganjanje industrije v praksi je uspelo prav zaradi poslušne Ferrierja, Listu in njemu podobnim, in zaradi odvinitve od pomembne iluzije tedanje angleške ekonomije.

Marxove pripombe k Listu iz leta 1845 so kot pripombe k Listovi politični ekonomiji nepopolne. Glej to to o stvarih, s katerimi se ukvarjajo tukaj List in Marx, bi imela Marxova kritika politične ekonomije povedati le vse kaj drugega.

Marx pravi o Listu: »Njegovo delo so velika odkritja takih bašt, da je hotel Adam Smith s svojo teorijo varati svet in da se mu je ostali svet pustil varati.« To seveda ni način, na kakršnega bi kadarkoli razmišljali o klasičnih ekonomistih Marx. Povedal pa je svoje o »nori obliki« kategorij klasične ekonomije.

Marx pravi o Listu: »Produktivna sila se prikazuje kot bitnost, ki je neskončno vzhajena nad menjalno vrednostjo. Ta sila terja zase sušilo notranjega biskva, menjalna vrednost mesto minljivega pojava. Sila se prikazuje kot neskončno, menjalna vrednost kot končno, ona kot nematerialna, ta kot materialna, vse ta nasprotja pa najdemo pri gospodu Listu. V materialni svet menjalnih vrednosti vstopa torej nadčutni svet sil.« itd.

Prav. Marx Listu na tem mestu tudi odgovarja: »Da bi razbili mistični lesk, ki ozarja 'produktivno silo', moramo odpreti samo prvo boljše statistiko. Tu se govori o vodni sili, parni sili, človeški sili, konjski sili. Vse to so 'produktivne sile'.« To niso produktivne sile, temveč vodne, parne, človeške, konjske fizične sile. Tako odgovarja italijanski KP letos moskovska Pravda: »Vsi proizvodne sile – tovarne, zavodi, rudniki, elektrarne, zemlje – je to čisto vse, kar ima povedati o proizvodnih silah tudi Marx?

Kaj pravi, pravzaprav, o proizvodnih silah List? »Sila, da ustvarjamo bogastvo, je neskončno pomembnejša od bogastva samega.« »Vzroki bogastva so nekaj povsem drugega od bogastva samega.«

To isto, s kakrj istimi besedami, je govorila tudi angleška klasika. Smithovo delo je bilo: »Raziskovanje narave in vzrokov bogastva narodov.« Raziskovanje vzrokov bogastva pa je prav (naslov 1. knjige): »O vzrokih izboljšanja proizvodnih sil (itd.).«

UDK: 330,18

Franček DRENOVEC:

SMITH, LIST IN MARX: ISKANJE VZROKOV BOGASTVA

Sklicujem se na Marxove pripombe k Listovi knjigi »Nacionalni sistem politične ekonomije.«

Leta 1845 Marx napiše, »da nemški buržuj prihaja post festum, da mu je ... nemogoče nadalje razviti nacionalno ekonomijo, ki so jo izčrpali Angleži in Francozi. ... Nemški meščan lahko prida francoski in angleški dejanskosti samo še svoje iluzije in fraze. Kakor malo pa mu je mogoče, da bi v nacionalni ekonomiji prispeval kak nov razvoj, še bolj nemogoče mu je, da bi poganjal naprej industrijo v praksi.«

Ni res. Nacionalne ekonomije Angleži in Francozi niso izčrpali. Niti ji niso nemški meščani pridajali le svojih fraz. Na Dunaju in v Švici, s pomembnimi nemškimi prispevki, se je nacionalna ekonomija natanko trideset let po Listovi knjigi otrsela tistega, za kar se je tedaj izkazalo, da so bile prav iluzije in fraze Angležev in Francozov, in zaživela čisto na novo. Ta nov razvoj je prispevala v okoliščinah prav ne-angleške nove dejanskosti. Novo poganjanje industrije v praksi je uspelo prav zaradi prisluha Ferrierju, Listu in njima podobnim, in zaradi odvrnitve od ponujenih iluzij tedanje angleške ekonomije.

Marxove pripombe k Listu iz leta 1845 so kot pripombe k **Listovi politični ekonomiji** nepopolne. Gre za to: o stvareh, s katerimi se ukvarjata tukaj List in Marx, bi imela Marxova **kritika politične ekonomije** povedati še vse kaj drugega.

Marx pravi o Listu: »Njegovo delo so velika odkritja takšne baže, da je hotel Adam Smith s svojo teorijo varati svet in da se mu je ostali svet pustil varati.« To seveda ni način, na kakršnega bi kadarkoli razmišljal o klasičnih ekonomistih Marx. Povedal pa je svoje o »nori obliki«¹ kategorij klasične ekonomije.

Marx pravi o Listu: »Produktivna sila se prikazuje kot bitnost, ki je neskončno vzvišena nad menjalno vrednostjo. Ta sila terja zase mesto notranjega bistva, menjalna vrednost mesto minljivega pojava. Sila se prikazuje kot neskončno, menjalna vrednost kot končno, ona kot nematerialno, ta kot materialno, vsa ta nasprotja pa najdemo pri gospodu Listu. V materialni svet menjalnih vrednosti vstopa torej nadčutni svet sil.« Itd.

Prav. Marx Listu na tem mestu tudi odgovarja: »Da bi razbili, mistični lesk, ki ozarja 'produktivno silo', moramo odpreti samo prvo boljšo statistiko. Tu se govori o vodni sili, parni sili, človeški sili, konjski sili. Vse to so 'produktivne sile'.« To niso **produktivne** sile, temveč vodne, parne, človeške, konjske **fizične** sile. Tako odgovarja italijanski KP letos moskovska Pravda: »Vse proizvodne sile – tovarne, zavodi, rudniki, elektrarne, zemlja« – je to čisto vse, kar ima povedati o proizvodnih silah tudi Marx?

Kaj pravi, pravzaprav, o proizvodnih silah List? »Sila, da ustvarjamo bogastvo, je neskončno pomembnejša od bogastva samega.« »Vzroki bogastva so nekaj povsem drugega od bogastva samega.«

To isto, s skoraj istimi besedami, je govorila tudi angleška klasika. Smithovo delo je bilo: »Raziskovanje narave in vzrokov bogastva narodov.« Raziskovanje vzrokov bogastva pa je prav (naslov 1. knjige): »O vzrokih izboljšanja proizvodnih sil (itd.).«

In kaj je, končno, tudi Marxov namen v Kapitalu: zapustimo »to področje enostavne cirkulacije ali menjave blaga, iz katere črpa freetrader vulgaris svoje nazore, svoje pojme in merilo ... in pojdimo ... v skriti kraj **produkcije**.«²

Vidimo: vsi, angleški klasiki, List, Marx, vsi trdijo, da »bogastvo samo« – bogastvo v področju menjave, v svoji menjalni vrednosti, ni tisto, kar naj obravnava njihova teorija; pač pa »vzroke bogastva« – silo, da ustvarjamo bogastvo, proizvodno silo, za področjem menjave skriti kraj produkcije. Pa vendar trdi List o klasiki, da je »teorija menjalne vrednosti« in da zato vara; Marx o klasiki podobno, da so njene kategorije izraz nazorov, pojmov in meril blagovnega fetišizma; vidimo tudi, kaj trdi Marx (leta 1845, na primer) o Listu. Vsi pa se vedno vračajo k svojim **vzrokom bogastva, k proizvodnim silam, v skriti kraj produkcije**. Vsa ta politična ekonomija, vključno z Marxovo, je obremenjena s tem. In s tem kot s prav **svojo** posebno razliko nasproti drugim teorijam, ki naj bi v svoji nori obliki varale varale. Poglejmo zato, za kaj gre.

SMITH IN KLASIKA

1.

Sto in več let pred Listovo kritiko **klasične** »teorije menjalne vrednosti« je bila seveda še neka druga takšna »teorija menjalne vrednosti«, bila je v Angliji, Franciji in povsod po svetu, kjer so med posameznimi tradicionalnimi, fevdalnimi in sorodnimi naturalnimi proizvodnimi sistemi posredovali v večjem obsegu trgovinske transakcije, menjava in zato denar. Kjerkoli so bili trgi, menjava in denar, so bile tudi teorije o menjavi in o denarju: monetarizem, merkantilizem, vse možne in različno izpopolnjene variante starodavne dvatisočletne hrematistike. Bile so v mediteranski antiki, v Indiji in na Kitajskem; med Arabci in, posebej izdelane, v srednjeveškem Bizancu; bile so državne doktrine srednjeveških italijanskih mest, potem Španije in Portugalske; še nekoliko kasneje, in v najbolj dovršeni monetaristični in merkantilistični verziji, državne doktrine na francoskem in angleškem dvoru, uzakonjene po napotkih takšnih mož, kot so bili Bacon, Hume itd.

To še ni čas kapitalizma, pa čeprav so tu že trgovci, enostavna cirkulacija blaga in denarja in akumulacija denarja. Edino **trg** je, večinoma mednarodnen, ki posreduje menjavo in denar. Ponudba na trgu so raznolika **naravna bogastva** različnih predelov sveta, ki jih spravijo do trgovine tradicionalni, fevdalni ali državni gospodarji, katerim ta bogastva **pripadajo**. Povpraševanje izhaja iz njihovega tradicionalnega, z ustrojem naturalnega sistema določenega dohodka. Namen menjave je najprej poživitev strukture tega tradicionalnega dohodka; kasneje spreminjanje le-tega v material splošnega ekvivalenta, v denar. Kjer se vključi trgovec, akumulira denar kot svoj lastni aristokratski dohodek. Kjer so potrebni za eksploatacijo domačih naravnih bogastev posebni posegi, ki v okviru obstoječih naturalnih sistemov še ne obstoje, organizirajo fevdalci, trgovci ali država rudnike, soline itd., morda tudi samo kmetijstvo (v razmerah izredno razvitega predkapitalističnega trga – v antiki npr.) na način suženjskega ali podobnega prisilnega dela. V vseh primerih se proizvodnja sama ne pojavlja kot »strošek«, kot faktor ponudbe ali cene. Faktor ponudbe je le to dejstvo naravnega bogastva, pripada-

jočega ozemlju tradicionalnega gospodarja, tako kot pripadajo temu ozemlju ergo gospodarju ljudje, ki ekstrahirajo naravno bogastvo; če jih prvobitno ni, se mu pripojijo na silo. Ponudba in cena in vse konsekvantne tržne transakcije so v zvezi z danim obstojem in strukturo tega **naravnega** bogastva; »proizvodnja« s tem bogastvom nima zveze, ne vpliva na obseg njegove razpoložljivosti, na njegovo ceno itd.

Predkapitalističnim razmeram odgovarja predkapitalistično pojmovanje, da je materialno bogastvo posameznikov in družbe **dano**, v družboslovnem smislu neproblematični prilastek stanovskih položajev in naravni prilastek narodov. V fiziokratski verziji predkapitalistične akumulacije je bogastvo družbe nekako le »proizvedeno«: v kmetijski proizvodnji, z dejavnostjo obiranja plodov narave (rodelstvo in manufaktura ta vsakoletni prirastek narodnega bogastva le »transformirata«).³

Vse te stvari v zvezi z **nastajanjem** materialnega bogastva se trgovine in trgovcev ne tičejo, ker nimajo nobene zveze z akumulacijo trgovskega dobička, sploh nobene zveze z nikogaršnjo akumulacijo. Zato se ne tičejo niti **ekonomske teorije**. Ekonomska teorija je v Evropi do konca 18. stoletja veda o posebnostih **denarne** oblike tradicionalnega bogastva, veda o denarju, in le v tej zvezi tudi o trgovini, menjavi, cenah, obrestnih merah. To so edine prave teme predkapitalističnega trga in predkapitalistične ekonomije. V »politični ekonomiji« zgodnje novoveške Evrope so seveda že izredno temeljito obdelane. Kot odlične analize denarja, trga itd. so ohranile svojo določeno aktualnost vse do danes. Konceptualna vsebina teh analiz pa je vedno le problematika cirkulacije in razdelitve **danega** materialnega bogastva družbe – v okviru države danega, ali vsako leto na novo pozetega, ali spreminjajočega se v tokovih mednarodne cirkulacije.⁴

2.

Položaj porajajočega se kapitalističnega **proizvodnega** sektorja je v teh razmerah slab. V okriljih trgovskega kapitala nastajajoča, vendar **industrijska** (manufakturna) proizvodnja, namenjena samo tržni realizaciji in odvisna za svoje inpute od trga, je soočena z reguliranjem trga po napotkih ekonomske hrematistike, ki v danih razmerah s spodbujanjem ekonomskih učinkov ekonomske sfere spodbuja takšno akumulacijo denarja, ki je, tako kot renta, po kateri se zgleduje, sama sebi namen in orientirana v centralne denarniške dejavnosti – bančništvo, mednarodno trgovino in državni zaklad. Predpostavka te denarniške akumulacije je prav siromašenje **proizvodnih** sistemov, med katerimi posreduje. Prav takšne razmere so, kot kaže, zadušile tehnološko že pripravljeno rojstvo industrijske/manufakturne proizvodnje v kakšni morda prav tedanji azijski družbi.

V Evropi so proizvedle te razmere zgodnjo klasično ekonomijo kot vejo splošnega družboslovnega preporoda svojega časa, vejo ideološkega osveščanja buržoazije in kapitalizma. Prva in izvorna **kritika** teorije trga, menjave in denarja, prakritika »teorije menjalne vrednosti«, dvatisočletne hrematistike – to je zgodovina **nastajanja klasične ekonomije**, v prvi vrsti angleške klasične ekonomije. »Bogastvo v denarju je le ... bogastvo v produktih, **spremenjenih v denar**,«⁵ je utemeljitev klasične teorije.

Ob siceršnji materialni **danosti** bogastva nima smisla postavljati vprašanja o **bogastvu samem**, razmišljati o cirkulaciji in prisvajanju bogastva in o preobrača-

nju bogastva v denar. Ekonomske teorije se tičejo prav zato, ker govori o bogastvu, ki ni dano, temveč ustvarjeno – **vzroki bogastva**. Naslov Smithove knjige je »Raziskovanje narave in vzrokov bogastva narodov«. Vzrok bogastva je: **proizvodnja**, delo, ustvarjanje bogastva, ki pride potem na trg in se spremeni v denar. Akumulacija denarja ni samostojni fenomen trga in trgovine, temveč derivirani fenomen proizvodnje. Zato se sprašuje Smith »o vzrokih izboljšanja proizvodnih sil dela«, ki so šele pravi vzroki dotekanja denarja v državo.

Smith: »Letno delo vsakega naroda je fond, ki ta narod najprej oskrbuje z vsemi življenjskimi potrebščinami in ugodnostmi, ki jih letno troši.«⁶ Zato tudi ne bomo ničesar **razumeli**, če bomo merili bogastvo le z denarjem, z njegovo menjalno vrednostjo – kajti meriti je treba v sferi, kjer bogastvo nastaja in kjer se oblikuje njegova družbena razpoložljivost, v **proizvodnji**. »Delo (je) resnično merilo menjalne vrednosti vseh predmetov.«⁷ »Resnična cena vsake stvari, to, kar človeka vsaka stvar, ki jo hoče pridobiti, resnično stane, je napor in trud, potreben za njeno pridobitev.«⁸

Prav kot teorija trga mora **ekonomska teorija** meriti z omejitvami in determinantami iz sfere nastajanja/proizvajanja bogastva, s proizvodnimi/delovnimi utroški. Ricardo: »So nekatere stvari, katerih vrednost izvira samo iz njihove redkosti. Nobeno delo jih ne more pomnožiti ... Nekateri izredni kipi, slike, redke knjige, kovanci ... Vendar pa to predstavlja zelo majhen del množine blaga, ki se dnevno zamenjuje na trgu. Največji del tistih dobrin, ki so predmet človeških želja, se priskrbi z delom. Te se lahko razmnožijo ne samo v eni sami, temveč v mnogih deželah skoraj neomejeno, če smo pripravljeni vložiti delo, ki je potrebno, da se proizvedejo.«⁹ Prav **razpoložljivost/redkost** dobrin na trgu, večni splošni vzrok tokov cirkulacije blaga in konsekvntnih tržnih in **cenovnih** razmerij – je rezultat **proizvodnje**. Prav **ekonomski** odnosi so odnosi ponudbe iz proizvodnje in povpraševanje iz dohodka iz proizvodnje. So odnosi trgovcev, menjalcev, **ekonomskih** oseb na trgu, vendar »efektivni« le, ko so te osebe tudi **proizvodni** akterji.

To je prvobitna klasična kritika prvobitne »teorije menjalne vrednosti.« **Nova** postavitev ekonomske teorije izraža seveda samo to novo faktično določenost ekonomske sfere družbe. Za vse večne čase industrijskega načina proizvodnje, ki uveljavi nasproti predkapitalističnim procesom ekstrakcije naravnega bogastva proizvodnjo, ki »predpostavlja, da človek gospoduje nad naravo«¹⁰ – je postavila zgodnja klasika izvirno **kritiko** ekonomske teorije kot **samo teorije trga** in zastavila v pozitivnem smislu ekonomsko teorijo kot **teorijo ekonomskih posledic družbenega procesa proizvodnje**. Od novoveškega tehnološkega in družbenega preobrata dalje more biti zato **ekonomska teorija** samo: teorija **ekonomskega**, katerega vzrok je **družbeni proces proizvodnje**.

3.

Zgodovina novoveške ekonomije je od tega posega klasike naprej zgodovina zahtevnega spoprijema s sedaj precej bolj kompliciranim predmetom: ki je **hkrati** ekonomski in proizvodni, hkrati denarni in tehnološki; kjer statistično zajemamo denarne fenomene ekonomske sfere, da bi našli v njih tehnološke pomene proizvodne sfere.

4. Odnos klasične ekonomije in novega predmeta ekonomske teorije

O odnosu same klasične do tega novega predmeta ekonomske teorije naslednje:

Problem je dvojen: postaviti verodostojno formulacijo tržnega, **ekonomskega** dogajanja, in: **predstaviti** to dogajanje **takó**, da se lahko razumejo tudi njegovi pomeni iz sfere **proizvodnje**.

Predstavitve sfere proizvodnje se loti klasika s svojim pojmom »delo.« V tehnoloških razmerah njenega zgodnjega obdobja velja klasiki za ustvarjanje, proizvodnjo – delanje, delo. »Delo« je v tem načelnem pomenu istoznačno s »proizvodnjo«, pomeni prav proizvodnjo, izdelovanje. Realni **proizvodni** strošek je le »napor in trud«, ki sestavlja **delo**.

Ekonomska teorija mora vedeti še, **kako** naj vidi proizvodnjo, vloženi napor in trud, **delo**, v fenomenih ekonomske sfere.

To stori vsaki ekonomski teoriji »teorija vrednosti« – teorem, ki ji predstavi tržne **cene** ne samo kot denarne cene, temveč tudi kot »**vrednosti**«. Denarne cene (»menjalne vrednosti«) ji predstavi tudi kot zastopnike nečesa drugega od denarja samega, kot zastopnike »stvarne«, »naravne« (ali kakršnekoli) vsebine blaga, ki zadobi na trgu še ta svoj denarni izraz. Posebne lastnosti te »stvarne« vsebine blaga so potem seveda »stvarno« merilo za gibanja denarnih cen, za gibanja v denarju izraženih ekonomskih tokov. Za klasično ekonomijo je »teorija vrednosti« torej: »teorija **delovne** vrednosti« – ki pravi, da je **delo** resnično merilo menjalne vrednosti vseh predmetov« in »resnična cena vsake stvari.«

5.

Večno značilni problem klasične »delovne« paradigme je: kako z delom, z delanjem delavcev predstaviti celotno vsebino proizvodnega procesa, ki proizvede blago in ki izvrše tudi dohodek za kapitalista; in kako z delom delavcev predstaviti **vsó** velikost denarne cene tega blaga, ki razpade na denarne mezde delavcev in denarni profit kapitalista?

Klasična ekonomija se tega problema preprosto **ne loti**.

Neki odgovor nanj seveda ima. Smith: »Redko se dogaja, da se lahko človek, ki obdeluje zemljo, vzdržuje s čim, dokler ne požanje žetve . . . V vseh poklicih in manufakturah potrebuje večji del delavcev gospodarja, da jim zastavi surovine za njihovo delo in njihove mezde in vzdrževanje, dokler ne dokončajo dela.«¹¹ »Brž ko se je kapital akumuliral v rokah nekaterih ljudi, je razumljivo, da ga bodo nekateri od njih uporabili za to, da zaposlijo marljive ljudi, ki jih bodo oskrbeli s surovinami in vzdrževali, da bi si ustvarili dobiček.«¹²

To je razložitev ekonomskega dejstva z njegovo lastno ekonomsko vzročnostjo. (Marx bo temu kasneje rekel »formalna« udeležba kapitalista v procesu proizvodnje.) Vrednostni teorem zahteva razumevanje dejstev ekonomske sfere z dejstvi iz sfere proizvodnje. V tej klasični obrazložitvi profita pa vidimo kapitalista še naprej le v ekonomski sferi, kako zastavlja delavcem denar in prejema zanj dobiček, kot bi prejemal obresti v banki. Klasika ohranja svoj izvorni vrednostni teorem, »teorijo **delovne** vrednosti« samo tako, da za **to** posebno ekonomsko dejstvo, dejstvo profita, redukcije na proces proizvodnje **ne izvede**. Problema se v smislu zahteve teorije vrednosti **ne loti**, ohranja samo opis **ekonomskega** razmerja.

6.

Drugi značilni klasični problem je uporabljanje **pojma** »delo«, pojma iz **načelne** samoopredelitve klasičnega sistema, v **konkretni** ekonomski analizi.

Smith, na primer, se zaveda problema takole: »Toda čeprav je delo resnično merilo menjalne vrednosti vseh predmetov, se njihova vrednost navadno ne ocenjuje po njem. Pogosto je težko ugotoviti razmerje med dvema različnima količinama dela. ... V eni uri naporne delavnosti je lahko več dela kot v dveh urah lahkega posla; v eni uri v obrti, ki zahteva 10 let učenja, več kot v enomesečni zaposlitvi v navadnem vsakdanjem poklicu. Zato ni lahko najti zanesljivega merila niti za napore niti za umska prizadevanja.«¹³ Kako si homogeno, izključno kvantitativno lastnost denarnih cen tolmačiti z raznoliko kvaliteto »napora in truda«, z delom skratka? **Tako:**

Smith: »V medsebojni zamenjavi proizvodov različnih vrst dela se navadno upošteva oboje. Toda različne vrste dela se ne vsklajajo s kakim natančnim merilom, temveč s pogajanjem, razpravljanjem na trgu, ustrezno takemu približnemu izenačevanju, ki sicer ni natančno, a zadošča, da se razvijajo posli v navadnem življenju.«¹⁴ Ricardo: »Vrednotenje različnih vrst dela se na trgu kmalu uskladi s točnostjo, ki je zadostna za vse praktične potrebe. ... Ako je delo, ki ga opravi v enem dnevu draguljarski pomočnik, več vredno kot enodnevno delo dni narja, tedaj je bilo to delo zdavnaj ustrezno vrednoteno in uvrščeno v lestvici vrednosti.«¹⁵

Tržna konkurenca itd., tržni proces vrednotenja postavi torej različne kvalitativne lastnosti dela v lestvico tako, da se vse te raznolike lastnosti na koncu le izrazijo kot enovita kvantitativna lastnost. »**Delovna**« vsebina vrednostnega teorema je s tem na videz utemeljena. »**Vrednostni**« zahtevi vrednostnega teorema pa le **ni** ustrezno. Ni odgovora na vprašanje, **kako** naj razumemo cenovna razmerja tudi kot razmerja iz sfere dela. Sfera dela ostane razumljena samo kot ta post hoc in sama po sebi neresnična »količina dela«, **in pika**; kot količina dela, ki ne pove o **delu**, vložnem v proizvodnjo blaga, ničesar drugega kot to, da je prav gotovo prav tolikšno, kolikerkšna je **cena** blaga.

»Delo« v klasični **teoriji vrednosti** je že neka čisto nova kategorija. Prilagojena je analizi menjalne vrednosti, omogoča, da (povprečne) cene imenujemo z »delom«, ne omogoča pa stika z delom v procesu proizvodnje. Ricardo ji pravi: količina dela, ki je potrebna za proizvodnjo določenega blaga. V dovršeni Marxovi verziji iste kategorije gre za: **abstraktno**; ter za **povprečno intenzivno, povprečno produktivno** (= družbeno-potrebno), **enostavno/nemultiplicirano** delo. Vsi prilastki, ki jih ima delo v procesu proizvodnje, so odstranjeni.

7.

Na ta način so za potrebe ekonomsko verodostojnega interpretiranja ekonomskega dogajanja samega vse tiste razsežnosti/kvalitete pojma »delo«, ki ga vežejo z njegovo izvirno definicijo in namenom, reducirane na **eno samo**: da ima kvantiteto, tisto razsežnost, ki je lastna ekonomski sferi, v denarju izraženim fenomenom. Temeljni kategorični princip klasične paradigme je za posebne potrebe »teorije vrednosti« **redefiniran**, čisto na novo postavljen. Prvobitna **proizvodnostna** vsebina principa je **odpravljena** v njegovi novi vsebini abstraktnosti in povpreč-

nosti. Ostaja le tisto, kar omogoča **neposredno** ujemanje z edino pravo razsežnostjo ekonomske-denarne sfere.

Pojem »delo« govori tedaj le še o verodostojnem ustrežanju ekonomski sferi, pa zato praktično **nič več** o svojem prvotnem pomenu označevalca sfere **proizvodnje** v ekonomskem modelu. Govori samo še v **ekonomskem** jeziku, kljub imenu od **drugod**.

Prvobitni klasični princip »delo« so izoblikovali v 17. in 18. stoletju filozofi in družboslovci širokega spektra (Smith še povsem med njimi). V 19. stoletju so pred njim konkretni problemi ekonomske teorije in ekonomske analize. Z njimi se ukvarjajo ekonomisti. Tej analizi je zastavila **zgodnja klasika** ta novi obvezni namen: nasproti hrematistiki predkapitalističnega trga: analizirati cene, cirkulacijo in akumulacijo tudi kot posredovane fenomene **proizvodne sfere**, ne le samonikle fenomene ekonomske sfere. Za to nalogo ji je zastavila **pojem »delo«**. Videli smo usodo tega pojma v rokah klasikov – ekonomistov. Kako se je obnesla takšna teorija?

8.

Pogled na stanje klasične politične ekonomije v 19. stoletju navaja k mešanim občutkom. Prav ta zaključevalni **proces ekonomsko-teoretske in analitične formulacije sistema** kaže podobo **procesa krize sistema**. Kot da je razplet v krizo vsebovan v relacijah sistema samega.

V ekonomski manipulaciji s svojim vrednostnim teoremom in v ekonomskem razumevanju le-tega nastopijo težave, in ekonomisti se zapletejo v vrsto protislovij. Izpod peres najpriznanejših ekonomistov časa prihajajo vse pogostejše na dan že prav bedaste variante vulgarnega, iz dela izpeljanega izvora vrednosti: »poslednja ura« itd. Na drugi strani izvajajo socialisti iz Ricardovega modela zaključek, kakršnega obstoječi duh teorije nikakor ne more sprejeti, čeprav je z modelom samim čisto konsistenten: če je delo edini izvor vrednosti, če presežek nad plačami delavcev ni utemeljen v ustrezni proizvodni funkciji – je lahko zakon vrednosti uresničen šele, ko izgine delež profita (presežne vrednosti) v družbenem proizvodu. Ekonomisti posegajo vse pogostejše po metodah, ki so v popolnem nasprotju z delovnim teoremom, ki pa ekonomski analizi vseeno pomagajo. Najbolj usodna pa je bila v 19. stoletju za klasično ekonomijo njena nesposobnost formulirati povprečne cene ob predpostavki »dela« kot edine prave (ustvarjalne) proizvodnostne osnove za povprečno profitno mero – ki je v praksi profitna mera na sredstva, vložena v »delo« plus »fiksni« kapital.

Pojem »delo«, čeprav ustrezno redefiniran, se je očitno slabo obnesel. Jezik klasične teorije delovne vrednosti postaja kljub vsem preformulacijam za potrebe ekonomske analize vse bolj neprimeren, okoren. Še najbolj neprimeren postaja za ekonomsko-teoretsko predstavitev proizvodnje. Klasična varianta delovne vrednosti je sama s seboj v stalnem protislovju. Osredotočena je okrog pojma, konstruiranega predhodno sami ekonomski analizi in brez razmišljanja o njegovi tukajšnji učinkovitosti; ki je potem za te posebne potrebe ekonomske analize redefiniran tako, da je njegova izvorna vsebina odpravljena; naposled se znajde v osrčju ekonomske analize pravzaprav nekako brez pravega razloga. Sodeluje v ekonomski analizi, pravzaprav določa pota ekonomske analize, ni pa iz nje same. Klasična ekonomija ostaja v procesu, v katerem postaja prava ekonomska teorija in ekonomska analiza – vse bolj **v zraku**.

Razplet nastopi z neoklasičnim preobratom, ki dà od leta 1871 naprej ekonomski teoriji novo izrazoslovje za način teoretskega razmišljanja in analize, ki so ju ekonomisti sprejeli že pred tem. V trenutku neoklasičnega prebrata ne pride do teoretskega konflikta, do sicer značilnega paradigmatičnega spora med **dvema** teorijama. Klasična ekonomija se v tem istem trenutku sesuje vase in je ni več. Neoklasika samo izrazi tisto, kar so klasiki-ekonomisti razmišljali že pred tem, pa niso mogli izraziti. Ob obrobjih klasičnega sistema so tovrstne zamisli, seveda nevključljive v sistem, že dolgo izdelovali: princip koristnosti je prisoten že od vsega začetka, močno prisoten pri Smithu in prav posebej poudarjen pri Sayu; princip faktorjev prav tako, prisoten v obliki koncepta treh dohodkov tudi že pri Smithu ter kasneje vse bolj, do stopitve v neoklasično produkcijsko funkcijo; itd.

V neoklasičnem modelu je tedanja (in sedanja) ekonomska teorija bolj poštena do sebe, kot je bila v utesnjujočih formah klasične teorije delovne vrednosti, utemeljenih na že dolgo nič več razumljenem izhodišču. Neoklasika postavi ekonomsko teorijo povsem nedvoumno kot teorijo ekonomske sfere – drugače ne more biti: **ekonomske** kategorije postavi v neposreden odnos samo do **ekonomskih** fenomenov, ponudbe, povpraševanja itd. To je ta vsebina njene realne uspešnosti nasproti klasiki: da so predmet ekonomske teorije ekonomski fenomeni, ki so v svoji ekonomski obliki samo to, in ne v tej isti obliki **hkrati** tudi nekaj drugega; ni **neposrednega odčitovanja** pomenov od nekoč drugod (to je iz proizvodne sfere). V neoklasičnem sistemu je zato proizvodna sfera prisotna samo posredno: preko ponudbe iz matematičnih modelčkov »proizvodnje« oziroma »tehnologije«. Tu je zato meja njene realne izboljšave nasproti klasiki. Proizvodnostna vsebina proizvodnje je seveda neodčitljiva tudi v neoklasični ekonomiji. Njen model proizvodne sfere bazira na konceptu faktorske strukture proizvodnega procesa, strukture »produktivnih faktorjev« in njihovih »fizičnih produktivnosti«, ki pa je zapisana po kriterijih **ekonomskega** pojavljanja **dohodkov** iz proizvodnje. Relacije te strukture, »tehnološke relacije«, si predstavi s formalno matematično manipulacijo s takšnimi ekonomskimi količinami. Itd. Dostop do proizvodnostne vsebine proizvodnje si je seveda nevede ukinila že analitična klasika. Neoklasika stori to tudi povsem nedvoumno in brez sprenevedanja. Ekonomska teorija postane **prava**. Postavljena je tako, da služi potrebam (»kratkoročne«) ekonomske analize. Prisotno je seveda vedenje o tem, da so v ozadju ekonomskih gibanj gibanja v proizvodnji. Zato je v ekonomskem modelu tudi simulacija proizvodne sfere. Simulacija zadošča, dokler se gibljejo tehnološke kvalitete proizvodne sfere še naprej tako, kot takrat, ko je zajemala teorija iz ekonomske statistike tipične relacije za konstrukcijo simulacijske sheme. Kadar se **ne**, ekonomski model spremembe ne opazi, opazi le nerazložljivo zmedo v obnašanju nove ekonomske statistike, glede na model. Neoklasika ne raziskuje vzrokov bogastva. Ne raziskuje proizvodnih sil družbe. Neoklasika je ustvarila **pravo** ekonomsko teorijo, je pa zato **dokončno** zavrgla namen, ki ga je ekonomski teoriji postavila zgodnja klasika: raziskovati, v **ekonomski** sferi, ki je tista **družbena** sfera pojavljanja družbenega procesa proizvodnje, **vzroke** družbenega bogastva, družbene **proizvodne sile**.

LIST

1.

Naš namen ni neoklasika. Le duh neoklasike, povsem prisoten že v klasični ekonomiji 19. stoletja; duh kratkoročne tržne analize, ki že opredeljuje klasično ekonomsko analizo kljub formalnemu okviru njene teorije delovne vrednosti.

Za to gre: da je klasika po Smithu in Ricardu (predvsem) samo še v **formalni** zvezi z velikim klasičnim namenom: da **prav kot ekonomska teorija** raziskuje tudi **vzroke** ekonomskega dogajanja in bogastva, da raziskuje **proizvodno silo družbe**, ki **ustvarja** bogastvo in **povzroča** njegovo cirkulacijo, razdelitev, potrošnjo itd. Ta namen, ta program za vso novoveško ekonomijo je utemeljila prav klasika. V njeni **analitični** uporabi koncepta »delo«/proizvodnja, v ekonomsko-teoretsko formalizirani »teoriji delovne vrednosti« pa očitno ne smemo videti ekonomsko-teoretske **uresničitve** programa – temveč le njegovo formalno manipulacijo, da se zadosti zahtevam **ekonomske analize**. Nikakor ne, da se zadosti **programu** tudi na ravni ekonomske analize. Klasična ekonomska analiza 19. stoletja je bližja neoklasični izpeljavi ekonomike kot svojemu lastnemu izvornemu predanalitičnemu programu.

Zato ni »ekonomska teorija«, na katero naleti List sredi 19. stoletja, nič več v duhu tistega, kar je vsebovano v Smithovem programu. Leta 1841. leta govori List s praktično istimi besedami kot leta 1776 Smith: o vzrokih bogastva, o proizvodni sili, ki ustvarja bogastvo, nasproti bogastvu samemu, v njegovi menjalni vrednosti. S temi besedami pa govori List kot o nečem čisto novem. Te besede nimajo zanj nobene zveze s klasično ekonomijo – klasična »teorija vrednosti« je za Lista pravzaprav **teorija menjalne vrednosti**, teorija cene, denarja in bogastva samega: kar v njegovem času res je. Teorijo o »vzrokih bogastva«, ki jo imenuje »teorijo proizvodnih sil,« postavi List kot nekaj **novega**, kontra klasični teoriji.

Iskanje »**proizvodne sile**« ni iskanje zatočišča pred industrijskim in kapitalističnim razvojem in pred **ekonomijo**, ki prodira na nemška tla. Ekonomija, ki prodira sredi 19. stoletja na nemška tla, ve zelo malo o industrijskem in kapitalističnem razvoju, kadar le-ta ni v neposredni zvezi s kratkoročnimi ekonomskimi učinki. Ko je »teorija menjalne vrednosti« Nemčiji svetovala, kar takšna teorija edino zmore, naj maksimizira kratkoročne ekonomske učinke, ji seveda ni bilo jasno, kakšni bodo dolgoročni, **proizvodno**-razvojni učinki takšnega **ekonomskega** ravnanja. Ne zna **raziskati**, ali bodo dobri ali slabi. V svojem ekonomskem modelu, ki istoveti ekonomsko s proizvodnim, **predpostavlja**, da bodo dobri. V Nemčiji so bili slabi. List vidi, da ve ekonomska teorija njegovega časa svetovati o ekonomskem (denarniškem, profitnem itd.) obnašanju, ne pa o tem, kakšne so konsekvence za proizvodni in tehnološki razvoj. Soočen s problemi, ki se ne tičejo samo denarja, trga, cirkulacije blaga, temveč ustvarjanja blaga, ki ga načela cirkulacije blaga prav onemogočajo; in z ekonomsko teorijo, ki se kljub temu ukvarja samo s problemi denarja, trga, cirkulacije blaga – mora List ponovno, **kot čisto znova**, načenjati to večno vprašanje o družbenih vzrokih bogastva, o proizvodni sili družbe, ki napaja trg in njegove procese.

List takšne »teorije proizvodnih sil« seveda ni napisal (o tem, zakaj ne, povedo pač Marxove pripombe). Njegov uspeh in uspeh njegovih somišljenikov je bil samo ta, da se je takratna Nemčija odrekla glavnim napotkom ekonomske teorije, ostalo je bil praktikizem. To je takrat zadostovalo. Čez petdeset let in kasneje tak-

šen praktizem za razvojne probleme Nemčije v spremenjenih okoliščinah že ni več zadostoval. Niti ne zadostuje danes, za vso plejado držav s podobnimi oziroma mnogo težjimi, a istovrstnimi problemi.

2.

V primerjavi z vsem tistim, kar je vsebovano v **Marxovi** kritiki, je ta Listov problem »ozek«. List je v celoti samo v okviru problematike razvoja, tehnološkega razvoja, razvoja, ki je povsem znotraj kapitalističnega načina proizvodnje.

Zato pa še ne smemo prezreti, da je List vseeno v **zelo podobnem** odnosu do klasičnega teoretskega načina **kot Marx**. Zaradi Marxove kritike tega ozkega konteksta, ki je Listov, ne prezirimo podobnosti njunega splošnega odnosa do klasike – oziroma **splošnosti problematike**, ki zadeva klasiko, Lista, Marxa **sploh**.

V ozkem Listovem kontekstu – kontekstu buržoaznega ekonomista, ki je soočen s problemom tehnološkega razvoja – smo priča ponovljeni artikulaciji **protesta** proti buržoaznemu družboslovju, ki si razmeji svoje analitično področje znotraj »ekonomskih oblik življenja družbe«, izven analize samega »načina proizvodnje družbenega življenja«. Listov protest sam v sebi ni razrešljiv, v kontekstu, v katerem je postavljen, ni rešitve. **Isti** protest pa je tudi Marxova **kritika politične ekonomije**: Marxova kritika buržoaznega teoretskega razumevanja relacije ekonomija – proizvodnja, in Marxovo lastno spraševanje o vzrokih bogastva, ki je tudi spraševanje o vzrokih družbenih razmerij v kapitalizmu. Kajti spraševanje o proizvodni sili, o **tehnologiji**, ni le spraševanje o »produktivnosti« družbe, temveč tudi o družbenih razmerjih, ki so vsebina dane tehnologije in njene materialne produktivnosti. »Tehnologija odkriva aktivno stališče človeka do prirode, neposredni produkcijski proces njegovega življenja in s tem tudi njegove družbene razmere, v katerih živi, ter duhovne predstave, ki izvirajo iz njih.«¹⁶

V luči protislovij klasičnega programa in izpeljave smo razumeli Listov protest. V prostoru teh istih protislovij se giblje tudi Marxova kritika. Oglejmo si jo v tem obveznem referenčnem prostoru, ki je bil tudi prostor njenega dejanskega nastajanja in izoblikovanja.

MARX

I.

1.

Marxov »protest« ni, kot Listov, protest proti že danemu, razkrojenemu stanju pozne angleške politične ekonomije, temveč proti celotnemu načinu, na katerega je angleška politična ekonomija svoj sistem sploh postavila in kjer je kasnejši razkroj že vsebovan.

Izhodišče je seveda isto, kot je bilo pri zgodnji klasiki, je enotno izhodišče novoveške analize družbenega procesa materialne reprodukcije.

Marxova ponovitev, sto in dvesto let kasneje, je vseeno samostojna. »Delo« in »proizvodne sile dela« odkrije in razkrije na novo in drugače, kot je to storila klasika. V njegovih prvih stikih z zgodnjimi klasiki je razumevanje, ki se vrti ok-

rog istega teoretskega namena, že povsem prisotno; prav tako pa tudi različnost. Ob njih razvije, na primer ob branju Skarbeka v Rokopisih iz 1844: »producerske ali produktivne bitne moči človeka,«¹⁷ itd. Ekonomsko-teoretsko gledano nudi takšen filozofski kontekst seveda še zelo malo; jamči pa proti empiricizmu specifičnega klasičnega razvitja pojma. In zato je toliko bolj jasen Marxov kasnejši rezultat – »ko Marx ne reče več: kakršne so bitne moči ljudi, takšno je njihovo izkazovanje življenja; temveč obratno, od načina izražanja življenja ljudi (proizvodnje ljudi) je odvisno, kaj ljudje (človek) so ... Marx ne uporablja več svojih običajnih pojmov: povnanjenje, čutna praksa, 'bitne moči človeka', pač pa imajo sedaj osrednje mesto pojmi 'proizvodnja', 'proizvodna praksa', 'način proizvodnje'.¹⁸ Povsem stran od klasičnega, v principu abstraktno-antropološkega, in v izvedbi zato prakticističnega dojetja pojma »delo«, je od tu naprej že Marxovo razumevanje **principa** izpostavljeno tako, da svoj namen: govoriti o ustvarjanju bogastva, o proizvodnji – čisto nedvoumno ohranja, in sicer po napotku točno določenemu v analizi. Tudi na pragu konkretne ekonomske analize mora govoriti Marx še naprej tisto, o čemer se je (samo) namenila govoriti tudi prvobitna klasika.

Zato **mora** izvesti Marx, na podlagi svoje ponovitve in **reformulacije** klasičnega **principa**, hkrati tudi kritiko klasične **analitične izvedbe principa** – s katero je sredi 19. stoletja tudi že soočen. Posebna **Marxova** ponovitev **principa** kliče h kritiki klasične **izvedbe**, h kritiki njene politične ekonomije.

V klasični teoriji vrednosti »končna oblika – denarna oblika – blagovnega sveta ... zastira družbeni karakter privatnih del in s tem družbene odnose privatnih delavcev, namesto da bi jih razodevala. ... Prav **kategorije** meščanske ekonomije pa sestojé iz takšnih oblik.«¹⁹ Nasprotno temu »pa je treba (v politični ekonomiji) iskati anatomijo meščanske družbe.« Predmet politične ekonomije ne sme biti le ta končna, denarna oblika blagovnega sveta, ki zastira, temveč: »način produkcije materialnega življenja«, politična ekonomija pa anatomija meščanske družbe teorija njenih »materialnih življenjskih odnosov.«²⁰

To je »splošni rezultat« Marxovega lastnega razvitja principa ter »vodilo« razvitju **politične ekonomije** na tej podlagi.²¹ Da ne podleže »nori obliki« kategorij meščanske ekonomije, je Marxovo vodilo za takšno drugačno postavitev ekonomske teorije njegov koncept **načina proizvodnje**.

Z Althusserjevimi besedami: »Naloga, katero nam postavlja Marx, ko zahteva od nas, da si ustvarimo **pojmem ekonomskega**, da bi mogli zgraditi **teorijo politične ekonomije**, ko zahteva od nas, da določimo področje, meje in pogoje veljavnosti matematizacije predmeta z njegovim pojmom,« je: »določiti **ekonomske fenomene** s pojmom (globalne) strukture **načina proizvodnje** ... Še natančneje, struktura, ki na **ekonomski** ravni konstituira in določa **ekonomske predmete**, je naslednja struktura: **enotnost proizvodnih sil in proizvodnih odnosov**.«²²

2.

Zastaviti si ekonomsko teorijo kot teorijo, določeno s pojmom načina proizvodnje, ne izhaja iz ekonomske teorije same po sebi oziroma iz njenega neposrednega predmeta, ekonomske sfere družbe. Kot teorija (»kratkoročnih«) ekonomskih problemov je ekonomska teorija povsem zadovoljiva tudi **brez tega**. Za **to dodatno** določitev ekonomskega s pojmom načina proizvodnje se odločimo, z

Marxom, če zahtevamo od ekonomske teorije še kaj več od neposredne ekonomske analize; če od nje zahtevamo, naj ne bo samo teorija ponudbe, povpraševanja, denarja in ekonomskih učinkov, temveč teorija vzrokov bogastva in vzrokov družbenoekonomskih načinov bivanja bogastva; naj ne bo samo teorija ekonomske sile, temveč teorija proizvodne sile, **anatomija** ekonomskih družbenih odnosov.

Če takšnih posebnih zahtev do ekonomske teorije nimamo, potem nima smisla komplicirati, in se zadovoljimo z izpopolnjenimi variantami neoklasike. Če jih imamo, pa si zastavimo to nalogo, ki nam jo postavlja Marx. In naprej: če te zahteve do ekonomske teorije imamo, pa nalogo slabo rešimo, bo še slabše, bomo govorili v **nori obliki** ne le o ekonomskih stvareh, temveč o stvareh, ki naj bi bile v tej naši predstavi njihova »materialna družbena baza«. V to past so se ujeli »socialisti«, ki so pripadali pozni klasični paradigmi, z družboslovno kreativnostjo nič več obremenjeni buržoazni teoriji. Na konkretnih primerih marksistične teorije vemo, da se je v to past »ujel« tudi velik njen del. **Naloga ni enostavna.**

3.

Zastaviti si ekonomsko teorijo s pojmom načina proizvodnje je celovita družboslovna opredelitev. Iz takšne opredelitve izhaja seveda tudi izvorno **klasično** razkritje. Klasika pa še ne stori analize prav te **celovite družboslovne konsekvence** svojega razkritja; **analizo** prepusti takoj ekonomistom. Tu pa je zanj že prepozno.

Marxov znani splošni rezultat je: »V družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose – v produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil« itd.²³ Prvo, kar Marx najpoprej predstavi, ne da bi že kar takoj govoril o »delu« ali kakorkoli o »proizvodnji«, je ta posebna skupina »**družbenih odnosov**.« Gre za družbene odnose. Njihova posebnost pa je ta, da so »določeni, nujni, od (človeške) volje neodvisni« odnosi, v katerih se »kot usmerjajoči **naravni zakon** siloma uveljavlja«²⁴ sila **materialnega procesa proizvodnje**, procesa »med človekom in naravo.«

Med temi »**proizvodnimi** odnosi« je, vemo, mesto ekonomske sfere. Marxovo vodilo za **ekonomsko** analizo, ki naj sledi iz takšne ponovitve klasičnega načela, je v tej, sami ekonomski analizi predpostavljeni **širši** strukturi, ki ji pove: da je mesto ekonomske sfere v **proizvodnih** odnosih, vendar v proizvodnih **odnosih**, v proizvodnih **družbenih odnosih**, ki materialnemu procesu proizvodnje šele »ustrezajo«, v katerih se materialna razmerja iz procesa proizvodnje šele »uveljavljajo«. Odnosi med ljudmi v **družbeni** produkciji svojega življenja niso neposredno njihovi odnosi iz **materialne** produkcije. Ekonomski odnosi na zelo posebne, **ekonomske** načine »ustrezajo« tistemu, kar je tehnološka vsebina **materialnega** kolektivnega prisvajanja narave.

Proizvodna baza družbenih odnosov (klasični »vzroki«) ekonomski analizi, ki ugotavlja ekonomske odnose, v le-teh ni neposredno razvidna. Razmerja, ki jih ugotavlja ekonomska analiza (tudi **povprečna** razmerja, kar je isto), niso že **hkrati** razmerja »**dela**« ali kakorkoli že. Ta razmerja iz proizvodne »baze« je treba razpoznavati v razmerjih ekonomske sfere še drugače, z ekonomski analizi še dodat-

no raziskavo – ki z ekonomske ravni najprej **sestopi**, da ugotovi možnosti in postavi napotke za pravilno »proizvodnostno« interpretacijo ekonomskega.

To je obvezen sestop z ravni ekonomskega v sfero, kjer so materialne proizvodne sile družbe. Karkoli govoriti o »proizvodnostni« pomenljivosti ekonomskih razmerij, pa tega sestopa **iz njih samih** ne storiti, je »nor«. Nič ne pomaga govoriti o **povprečjih** ekonomskih razmerij, ali o »ravnovesnih« količinah in porcijah itd. Povprečna ali ravnovesna razmerja povedo o sebi to, da ekonomske sile mirujejo, ker ustvarjeno ekonomsko razmerje ustreza silam, ki se sproščajo v proizvodni sferi. Ne povedo pa seveda nič o tem, kakšnim proizvodnim silam ustreza, kaj je tisto **proizvodno** razmerje, kateremu ustreza prav takšno ekonomsko razmerje (cenovno razmerje ali razmerje prisvajanja itd.), in kateremu bo čez čas že ustrezalo drugačno, in tako naprej.

Če so naš namen **vzroki** cirkulacije in prisvajanja bogastva, ima analiza ekonomskih odnosov dejansko svoj pomen šele tedaj, ko si zastavimo posebej tudi to analizo »proizvodnih sil« – katerih učinkovanje je prav ta specifična razlika **proizvodnih** odnosov, in specifična razlika družboslovne analize z »načinom proizvodnje«. »Proizvodne sile« moramo nekako **dejansko** identificirati, sicer ne bo iz analize proizvodnih odnosov in načina proizvodnje nič. »Skrivnostne proizvodne sile imajo v delih mnogih marksistov vlogo, kakršno je imela življenjska sila v delih starih fiziologov: te sile razložijo vse, nihče pa se ne vpraša, kaj pravzaprav so.«²⁵ Kakršnokoli teoretsko delo s **takšnimi** »proizvodnimi silami«, ali še raje s kakšnimi njihovimi »stopnjami razvitosti«, ni in ne more biti analiza v smislu proizvodnega načina; more pa biti na »družbeno-priznani« formuli utemeljeni samovoljni praktikizem v smislu poljubnih kriterijev, ki niso iz teoretskega konteksta.

4.

Tema **zgodnje** klasične šole so vzroki bogastva, proizvodne sile družbe, proizvodnja, delo, delitev dela, produktivnost dela – ukvarjanje s samim programom za ekonomsko teorijo. Tema **pozne** klasične ekonomije pa je trg, ekonomska sfera, na analizi katerih naj se program uresniči. Uspeha ni. Kategorije iz izvirnega programa služijo ekonomski analizi le za njeno svojevrstno ime; pomene iz sfere proizvodnje bogastva odčituje klasična ekonomija, kot da so v ekonomskih fenomenih neposredno prisotni. Kljub Smithovim in Ricardovim namenom okrog vrednostnega teorema, se ohranja »delo« v ekonomski analizi le kot posebno ime za razmerja (povprečnih) menjalnih vrednosti.

Tudi **Marxu** je neposredna tema ekonomske analize ekonomska sfera: blago, menjava in denar. Sfera **menjalne vrednosti** je (v prvem oddelku Kapitala) tema, ki zasluži pozornost zaradi same sebe, zaradi svojih posebnih lastnosti prav v vrednostni analizi. »Oblika vrednosti« ni samo cenovni plašč, pod katerim naj bi že od vsega začetka naprej opazovali samo še »vrednost« oziroma kar »delo«. Nasprotno. Kot splošni ekvivalent ali denar je vrednostna oblika zelo daleč od »vsebine«, ki je v ozadju menjalnega dejanja. Ta »**vsebina**« menjalnega dogajanja ne more biti kar takoj **razvidna** v raznolikih lastnostih njega samega. Raziskovanje ekonomske sfere mora zato v dosledni **vrednostni** analizi zahtevati še kaj več od ekonomske raziskave same.

Vsebina drugega oddelka Kapitla je »splošna formula« denarja v posebnih dejanjih menjave, v katerih nastopa kot **kapital**. Denar se izkaže na trgu kot kapital tedaj, ko je predmet sicer običajnega menjalnega dejanja posebno blago, delovna sila. Kaj je to **posebno** v tem povsem običajnem ekonomskem dejanju, kar bi bilo razlog njegovemu neobičajnemu rezultatu, da namreč denar iz zaporedja ekvivalentnih menjalnih aktov izide povečan? Fenomeni **ekonomske sfere** nas postavljajo pred problem, ki kot da **ni** lasten le ekonomski sferi sami.

»Kapital torej ne more izvirati iz cirkulacije in prav tako je nemogoče, da ne bi izviral iz cirkulacije. Mora se roditi tako v njej kakor ne v njej. ... Njegov razvoj ... se mora dogajati v sferi cirkulacije in se **ne sme** dogajati v sferi cirkulacije. To sta pogoja problema,«²⁶ ko je predmet običajnega menjalnega dejanja neobičajno blago, »katerega **uporabna vrednost** sama (ima) to posebno lastnost, da (je) **vir vrednosti**.«²⁷ Kakšna je ta lastnost, je to ekonomska lastnost?« **Uporabna vrednost**, ki jo dobi posestnik denarja z menjavo, se pokaže šele v resnični **porabi**, v **procesu konsuma delovne sile**. ... Konsum delovne sile poteka tako kakor konsum vsakega drugega blaga **zunaj trga ali zunaj cirkulacijske sfere**.«²⁸

»Zato zapustimo to hrupno, na površini družbe vsakemu očesu vidno sfero skupaj s posestnikom denarja in posestnikom delovne sile ter pojdemo za njima v skriti kraj **produkcije**.«²⁹ Le-ta je dva odstavka naprej, v tretjem oddelku: »Uporaba delovne sile je **delo samo**.«³⁰

»Delo je predvsem proces med človekom in naravo, proces, v katerem človek s svojo dejavnostjo posreduje, uravnava in kontrolira menjavo snovi med seboj in naravo,« itd.³¹

»Nasproti naravni snovi nastopa kot naravna sila. Da bi si prisvojil naravno snov v taki obliki, ki bi bila uporabna za njegovo življenje, spravlja v gibanje naravne sile, ki pripadajo njegovemu telesu, roke in noge, glavo in roko.«³² Na naravno snov lahko učinkuje zato, ker učinkuje kot naravna sila tudi človek sam. S tem, da njegova naravna sila niso le »roke in noge«, temveč »glava in roka«: »stavbenik ne spreminja v naravnih snoveh samo oblike, temveč uresničuje hkrati v teh snoveh svoj namen ... Na koncu procesa dela nastane rezultat, ki je bil že ob njegovem začetku v delavčevi zamisli.«³³ V procesu dela so snovne/materialne **naravne sile** človeka njegove posebne **ustvarjalne** naravne sile: njegove materialne **proizvodne sile**.

V teh uvodnih odstavkih v tretji oddelek Kapitla se izreče Marx o tem, kaj je v vsej nadaljnji analizi mišljeno s kategorijo »delo« v smislu »vsebine vrednosti«; kaj je **delovna, proizvodnostna** »vsebina« tistega, kar nam velja v ekonomski sferi ne samo za ceno ali cenovno/denarno razmerje, temveč tudi za »vrednost« ali vrednostno razmerje.

Razlika glede na **klasično** »delo« je očitna. »Delo«, ki ga opiše tukaj za »vsebinsko vrednost« Marx, je povsem različno stvar **proizvodne sfere**. Ima povsem določene **lastnosti**, ki so lastnosti prav tistega, kar je vsebina procesa proizvodnje: da je proces ustvarjanja materialnega bogastva. Marxovo »delo« govori o čisto določenih lastnostih procesa **proizvajanja**: te so seveda takšne, ki jih v **ekonomskih** oblikah »ustrezanja« proizvodni sferi na kakršenkoli prvi pogled preprosto **ni** videti, četudi jih iščemo – so pa prav tiste, ki morajo potem tudi zunaj proizvodnje določati ekonomsko ravnanje proizvajalcev, in, skratka, ekonomska razmerja ekonomske sfere.

V vrednostni analizi govorimo tudi o »**abstraktnem delu**«: o delu brez tistih konkretnih lastnosti, ki pripadajo različnim procesom izdelovanja različnih upo-

rabnih vrednosti. Tej enotni »abstraktni« vsebini vrednosti pa moramo še vedno ohranjanje **lastnosti »dela«** – jo varovati pred tem, da prevzame sedaj nase **lastnosti cene**, samo da pod drugim imenom in izraženo s »časom« namesto z denarjem. Ko z »abstraktnim delom« odmišljamo konkretne razlike **različnih** procesov izdelovanja različnih uporabnih vrednosti, ne smemo odmisлити tudi teh **enotni konkretnih lastnosti procesa dela, ki izdeluje uporabne vrednosti** – in ki so šele prav tisto, kar konstituira vsako delo kot **proces proizvodnje** ter notranje relacije procesa kot njegovo »**proizvodno silo**«. Brez nenehnega dotika s temi, v Marxovem »procesu dela« predstavljenimi enotnimi materialno-konkretnimi lastnostmi dela s kategorijo »abstraktno delo« **pretrgamo** vrednostno analizo na relacijah med menjalno vrednostjo in vsebino vrednosti dejansko že na ravni **povprečja menjalne vrednosti** – kot je to storila klasika.

Marxov »proces dela« v uvodu v tretji oddelek Kapitala je prikazan še »v njegovih enostavnih in abstraktnih momentih... Zaradi tega nam ni bilo treba obravnavati delavca v odnosih do drugih delavcev. Zadostovala sta nam človek in njegovo delo na eni strani, narava in njene snovi na drugi.«³⁴ Te enostavne in abstraktne materialno-konkretno proizvodnostne lastnosti »dela« pa so nadaljnji analizi obvezni napotek: na **ta kraj proizvodnje** se moramo sklicevati, kadar si tolačimo ekonomsko sfero v vrednostni analizi še z njenimi **vzroki**. V nasprotnem ne ostane od vrednostne analize **nič** razen imena; nič ni od vzrokov cirkulacije in prisvajanja bogastva, nič od **proizvodnih** družbenih odnosov.

Kakšna bo potemtakem v nadaljevanju ekonomska analiza, ki naj bo anatomijska meščanske družbe in ne njena apologija?

II.

1.

Ponovimo Marxov sestop iz ekonomske sfere: »Ko zapuščamo to področje enostavne cirkulacije ali menjave blaga, iz katere črpa freetrader vulgaris svoje nazor, svoje pojme in merilo za svojo sodbo o družbi kapitala in meznega dela, se nam zdi, da se je fiziognomija naših **dramatis personae** že nekoliko spremenila. Bivši posestnik denarja koraka naprej kot **kapitalist**, posestnik delovne sile stopa za njim kot **njegov delavec**...³⁵

Videli smo že, kako so freetraderji sodili o družbi kapitala in meznega dela, na podlagi pojmov iz področja menjave. V področju menjave pripade delavcu mezda, kapitalistu profit. Področje proizvodnje si predstavljajo freetraderji, takrat, kadar si ga, samo v smislu tistega njihovega: »delo«. Razosjanje o proizvodnostnih vzrokih teh dveh **dohodkov** je na tej podlagi resnično nemogoče. Razsojanje ostaja zato, kot smo videli, znotraj področja menjave, s kapitalistom samo kot posestnikom denarja. Marx, **kadar razčlenjuje svoj »proces dela«**, drugače.

»Dokler je delovni proces čisto individualen, združuje isti delavec vse funkcije, ki se kasneje ločijo. V individualnem prilaščanju prirodnih predmetov za svoje življenjske potrebe kontrolira sam sebe. Kasneje ga kontrolirajo drugi.«³⁶

»Kakor spadata v prirodnem sistemu glava in roka skupaj, tako združuje delovni proces umsko in ročno delo. Kasneje se ločita do sovražnega nasprotja.«³⁷ »Duhovne sile produkcije se kopičijo na eni strani, ker izginejo na mnogih drugih. Vse, kar delni delavci izgubijo, se zdaj **koncentrira** v kapitalu.«³⁸

Marx pokaže na **kapital** v samem **procesu dela**, kjer je še vse kaj drugega kot tisto, kar je v področju menjave. Kapitalist tu ni več »bivši posestnik denarja«; njegova fiziognomija je spremenjena, v tej spremembi je pred nami tudi njegova »anatomija«.

Ne vidimo samo »formalne« udeležbe kapitalista v procesu proizvodnje, proizvodnega kapitalista samo na videz – temveč njegovo »**realno**« mesto v procesu. Za razliko od klasike se je Marx tega problema torej **lotil**, lotil reduciranja ekonomskega dejstva denarnega profita tudi na dejstva iz sfere proizvodnje. Ekonomski analizi mora biti zato omogočeno, da si profit in razmerja na relaciji meзде – profit razlaga tudi z njihovimi proizvodnostnimi vzroki; in širši družboslovni analizi, da si družbena razmerja iz sfere **proizvodnih** odnosov razlaga z relacijami v »proizvodnih silah« družbe.

Proizvodna sila človeka v individualnem procesu dela, enotnost njegovega miselnega in ročnega navora v prisvajanju naravne snovi, je v kapitalističnem procesu proizvodnje, ki »predpostavlja, da človek gospoduje nad narodo«, proizvodna sila lastna strukturi kolektivnega družbenega procesa, v katerem so miselne, duhovne sile proizvodnje koncentrirane na strani kapitala. »In tako se pojavljajo razvoj **družbenih** proizvodnih sil dela in pogoji tega razvoja kot **stvaritve kapitala**.«³⁹ Razvoj proizvodnih sil družbenega, kolektivnega dela, v procesu, ki je realno podrejen kapitalu, ker so v njem koncentrirane duhovne, ustvarjalne sile procesa – je stvaritev kapitala. Specifična **realna** proizvodnostna stvaritev kapitala, seveda, in ne kakšen njegov denarniški **nakup** navznoter v proces; z vidika materialnega procesa samega, o katerem je govora, ekonomski pogoji dostopa do posameznih mest v procesu ne igrajo vloge. Proces proizvodnje postane namreč »zavestna, tehnološka uporaba znanosti,«⁴⁰ usmerjen v »zavestno, načrtno in z vsakokratnim nameravanjem koristnim učinkom skladno sistematično specializirano uporabo prirodoznanstva.«⁴¹ Znanost, koncentrirana na strani kapitala, določa sedaj materialno vsebino »procesa med človekom in naravo«, določa proizvodno silo tega procesa in relacije njene lastne strukture.

2.

V »individualnem« procesu dela je celotna duhovna sila procesa v osebi delavca. Posreduje, uravnava in kontrolira delo njegovih lastnih rok in nog. V takšnem abstraktnem procesu je »delo« – delavec **vse**, kar je proces proizvodnje. V kolektivnem in kapitalističnem procesu proizvodnje takšna vsebina procesa, »izvedena iz narave materialne produkcije same, velja še vedno za skupnega delavca, če ga motrimo kot celoto. Toda ne velja več za vsakega izmed njegovih udov, če ga motrimo posamezno. ... Zadostuje, da je organ skupnega delavca, da opravlja katerokoli izmed njegovih podfunkcij.«⁴²

»V **kapitalističnem sistemu** se izvajajo vse metode za povečanje družbene produktivne sile dela na račun posameznega delavca; ... uničujejo vsebino njegovega dela, odtujujejo mu duhovne potence delovnega procesa v istem obsegu, kakor si ta proces osvaja znanost kot samostojno potenco.«⁴³ Proizvodnostna delovna potencia, ki jo kot organi skupnega delavca »delni delavci izgubijo, se zdaj koncentrirava v kapitalu.«

Na primer:

Marx pravi: »Kot mašinerija dobi delovno sredstvo takšno obliko materialne eksistence, ki zahteva, da nadomestimo človeško silo s prirodnimi silami in izkustveno pridobljeno rutino z zavestno uporabo prirodoznanstva«;⁴⁴ »veleindustrija ... loči znanost kot samostojno produkcijsko silo od dela in jo prisili služiti kapitalu«.⁴⁵ »V stroju (se) pojavlja realizirana znanost nasproti delavcem kot **kapital**«.⁴⁶

Tehnične lastnosti materialne opremljenosti proizvodnega procesa, in konsequentne lastnosti »realnega« razmerja delo – kapital, se z napredovanjem znanosti in tehnične realizacije le-te spreminjajo; o čemer pravi, na primer, neki sodobni avtor naslednje: »Tovmassian izhaja iz posebne klasifikacije delovnih funkcij in dokazuje, da kvalitativne faze napredovanja tehnike (zgodovinske etape razvoja dela) odgovarjajo trenutkom, v katerih prenaša človek nekatere od teh funkcij na delovni instrument.«⁴⁷

Zavestne, tehnološke uporabe znanosti pa vseeno ne smemo videti samo v prenašanju funkcij/podfunkcij delovnega procesa na **delovna sredstva**. Ko govori Marx sam o proizvodnih procesih, katerih tehnično bazo – proizvodno silo – ne določa mašinerija, temveč manufakturna ipd. delitev dela, pravi, da »je postal (manufakturni delavec) po svojih naravnih lastnostih nesposoben, da bi delal kaj samostojnega, deluje produktivno samo še kot **pritiklina kapitalistove delavnice**«.⁴⁸ Za to posebno tehnično vsebino delovnega procesa, ki se nasproti individualnim delokrogom delavcev izloči kot centralizirana in vnaprej načrtovana organizacija delitve dela v kolektivnem procesu, postane delo **delnih** delavcev **osiromašeno**; proizvodna sila **te** izločene vsebine delovnega procesa pa postane odvisna od tega, kako jo sedaj uporablja **kapital**. Realna podreditev delavcev kapitalu je posledica takšne koncentracije proizvodne sile procesa v kapitalu, ki **ne** temelji na oblasti kapitala nad **proizvodnimi sredstvi**. »Delitev dela (vtisne) manufakturnemu delavcu pečat, ki ga označuje kot lastnino kapitala.«⁴⁹

V sodobnejših proizvodnih procesih posega »znanost« v delokrog delnega delavca še naprej, k »duhovnim silam« njegovega individualnega ročnega postopka samega, katerega racionalizira do skrajnih meja delavčeve miselne prisotnosti na delokrogu sploh. Z besedami Fredericka Taylorja: naj se zahteva od delavca le izvajanje »dejanskega fizičnega dela«, medtem ko naj se izvrši v podjetniški upravi »razvitje znanosti, ki vzpostavi, na drugi strani, vrsto pravil, zakonitosti in formul, ki zamenjajo elementarno presojo individualnega delavca.«⁵⁰ Uporaba znanosti v proizvodnem procesu se tiče poseganja v vse, kar je vsebina »enostavnega« procesa: v vse različne momente fizičnega dela delujočega delavca, v njegova delovna sredstva in delovne predmete, končno tudi v vse relacije uravnavanja, kontroliranja itd. Tehnološka uporaba znanosti bo posegla, v skladu s stopnjo svoje znanstveno-tehnične zmožnosti, v **vsako podfunkcijo procesa**.⁵¹

»Moderna industrija nikoli ne smatra in ne obravnava obstoječe oblike katerega produkcijskega procesa kot dokončno. Zato je njena tehnična osnova revolucionarna, medtem ko je bila pri vseh prejšnjih produkcijskih načinih v bistvu konservativna. S stroji, kemičnimi procesi in drugimi metodami nenehoma revolucionira tehnično osnovo produkcije in z njo vred tudi funkcije delavcev in družbene kombinacije delovnega procesa.«⁵²

»**Družbene** proizvodne sile dela ali proizvodne sile neposredno družbenega, podružbljenega (skupnega) dela, s kooperacijo, delitvijo dela v manufakturi, koriščenjem **strojev** in sploh pretvarjanjem procesa dela v zavestno **koriščenje** naravnih znanosti, mehanike, kemije itd., prav tako kot vsa **dela na višji ravni**, ki

vsemu temu ustrezajo itd. . . . ta razvoj proizvodne sile **podružbljenega dela** nasproti bolj ali manj izoliranemu delu posameznika itd. ter z njim **koriščenje znanosti**, tega **splošnega** proizvoda družbenega razvoja, v **neposrednem procesu proizvodnje** – vse to se kaže kot **proizvodna sila kapitala**.«⁵³ Vse to »ponovno le poveča razsežnost sile, ki dominira nad delom . . . **objektivne sile**, ki stojijo nad delom.«⁵⁴

3.

»Z realno podreditvijo dela kapitalu se vrši v samem načinu dela, v proizvodnosti dela in v odnosu kapitalista do delavca popolna revolucija (ki se neprestano nadaljuje in ponavlja).«⁵⁵ Ta razvoj določa »razvoj kapital-odnosa, katerega adekvatna oblika zatorej odgovarja določeni stopnji razvoja proizvodnih sil dela.«⁵⁶

V Marxovih predstavitvah realne podreditve dela kapitalu vidimo te **proizvodne sile dela** – interesantne zaradi samih sebe ali zaradi njim adekvatnih oblik kapital-odnosa – ne le v njihovi nekakšni stopnji razvoja ali nekakšni produktivnosti dela, temveč v konkretnih materialnih, tehničnih strukturah (različnih strukturah, ki so vsebina različnih »stopenj razvoja« in različnih produktivnosti dela). To so vse različne posebne strukture enostavnega, abstraktnega »procesa dela«, v kapitalizmu strukture **industrijskega procesa proizvodnje**. Principielna enotnost »procesa med človekom in naravo« je tu notri razbita, tu **notri** stoji nasproti **delavcu** »koriščenje **znanosti**, tega splošnega proizvoda družbenega razvoja«, ki ga njegovih **delovnih** funkcij vse bolj siromaši in **le-te** vse bolj koncentrira v sebi, v **svojih** različnih proizvodnostnih posegih, ki so rekonstruirani v celoto proizvodnega procesa **ob** delovno osiromašenemu delavcu; in katerih delovna/proizvodna učinkovitost je potem učinkovitost **teh** posegov.

Važno je, da vidimo vsa ta raznolika razmerja kapitalističnega načina proizvodnje prisotna že v samem materialnem, tehničnem procesu, da jih vidimo kot konkretne oblike industrijskega »**procesa dela**«. Njihovo določilo so stopnje progressivnega poseganja »**znanosti**« v ta proces.

Tako moramo brati Marxovo »delo«, najdeno v skritem kraju **proizvodnje, izven** ekonomske sfere. Kapitalist in delavec sta v ekonomski sferi čisto drugačna. V ekonomski sferi je kapitalist »posestnik denarja«, na poti na delo pa vidimo vsako jutro samo delavca. O ekonomskih odnosih, ki nam želijo veljati za **proizvodne** odnose, zato ne bomo razmišljali z nazori, pojmi in merili, ki govorijo o »delu« samo v tej **ekonomski** sferi – temveč s takšnimi, kakršne se potrudimo poiskati o »delu« tam, kjer je njegovo resnično mesto.

III.

1.

Dejal sem: tako **moramo** brati Marxovo »delo«. Brati ga je mogoče tudi drugače. Marxovo lastno ponovljeno razkritje novoveške »proizvodne sile« se vleče skozi njegove tekste kot rdeča nit, povsod je prisotno, povsod je v ozadju družboslovne analize – samo redko pa je eksplicitni predmet analize, samo redko sama vsebina analize in neposredna vsebina besedila. **Neposredna vsebina besedila** so razmerja že razpoznanih proizvodnih odnosov: razmerja kapitalistične ek-

sploatacije in razvojna »tendenca« takšnih razmerij. »Vse to na **družbenem delu** zasnovano koriščenje znanosti, naravne sile in proizvodov dela v ogromnih količinah, se pojavlja samo kot **sredstvo za eksploatacijo** dela, kot sredstvo za privajanje presežnega dela«;⁵⁷ je »samo posebna metoda za proizvajanje **relativne presežne vrednosti** ali za **večanje vrednosti kapitala**«. ⁵⁸

»Potrebno (je) izza neposrednega sporočila Marxove misli dojeti tudi njeno strukturo. . . . Če hočemo dojeti Marxovo razumevanje proizvodnih sil kapitala, moramo preiti iz ospredja njegove misli, ki se poslužuje vseh razpoložljivih sredstev, da opiše in dokaže eksploatacijo delavcev, na strukturo misli, ki šele v ozadju razvija 'nastanek' proizvodnih sil kapitala.«⁵⁹

V ospredju je Marxova tema: proizvodnim silam adekvatna oblika kapital-odnosa: »kot rezultat procesa proizvodnje in večanja vrednosti se kaže predvsem reprodukcija in nova produkcija samega odnosa med kapitalom in delom, kapitalistom in delavcem.«⁶⁰ Rezultata **realnega** kapitalskega oblikovanja tehničnega procesa proizvodnje so adekvatna **družbena** razmerja **prisvajanja** rezultatov proizvodnje. V ospredju Marxove razlage so sama ta družbena razmerja. Njihovi **vzroki**, karkoli smo o njih doslej že imeli povedati, skupaj z Marxom, ostajajo vseeno v **ozadju** neposrednega besedila.

Zapis o »procesu dela« je v Kapitalu uvod v oddelek o **absolutni presežni vrednosti**. Vse temeljne relacije kapital-odnosa so v Kapitalu predstavljene **neposredno** s to »proizvodnjo absolutne presežne vrednosti«, s **formalno** podreditvijo dela kapitalu torej, ki je še »čisti denarni odnos med tistim, ki prisvaja presežno delo, in tistim, ki ga daje – prodaja.«⁶¹

V tem ospredju so zato tudi tiste **pasti**, ki lahko omogočijo o »delu« in »proizvodni sili« misliti tudi drugače, kot smo o njej razmišljali z Marxom še maloprej. **Marx sam** si ju tukaj pogosto predstavi drugače. Razmerja **prisvajanja** si predstavi, kot da so hkrati in neposredno razmerja iz **proizvodnje**.

»Sama sprememba denarja v materialne faktorje produkcijskega procesa, v produkcijska sredstva, spreminja le-ta v **pravne in neizpodbitne lastnike** pravice do tujega dela in do presežnega dela.«⁶² Kapitalu je tu proizvodna sila procesa, h kateri pristopa samo s svojim denarjem, seveda tuja. »Družbena produktivna sila dela se razvija brezplačno, kakor hitro pridejo delavci v določene okoliščine, v takšne okoliščine pa jih postavlja kapital.«⁶³

Z vidika tistega, kar smo do maloprej razvijali kot »delo« in kot strukturo njegove »proizvodne sile«, nima ta zgornja predstavitev z njuno **proizvodnostno** vsebino prav nič več skupnega.

»Delo« – ali je to zgoraj prikazano **delo delavcev**, ki tolmači proizvodnostni vzrok **celotnega** rezultata proizvodnje, katerega delež si kapitalist prisvaja kot delež na rezultatu izključno **tuje** proizvodne sile, in kjer je **profitu** homogeni delež tega **tujega** dela čisto preprosto: delo delavcev, za kapitalista – ali je to »delo« še tisto, ki smo ga spoznali v Marxovem opisu kapitalističnega procesa industrijske proizvodnje, to se pravi v opisu **procesa dela** v tehnoloških okoliščinah **realne** kapitalске dominacije v procesu? Ali je **proizvodna**, tehnološka vsebina **dela** v kapitalističnem načinu proizvodnje, ki smo jo spoznali v Marxovem direktnem opisu, res takšna, ki ohranja v osebah delnih delavcev neokrnjeno enotnost vseh produktivnih funkcij procesa, ki se ohranja kot neokrnjeni vzrok bogastva? Ali pa je to »delo«, ki tolmači celotno vrednost proizvoda, kakršno je prikazano tu zgoraj, pravzaprav samo drugo ime za ceno proizvoda in **njene lastnosti kvalitativno**

homogene količine; njene lastnosti in ne njenih vzrokov – na način, na kakršnega je raztolmačila ekonomske fenomene klasika?

Tako, kot je prikazano razmerje v proizvodnji tu zgoraj, pripade delež proizvoda kapitalu zato, ker postavlja delavce in njihovo proizvodno silo v določene okoliščine – v materialne okoliščine, ki niso za kapital nič drugega kot sprememba denarja vanje. »Produkcijska sredstva se spremenijo takoj v sredstva za absorbiranje tujega dela.«⁶⁴ Če je denar resnična okoliščina prisvajanja za osebe v ekonomski sferi, ali naj to pomeni, da tudi proizvodna sredstva za materialno, tehnološko okolje procesa proizvodnje niso nič drugega kot nekakšna obvezna okoliščina? Mar nismo videli v Marxovem direktnem opisu proizvodne sile kapitalističnega načina proizvodnje raznolikih proizvodnostnih – delovnih – funkcij, vsebovanih v zelo veliki meri prav v proizvodnih sredstvih (na primer), takšnih, kakršna si nasproti delnim delavcem, delovno osiromašenim za proizvodno funkcijo, ki pripade proizvodnim sredstvom – zamisi in upravlja kapital? In mar nismo, na drugi strani, videli kapitalista v izključni vlogi lastnika pogojev »dela« pri klasiki?

2.

V ospredju Marxove misli so ekonomska razmerja prisvajanja – eksploatacije, družbeni »proizvodni odnosi«. Tukaj je tudi znano področje pasti, ki je ugonobila družboslovno analizo raziskovalcev vzrokov ekonomskih razmerij pred Marxom: povzročila, da se je širši in kreativni družboslovni kontekst raziskave izgubil, ter da se je zato kmalu zatem sesula vase tudi preostala ekonomska teorija, obremenjena s tedaj nič več smiselnim kategorialnim aparatom. Past iste vrste je tudi na poteh Marxove raziskave. Kljub predhodno izvršeni širši raziskavi v celoto načina proizvodnje mora biti storjena kritika politične ekonomije še vedno v besedah nje same, saj gre za odnos do ekonomskih dejstev. Stalna nevarnost je, da se stik s sfero proizvodnje, ki utemeljuje analizo kot kritiko, zato ohranja le »formalno«, le na videz; da se kljub ohranjanju imena, načrtanega s programom, »ospredje« misli odlepi od »strukture« misli. Potem je to le še svojevrstna ekonomska analiza in so »proizvodni odnosi« samo še ekonomske relacije.

Drugeče bi bilo, če bi bilo Marxovo delo samo ekonomska teorija. Pa ni, seveda, kakor ni to niti približno izključni namen pri kakršnemkoli sodobnem branju in razumevanju Marxa. Klasični družboslovni program se je vrokah buržoazije še lahko razblinil preprosto v ekonomsko teorijo. Marksistično družboslovje pa ostaja obsojeno na razumevanje samega sebe prav v tistem, kar je postavljeno z izhodiščnim programom – da raziskuje in razlaga vzroke cirkulacije in prisvajanja bogastva; da je tisto, kar raziskuje, v ozadju same ožje ekonomske sfere, proizvodni način družbe; da razlaga ekonomske odnose kot proizvodne odnose, da torej ekonomske odnose razume, ker ve o proizvodnih silah, ki te odnose določajo za takšne, kot so.

Če se ne uspemo izogniti tej pasti, ima lahko to v kontekstu marksizma – ne glede na to, koliko se sklicuje tudi na samega Marxa – že kar obupne posledice. In sicer ne le posledice za teorijo, temveč predvsem za praktični namen, ki je v Marxovem družboslovnem programu.

3.

Prva posledica je očitna: redukcija celovitega marksističnega programa na **ekonomsko teorijo**, ekonomske teorije pa s tem seveda na (z Listovimi besedami) »**teorijo menjalne vrednosti**«. Takšna teorija ne more reševati nalog, katere se ji kot politekonomskemu jedru marksizma najpogosteje zastavljajo: nalog v zvezi s problemi dolgoročnega, »družbenoekonomskega« razvoja, predvsem razvoja v danes skoraj že tipičnih razmerah primerjalne mednarodne tehnološke zaostalosti. Vemo, da marksistična ekonomija v preteklih desetletjih k reševanju teh problemov v glavnem ni uspela pripomoči. Nasprotno: ko so se odločali zanjo kot za teorijo, ki razume proizvodno bazo ekonomske sfere, **čeprav je v večini primerov ni razumela**, je vodila tudi k ekonomskim politikam in strategijam, ki na resnične proizvodnje baze gospodarstev ne le, da niso učinkovale, temveč so učinkovale **razdiralno**.

Tu gre za tisti problem, s katerim se je stoletje prej ukvarjal List. Tudi List si je v kontekstu ekonomske teorije in nasproti klasični ekonomiji zastavil še posebej »teorijo proizvodnih sil«. Marksisti pravijo, da je takšna »teorija proizvodnih sil« prav njihova – ker da njihova teorija ne ostaja na ravni ekonomskih razmerij, že izgotovljenega materialnega bogastva, materialnih stvari, ki cirkulirajo v ekonomski sferi, pač pa raziskuje proizvodnjo stvari, se ukvarja z »**z delom**«, **ne z ekonomskimi učinki**. Velja pogledati, kakšna »teorija proizvodnih sil« je to, žal, največkrat.

Razen tega, da je edini pravi proizvodni tovar, ne bo vedela povedati o tem »delu« ničesar – razen tega, da učinkuje na njegovo »stopnjo« produktivnosti dodajanje materialnih »okolijčin«. Tedaj kar naenkrat izpade, da je pravzaprav še manj kot »okolijčina« to »delo« samo, in da so prava proizvodna sila procesa njegova materialna sredstva, materialne stvari proizvodnje. Zasuk te vrste je neizogiben prav takrat, kadar velja za edini pravi proizvodni tvorec to vsemogočno in vseobsegajoče »delo« – ter zato ni vpogleda v **preostale** proizvodnostne determinante procesa, ki v industrijskem načinu proizvodnje dejansko dominirajo nad njegovo produktivnostjo. Zato potem obvelja, da dominirajo nad njim kar same **materialne stvari procesa**: fizični, materialni reprezentanti teh preostalih aktivnih proizvodnostnih funkcij procesa; **reprezentanti** za te preostale proizvodnostne funkcije v **ekonomski sferi**, kjer pač cirkulirajo že izgotovljene materialne stvari, ne pa tudi vse tisto, kar se dogaja okrog njih v proizvodni sferi.

Polomi razvojnih strategij in politik, ki temeljijo na takšni »teoriji proizvodnih sil«, kadar postane državna ideologija, ki si predstavlja in zastavlja tehnološki razvoj preprosto s kopičenjem materialne tehnike – so skoraj neizogibni in jih poznamo.⁶⁵ Takšen »marksizem«, ki prične prav pri »proizvodni sili dela«, ve na koncu koncev **samo o materilnih stvareh**. Kolikor več ima za povedati o »delu«, toliko manj ve o **proizvodnji**.

To so vse značilni zaključki iz omenjenega svojevrstnega branja Marxa, ki je pravzaprav branje (pozne) **klasiike**, branje economicizma, ki preostane po razkroju prvobitnega družboslovnega programa. V »marksistični« verziji se ti zaključki seveda ne nanašajo, kot tu zgoraj, samo na probleme tehnološkega razvoja ipd. V maksizmu samem je, da se bodo nanašali pravzaprav na zadeve **družbenega razvoja in družbene spremembe**. Prav tu pa velja storiti še primerjavo z zanimivo »socialistično« varianto klasične paradigme.

Če je delo edini izvor vrednosti, če presežek nad plačami delavcev ni utemeljen v ustrezni proizvodni funkciji – so izvedli socialisti prve polovice 19. stoletja iz Ricardovega modela zaključek, da je lahko zakon vrednosti uresničen šele ko izgine delež profita (presežne vrednosti) v družbenem proizvodu. Takšno razmišljanje je po tem, ko je pokazal Marx na razliko med »delom« in »delovno silo«, odpravljeno: prav zakon vrednosti je tisti, ki vzpostavlja delež profita v ceni in v družbenem proizvodu, ker oblikuje prav zakon vrednosti vrednost delovne sile na nižji ravni, kot pa je vrednost dela, ki ga le-ta izvrši.

Samo to pa še ni razlog za zaključek, da sta sedaj **protislovje** klasične vrednostne sheme in **utopičnost** klasičnega socializma **odpravljena**. Kajti rečeno je samo to, da vzpostavlja obstoj tako delavskega kot kapitalskega dohodka **zakon vrednosti**, zakon trga, in ne, kar se tiče profita, kakšna uzurpacija ekonomskih zakonitosti. Nič pa še ni rečenega o razmerjih iz **proizvodne** baze. Rečeno je samo to, da profit **ima** svoje funkcionalno mesto v ekonomski sferi. Kar pa se lahko razume tudi tako, da ima profit svoje **funkcionalno** mesto v **ekonomski sferi**. Prav ta »vrednost delovne sile«, ki je manjša od »vrednosti dela, ki ga le-ta izvrši«, navaja še naprej in kot da še bolj prepričljivo k zaključku, da ni **vrednostna** razlika v nikakršni zvezi s **proizvodnostnimi** relacijami. Da ni kapitalске realne funkcije: torej, ne tiste, ki odvzema od **rezultata** dela delavcev, temveč tiste, ki odvzema od samega **dela** delavcev in si ga koncentrira v **sebi**: del njihovih delovnih funkcij in del njihovega produktivnega prispevka. Ter zna potem izgledati, da je kapitalska funkcija le formalna ali, kar je isto, »realna« le v toliko, vkolikor se lastnina denarja spreminja v lastnino proizvodnih sredstev – ki pa so, kot smo videli, glede na delo delavcev le njihove materialne okoliščine, glede na kapital pa še vedno le **lastnina** nad temi nujnimi okoliščinami dela. Izgledati zna, skratka, da vzdržuje kapital in kapitalistični način proizvodnje pri življenju le **zakon vrednosti** – prosto delovanje ekonomske sfere, ali karkoli pač iz **ekonomske sfere**.

Posledice so iz **takšnega** zaključka za »utopično marksizem« raznolike – in podobne programom utopičnih klasikov, le da hočejo eni za realizacijo svojega programa zakon vrednosti odpraviti, ker izvaja nasilje nad proizvodnjo, drugi pa zakon vrednosti uresničiti in odpraviti nasilje nad njim samim. V obeh primerih so vzroki neželene kapitalističnosti sistema v njegovi **ekonomski sferi**, vzroki razrednega značaja prisvajanja kar v samih razmerjih prisvajanja. V obeh primerih so programi tudi kar konsistentni glede na teoretski kontekst, na katerega se sklicujejo.

Program takšne »marksistične« variante je: odpraviti razredni značaj sistema, ali pristopiti k odpravljanju razrednega značaja sistema, s posegi v ekonomske tokove prisvajanja; in sploh z najrazličnejšim ukvarjanjem z vsem tistim, kar naplavi kapitalistični način proizvodnje na »površje« kot raznolike družbene razmere in razmerja, ki so v danih družbah razmere in razmerja **ekonomskega** prilagajanja danih družb relacijam njihovega **proizvodnega procesa**. Nič pa se potem ne ve o tem, katera so tista **realna** razmerja v **procesu proizvodnje**, ki določajo, da je obstoječe ekonomsko življenje dane družbe takšno, kot je, in ne bistveno drugačno. Kar ima različne čisto »realne« posledice:

Nepričakovane posledice, kar se tiče najbolj navadnih materialnih rezultatov družbenega procesa proizvodnje. Takrat, kadar je mnenje, da so proizvodne sile procesa njegove materialne sestavine, ki jih družbena sprememba ohranja ali pa celo povzdigne, medtem ko odpravlja vzporedno z odpravljanjem kapitalskega

prisvajanja tudi tiste proizvodnostne funkcije, v katerih je na široki relaciji med »kapitalom« in »proizvodnimi sredstvi« resnično mesto tega specifičnega produktivnega potenciala industrijskega načina proizvodnje. Ali pa premešča te funkcije k novim osebam, ki pa jih, v kontekstu tega svojega programa pač, sprejmejo k sebi samo kot funkcije ekonomskega **prisvajanja** iz družbenega procesa proizvodnje (v neegalitarni varianti spremembe), ali samo kot funkcije ekonomskega **razporejanja**, narodnogospodarskega **razpolaganja** s sicer proizvodnostno danimi rezultati družbenega procesa proizvodnje (v bolj egalitarni varianti spremembe).

Splošna posledica takšnega programa pa je pač ta, da ne izvrši kvalitativnega posega v kapitalistični način proizvodnje. V družbenem procesu proizvodnje se njegova **realna** razmerja še naprej odvijajo. S tovrstno družbeno spremembo so spremenjeni načini **ekonomskega posredovanja** teh razmerij, spremenjene so lahko najrazličnejše ekonomske stvari družbe; nemogoče pa je, da bi ob nedotaknjenih **vzrokih** družbenih odnosov, ob nedotaknjenih **realnih** razmerjih industrijskega načina proizvodnje, ekonomska sfera posredovala kaj **kvalitativno** drugečnega.

ZAKLJUČEK

V raznolikem razvoju marksistične teorije vidimo **to isto** tendenco, ki je določala in spreminjala pota razvoja buržoaznega družboslovja, grupiranega okrog analize družbenih ekonomskih odnosov. Posledice tega so za buržoazno teorijo in prakso, recimo, v skladu s pričakovanji, za marksistično teorijo in prakso pa prav nasprotno.

Namen tega teksta je bil, na primeru konfuznega Listovega spopada s prvim in še nerazumljenim kolapsom kreativnosti buržoaznega družboslovja, pa na primeru Marxovega lastnega poseganja v to isto snov – pokazati čimbolj natančno na konkretna mesta, ki določajo takšna **različna** izpeljevanja družboslovne analize, grupirane okrog družbenih ekonomskih odnosov. Ta mesta niso vedno tam, kjer bi jih najprej iskali. V zmed, ki vlada, se uporabljajo ista imena za različne stvari in različna imena za iste stvari, kot smo videli.

Po sto letih nerazumljenega tavanja v tej zmed, se je odločila buržoazna ekonomija ob koncu 19. stoletja iz nje izstopiti tako, da se sploh odreče prvotno zastavljenemu celovitemu programu, tistemu, ki jo je prvotno zastavil kot teorijo **vzrokov** ekonomije. Program in njegovo zmedo ohranja danes **marksizem**.

Prvobitni in splošni, v vse večne čase industrijskega načina proizvodnje usmerjeni program za ekonomsko teorijo je bil vzpostaviti se kot teorija ekonomskih konsekvenc družbenega procesa proizvodnje, kot teorija, ki svoj ekonomski predmet razumeva prav v tej njegovi faktični novoveški določenosti s sfero proizvodnje. Dejstvo te določenosti je, jasno, prisotno zadnjih dvesto let v vsaki ekonomski teoriji. Vprašanje se nanaša na teoretsko **razumevanje**. Takšno razumevanje v kontekstu ekonomske teorije bi bilo **družboslovno razumevanje družbenega procesa proizvodnje**. Bilo bi razumevanje kompleksne strukture **družbene »proizvodne sile«**, o čemer tehnične znanosti, dejavne v mejah omejenih razsežnosti individualnih tehničnih postopkov (**med** katerimi je to obvezno mesto ekonomske sfere), ne vedo povedati. Bilo pa bi tudi razumevanje **družbenih razmerij**, ki so snov te strukture proizvodne sile, družbenih razmerij, ki sestavljajo **družbeni** proces med človekom in naravo. V nasprotnem primeru ne enega ne drugega razumevanja, kot vemo, **ni**.

Ta program ohranja marksizem. Namen tega teksta je bil, na primeru zelo posebnega Marxovega prispevka in na primeru usode njegovih predhodnikov, pokazati na **konkretna mesta**, ki na poteh izpeljevanja programa določajo njegovo uresničevanje ali neuresničevanje. Na primeru najprej Listovega in potem Marxovega odnosa do klasike smo videli, da najprej prvo in potem tudi drugo **razumevanje** programa in lastnega teoretskega namena še ni uresničeno z **vsakim** sklicevanjem ekonomske analize na sfero proizvodnje. Na tej podlagi smo potem videli konkretna mesta **marksističnega** sistema, na katerih se odloča o uresničevanju ali neuresničevanju njegovega programa: »delo«, **delo in profit kapitala**, **proizvodna sila dela in kapitala**, **materialna sredstva proizvodnje**. Videli smo posledice s programom razhajajočega se izpeljevanja analize in prakse s **prav teh mest**.

* * *

Takšno izpeljevanje, bodisi že ustaljeno izpeljevanje buržoazne teorije, bodisi temu nevedé sorodno izpeljevanje v marksizmu, reducira vse skupaj na navadno **ekonomsko analizo**, ali na analizo širših ambicij, ki pa si ohranja vseeno le to isto zmožnost tolmačenja **ekonomskih razmerij**. Pa lahko postavimo temu ob rob še **naslednjo** očitnost poznega industrijskega načina proizvodnje: da je **pravih ekonomskih razmerij preprosto vse manj**. Da se grupirajo družbena razmerja vse manj okrog **gospodarskih menjalnih relacij** in sploh **ekonomskih razmerij**, ki posredujejo v tem načinu proizvodnje **med** individualnimi proizvodnimi obrati, **znotraj** katerih pa so odnosi kolektivnega procesa dela samo relacije znanstveno dovršene tehnične sheme – ter da se grupirajo vse bolj okrog **neposredno podružbljajočih se relacij same tehnične sheme proizvodnje**. Vzporedno z rastjo dometa **tehničnega** strukturiranja odnosov v proizvodnji upada v družbenem procesu proizvodnje vloga **ekonomskega** posredovanja med vase zaprtimi enotami nekdanj bistveno manjšega dometa podjetniške tehnike. Družbeni proces med človekom in naravo vsebuje vse manj **ekonomskih** relacij in vse več **neposredno tehničnih** relacij. Vse manj je razlike med **kolektivnostjo** individualnega tehničnega procesa in **družbenostjo** globalne, z ekonomskimi vezmi povezane strukture reprodukcijske celote vseh individualnih procesov.

Za družboslovje, ki se ukvarja v takšnih razmerah še naprej s predmetom, katerega mesto je prav v prostoru **med** tehničnimi obrati, in ki torej ali odklanja ali si nevedé onemogoča razmišljanje o **družbenih** kvalitetah prav **tehnične strukture** – je potem perspektiva, da postane zaradi pozornosti, ki jo ohranja do gospodarskih in družbenih razmerij kot **ekonomskih**, samo še apologija za nebrzdano razraščanje **družbeno-tehničnih** razmerij, apologija za nebrzdano razraščanje znanstveno-tehnično dovršenega **naravoslovnega** nadzora nad **družbenimi** razmerji. **Danes** postaja faktična perspektiva obstoječega družboslovja **takšna**.

Zato še toliko večja nujnost družboslovnega **razumevanja** družbenega procesa proizvodnje; razumevanja njegove celote, ne le njegovih posebnih ekonomskih relacij, ki jih je v njem vse manj. Tudi zato, ker postaja prav v teh razmerah ta neekonomski kraj **proizvodnje**, kraj družbene proizvodne sile, vse manj **skrit** in skrivnosten – dejansko vse **manj** tak, ki bi se vzdrževal izven »pravega« družbenega dogajanja pod izključnim nadzorom naravoslovja in tehnike. V teh razmerah lahko ohranja vse manj skriti in skrivnostni kraj proizvodnje **še naprej** v skrivnosti in še naprej **nerazumljenega in družboslovno neobvladljivega**: samo še vztrajanje vseh teh, kot smo videli, najrazličnejših, tistih pričakovanih in tistih nepričakovanih, **teorij nerazumevanja vzrokov bogastva** in družbenih praks, ki jim pripadajo.

- ¹ Marx: Kapital I, CZ Ljubljana 1961, str. 89.
- ² Nav. delo, str. 199–200.
- ³ Franček Drenovec: Delo, kapital in proizvodna tehnologija, Časopis 43, 44, str. 132.
- ⁴ Prav tam.
- ⁵ Mercier de la Rivière (1720–1793), naveden v Kapital I, str. 147.
- ⁶ Adam Smith: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda, Kultura Beograd 1970, str. 43.
- ⁷ Nav. delo, str. 82; v slovenščini v D. Ricardo: Načela politične ekonomije, CZ Ljubljana 1962, str. 33.
- ⁸ A. Smith: nav. delo str. 80; v slovenščini v nav. delu, str. 26.
- ⁹ David Ricardo: Načela politične ekonomije, CZ Ljubljana 1962, str. 26.
- ¹⁰ Kapital I, str. 577.
- ¹¹ A. Smith: nav. delo, str. 126–7.
- ¹² Nav. delo, str. 104.
- ¹³ Nav. delo, str. 82; v slovenščini v nav. delu, str. 33.
- ¹⁴ Prav tam.
- ¹⁵ D. Ricardo: nav. delo, str. 32–3.
- ¹⁶ Kapital I, str. 422–3.
- ¹⁷ MEID I, CZ Ljubljana 1969, str. 365.
- ¹⁸ Milan Svilar: Marxovo odredjenje proizvodnih snaga, Argumenti Rijeka, št. 1/1980, str. 103. V tem članku, iz katerega si izposojam še na kakšnem mestu, je najti gotovo enega od najboljših prikazov Marxovega koncepta »proizvodnih sil« v domači literaturi.
- ¹⁹ Kapital I, str. 88–9.
- ²⁰ Predgovor k Prispevku h kritiki politične ekonomije, MEID IV, str. 105.
- ²¹ Prav tam.
- ²² Althusser-Balibar: Kako čitati Kapital, Zagreb 1975, str. 189–90. O tej knjigi Althusserja in Balibarja velja, ne glede na vse ostalo, da vsebuje enega od redkih sploh obstoječih miselnih pristopov k interpretaciji in analizi Marxovega koncepta proizvodnega načina; in da je prav ta analiza spodbudila precej obsežno novo in zelo koristno raziskovanje tega področja v zadnjem desetletju.
- ²³ Predgovor k Prispevku ... MEID IV, str. 105.
- ²⁴ Kapital I, str. 88.
- ²⁵ Tugan-Baranovski, naveden v: Milivoje Erić: Kontroverze u shvatanju sadržine pojma »proizvodne snage«, Pregled Sarajevo, april 1978, str. 489.
- ²⁶ Kapital I, str. 188–9.
- ²⁷ Nav. delo, str. 190.
- ²⁸ Nav. delo, str. 199.
- ²⁹ Prav tam.
- ³⁰ Nav. delo, str. 201.
- ³¹ Prav tam.
- ³² Prav tam.
- ³³ Nav. delo, str. 202.

- ³⁴ Nav. delo, str. 208.
- ³⁵ Nav. delo, str. 200.
- ³⁶ Nav. delo, str. 571.
- ³⁷ Prav tam.
- ³⁸ Nav. delo, str. 411.
- ³⁹ Marx: Teorije o višku vrednosti I, MED Beograd, tom 24, str. 298.
- ⁴⁰ Kapital I, str. 567.
- ⁴¹ Nav. delo, str. 548.
- ⁴² Nav. delo, str. 572.
- ⁴³ Nav. delo, str. 729.
- ⁴⁴ Nav. delo, str. 437.
- ⁴⁵ Nav. delo, str. 411–2.
- ⁴⁶ Marx: Teorije o višku vrednosti I, str. 297.
- ⁴⁷ Yvette Lucas: Proces rada i proizvodni odnosi, Marksizam u svetu št. 4/1981, str. 48. Omenjen je članek S. Tovmassiana: Problèmes philosophiques du travail et de la technique, Editions du Progrès, Moskva 1976.
- ⁴⁸ Kapital I, str. 411.
- ⁴⁹ Prav tam.
- ⁵⁰ F. Taylor: The Principles of Scientific Management, navedeno v: Harry Braverman: Labor and Monopoly Capital, New York in London 1974, str. 114.
- ⁵¹ Nekoliko več o konkretnih tehničnih vsebinah »realne podreditve« pri Marxu, sem opisal v F.D.: Delo, kapital in proizvodna tehnologija, Časopis 43, 44.
- ⁵² Kapital I, str. 548.
- ⁵³ Marx: Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige Kapitla, Komunist Beograd 1977, str. 50
- ⁵⁴ Marx: Osnovi kritike političke ekonomije, MED Beograd, tom 19, str. 179.
- ⁵⁵ Marx: Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, str. 60.
- ⁵⁶ Nav. delo, str. 61.
- ⁵⁷ Marx: Teorije o višku vrednosti I, str. 298.
- ⁵⁸ Kapital I, str. 415.
- ⁵⁹ M. Svilar: nav. delo, str. 119.
- ⁶⁰ Marx: Osnovi kritike političke ekonomije, str. 301.
- ⁶¹ Marx: Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, str. 51.
- ⁶² Kapital I, str. 352.
- ⁶³ Nav. delo, str. 380.
- ⁶⁴ Nav. delo, str. 352.
- ⁶⁵ O eni takšni razvojni strategiji glej moj članek v zborniku Poljska, Časopis za kritiko znanosti / Mladina / Radio študent / Tribuna, Ljubljana 1982.

Tomaž MASTNAK:

VPRAŠANJA RAZVOJA KAPITALIZMA IN SOCIALISTIČNA KRITIKA**Ob Marxovi kritiki Friedricha Lista***

Prešlo je že v navado, da pisce, politike in siceršnje zgodovinske akterje in historične osebe, ki sta jih kritizirala Marx in Engels, presojava samo po ocenah, ki so jih bili deležni v teh kritikah ali v katerih teh kritik. Menimo, da smo si s tem na lahek način prisvojili resnico. Vendar si resnice na tako lahek način ni mogoče prisvojiti; če jo prisvajamo na tak način, tudi preneha biti resnica. Teoretske resnice ne zagotavlja sklicevanje na teoretske avtoritete (še manj na politične). V družbeni situaciji, kakršna je, je seveda tvegano nastopati proti sklicevanju na Marxa etc., saj se sklicujemo nanj etc. pogosto prav proti neki določni in določeni politiki in politični zavesti, ki se je že dodobra emancipirala od marksizma. In vendar ni golo sklicevanje na Marxa etc. proti tisti politiki, ki se odpoveduje Marxu etc., nič drugačno od sklicevanja nanj, ki se ga ob nekaterih priložnostih tudi ta še oprijema; če počastimo spomin na nedavno umrle revolucionarje z enominutnim molkom, se tistih, ki so že dolgo pokojni, spominjamo z enominutnim govorjenjem o njih.

Golo sklicevanje na teoretske avtoritete je najslabša teorija; še več: je nadomestek za teorijo; idealizirajoča dopolnitev in zamaskiranje odsotnosti teoretske analize in razmisleka. Je izraz miselne komodnosti, miselne ignorance, ki prehaja v ignoranco misli, v komodnost brez misli. Prav proti tej miselni komodnosti, proti tej diktaturi ignorance, se je treba odpovedati golemu sklicevanju na Marxa etc. – miselni komodnosti.

Resnica, tudi teoretska, je vedno konkretna. Pokazati konkretnost Marxove, Engelsove etc. misli je nujni pogoj, da bi dokazali revolucionarnost te misli. Konkretnost kake misli pa je njena zgodovinska družbena posredovanost in njeno zgodovinsko družbeno funkcioniranje: tako v konkretni zgodovinskohistorični družbeni situaciji, v kateri je nastala, in v konkretnih zgodovinskohistoričnih situacijah, v katerih je delovala, kot v konkretni družbeni zgodovinskohistorični

* Ta tekst, kot tudi prevoda in aparat k prevodom, ki sledijo, je nastal v okviru raziskovalnega projekta za temeljno izdajo del Marxa in Engelsa v slovenščini na Inštitutu za marksistične študije pri SAZU.

dejanskosti, v kateri jo odkopavamo, se sklicujemo nanjo, jo aktualiziramo itd. Izslediti, zakaj in kako je bila Marxova in Engelsova misel revolucionarna v sodobnih zgodovinskohistoričnih družbenih bojih, je nujni pogoj, da bi lahko bila aktualna in revolucionarna v naših sodobnih družbenih procesih in bojih. V zgodovini marksizma po Marxovi in Engelsovi smrti so bili redki tisti njuni »dediči«, ki so znali uvideti in pokazati, da tisti, ki sta jih klasika kritizirala, niso bili kratkomalo »popolni idioti« (kot je dejal Rjazanov ob Dühringu in Anti-Dühringu). Tovrstne oznake pač samo v preobleki historične retrospektive ovajajo, da so vsi, ki drugače mislijo, bebeci, če ne kriminalci.

Ta tekst, napisan ob prevodu Marxove kritike Lista, želi prispevati k temu, da List ob Marxovi kritiki ne bi bil videti tako nepomemben, že smešen, da bi to razvrednotilo samo kritiko. Plodnost, teoretska provokativnost in produktivnost kritike je v njeni nepopolnosti, necelovitosti, nezaokroženosti: konkretni zgodovinskosti in angažiranosti. Kritika, ki pove vse (ki postreže tudi z »rešitvami« ipd.), ki izreče »zadnjo besedo«, je slaba kritika – nezgodovinska, abstraktna. Dobra kritika je tista, ki zahteva in omogoča, ki producira kritično brezobzirnost tudi do same sebe: novo, nenehno novo kritiko. Ta pa je že tudi in tudi mora biti kritika novega.

Prav pri kritiki novega pa velja seči nazaj do tja, ko in kjer je bilo današnje staro novo, da bi videli, koliko in kako je zdajšnje novo staro. Naše današnje borniranosti je treba skusiti kot historične in zgodovinske (in kot borniranosti!), da bi lahko bili radikalni: da bi jih znali zgrabiti pri korenu.

Treba je torej rekonstruirati predmet Marxove kritike, da bi lahko bila Marxova kritika aktualizirana kot kritika novega predmeta.

I. Friedrich List biografsko

List se je rodil 1789 v Reutlingenu na Švabskem kot irharjev sin.¹ 1806 je bil pisar v napoleonskem upravnem aparatu v Blaubeuernu, od koder je odšel – ko se je počasi vzpenjal po birokratski hierarhični lestvici – v Ulm, nato v Schelklingen, da bi 1813 pristal v Tübingenu kot računski svetnik. Tu je obiskoval predavanja na univerzi ter privatno študiral napredno inozemsko literaturo, med drugim Adama Smitha. 1815 je nastopil v znanem sporu o ustavi v Württembergu kot besednik naprednih buržoaznih kapitalističnih interesov. Zahteval je spostavitev buržoaznodemokratskih pravic in svoboščin v okviru ustavne monarhije po angleškem vzoru ter državne ukrepe za zaščito in pospeševanje trgovine in ob-

¹ Podatki so povzeti po Günter Fabiunke: »Friedrich List (1789–1846)«, uvodna študija v Friedrich List: »Das natürliche System der politischen Oekonomie.« Akademie Verlag, Berlin 1961; /Heinrich/ W/aentig/: »List«, predgovor v Friedrich List: »Das nationale System der politischen Oekonomie.« Verlag von Gustav Fischer, Jena 1910; Friedrich List: »Vorrede« v »Das nationale System der politischen Oekonomie«; Franz Mehring: »Aufsätze zur Geschichte der Arbeiterbewegung«, Gesammelte Schriften Bd. 4, Dietz Verlag, Berlin 1963; Franz Mehring: »Geschichte der deutschen Sozialdemokratie«, Gesammelte Schriften Bd. 1, Dietz Verlag, Berlin 1960; B. Nikolaevskij in O. Maenchen-Helfen: »Karl Marx«. Penguin Books 1973; A. Cornu: »Einleitung« v Moses Hess: »Philosophische und sozialistische Schriften 1837–1850. Eine Auswahl.« Akademie Verlag, Berlin 1961; A. Cornu: »Karl Marx und Friedrich Engels. Leben und Werk.« Aufbau Verlag, Berlin 1954; W. Grab: »Ein Mann der Marx Ideen gab.« Droste Verlag, Düsseldorf 1979; J. Droz: »Europe between Revolutions.« Fontana/Collins, Glasgow 1976, W. Roscher: »Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland.« R. Oldenbourg, München 1874.

rti, zavzemal pa se je tudi, da bi kmete oprostil fevdalnih bremen, ki so jih pritiskali k tlom. Proti konservativni stanovski ustavi se je postavil med drugim z naslednjimi besedami: »Sto tisoč svobodnih državljanov mora stati vzravnanih in uporabljati svoje duhovne sile – ne trideset aristokratov!«²

V času liberalnega Wangenheimovega ministrstva je List 1817 postal profesor za državnopravno prakso na novoustanovljeni državnogospodarski fakulteti univerze v Tübingenu. Obenem je deloval tudi politično in organizacijsko. Kot liberalni poslanec v württemberški stanovski skupščini (1820) je v političnem pogledu nastopal proti sveti aliansi, Metternichu in ruskemu vplivu na Nemčijo, v ekonomskem pa za gospodarsko enotnost Nemčije. 1819 je v imenu več kot 5000 trgovcev in tovarnarjev iz vse Nemčije zahteval odpravo carin in mitnin znotraj Nemčije. Obenem s to zahtevo po svobodi trgovine v Nemčiji pa je terjal spostavitev vsenemškega carinskega sistema – ki naj bi temeljil na načelu retorizije – nasproti drugim državam. Istega leta, med frankfurtskim velikonočnim sejmom, je bil med ustanovitelji nemškega trgovskega in obrtnega združenja, prve vsenemške organizacije kapitalistov, ki se je zavzemala za oblikovanje enotnega ter trgovskopolitično zaščitene nacionalnega trga na Nemškem. List sam se je kasneje spominjal teh časov takole: »Vladajoči in vladani, plemiči in meščani, državni uradniki in učenjaki – vsi so se takrat v Nemčiji ukvarjali s predlogi in projekti za novo politično ureditev. /.../ Povsod sta vladali protislovje in boj mnenj, povsod so ustanavljali društva in družbe za uresničevanje patriotskih smotrov. (»Das nationale System der politischen Oekonomie«, p. VIII.)³

Zaradi te in tovrstne politične agitacije je bil List odstranjen z univerze in bil – kot »demagog« – deležen najstrožje policijske kontrole. Ko je konec leta 1820, po nalogu svojih volilcev, predložil württemberški stanovski skupščini peticijo (tako imenovana reutlinška peticija), ki je ostro kritizirala fevdalno-birokratsko oblast, zahtevala spostavitev meščanskih javnih ustanov, odpravo fevdalnih dajatev, kapitalistične ekonomske posege, radikalno zmanjšanje števila uradnikov in znižanje plač itd., je bil potrjen kazenski preiskavi in odvzet mu je bil poslanski mandat. Zaradi »žalitve časti in obrekovanja vlade, sodnih in upravnih oblasti in državnih uslužbencev Württemberga« je bil obsojen na trdnjavski zapor s prisilnim delom. Pred izvršitvijo sodbe je List zbežal v Francijo in Švico, ter v emigraciji (1822–24) nadaljeval boj proti nemškemu absolutizmu. V Franciji je preučeval tamkajšnjo družbeno prakso, v Angliji pa si je ogledal gradnjo prve parne železnice na svetu.

Ko je skušal obiskati svojo družino v Nemčiji, je bil aretiran in zaprt, izpuščen pa pod pogojem, v katerega je privolil pod prisilo, da zapusti Nemčijo. Emigriral je v Združene države Amerike.

² V tem sporu se je oglasil tudi Hegel. Mnenja o njegovem pamfletu »Beurteilung der Verhandlungen in der Versammlung der Landstände des Königreichs Württemberg in Jahr 1815 und 1816«, ki je bil distribuiran na stroške vlade, so deljena. Mnenju, da je Hegel zagovarjal slabo stvar z dobrimi argumenti, nasprotujejo danes z dokazovanjem, da je njegova argumentacija dvoumna oziroma »v dva cepa« (tako Hebermas).

³ Citiram po prej navedeni izdaji tega Listovega dela, Jena 1910, ki pa reproducira tudi paginacijo prvotiska; da bi bila možna primerjava z Marxovo kritiko, navajam strani po prvi nemški izdaji.

Leta 1825–1832 so Listovo ameriško obdobje. V ZDA je nadaljeval s svojo politično in ideološko aktivnostjo, požel za to delo več priznanj ameriške vlade, postal pa je tudi uspešen podjetnik. 1827 je List objavil svoje prvo sistematično političnoekonomsko delo »*Outlines of American political economy in a series of letters, addressed by Frederick List to Charles I. Ingersoll, and Appendix to the outlines of American political economy in three additional letters to C. I. Ingersoll*« (Ingersoll je bil predsednik pennsylvanijskega društva za pospeševanje manufaktur in umetnosti). V tem delu je nastopil proti Smithu in njegovi »dogmi o svobodni trgovini« ter zagovarjal nujnost začasne carinske zaščite za ameriško industrijo, ki si je prizadevala za neodvisnost. Ta protekcionizem naj bi odgovarjal prehodu ameriške ekonomije iz agrikulture v industrijsko produkcijo.

List sam je ta svoj spis, ki je bil široko populariziran, ocenil takole: »Najboljše delo, ki ga lahko beremo v tej novi deželi (ZDA) o politični ekonomiji, je življenje. /.../ To knjigo sem poželjivo in marljivo bral in poskušal uskladiti nauke, ki sem jih črpal od tod, z rezultati svojih prejšnjih študij, izkušenj in razmišljanj. Iz tega je, upam, nastal sistem, ki, kakorkoli že se utegne ta čas zdeti pomanjkljiv, vendarle ni utemeljen na izkoreninjenem kozmopolitizmu, temveč na naravi reči, na naukih zgodovine in potrebah nacij. V njem je dana možnost, da se teorijo uskladi s prakso in da politična ekonomija, v katero je zdrav razum zaradi njene sholastične nabuhlosti in iz temelja napačne terminologije doslej dvomil, postane dostopna vsakemu omikanemu razumu.« (»*Das nation. System*«, p. XIX.)

V letih 1827–29 je List objavljial v Nemčiji anonimna »Sporočila iz Severne Amerike« ter razvijal prve načrte za enoten nemški nacionalni sistem kanalov in železnic. Njegove so tudi konkretne vzpodbude za gradnjo prve nemške železnice od Nürnberga do Fürtha.

1830/31 je bil v Parizu z nalogo, da pomaga pri vzpostavljanju tesnejših trgovskih odnosov med Francijo in Združenimi državami, ki bi tema deželama zagotavljali uspešno obrambo pred angleško industrijsko in trgovsko premočjo. V tem času je aktivno vplival tudi na oblikovanje francoskega in belgijskega nacionalnega železniškega sistema.

1832 je bil List ameriški konzul v Nemčiji. Pod zaščito ameriškega državljanstva je osredotočil svojo dejavnost na ideološko predpripravo in zatem na udejanjanje nacionalnega nemškega železniškega sistema; poleg agitacije za železnice označuje to Listovo obdobje intenzivna publicistična aktivnost. Ustanovil je več časopisov in revij ter podpiral Rotteck-Welckerjev »Državni leksikon« (Marx kasneje namesto »leksikon« napiše »drek«), osrednje glasilo – zlasti južnonemških – liberalcev, ki si je postavil cilj »napraviti, da bodo politične znanosti splošna last nemškega ljudstva.« Posebno Listovo prizadevanje pa je veljalo popularizaciji politične ekonomije. »Med vsemi vejami znanja,« je pisal, »je nacionalna ekonomija v Nemčiji gotovo najmanj upoštevana. /.../ Popularna obravnava te doktrine pa je v naših dneh /.../ nacionalna potreba.« (Cit. po Fabiunke, op. cit., p. XXV.)

Njegova prizadevanja za kapitalistični napredek nemške družbe so naletela na številne odpore, načrti za železnice so doživeli polom, poskusi, da bi si pridobil »državljanjske pravice«, so ostali brezuspešni – bremenila ga je politična preteklost. Ko je 1837 v bančni krizi bankrotiral, je ponovno zapustil Nemčijo ter se napotil v Belgijo in Francijo. Tu je nadaljeval s prizadevanji za gradnjo nacionalnih železniških sistemov, ki so segala v leti 1830/31, zavrnil pa je Thiersovo ponudbo, naj prevzame neko visoko državno službo.

1837 je začel odgovarjati na nagradno vprašanje francoske Akademije moralnih in političnih znanosti. Vprašanje se je glasilo: »Katere okoliščine mora upoštevati nacija, da bi pri uvedbi svobodne trgovine ali pri spremembi carinske zakonodaje pravično uskladila interese nacionalnih producentov z interesi celokupnosti konsumentov?« Listov odgovor je znan pod naslovom »Système naturel de l'économie politique«. Fabiunke označuje to Listovo delo za »najjasnejše in najbolj koncentrirano verzijo tiste smeri poudarjeno nacionalne ekonomije, ki jo je zastopal List.« (op. cit., p. XXVIII.) Akademija na tem natečaju ni podelila nagrade, List pa šteje za uspeh uvrstitev tega svojega dela med prve tri od 27 prispelih odgovorov tudi zato, ker da so – tako pravi – vsi razsodniki pripadali »kozmpolitski šoli«. (»Das nation. System«, p. XXVIII.)

V letih 1839/40 je spisal razpravi »Svoboda in omejitve zunanje trgovine, osvetljeno s historičnega vidika« in »O bistvu in vrednosti nacionalne obrtne produktivne sile«, obenem pa je – tako kot Heine, s katerim je bil spoprijatelj⁴ – živahno dopisoval v augsburški »Allgemeinen Zeitung«, ki je veljal za eno vodilnih glasil v boju za nemško nacionalno enotnost. Sodeloval je v razpravah o svobodni trgovini in zaščitnih carinah, ki so se razmahnile konec 30. let v Nemčiji. V teh letih je postal pripoznana avtoriteta protekcionistične šole nemške industrijske buržoazije. Zaradi svoje celotne dejavnosti je bil v začetku 40. let prav »dr. List edini, na katerega so se tedaj zanašali nemški tkalci /tj. tekstilni tovarnarji/,« se je kasneje spominjal G. Weerth (G. Weerth: »Vergessene Texte«. ILV/EVA, Köln 1975, Bd. I, p. 76.) Roscher pa je opozoril, da je bil List »v dotlej vsaj vse preveč nestrankarski Nemčiji prvi utemeljitelj državnogospodarskega grupiranja v stranke /volkswirtschaftlichen Parteiung/.« (Roscher: »Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland, p. 972.)

1840 se je List vrnil v Nemčijo, v Leipzig. Nadajeval je boj za nemške železnice, pri čemer se je moral spopadati predvsem s pruskimi separatističnimi interesi. Novembra istega leta mu je pravna fakulteta univerze v Jeni podelila doktorat za »zasluge za domovino, tako na literarnem polju kot na področju industrijske dejavnosti«.

1841 je izšel »Nacionalni sistem politične ekonomije«, ki je – kot glavno idejno orožje nemške protekcionistične industrijske buržoazije – čez dve leti doživel že tretjo izdajo.⁵

1842 je izšla razprava »Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung«, v kateri je List zagovarjal »prusko pot« razvoja kapitalizma v kmetijstvu.⁶

⁴ Ohranjena so Listova in Börnejeva pričevanja: Börne cit. v Heinrich Heine: »Briefe«, Florian Kupferberg Verlag, Mainz 1951, Bd. V, p. 11; List piše o tem v »Tagebücher und Briefe 1812–1846« v »Schriften, Reden und Briefe«, Bd. 8. – List je 1837 priporočil Heineja baronu Cotti (cit. v Heinrich Heine: »Briefe«, Bd. V, p. 227). Ko so po Listovi smrti konec decembra 1846 v Stuttgartu ustanovili komite, ki naj bi zbral prispevke za Listovo družino, je prispeval denar tudi Heine. (Gl. Heine G. Kolbu, 24. jan. 1847, »Briefe«, Bd. III, p. 665.)

⁵ 1858 in 1951 sta sledili 4. in 5. izdaja, med 1851 in 1930 nadaljnjih 9; 1950 je izšla že 15. nemška izdaja. 1843 je izšel francoski prevod, 1851 in 1857 ponovno, 1856 prvi angleški prevod, 1888 švedski, 1891 ruski. 1850 so izšla prva Listova zbrana dela.

⁶ To »prusko« pot razvoja kapitalizma v Nemčiji naj bi bil List ideološko pripravljaval zaradi svoje pripravljenosti na sklepanje kompromisov med buržoazijo in junkerstvom. »S tem ko je List reformistično pridigal mirno vraščanje fevdalizma v kapitalizem in tako dezorjental svoj razred, je zaviral nujno revolucioniranje buržoaznodemokratskih sil v tedanji Nemčiji, naposled pa preprečeval tudi revolucionarno uveljavljanje svoje lastne objektivno progresivne carinske teorije.« (Fabiunke, op. cit., p. LXXV, LXXVII.)

1841 mu je bilo ponujeno mesto glavnega urednika »Rheinischen Zeitung«, ki ga ni mogel sprejeti, ker se je ponesrečil, 1843 pa je ustanovil Das Zollvereins Blatt. Predlagal je številne praktične ukrepe za spostavitev in razvoj kapitalizma v Nemčiji in si na ta račun pridobil pri reakciji oznako projektomana in fantasta.

1844/45 je deloval na Madžarskem, bil je gost Kossutha in tamkajšnjih naprednih sil. Pripravljaj je načrte za razvoj madžarske nacionalne ekonomije, po osebnih Metternichovih intervencijah pa je moral to deželo zapustiti. Zaradi nasprotovanja carskemu samodržstvu je odklonil povabilo, naj pride v Rusijo.

Pod pritiskom neuspehov se je po letu 1843 okrepila Listova pripravljenost za sklepanje kompromisov z junkersko fevdalnimi silami, obenem pa je nacionalizem stopnjeval do šovinizma. 1845 je začel objavljati nedokončano serijo člankov »Političnoekonomska nacionalna enotnost Nemcev«, v katerih je utemljeval združenje Evrope pod nemškim vodstvom in razvil program nemške ekspanzije na jug in vzhod ter »germanske« kolonialne politike.

1846 je potoval v Anglijo, napisal je spomenico »o vrednosti in pogojih alianse med Veliko Britanijo in Nemčijo«, program skupnega gospodovanja ostalemu svetu, ki pa ni naletel na odziv ne na eni ne na drugi strani.

30. novembra 1846 si je pognal kroglo v glavo.⁷

II. Listovo reformiranje ekonomske teorije

List je uspel izdati samo prvi zvezek tistega, kar naj bi bil njegov »nacionalni sistem politične ekonomije«. Kljub temu je izdelal dokaj konsistentno ekonomsko teorijo, ki jo velja najprej **pozitivno** prikazati. V tem prikazu se opiramo tako na »Nacionalni sistem politične ekonomije« kot na »Naravni sistem politične

Pojem »pruske poti razvoja kapitalizma« je uvedel Lenin: »Toda možni sta dve obliki tega /buržoaznega oziroma kapitalističnega/ razvoja. Ostanki fevdalizma se lahko izgubljajo tako s spreminjanjem zemljiškokogospodarskih gospodarstev kot z uničenjem zemljiškokogospodarskih latifundij, tj. z reformo in z revolucijo. Buržoazni razvoj lahko poteka, ko so v ospredju velika zemljiškokogospodarska gospodarstva, ki postopoma postajajo vse bolj buržoazna, postopoma zamenjujejo fevdalne oblike eksploatacije z buržoaznimi – lahko pa poteka tudi, ko so v ospredju drobna kmečka gospodarstva, ki po revolucionarni poti odstranjujejo iz družbenega organizma 'izrastke' fevdalnih latifundij in se brez njih svobodno razvijajo po poti kapitalističnega farmarstva.

Ti dve poti objektivno možnega buržoaznega razvoja bi imenovali pot pruskega in pot ameriškega tipa. V prvem primeru fevdalno zemljiškokogospodarsko gospodarstvo pčasi prerašča v buržoazno, junkersko, in obojka kmete na desetletja najmučnejše ekspropriacije in podložništva, pri čemer je izjema majhna manjšina 'grossbauerje' ('velikih kmetov'). V drugem primeru ni zemljiškokogospodarskega gospodarstva ali pa ga razbije revolucija, ki konfiscira in razkosa fevdalna imetja. V takem primeru prevladuje kmet, ki postaja izključni agent poljedelstva in evolucioniira v kapitalističnega farmarja. V prvem primeru je temeljna vsebina evolucije preraščanje tlačanstva in dolžništvo in v kapitalistično eksploatacijo na zemlji fevdalcev – zemljiških gospodov – junkerjev. V drugem primeru je osnovna značilnost preraščanje patriarhalnega kmeta v buržoaznega farmarja.« (V. I. Lenin: »Izbrana dela«. 2. izd., drugi zvezek, CZ, Ljubljana 1979, p. 605.)

⁷ »Prav tako je List, ki ni bil kakšna znanstvena veličina, pač pa praktičen razum, spoznal, od česa je nemški kapitalizem najprej odvisen; strastno je agitiral za nemško carinsko zvezo in nemški železniški sistem. Toda partikularistične vlade so preganjale tega nacionalnega demagoga /»demagoga« v tedanjem pomenu besede/, in buržoazija je pustila svojega najzgovornejšega prvoborca stradati, dokler si ni pognal kroglo v glavo.« (Franz Mehring: »Geschichte der deutschen Sozialdemokratie.« Gesammelte Schriften Bd. 1, p. 59.)

ekonomije« (tega dela Marx ni mogel brati, ker je bilo prvič natisnjeno šele 1927): vsebinske razlike med obema ni, večkrat se prekrivata celo v formulacijah in primerih, pač pa je prvo delo skoraj trikrat obsežnejše.

List imenuje svojo teorijo nacionalna ali naravna ekonomija – **naravna**, ker je, kot pravi, utemeljena »na naravi reči«, **nacionalna**, ker nasprotuje »svetovni« ali »kozmpolitski ekonomiji«. Identično pojmu svetovne/kozmpolitske ekonomije uporablja List pojem »**individualna ekonomija**«: ta znanost, ki izhaja od individua, nanaša pa se na »človeški rod« oziroma na človeštvo, uči, kako naj »celoten človeški rod doseže blaginjo«, to je »la science qui se charge du bonheur de l'espèce humaine« – kot List citira Sismondija – in meni, da je »blaginja individuov nasploh pogojena z blaginjo celega človeškega rodu«. (»Das nation. System«, p. 183/4, 186, 187.) Nasproti tej ekonomiji postavlja List »nacionalno ali politično ekonomijo«. To je »znanost, ki se omejuje na to, da uči: kako bi kaka dana nacija v danih svetovnih razmerjih s poljedelstvom, industrijo in trgovino dosegla blaginjo, civilizacijo in moč.« (ibid., p. 184.)⁸

List si šteje v zaslugu, da je opozoril na **nacijo** kot na **srednji člen** med **individuom** in **človeštvom** ter na tem utemeljil svojo ekonomsko teorijo: »Za karakteristično razliko sistema, ki sem ga postavil, označujem **nacionalnost**. Moja celotna stavba je utemeljena na naravi **nacionalnosti** kot srednjega člena med **individualnostjo** in **človeštvom**.« (ibid., p. LIX; prim. p. 256.) To argumentira tudi historično: »Najvišje za zdaj **realizirano** druženje individuov pod pravnim zakonom je druženje v **državi** in v **naciji**; najvišje združenje, ki si ga lahko zamislimo, je **celotno človeštvo**.« (ibid., p. 14/5.)^{8a}

Prevladujoča ekonomska teorija – od Quesnaya in fiziokratov do Smitha in Saya – je ta »vmesni člen izpustila ali ga vsaj ni dovolj upoštevala.« (»Das natürl. System«, p. 22.) Najdoslednejši med tovrstnimi ekonomisti, denimo Amerikanec Th. Cooper, so obstoj nacionalnosti kar zanikali. »Nacija imenuje,« citira List Cooperja, »slovnično iznajdbo, ki je napravljena samo zato, da bi prihranila opisovanje, ne-bitje (a non-entity), ki nima eksistence in straši samo v glavah poli-

⁸ Ko List definira svojo ekonomijo kot nacionalno ekonomijo – pri tem polemizira zlasti s Sayem (»Das nation. System«, p. 185/6) –, opozarja tudi, da Nemci, za razliko od drugih nacij, »obravnavajo političnoekonomske reči v dveh različnih disciplinah: pod imenom nacionalna ekonomija, politična ekonomija, državno gospodarstvo itd. učijo teorijo kozmpolitskega sistema po Smithu in Sayu; v policijski znanosti [Polizeiwissenschaft] raziskujejo, koliko je državna oblast poklicana učinkovati na produkcijo, razdeljevanje in konsumpcijo materialnih dobrin. Say, ki toliko določeneje presoja, kolikor manj pozna stvari, Nemcem posmehljivo očita, da zamenjujejo politično ekonomijo z naukom o administraciji. Ker Say ne zna nemško in ker nobeno nemško nacionalnoekonomsko delo ni prevedeno v francoščino, ga je moral seznaniti s tem dejstvom kakšen potujoči pariški genij. V osnovi pa ta delitev znanosti dokazuje, /.../ da so Nemci davno pred Francozi čutili, da imamo **kozmpolitsko** in **politično** ekonomijo; ono so imenovali nacionalna ekonomija, to policijska znanost.« (ibid., p. LIII.) Prim. Roscher, op. cit., p. 943.

^{8a} Naslov svojega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« je List komentiral takole: »Ta naslov pomeni z drugimi besedami: Politična ekonomija, pojmovana s stališča nacionalnosti.« (Cit. po Fabiunke, op. cit., p. LII.)

Glede historične argumentacije velja navesti še tole Listovo pojasnilo: »Popolna nacija – ne pa popolno človeštvo – je naloga, ki jo mora rešiti sedanji čas!« (Cit. po ibid., p. LI.) In še: »V nacionalnosti vidimo samo stopnjo, da bi dospeli v kozmpopolitizem.« (»Das natürl. System«, p. 257.)

nikov.« (»Das nation. Sytem«, p. 187.) Obtožuje ga, da je izkoreninil »vsakršen pojem države in nacije«, s tem pa spodmaknil osnovo, na kateri bi bilo mogoče zahtevati od individuov, da omejijo svojo svobodo, da se žrtvujejo za »celotno družbo«, da ji žrtvujejo »del svojega dobička, del svojega duhovnega in telesnega dela, da, celo svoje življenje.« (ibid., p. 243.) List sam zatrjuje, da morajo biti »posamezni ljudje naciji hvaležni za svojo kulturo, svoj jezik, varnost lastnine, za svoje delo in predvsem za svoje odnose z drugimi nacijami.« (»Das natürl. System«, p. 23.) Skonstruiral je tudi pojem »**normalne nacije**«: »Normalna nacija ima skupen jezik in književnost, širo in lepó zaokroženo ozemlje z mnogoterimi naravnimi pomožnimi viri ter številno prebivalstvo. Poljedelstvo, manufakture, trgovina in pomorstvo so v njej enakomerno razviti; umetnosti in znanosti, učne ustanove in splošna izobrazba so v njej na enaki višini kot materialna produkcija. Ustava, zakoni in institucije zagotavljajo njenim pripadnikom visoko stopnjo varnosti in svobode, podpirajo religioznost, npravnost in blaginjo, njihov smoter je, z **eno** besedo, blaginja državljanov. Ima dovolj močno mornarico in kopensko vojsko, da bi branila svojo samostojnost in neodvisnost in ščitila svojo zunanje trgovino. V njej je sila, da učinkuje na kulturo zaostalejših nacij in da s presežkom svojega prebivalstva in svojimi duhovnimi in materialnimi kapitali ustanavlja kolonije in poraja nacije.« (Das nation. System, p. 256.) Protipojem je »omejena nacija«. (Gl. ibid., p. 257 sq.)

Do te logične korekture ekonomske teorije, ki jo obenem historično upravičuje, je List – po lastni razlagi – dospel po praktičnih izkušnjah (politična ekonomija je zanj izkustvena znanost) (ibid., p. L): po konfrontaciji vladajoče ekonomske teorije s prakso. »Potem ko je,« pripoveduje o sebi kot o »avtorju«, ki je »teoretik in praktik obenem«, »dolga leta študiral vse sisteme, se je na enak način posvetil študiju stanja in narave reči. Videl je najbolj razsvetljene dežele sveta in študiral tam trgovino, industrijo, finance, poljedelstvo. – Tista točka v politični ekonomiji, kjer se pojmovanja teoretikov in praktikov najbolj razhajajo, je svoboda trgovine.« (»Das natürl. System«, p. 11/2.)

Svoboda trgovine je temeljna postavka kozmopolitske ekonomije. List tej postavki ni nasprotoval načelno, temveč praktično, natančneje: z dejstvenostjo.⁹ Predpostavka kozmopolitske ekonomije je namreč, razglablja list, da so »vse nacije sveta samo ena sama družba, ki živi v večnem miru« (»Das nation. System«, p. 188), njena predpostavka so »**večni mir**«, »**prenehanje sovražnosti**«. (vojno pojmuje List kot naraven pojav v meščanskem svetu), »**združenje ljudstev** pod eno občo, za celotno človeštvo veljavno zakonodajo, (...) **svetovna republika**, kakršno zahteva J. B. Say (»Das natürl. System«, p. 22), njena predpostavka je **enakost nacij**. Samo pod to predpostavko sovpada udejanjanje blaginje vsake posamezne nacije z blaginjo človeštva. Vendar so med nacijami razlike; »nacije še ne tvorijo svetovne republike« (ibid., p. 23). Med »ljudstvi« – pravi List, ki v rabi terminov ni kaj prida precizen – so »velike razlike«. Vidimo, da so »med njimi civilizirana, manj civilizirana, polcivilizirana, nevedna in nekultivirana, orjaki in pritlikavci, zdravi in bolni, razsvetljena in praznoverna, marljivi in leni, takšna, ki hlepijo

⁹ »V temelju sistema šole /kozopolitske ekonomije/ je torej resnična ideja, ideja, ki jo mora znanost pripoznati in razvijati, če naj izpolni svojo namembnost, da razsvetljuje prakso, ideja, ki je praksa ne sme napak presojeti, ne da bi zašla na stranpot. Šola edinole ni upoštevala narave nacionalnosti in njihovih posebnih interesov in razmer in jih ni uskladila z idejo univerzalne unije in večnega mira.

Šola je neko stanje, ki naj šele nastane, privzela za dejansko obstoječe.« (Das nation. System, p. 192.)

po novotarijah, in takšna, ki se trdno oklepajo starih navad, mladi in stari. In vidimo svobodne in polsvobodne nacije, nedoletne, takšne, ki imajo skrbnike, in zaslužnjene, sposobne nacije in nesposobne nacije. Nadalje vidimo takšne, ki jih je narava obdarila z neznanskim bogastvom pomožnih virov, in spet druge, do katerih je bila zelo mačehovska. Med njimi se najdejo takšne, ki se posvečajo izključno obdelovanju zemlje, druge, ki so se obrnile v manufakturno produkcijo in trgovino, ter naposled spet druge, ki so razvile vse panoge industrije v najlepših proporcih. Mar bi ustrezalo naravi in umu, če bi jih hoteli vse položiti v Prokrustovo posteljo?» (ibid., p. 42/3.)

»Kozmopolitski ekonomiji se ne zdi potrebno, da bi se kaj dosti ukvarjala s položajem nacij in sredstvi za njegovo izboljšanje.« ugotavlja List ter nadaljuje: »Gledano s stališča, na katerega smo se sami postavili, pa stvar za nas ni kar tako preprosta: Prisiljeni smo, da naš sistem uskladimo s položajem nacij.« (ibid., p. 42.) Zato – še enkrat – definira »politično ali nacionalno ekonomijo, ki, izhajajoč iz pojma in narave nacionalnosti, uči, kako lahko kaka dana nacija v danem svetovnem položaju in pri svojih posebnih nacionalnih razmerjih obrani in izboljša svoje ekonomske razmere.« (»Das nation. System«, p. 187/8.)

V pogojih neenakosti nacij, ki je za Lista primarno razlika oziroma nasprotje med industrijsko razvijajočimi se nacijami in nacijo, ki je že razvila svojo industrijo, ki je torej razvojno prehitela ostale in zato dominira njihovem razvoju – List jo imenuje vladajočo ali prevladujočo nacijo in jo tudi historično konkretizira: gre za Anglijo – mora »obča svoboda trgovine« pripeljati »ne v univerzalno republiko, temveč v univerzalno podložnost nacij, ki so manj napredovale, supremaciji vladajoče manufakturne, trgovske ali pomorske sile.« (ibid., p. 193.) List meni, da je ta njegova trditev dovolj utemeljena, in nadaljuje, da je mogoče »univerzalno republiko« »realizirati samo, če se mnogo nacionalnosti povzpne na kar se da enako stopnjo industrije in civilizacije, politične omike in moči.« (ibid.) Dolej pa so nacijam, ki se industrijsko razvijajo, potrebne **zaščitne carine**, da bi se mogle izenačiti z vladajočo nacijo, ki da ji manufakturni monopol ni dan po naravi, temveč historično: pred drugimi je samo v časovni prednosti.

Sistem zaščitnih carin se prikazuje Listu kot »najpomembnejše sredstvo za napredovanje h končni uniji ljudstev, potemtakem /tudi/ k resnični svobodi trgovine. In nacionalna ekonomija se prikazuje s tega stališča kot tista znanost, ki, ob pripoznavanju obstoječih interesov in individualnih razmer nacij, uči, kako se lahko vsaka posamezna nacija dvigne na tisto stopnjo ekonomske izobraženosti, na kateri ji bo druženje z drugimi enako omikanimi nacijami, potemtakem (tudi) svoboda trgovine, postalo mogoče in potrebno.« (ibid., p. 194.)

Položaj nacije je za Lista določen s stopnjo njene ekonomske, politične in kulturne razvitosti. »Civilizacija, politična izobraženost in **moč nacij** so **pogojene** v glavnem z **njihovimi ekonomskimi razmerami**, in obratno.« (ibid., p. 16/7.) To razvitost List povzema s pojmom **produktivne sile**. Produktivne sile so tista prava osnova in »vzrok« bogastva in blaginje kake nacije, zato je vprašanje, ki si ga zastavlja: kako omogočiti in zagotoviti razvoj produktivnih sil? Ker so produktivne sile vladajoče nacije že razvite, se vprašanje nanaša na industrijsko razvijajoče se nacije, na nacije, ki so poklicane, da dohitijo vladajočo nacijo. Odgovor daje seveda nacionalna ekonomija, glasi pa se: zaščitne carine, zaščitni sistem.

Svobodna trgovina je namreč v funkciji tiste nacije, ki bi ji »uspelo **monopolizirati celotno manufakturno silo na zemeljski obli** in zadrževati ekonomski razvoj ostalih nacij tako, da bi pri njih proizvajali samo agrikulturne produkte in suro-

vine in da bi obratovale samo najnujnejše lokalne obrti«, nujno bi se morala izteči v »univerzalno gospostvo« te, vladajoče nacije (ibid., p. 17.)^{9a} Razvijajoče se nacije ne bi mogle zdržati konkurence vladajoče, ne na svojem domačem ne na tujem trgu. (Prim. »Das natürl. System«, p. 50.) Njihova manufakturna in s tem sploh produktivna sila bi bila ruinirana. Manufakture so namreč pri Listu »baza domače in zunanje trgovine, pomorstva in izboljšanega poljedelstva, potemtakem civilizacije in politične moči.« (»Das nation. System«, p. 17.)

Razlikovanje med **nacionalno in kozmopolitsko ekonomijo**, nasprotje med **zaščitnim sistemom in svobodno trgovino** je razvito in dopolnjeno z razlikovanjem in nasprotjem med **teorijo produktivnih sil in teorijo vrednosti**. Nacionalna ekonomija je obenem že tudi teorija produktivnih sil, ta pa, s svoje strani, »služi za temelj zaščitnemu sistemu in utemeljuje njegovo smotnost.« (»Das natürl. System«, p. 31.) Kozmopolitska ekonomija pa »ni niti učila niti ni hotela učiti, kako se produktivne sile tvorijo in razvijajo in kako propadajo (ibid., p. 34); kot teorija vrednosti se nanaša samo na »bistvo in oblikovanje cen, rent, dobičkov in mezd, ponudbe in povpraševanja, kapitalij in obresti, denarja itd.« (ibid., p. 41.)

List razlikuje dvoje: »**sile ali sposobnosti**, ki so dejavne in producirajo, in same reči, ki so producirane in imajo kot menjalni objekti neko **vrednost**« (ibid., p. 28); »**vzroke bogastva**« in »**bogastvo samo**«, pri čemer je »**sila, da ustvarjamo bogastvo**«, »neskončno pomembnejša od **bogastva samega**«. (»Das nation. System«, p. 201.)

Lasten razvoj »manufakturne sile«, ki ga zaščitne carine varujejo pred uničujočimi učinki konkurence vladajoče nacije, seveda zahteva od družbe, ki se razvija, velike žrtve: po eni strani je treba vlagati v razvoj industrije, akumulirati, po drugi je ta domača industrijska produkcija – v začetku zagotovo – dražja in slabša, kot bi bila uvožena. Toda, razloži List, »izguba, ki jo utрпи nacija zaradi zaščitnih carin, je vsekakor samo /izguba/ v **vrednostih**, nasprotno pa nacija pridobi **sile**, ki jo za vse večne čase postavljajo v položaj, da proizvaja neizračunljive vsote vrednosti.« (ibid., p. 29; prim. »Das natürl. System«, p. 38.) Izguba je samo začasna, dobiček večen.¹⁰ Vrednosti, ki so žrtvovane za razvoj produktivnih sil, so samo cena nacionalne »**industrijske vzgoje**«. (ibid.) To vzgojo – ne pa njene cene – mora narekovati nacionalna ekonomija. (ibid., p. 256/7.)

Listov cilj ni samo industrijski razvoj tistih nacij, ki so poklicane, da dohitijo vladajočo nacijo. Industrijski razvoj, razvoj »manufakturne sile«, ki je »temeljni pogoj vsega višjega razcveta civilizacije, materialne prosperitete in politične moči vsake nacije« (ibid., p. 216), je obenem pogoj in vzpodbuda za razvoj kmetijstva teh nacij: ideal je »**ravnotežje ali harmonija produktivnih sil**«. (ibid., p. 236.)

^{9a} Če bi Anglija s svobodno trgovino obvladala in podredila ostali svet, vidi List takole ekonomsko usodo Nemčije: »Nemčija bi le težko smela dobavljati temu angleškemu svetu kaj drugega kot otroške igrice, lesene stenske ure, filološke spise in včasih vojaške enote, ki bi v pušcavah Azije ali Afrike umirale za razširjanje angleškega manufakturnega in trgovskega gospostva, angleške literature in jezika.« (»Das nation. System«, p. 199.)

¹⁰ »Nacija mora žrtvovati materialne dobrine in se jim odpovedovati, da bi pridobila duhovne ali družbene sile, sedanje prednosti mora žrtvovati, da bi si zagotovila prihodnje.« (»Das nation. System«, p. 216.)

Žrtvuje se, kot vedno, v imenu prihodnosti: »Imeti moramo samo pogum, da verjamemo v veliko nacionalno prihodnost in v tej veri korakamo naprej. Predvsem pa moramo imeti dovolj nacionalnega duha, da bi zdaj posadili in varovali drevo, ki bo šele bodočim generacijam nudilo svoje bogate sadove.« (ibid., p. 280.) Seveda ni to nič drugega kot profanizirana vera v boljše posmrtno življenje.

Zdaj, ko je v osnovnih črtah prikazan Listov »ekonomski sistem«, je treba še posebej opozoriti na naslednje momente njegovega protekcionizma (saj je znan predvsem kot ekonomist protekcionizma, kot zagovornik zaščitnih carin):

List zagovarja zaščitne carine kot prehodni historični ukrep; ne zavrača ideje svobodne trgovine, temveč gleda nanjo kot na pohistorično najstvo, kot na »zakon uma«, ki se bo lahko realiziral šele ko bo svojo nalogo opravil zaščitni sistem. (prim. »Das natürl. System«, p. 124.)

Ne priporoča zaščitnih carin vsem nacijam, temveč samo tistim, ki se industrijsko razvijajo: »Omejitev trgovine s smotrom postavitve in obvarovanja lastne manufakturne sile je moč upravičiti edinole pri nacijah /.../, ki posedujejo vse potrebne duhovne in materialne lastnosti, da bi postavile lastno manufakturno silo in si na ta način prizadevale za najvišjo stopnjo civilizacije in omike, materialne blaginje in politične moči, ki pa jih pri njihovem napredovanju zadržuje konkurenca tuje manufakturne sile, ki ima že veliko prednost.« (»Das nation. System«, p. 261.)

Odklanja prehitro in pretirano zaščito: »Vsako pretiravanje in prehitevanje pri zaščiti kaznuje samo sebe tako, da zmanjša lastno blaginjo nacije.« (ibid., p. 26.)

Uporaba zaščitnih carin je diferencirana glede na panoge: »Prav tako nikdar ni priporočljivo, da bi ščitili vse industrijske panoge na enak način. Posebno zaščito zahtevajo najpomembnejše panoge, ki potrebujejo za obratovanje velike naložbene in obratne kapitale, veliko mašinerije, torej mnogo tehničnega znanja, spretnosti in izurjenosti ter mnogo delancev, in katerih produkti štejejo med prve življenjske potrebščine.« (ibid., p. 261/2.)

Zaščitni sistem je podvržen historičnim spremembam: »različne razvojne stopnje, na katerih se nahajajo manufakturne sile, morajo povzročiti tudi bistvene premene v njihovih zaščitnih sistemih.« (»Das natürl. System«, p. 47) Sploh »zaščita prispeva k prosperiteti nacije le toliko, kolikor ustreza stopnji industrijske omike nacije.« (»Das nation. System«, p. 447.)

III. Listovo reformiranje ekonomske prakse

List je dokazoval, da je »nujno reformirati tako znanost kot tudi prakso.« (»Das natürl. System«, p. 17.) To dokazovanje temelji na zahtevi, da morata biti **teorija in praksa povezani, enotni**. Ker je ugotavljal za svoj čas razcep in nasprotje med ekonomsko teorijo in ekonomsko prakso, ki zeva od Quesnaya in Smitha dalje (»Das nation. System, p. 3) in ki je v škodo tako prvi kot drugi, je ta zahteva programska zahteva. V izoliranosti od prakse (v »samotnosti študijske sobice,« pravi List), »znanost zgreši svoj najpomembnejši cilj, da namreč razsvetljuje in izboljšuje prakso; praksa pa ostaja slej ko prej, kar je: hči rutine.« (»Das natürl. System«, p. 5.) Ker List ne vidi, kako bi mogli »brez sposobne teorije prispeti do konsekvantne prakse« (»Das nation. system«, p. XXX), zahteva: »če naj teorija politične ekonomije v Nemčiji podpira nacionalne interese, mora iz študijskih sobic učenjakov, kateder profesorjev, kabinetov visokih državnih uslužbencev sestopiti v kontorje tovarnarjev, veletrgovcev, lastnikov ladij, kapitalistov in banirjev, v pisarne vseh javnih uslužbencev in odvetnikov, v stanovanja zemljepo-

sestnikov, predvsem pa v zbornice deželnih stanov, z eno besedo, postati mora splošno last vseh omikanih v naciji.» (ibid., p. LX.)¹¹

List je po eni strani s prakso, bolje: z dejstvi iz prakse nasprotoval vladajoči ekonomski teoriji, dokazoval, da kozmopolitska ekonomija ne ustreza nemškim nacionalnim interesom. Po drugi strani je bila njegova nacionalna ekonomija tista teorija, ki naj bi razsvetlila prakso: »ekonomija človeške družbe«, modificirana v skladu s posebnimi nacionalnimi interesi. (ibid., p. 187.)

Kjerkoli je List nastopal kot teoretski razlagalec posebnih nacionalnih ekonomskih interesov, povsod in vedno je trčil ob »svetovno supremacijo« Anglije. Dokazoval je, da je »veliki interes človeštva« – ki ga je proklamirala svobodno-trgovinska kozmopolitska (pro)angleška ekonomija – »čisto preprosto samo plašč, pod katerim se skriva angleški nacionalni egoizem.« (»Das natürl. System«, p. 51.) »Ko Anglija pridiga svobodo trgovine, ravna vedno tako, da lahko razsvetljen in nepristranski človek reče: s trgovsko svobodo ne razume /Anglija/ nič drugega, kot da je sama svobodna, da prodaja svoje manufakturne proizvode in kolonialne produkte vsem nacijam, s svojih tržišč pa odbija vse tuje produkte, ki bi lahko tam uspešno konkurirali z njenimi lastnimi. /.../ Zato se moramo bati, da najmočnejše nacije uporabljajo geslo **trgovske svobode** le kot sredstvo, da bi trgovino in industrijo šibkejših nacij toliko bolj zagotovo potisnile v stanje suženjstva.« (ibid., p. 16; prim. »Das nation. System«, p. 2, 27, 87/8, 179, 198/9, 448.)

¹¹ To navajamo tako obsežne tudi zato, da bi tudi ob Listu pokazali, da postulat enotnosti teorije in prakse ni iznajdba Marxa ali Engelsa ali marksistov, torej prav tako ne specifična razlika marksizma v razmerju do drugih, recimo: meščanskih teorij. Ta postulat – in konsekventno torej postulat praktične teorije in teoretske prakse – je že postulat revolucionarne meščanske teorije, teorije revolucionarnega meščanstva. (Ob tem: tiste dolgočasne variacije na temo **besede in dejanja** – da je treba od besed k dejanjem, da je treba »več delati in manj govoriti« etc. – niso ne meščanske ne revolucionarne, še sploh ne socialistične, pač pa teološke, farske. Preden je Marx zapisal, da so filozofi svet samo interpretirali, da pa gre za to, da ga spremenimo, je List zahteval to od ekonomistov. Na Rističevu kritiko, da so marksisti »svet« samo različno spreminjali, da pa gre za to, da ga ukinemo, lahko odgovorimo prepričljivo samo tako, da se nenehno vprašujemo, kako »spreminjati svet«.)

Kako je bil List konsekventen, ko se je zavzemal za enotnost ekonomske teorije in prakse, za praktično učinkovitost ekonomske teorije, nam pove tudi to, da je njegov protest proti aktualni praksi teorije segel do odpovedi hotenju, da bi prisedel v univerzitetno-akademski obrat, in do stila pisanja. »Pri tem delu,« pravi, »mi ni šlo niti za to, da bi se prislinil v kako učeno kameraderijo, niti za to, da bi habilitiral na stolici za politično ekonomijo, niti za to, da bi v bodoče sijal kot pisec kompendija, ki bi ga sprejele vse katedre, in niti za to ne, da bi dokazal svojo uporabnost za kako visoko državno službo; pred očmi sem imel pri tem edinole zahteve nemških nacionalnih interesov, in ta smoter je zapovedovalno zahteval, da sem izrekel svoje prepričanje svobodno in brez primesi sladkobnih ingredejenc, ki sicer godejo okusu, efekt pa omejujejo, in predvsem – da sem pisal **popularno**. /.../ Nisem hotel leporečiti. Lepota stila ne spada v nacionalno ekonomijo. /.../ Jasnost, splošna razumljivost sta v tej znanosti poglavitni zahtevi.« (»Das nation. System«, p. LX–LXII.)

Roscher je komentiral Listov jezik takole: »Njegov jezik je sicer pretirano prepleten s tujkami, tudi znanstveno je pogosto kaj malo oster; je pa zelo okreten, popularno razumljiv in izgovorljiv, bogat na učinkovitih udarnih stavkih, ki se zlahka prenašajo od ust do ust.« (W. Roscher, op. cit., p. 972.) Mehring pa je citiral notico iz »Deutschen Brüsseler Zeitung«, ki jo je povezoval z Marxom in ki pravi da je v Listovih govorih »ostrina, življenje in pogum.« (»Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels 1841–bis 1850.« Herausgegeben von Franz Mehring. Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. G. m. b. H., Stuttgart 1920, Zweiter Band, p. 378.)

Toda čeprav je List pozival vse nacije, naj se v skupnem interesu »zaščitijo pred nasilnimi neugodnostmi in škodo, ki bi jo mogla povzročiti njihovi industriji premoč Anglije («Das natürl. System«, p. 51), in čeprav je deloval tudi v Franciji, Belgiji, Združenih državah, na Madžarskem in še kje, je bila njegov prvi in zadnji naslovnik **Nemčija, nemške razmere** pa izhodišče in smoter celotne njegove aktivnosti. V dnevnikih je zapisal, da je bila tudi v letih, ko je živel in delal v Združenih državah, »v ozadju vseh mojih načrtov Nemčija.« (Cit. po Roscher, op. cit., p. 970.)

»Če je kaka nacija poklicana,« je povzel List svoje izhodišče in stališče, »da postavi nacionalno manufakturno silo, je to nemška – zaradi visoke stopnje, ki jo je dosegla v znanostih in umetnostih, v literaturi in vzgoji, v javni administraciji in splošno koristnih institucijah – zaradi njene moralnosti in religioznosti, njene delavnosti in gospodarnosti – zaradi njene stanovitnosti in vztrajnosti pri poslih, kot tudi zaradi njenega iznajditeljskega duha – zaradi številnosti in sposobnosti njenega prebivalstva – zaradi obsega in narave njenega ozemlja – zaradi njenega naprednega poljedelstva in njenih fizični, socialnih in duhovnih pomožnih virov sploh.

Če lahko kakšna nacija pričakuje od zaščitnega sistema, prirejenega njenim razmeram, bogate sadove za nastanek njenih domačih manufaktur, za povečanje njene zunanje trgovine in njenega pomorstva, za izpopolnitev njenih notranjih transportnih sredstev, za razcvet poljedelstva, kakor tudi za ohranitev njene samostojnosti in povečanje njene moči navzven, je nemška.

Da, drznemo si trditi, da temelji na izgradnji nemškega zaščitnega sistema eksistenca, neodvisnost in bodočnost nemške nacionalnosti. Le v tleh obče blaginje korenini nacionalni duh, poganja lepe cvetove in rodi bogate sadove; le iz enotnosti materialnih interesov zraste duhovna, in le iz obojega nacionalna sila. A le kaj so vredna vsa naša prizadevanja, naj bomo vladajoči ali vladani, plemiškega ali meščanskega stanu, učeni ali neuki, vojaki ali civili, manufakturisti, poljedelci ali trgovci, brez **nacionalnosti** in brez **garancije za obstanek naše nacionalnosti!** («Das nation. System«, p. 573/4.)

Zato pravi, da je »želel učiti, kako je treba po nacionalnoekonomski poti zahtevati blaginjo, kulturo in moč Nemčije« (ibid., p. VI), ter da so bile razmere v nemški domovini tiste, ki so mu omogočile, da je zavzel kritično stališče do vladajoče ekonomije: »Če bi bil pisec Anglež, bi bil le stežka podvomil v temeljni princip teorije Adama Smitha.« (ibid., p. 13.)

Ta dvom v »temeljni princip teorije Adama Smitha« – List ga vidi v postulatni svobodne trgovine – je že moment »reformiranja prakse«: kot teoretik je List vedno obenem tudi praktik. Izraziti ta dvom je pomenilo spopasti se z vladajočo ekonomsko teorijo – kozmopolitska ekonomija je vladala tudi v tedanji Nemčiji. List je celo mnenja, da ni »nauk Adama Smitha in njegovih učencev našel nikjer več privržencev, kot v Nemčiji« (ibid., p. 136; prim. p. XIV),¹² in da je bil to zato

¹² To razlaga takole: »Tako se je Nemčija izoblikovala povsem drugače od vseh ostalih nacij. Namesto da bi kot drugod višja duhovna omika izrasla bolj iz razvoja materialnih produktivnih sil, je v Nemčiji razvoj materialnih produktivnih sil izrasel v glavnem iz duhovne omike, ki mu je predhodila. Tako je vsa zdajšnja omika Nemcev obenem teoretska. Zato potem tudi toliko nepraktičnega in nerodnega, kar pade v našem času tujim nacijam pri Nemcih v oči. Sedaj so kot individuum, ki se je poprej, ker ni mogel uporabljati svojih udov, teoretsko naučil stati in hoditi, jesti in piti, smejeti in jokati, in šele potlej pristopil k praktičnim vajam. Zato posebno nagnjenje Nemcev k filozofskim sistemom in kozmopolitskim

»neenak boj: na eni strani vsestransko izoblikovana teorija, z ugledom, ki mu ni nihče oporekal, sklenjena šola, močna stranka, ki je imela v vseh zakonodajnih telesih in dikasterijah svoje govornike, predvsem pa veliko vzgibavajočo silo – denar, na drugi revščina in stiska, mnenjska razhajanja, notranja razcepljenost in popolno pomanjkanje teoretske baze. Ta boj je zelo ugodno vplival na moje nadaljnje raziskave, zelo neugodno pa na moj sloves.« (ibid., p. XVI.)

Če naj ta teoretski spopad razumemo kot moment »reformiranja prakse«, je treba natančneje določiti zgodovinski značaj tega reformiranja: šlo je za kapitalistično preobrazbo Nemčije. Temeljni spopad je bil zato spopad kapitalističnih sil s fevdalnim družbenim sistemom, zlasti s fevdalnim državnim aparatom, ki pa je proti sredini stoletja vse bolj drsel v spopad različnih interesov znotraj kapitalističnih sil in meščanske družbe. Ko je List stopil na družbeno sceno, se je boj naprednih družbenih sil usmerjal proti nacionalni razkisanosti Nemčije, proti fevdalnemu pravu in institucijam, skratka: proti starim produkcijskim razmerjem.

List je ta spopad dokaj določno teoretsko artikuliral: z razvojem blagovne produkcije v kmetijstvu (ko »postanejo produkti kmetijstva blaga«) in vedno večjim vlaganjem kapitala vanj »začnemo zaznavati neprikladnost fevdalnih pravic in tudi vseh drugih spon,¹³ ki ovirajo produkcijo in notranjo trgovino. Zdaj občutimo, da so nujni dobri zakoni in ustanove, ki garantirajo svobodo osebe, varnost lastnine in dela, napredovanje vzgoje in civilizacije.« (Das natürl. System«, p. 61.) »Družbene oziroma politične ovire«, ki zavirajo razvoj manufakture, »ovire, ki izhajajo iz napačnih ustanov ali zakonov«, je treba »spraviti s poti.« (ibid., p. 84.)

Pri tem »spravljanju s poti« preživelih fevdalnih ustanov in zakonov ter sprotavljanju meščanskih institucij se je List izkazal kot sposoben in pogumen organizator in govornik razreda kapitalistov. Šlo je predvsem za troje reči. Najprej, boj za **meščanske svoboščine**. List ničkolikokrat pove, da je svoboda (precizno reče: »meščanska svoboda«) nujni pogoj nadaljnjega (se pravi kapitalističnega) ekonomskega razvoja. Temu zatrjevanju je List pripisal dostojanstvo »nauka zgodovine«: »nikdar ni bilo ljudstva z industrijskim bogastvom, ki ne bi imelo obenem tudi visoke stopnje svobode; in nikdar ni bilo despotsko zatiranega ljudstva, ki bi imelo razvito industrijo in obče bogastvo. Videli smo sicer svobodna ljudstva, da so utonila v bedo in nemoč, vendar vedno šele potem, ko so izgubila svobodo. /.../ **Demokracija in industrija** sta po smislu sorodni besedi (sinonima).« (ibid., p. 39, 40; prim. »Das nation. System«, p. 173.) Zato je List meščanske institucije, ki so izraz in jamstvo te svobode: odprava suženjstva in tlačanstva/svobodna zemljiška lastnina in svoboda osebe, svoboda mišljenja in vere, svoboda tiska in združevanja, javno mnenje, javnost pravosodja, porotno sodišče, parlamentarna zakonodaja, javna kontrola državne uprave, meščanska družina, vzgoja

sanjam. Duh, ki se ni mogel gibati v zadevah tega sveta, se je skušal sprehoditi po kraljestvu spekulacije.« (»Das nation. System«, p. 136.)

V tej zvezi prim. M. Riedel: »Die Rezeption der Nationalökonomie« v G. W. F. Hegel: »Frühe politische Systeme«. Ullstein, Frankfurt/M – Berlin – Wien 1974, p. 815 sqq., in W. Roscher, op. cit., p. 593 sqq.

¹³ »Fesseln«: List uporablja isti izraz kot Marx v »Komunističnem manifestu« in v predgovoru k »Zur Kritik der politischen Ökonomie«, ko govori o protislovju med produktivnimi silami in produkcijskimi razmerji. (MEW 13, p. 9.)

in izobrazba, varnostna policija itn. (*»Das nation. System«*, p. 209, in drugje), štel za »bogate vire produktivne sile«. (ibid.) Polaskan je bil z oznako, da je »fanatik svobode«. (H. Waentig, op. cit., p. X.)

Nadalje: boj za **enoten nemški trg** in s tem za **nemško nacionalno enotnost in državo**. Pogoj za kakršenkoli ekonomski razvoj je bila odprava fevdalnega partikularizma. Šele ukinitvev notranjih carin in mitnin med številnimi nemškimi državnicami je lahko postala izhodišče zaščitnega sistema proti angleški konkurenci. List je bil med ustanovitelji prve vsenemske organizacije kapitalistov, zaslužen pa je bil tudi za ustanovitev vsenemske carinske zveze, ki jo sicer pojmuje kot pogoj možnosti nemške nacionalne ekonomije. (*»Das nation. System«*, p. XLV.) V predgovoru k *»Nacionalnemu sistemu politične ekonomije«* se na dolgo pravda za očetovstvo ideje o »društvu nemških trgovcev in tovarnarjev, ki naj bi si postavilo za cilj odpravo nemških provincialnih carin in spostavitev skupnega nemškega trgovskega sistema« (ibid., p. IX/X; gl. p. X–XIII, 144 sqq.), kasneje pa zmagovalno ugotavlja, da je Nemčija »v teku desetih let«, tj. od 1830 dalje, »napredovala v blaginji in industriji, v nacionalni samozvesti in nacionalni sili za celo stoletje,« za kar da se ima zahvaliti tako ukinitvi notranjih carin kot enotnemu carinskemu sistemu navzven (ibid., p. 527, 540), medtem ko je prej svobodna trgovina v glavnem upropaščala njene produktivne sile (*»Das natürl. System«*, p. 7.) Sem štejejo tudi Listovi načrti in prizadevanja za enoten nemški denarni, merski in utežni sistem, za nemško nacionalno banko, enotno nemško obrtno in patentno pravo, vsenemško mornarico in konzularno službo, sejme in industrijske razstave. (gl. Fabiunke, op. cit., p. XXXII.)

Naposled, boj za **nemško železniško omrežje** oziroma sploh za **nacionalni transportni sistem**. List v *»Nacionalnem sistemu politične ekonomije«* ni samo zapisal, da je »v preteklih osmih letih delal noč in dan, da bi s pozivi in dopisovanjem in razpravami na vseh koncih Nemčije spravil v tek stvar železnic« (*»Das nation. System«*, p. XXVI) – ni si lastil samo praktičnih zaslug, temveč tudi teoretske, češ da je – s stališča teorije produktivnih sil – »obsežnejše od kateregakoli drugega nacionalnega ekonomista« pred njim obravnaval »vzvratno učinkovanje med **manufakturno silo in nacionalnim transportnim sistemom**«, vpliv nacionalnega transportnega sistema na »celotno duhovno in politično življenje, družabno občevanje, produktivno silo in moč nacij«, zlasti pa osvetlil »nujnost in koristnost celih **nacionalnih železniških sistemov**«. (ibid., p. XXII, XXIII; prim. p. 94.) Na drugi strani pa je dokazoval, da sta »železniški sistem in carinska zveza siamska dvojčka /. . /. Brez carinske zveze ne bi o nemškem železniškem sistemu niti govorili, kaj šele, da bi ga izpeljali. Samo s pomočjo nemškega železniškega sistema se je mogla družbena ekonomija Nemcev povzpeti do nacionalne velikosti in šele kot posledica tega razmaha lahko železniški sistem doseže svoj polni pomen. Vendar nemški železniški sistem ne učinkuje zgolj s tem, da pospešuje materialne nacionalne interese, učinkuje tudi tako, da krepi vse duhovne in politične sile za izpopolnitev nemških nacionalnih razmer.« (Cit. po Fabiunke, op. cit., p. XXV.)¹⁴

¹⁴ Na pomen železnic v razvoju kapitalistične ekonomije opozarja med drugimi Hobsbawm, zlasti na to, da so bile železnice zaradi »neizmernega apetita /. . / po železu in jeklu, po premogu, stroju, delovni sili in investiciji kapitala« v prvi polovici 19. stol. »sposobne rešiti tako rekoč vse probleme rasti gospodarstva.« (gl. »Obdobje revolucije, DZS, Ljubljana 1968, p. 60 sqq., cit. mesti p. 61, 64; prim. tudi Hobsbawm: »Industry and Empire.« Panton Books, New York 1968, p. 53, 88 sqq.)

IV. Listova teorija družbe

Prehod h kritiki Lista je prikaz njegove teorije družbe.

List ni bil kar ekonomist ali preprosto ekonomski politik: njegova reformirana ekonomska teorija je vgrajena oziroma je na njej zgrajena kompleksna teorija družbe,¹⁵ ki zajema tako zgodovinski nastanek meščanske družbe kot njeno strukturo in funkcioniranje. Tu se omejujemo samo na prikaz najinteresantnejših momentov te teorije in odpovedujemo – da ne rečemo: lažni – celovitosti prikaza.

Zgodovina meščanske družbe je za Lista **prvotna akumulacija kapitala**, ki pa v glavnem nastopa v mistificirani podobi. Eden osnovnih momentov te mistifikacije je, da List opisuje to akumulacijo kot, v glavnem, dovršeno, v tem ko prikazuje njeno genezo. Še posebej se to kaže v tem, da vedno predpostavlja neko eksteritorialno akumuliranost kapitala: procesa prvotne akumulacije ne razloži iz notranjega družbenega razvoja kake dežele, pač pa je ta iniciran vedno od zunaj, kjer je ta proces že pretečen, s tem pa nevprašljiv in neizprašan. Ko predpostavlja akumulacijo kapitala, da bi to akumulacijo razložil, zamenjuje nacionalno nemško zgodovino za svetovno. Cena zgodovine kapitalizma v Nemčiji je nadzgodovinskost (svetovnega) kapitalizma. Svet mora postati nezgodovinski, da bi Nemčija postala zgodovinska. Listova zgodovinska napaka je, da ima nacionalnohistorično prav.

Listova razlaga poteka takole: Najprej govori o razvojnih fazah kmetijstva, da bi nato prešel k »produktivnim silam v manufakturi in obrt«¹⁶, gonilna sila oziroma odločilni dejavnik v tem razvoju pa je **zunanja trgovina**. Pri tem ne prikazuje zunanje trgovine kot produkta določenih razvojnih sprememb dotle izoliranega kmetijstva, temveč, obratno, kot producenta takih sprememb: »V položaju kmetijstva nastopi popolna sprememba, brž ko zunanja trgovina prinese v deželo manufakturne produkte in v zameno zanje izvažajo proizvode zemlje. («Das natürl. System«, p. 60.) »Kmetijca oskrbuje,« nadaljuje List, »popolnejšimi stroji in smotrnejšimi orodji. Zategadelj pridejo v deželo novi delovni postopki, prav tako izpopolnitve vseh vrst, nove rastline, kakor tudi boljša in koristnejša živina.

¹⁵ Tako, ob sklicevanju na Schmollerja, izdajatelj »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Waentig: »Vsekakor je bil List /.../ neskončno več kot zgolj zagovornik zaščitnih carin. Kajti njegov obsežen prikaz se ne izčrpa v obravnavanju tistih aktualnih vprašanj trgovske politike, ki so tako globoko segala v njegovo patriotsko srce; ta so marveč bila zanj povod, da je razvil celo socialno teorijo.« (op. cit., p. VII.) Listov znanstveni pomen bi bilo treba po njegovem presojati po »novem načinu zastavitve vprašanj«. (ibid.)

V dokaz »teoriji odraza« zastopa nasprotno mnenje vzhodnonemški izdajatelj »Naravnega sistema politične ekonomije«: List je po njegovem pojmoval politično ekonomijo kot »sistem gospodarskopoličnih ukrepov«, »nič drugače kot specifičen sistem nacionalne meščanske gospodarske in trgovske politike.« (Fabiunke, op. cit., p. LIII, LIV.)

Očitno je šele novejšemu času pripadla zasluga, da je emancipiral ekonomijo od temeljne teorije (»filozofije«): novoveški ekonomisti, natančneje rečeno: ekonomisti revolucionarnega meščanskega razreda (prav tako kot kasneje revolucionarnega socializma), so bili prav tako tudi filozofi, kot so bili njihovi sodobniki – filozofi, če so kaj veljali, tudi ekonomisti. Seveda pa šele ta »emancipacija od filozofije« ekonomijo prav **ideologizira**. Za tovrstne čiste ekonomiste velja, kar je Engels ugotavljal za čiste naravoslovce svojega časa. Njihova ekonomija je še vedno nujno tudi »socialna teorija«, ima določeno »filozofijo«, le da je to zdaj **nereflektirana** in zato slaba »filozofija« oziroma slaba »socialna teorija«: **vulgarni kriptofilozofija**.

Prinese množico znanja in mnogo novih pogledov, v deželo pritegne kapitalije, kmetijcu zalaga in ga s tem usposablja za samostojno izboljševanje zemlje. Ker zbuja nove potrebe in nudi nove užitke, zbuja in pospešuje razmah ustvarjalne aktivnosti in podjetniškega duha. Tako tisočkrat aktivira in pospešuje produktivne sile kmetijstva.« (ibid.) Uganka je torej zastavljena, s tem da je rešena. Vse, kar še mora – v naslednji fazi – nastopiti, so **zaščitne carine** (potem ko se kmetijstvo na ta način dovolj razvije, na tej osnovi pa tudi industrija¹⁶), domači manufakturna in kmetijska sila sta v ravnotežju in večji del njunih produktov konsumirajo v tej deželi sami (gl. ibid., p. 68 sqq., 113) – dokler, kot naslednja (in za Lista končna) razvojna faza,^{16a} ne nastopi **kolonializacija**. (gl. ibid., p. 114 sqq.)

Na tej oziroma takšni podlagi je iz Listovega prikaza prvotne akumulacije kapitala izbrisana vsa tista **krvava brutalnost**, ki je skrbno zabeležena, denimo, v Marxovem »Kapitalu« (kar ne pomeni, da tovrstne brutalnosti v Nemčiji faktično ni bilo). Namesto oznake **nasilja** dobi proces prvotne akumulacije kapitala pri Listu karakteristike **vzgojne diktature**. Še to ne, le »socialnopedagoškega problema«. ¹⁷ Pri tem pa niti ne razodeva skrivnosti vzgoje, temveč povzdiguje same »vzgojne smotre« in postulirane rezultate »vzgojnih dela«. ¹⁸

¹⁶ »Toda kolikor bolj se ta industrija razvija, toliko bolj čuti, da uvoz manufakturnih proizvodov ovira in omejuje njen napredek. Kmetijstvo po svoji strani potlej prav tako kmalu občuti, da je zanj domači trg mnogo pomembnejši, stanovitnejši in ugodnejši od zunanjega trga.« (»Das natürl. System«, p. 62.)

^{16a} List je izdelal tudi svojo teorijo stadijev družbenega razvoja, družbenoekonomskih formacij: »V ekonomskem pogledu morajo nacije preteči naslednje razvojne stadije: stanje prvotnega divjstva, pastirsko stanje, agrikulturno stanje, agrikulturnomanufakturno stanje, agrikulturnomanufakturnotrgovsko stanje.« (»Das nation. System«, p. 259/60.) V »Naravnem sistemu politične ekonomije« predhodi poljedelstvu »stanje lovstva in pastirsko stanje«. (»Das natürl. System«, p. 57; v nadaljevanju List razčlenjuje razvojne faze kmetijstva.)

To teorijo je kritizirala Roza Luksemburg: »Nekateri izmed meščanskih učenjakov,« je pisala, »denimo Friedrich List, so razdelili /gospodarsko zgodovino/ po zunanji naravi najpomembnejših prehranbenih virov in postavljajo obdobja lovstva, živinoreje, poljedelstva in obrti – razdelitev, ki ne zadošča niti za kako vnanjo kulturno zgodovino.« (»Gesammelte Werke«. Dietz Verlag, Berlin 1975, Bd. 5, p. 650.)

¹⁷ Waentig označuje tako celotno Listovo delo: »Možu, ki je videl v svobodi, inteligenci, razsvetljenosti posameznih sonarodnjakov zadnji vir nacionalne moči, se je morala – resnično moderna misel – nacionalna veličina prikazovati kot delo **vzgoje množic**, pravilna narodnogospodarska politika pa kot **socialnopedagoški problem**.« (op. cit., p. XI.) Nacistoiden tu ni le vokabular!

¹⁸ Poučno branje – in tudi aktualno – ki razkriva okrutnost in norost meščanske vzgoje in izobraževanja, so teksti, zbrani v zborniku »črne pedagogike« Katharina Rutschky (Hrsg.): »Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung.« Ullstein, Frankfurt/M-Berlin-Wien 1980.

Že tu lahko omenimo, da je List iz postulata oziroma ideala družbene harmonije, »**ravnotežja oziroma harmonije produktivnih sil**« prešel v kritiko neusmerjenega izobraževanja: »Neka nacija lahko ima preveč filozofov, filologov in literatov ter premalo tehnikov, trgovcev in pomorščakov. To je posledica učene izobrazbe, ki je zelo napredovala, ki pa se ne opira na manufakturno silo, ki je prav tako napredovala, in na razširjeno notranjo in zunanjo trgovino; to je prav tako, kot če bi v kaki tovarni izdelovali več glav kot konic za igle. Te odvečne glave za igle v takšni naciji so: množica nekoristnih knjig, dlakocepski sistemi in učena pričkanja, ki duh nacije bolj mračijo kot izobražujejo, odtegujejo od koristnih zaposlitev in potemtakem skoraj prav tako zavirajo napredovanje produktivne sile nacije, kot če bi imela preveč duhovnikov in premalo učiteljev mladine, preveč vojakov in premalo politikov, preveč administratorjev in premalo sodnikov in pravobranilcev.« (»Das nation. System«, p. 236/7.)

Preobrazba kmetijskih delavcev v tovarniške je pri Listu kot samotok, ne kot prešanje; gre le za spremembo »navad«; in za to je potreben le (prazen) čas: »Še veliko več časa pa je potrebnega, da bi prebivalstvo, ki je navajeno na kmetijska dela, preobrazili v vnete in spretno tovarniške delavce. Kajti le z dedovanjem iz generacije v generacijo je moč pridobiti to posebno ljubezen do specialnega poklica;¹⁹ tisto ljubezen do poklica, ki pripravi celo rudarja do tega, da raje preživlja svoje življenje pod zemljo, kot da bi hodil za plugom.« (ibid., p. 85.)

Kapitalistična preobrazba delavcev je, z dedovanjem, kar najbolj gotovo **naravni proces**. In če se kapitalistična forma delavca prenaša z geni, ni treba niti dokazovati, da je kapitalizem že v ljudeh in da ti le še čakajo, da zrastejo tovarne. Listova idilika je prežeta s cinizmom, cinizem je v idiliki: »Mali kmet in delavec lahko – brž ko se je v njunem sosedstvu naselila kaka velika manufakturna sila – svoj prosti čas, ki sta ga morala doslej pogosto in predvsem pozimi preživeti brez zaposlitve, produktivno uporabita in uvrednotita, kajti tovarne jima vedno nudijo priložnost za dodatno udejstvovanje. Ta dobrotnost se nanaša predvsem na tiste družinske člane, katerih sile so za kmetijstvo kaj malo vredne, ki pa se lahko v manufakturah izkažejo za koristne, na primer na ženske, starce, otroke, pohablence, slabotne in bolne.« (ibid., p. 73.) Tendenco kapitala, da vse in vsakogar vključi in podredi uvrednotevalnemu procesu ter da ves življenjski čas spremeni v delovni čas, prikazuje List kot posebno osrečevanje ljudi.

Kot za vsakega pravega, zavednega meščana je **delo** za Lista najvišja **vrednota**. Ne vprašuje se, kakšno delo, v kakšnih pogojih, zakaj in čemu oziroma za koga, poglavitno je, da se dela, da delajo vsi in da delajo mnogo. (Več in bolje delati, bi dejali danes.) Kapitalizem je zanj **država svobodnega dela** (»Das nation. System«, p. 418), torej svobodne menjave dela, kar osvobaja. Zato ne more prehvaliti prednosti kapitalizma pred fevdalizmom: »Delo slabotneža, pohabljenca ima tam /v manufakturi/ neredko mnogo višjo vrednost kot tu /v »agrikulturni državi«/ delo najmočnejšega moža. Vsaka, tudi najšibkejša sila, sila otrok in žena, pohabljenec in **starcev**, najde v manufakturah zaposlitev in plačilo.« (ibid., p. 288) Enostranska delovna pohabljenost, ki jo proizvaja kapitalistična delitev dela, se pri Listu sprevača v mnogoterost in bogastvo del, med katerimi lahko individuum izbira pač po svojih nagnjenjih. (ibid.) Sploh postanejo pri njem temeljne značilnosti kapitalizma **moralne** kategorije, v prvi vrsti delovne in gospodarne vrednote in navade; delavnost²⁰ in marljivost, redoljubnost, discipliniranost, skrbnost, varčnost. (»Das natürl. System«, p. 46; »Das nation. System«, p. 305 in druge.) Pozablja samo na »odgovornost«. Kapitalizem je posebna **etika**.²¹

V okviru te **etične mistifikacije** pa List zapaža vrsto materialnih procesov, značilnih za nastajanje kapitalistične družbe. Poleg že opisanega nastanka industrijskega delavstva: nujnost prevladovanja razdrobljenosti zemljišč in oblikovanja velikih in specializiranih gospodarstev v funkciji produkcije tržnih presežkov v kmetijstvu (»Das natürl. System«, p. 69 sqq., zlasti p. 72–3); industrializacijo

¹⁹ O kategoriji **poklic** (Beruf) gl. Max Weber: »Protestantska etika in duh kapitalizma«.

²⁰ Prim. Marx: Grundrisse, p. 231.

²¹ Klasičen tekst v tem obzorju, ki je obenem analiza in prikaz tega obzorja, je Webrova »Protestantska etika«.

V tej zvezi je instruktivna Listova pripomba, da je Avstrija »izredno veliko utrpela z izogonom protestantov, svojih najmarljivejših državljanov.« (»Das nation. System«, p. 137.) Ta zgodba pripoveduje o nas; zato smo vajeni »vnanjih farjev« (Marx).

kmetijstva in uporabo znanosti, zlasti agrokemije, v kmetijstvu (»Das nation. System«, p. 196, 212); uporabo strojev (»strojne sile«), uporabo »tehnike in strojne proizvodnje« – kar je povezano z delitvijo dela in kooperacijo – ki mnogokratno povečuje produktivno silo dela (ibid., p. 290, 434/5; »Das natürl. System«, p. 80), pri čemer ne nakaže samo nujnosti vpeljave in uporabe strojev v kapitalistični produkciji, temveč tudi strojne produkcije strojev;²² koncentracijo kapitala, ki geometrično stopnjuje produktivnost;²³ s tem v zvezi nastajanje velikih mest in nasprotja med mestom in dežeo. (»Das natürl. System«, p. 81; »Das nation System«, p. 295, 298, 315); oblikovanje svetovnega trga (ibid., p. 82; »Das nation. System«, p. 373); produktivno silo znanosti itd.

Z vprašanjem produktivne sile znanosti oziroma znanosti kot produktivne sile se odpira nov tematski sklop Listove socialne teorije. »Manufakturna sila je obenem mati in hči znanosti in umetnosti, literature, razsvetljenstva, javne svobode, koristnih institucij, moči in neodvisnosti nacije,« pravi List (»Das natürl. System«, p. 77; prim. »Das nation. System«, p. 212 = mesto, ki ga citira Marx), in nadaljuje: »Da bi se lahko uspešno predal manufakturam in tovarništvu, se mora tisti, ki je zaposlen s tem, bolj ali manj ukvarjati z matematiko in naravoslovjem in ju razumeti.« (»Das natürl. System«, p. 78.) Obenem s tem nastane potreba po tovrstni izobrazbi in po izobrazbi tovrstnih znanstvenih kadrov. »Kolikor bolj je razvita manufakturna sila kake nacije, toliko občutnejša postaja potreba po takšnih osebah.« (ibid.)

Ta vpotegnenost znanosti v produkcijo producira spremembe tudi v sami znanosti. Ljudje, ki se zdaj ukvarjajo z znanostjo in so za to dobro plačani, se posvečajo vse bolj specialnim znanstvenim področjem: »Delitev dela postane zdaj tudi v znanostih obsežnejša. Napredki znanosti vobče in njen vpliv na manufakture in obrti posebej vedno jasneje izstopajo. Kolikor bolj se znanost razvija, toliko več novih iznajdb pridelajo, ki prihranjajo delo in material in proizvajajo nove produkte. Kolikor bolj sta znanje in védenje razširjena med industriji, toliko hitreje in toliko uspešneje prihaja do praktične uporabe iznajdb in znanstvene napredka.« (ibid.)

Na eni strani je industrijeva »celotna eksistenca odvisna od študija znanosti, od uporabe njihovih spoznanj in prav tako iznajdb« (ibid.), na drugi je dvig kmetijstva na znanstven nivo obenem osvoboditev le-tega iz fevdalnih spon. (»Das nation. System«, p. 212.) Nacija namreč »črpa svojo produktivno silo iz duhovnih in fizičnih sil individuov«, in če zato List kritično očita kozmopolitski ekonomiji, da pojmuje s kapitalom samo »**instrumentalne sile**«, je konsekventen, ko ne zavrne pojma kapitala, temveč ga dopolni, češ da poleg »materialnega kapitala« obstaja tudi »**duhovni kapital**« (ibid., p. 221, 319, 320; »Das natürl. System«, p. 91 sqq.)

V »duhovni kapital« pa ne spada samo znanost. To so »moralne in fizične sile, ki se držijo osebnosti ali ki jih individui črpajo iz socialnih, občanskih/bürgerliche/ in političnih razmer.« (»Das nation. System«, p. 320.) Poleg znanosti, ki jo List razume predvsem kot aplikativno naravoslovje in matematiko, so to morala in nrvnost, religija, vzgoja (družinska in šolska), pravo, umetnost ... To sta-

²² »Tovarne strojev so na določen način tovarne tovarn.« (»Das nation. System«, p. 435.) To je po Marxu pogoj tehnične osamosvojitve kapitalizma. (gl. »Kapital« I, 13. pogl.; prim. Engels: »Proti zaroti molka.« KRT, Ljubljana 1982, p. 139.)

²³ »Produktivne sile kmetijstva so raztresene po celi deželi. V manufakturah se, nasprotno, koncentrirajo in združujejo, kopičijo na majhni površini. Iz te sklenitve in skupnega učinkovanja izhaja naraščanje produktivnih sil, ki se povečuje prej v geometričnih kot v aritmetičnih proporcijah.« (»Das natürl. System«, p. 80; prim. ibid., p. 86–7.)

lišče je Lista, najprej, pripeljalo v spopad s kozmopolitsko, predvsem s klasično politično ekonomijo, zapletlo v diskusijo o **produktivnem in neproduktivnem delu**.

Princip, če se sme tako reči, meščanstva je bil – in je – princip produktivnosti, dela. Vendar je bila ta produktivnost – konkretizirana kot »produktivno delo« – v različnih obdobjih razvoja meščanske družbe različno pojmovana (z razvojem meščanske družbe je ta različnost vse bolj vezana na diferenciacijo meščanstva samega). Revolucionarno meščanstvo je s pojmovanjem produktivnega dela kot samo **vrednotvornega dela**²⁴ odreklo legitimnost celotni fevdalni družbeni nadstavitvi, brezkompromisno je napadlo fevdalni državni aparat. »Bilo je to nenavadno razsvetljenje prav tistih funkcij, ki jih je dotlej obdajal svetniški sij; /ki so/ uživale praznovorno čaščenje. Politična ekonomija v svojem klasičnem obdobju, prav tako kot sama buržoazija v svojem parveniškem obdobju, je do državne mašinerije etc. stroga in kritična,« pravi Marx (MEGA² II/3.2, p. 460.)

V Smithovem pojmovanju produktivnega dela ni razlike med nekaterimi »najbolj spoštovanimi redovi v družbi« in hišnimi slugami, njihovo delo »ne producira nobene vrednosti, niti se ne strne ali udejani v kakšnem trajnem predmetu ali blagu, ki ga je moč prodati«; vladarji, njihovi oficirji in sodniki, vsa vojska, farji, pravniki, zdravniki, vseh vrst pisuni, igralci, glumači, muzikantje, operni pevci in plesalci . . ., vsi se »vzdržujejo z delom letnega produkta delavnosti drugih ljudi« (gl. »The Wealth of Nations«, p. 430–31), vsi so paraziti dejanskih producentov.

List vztrajno nastopa proti temu pojmovanju in ga zavrača: »Adam Smith je v celoti tako malo poznal naravo teh sil /=znanosti in umetnosti, javnih ustanov, zakonov, ki producirajo religioznost, moralnost in inteligenco, varnost osebe in lastnine, svobodo in pravo/, da ni priznal produktivnosti niti duhovnemu delu tistih, ki imajo na skrbi pravo in red, ki gojijo pouk in religioznost, znanost in umetnost.« (»Das nation. System«, p. 206.) Listova polemika je tako zagrizena kot tudi sočna: »Kdor goji svinje, je po njej /teoriji vrednosti/ produktiven član družbe, kdor ljudi, neproduktiven. Kdor izgotavlja dude ali dromlje za prodajo, producira; največji virtuoz niso produktivni, ker tistega, kar igrajo, ni moč prinesiti na trg. Zdravnik, ki rešuje svoje paciente, ne spada v produktivni razred, zato pa apotekarski vajenc, četudi utegnejo menjalne vrednosti ali pilule, ki jih producira, eksistirati le nekaj minut, preden preidejo v brezvrednost. Kak Newton, kak Watt, kak Kepler niso tako produktivni kot osel, konj ali vprežna živina, ki jih je gospod M'Culloch v novejšem času vpeljal v vrsto produktivnih članov človeške družbe.« (ibid., p. 213/4.)

S stališča teorije vrednosti, priznava List Smithu (priznava mu tudi, da je konsekvantnejši od vulgarizatorja Saya), je to popolnoma pravilno (»Das natürl. System«, p. 35/6); pravilna ni ta teorija. Teorija vrednosti in teorija produktivnih sil gledata na vprašanje produktivnosti dela vsaka po svoje: »Oče ali učitelj, ki izobražuje državljana za državo, je po teoriji produktivnih sil producent, vendar konsument po teoriji vrednosti.« (ibid., p. 30.)

»Če pa gledamo na rezultat dejavnosti teh članov nacije z vidika produktivnih sil,« pravi List, ko misli na profesorje, sodnike, učenjake, umetnike itn., ki jim teorija vrednosti odreka produktivnost, »ne more nihče spregledati, da so celo še

²⁴ Tako klasično pri Smithu: »Je vrsta dela, ki pridaja vrednosti predmeta, ki ga obdeluje; je druga /vrsta dela/, ki nima takšnega učinka. Prvo, zato ker producira vrednost, smemo imenovati produktivno; drugo neproduktivno delo.« (A. Smith: »The Wealth of Nations«. Penguin Books 1976, p. 429/30.)

produktivnejši od producentov materialnih vrednosti: učitelji, s tem da usposablajo dozorevajoče generacije za produkcijo; sodniki, s tem da skrbijo za ohranjanje varnosti lastnine in osebe; učenjaki, s tem da pripravljajo nadaljnje napredovanje civilizacije in koristnega znanja; umetniki, s tem da negujejo in oblikujejo duh nacije.« (ibid., p. 36.) tu so še tisti, ki še posebej vcepljajo »sedanjim generacijam« reigioznost in moralnost, zdravniki, ki »rešujejo produktivne sile svojih pacientov«, spet drugi, ki »producirajo javni red«, itn. (»Das nation System«, p. 215.)

»Esenca 'Wealth of Nations'« je, po Marxovi kratki oznaki, v Smithovem dokazovanju, »da je kapitalistični način produkcije najproduktivnejši,« kar da je »v primeri s prejšnjimi formami brezpogojno«. (ibid., p. 519.) V tisti fazi družbenega razvoja, ko meščanska družba, družba kapitalistične produkcije, meznega dela in kapitala, strmoglavi fevdalno in postane dominantna, ko postane dominantna kapitalistična forma produkcije, postanejo obenem dominantna njena lastna, notranja nasprotja in protislovja, nasprotja in protislovja med dvema družbenima formacijama oziroma načinoma produkcije pa sekundarna, sama določena z onimi prejšnjimi. V tej fazi, ko se meščanska družba postavi na lastni temelj, postane njena »brezpogojna« prednost: da je »najproduktivnejša« – veljavna pod enim pogojem: da sploh producira: da ustvari mehanizme in aparate, ki zagotavljajo produkcijo in reprodukcijo produkcije,« njen obstoj in reprodukcijo (predvsem da blažijo njena imanentna protislovja, da se ne zaostrijo do točke kolapsa ali eksplozije), in da zagotavlja funkcioniranje in učinkovitost teh mehanizmov in aparatov.

Če je bila zato meščanska družba, na čelu s svojimi ideologi, v svojem parniškem oziroma destruktivnem obdobju stroga in kritična do (fevdalne) državne mašinerije, nastopi »kasneje«, ko stopi v konstruktivno obdobje, značilna spre-

Vsi ti so, po Listu, produktivnejši od materialnih producentov, ker ti zadnji »producirajo menjalne vrednosti«, prvi pa »producirajo produktivne sile«. (ibid.) Kot buržuju mu mora biti jasno, da je »človek naše največje bogastvo« oziroma »najdragocenejši kapital«. Kar se vlaga v človeka in za človeka, ta mnogokratno povrne kapitalu. »Vsa poraba za pouk mladine, gojitev prava, obrambo nacije itd. je uničevanje vrednosti v korist produktivne sile.« (ibid., p. 208/9.)

Te Listove polemike proti klasičnemu ekonomskemu pojmovanju produktivnosti dela ni mogoče preprosto odpraviti z oznako, da gre za vulgarizacijo, ki odbija temu pojmu »sleherno protifevdalno ostrino«, ter da pojem produktivnega dela »v vulgarni Listovi izvedbi služi konec koncev na reakcionaren način za 'teoretsko' opravičevanje vseh obstoječih družbenih razredov, slojev in poklicev.« (Fabiunke, op. cit., p. LXV.)²⁵ Marxove obče karakterizacije ekonomske polemike proti Smithovemu pojmovanju produktivnosti dela (gl. MEGA² II/3.2, p. 600sq.) pač ni mogoče kar aplicirati na Listovo polemiko. Ne zato, ker Marx Lista, razen enkrat spotoma: da je Ferrier njegov »glavni vir« (ibid., p. 574) – ne omenja. Zato ne, ker gre za drugo problematiko ali vsaj za drugačno zastavitev problematike. Za Lista velja, kar pravi Marx za Henrija Storchja: da se pri polemiki proti Smithovemu razlikovanju med produktivnim in neproduktivnim delom »postavlja na nova tla«. (ibid., p. 602.)

²⁵ List ne reče, kakor sta rekla Garnier in Ferrier: »Vsako delo je produktivno« oziroma »Neproduktivnega dela ni« (cit. MEGA² II/3.2, p. 505, 574) – bi pa lahko. Šele s tem postane delo *sámo* vrednota.

membra: »Kasneje,« pravi Marx, »uvidi – in tudi praktično pokaže – iz izkušenj se nauči – da izraste iz njene lastne organizacije nujnost pridobljenih družbenih kombinacij vseh teh deloma povsem neproduktivnih razredov. /.../ Meščanska družba reproducira v svoji lastni formi spet vse to, proti čemer se je bojevala v njegovi fevdalni ali absolutistični formi.« (ibid., p. 460.) »Nasprotja v materialni produkciji narejajo potrebno superstrukturo ideoloških stanov, katere delovanje, naj bo dobro ali slabo, je dobro, ker je potrebno.« (ibid., p. 605.) Seveda je dokazovanje produktivnosti »ideoloških stanov«, »državne mašinerije« – tudi ko gre za Lista – »apologija z meščanskega ekonomskega stališča.« (ibid., p. 600.) Toda za revolucijo, ki se je izpela, je edini napev, ki ga še razume – ki ga še zna zaigrati in ki ga je pripravljena poslušati – **apologija**. In na tej točki postane ekonomska apologija (za Lista to gotovo velja) **mistificirana teorija družbene reprodukcije**. V kakorkoli že nerazviti, sprevrnjeni in zainteresirani obliki je tu prisotno spoznanje, da so družbeni odnosi sami producirani in da jih je treba producirati in reproducirati. Brez vojske, policije, sodnikov, pravnikov, šolnikov, farjev, umetnikov, znanstvenikov, profesorjev ipd. ni, če rečemo z Listom, nacionalne prihodnosti. Razvoj »materialnega kapitala« ni mogoč brez ustreznega razvoja »duhovnega kapitala«. Ta drugi termin sam (»duhovni kapital«) se nam lahko tako razkrije za mistificirani izraz za podrejenost »duhovne produkcije« ali kar »duha« kapitalu.²⁶ Način, kako je ta podrejenost organizirana, je **meščanska država**.

Pred prikazom vloge, ki jo List pripisuje državi, se je treba – v sklopu njegove »teorije družbene reprodukcije« – zaustaviti še pri teoriji »dražil za produkcijo in konsumpcijo«.

»V družbi človek ni produktiven le zato, ker proizvaja neposredno produkte ali produktivno silo, produktiven je tudi s tem, da producira draž za produkcijo in konsumpcijo ali za proizvodnjo produktivnih sil.« (»Das nation. System«, p. 420.)

»Umetnik učinkuje s svojimi dosežki na plemenitenje človeškega duha in na produktivno silo družbe; ker pa umetniški užitek predpostavlja posest tistih materialnih sredstev, s katerimi ga je treba kupiti, tudi umetnik draži k materialni produkciji in varčnosti.

Knjige in časopisi poučujejo in s tem učinkujejo na duhovno in materialno produkcijo, toda da bi jih pridobili, potrebujemo denar, in toliko je tudi užitek, ki ga nudijo, draž za materialno produkcijo.

Vzgoja mladine plemeniti družbo; in kolikim naporom se podvržejo starši, da bi priskrbeli sredstva za dobro vzgojo svojih otrok? Kolikeri neizmerni dosežki tako v duhovni kot v materialni produkciji gredo na račun prizadevanja, da bi se gibali v boljši družbi!« (ibid., p. 420/1.)

Kar so sociologi kasneje predestilirali v »statusne simbole«, se kaže pri Listu še neposredno vpeto v ekonomske sovisnosti in proces produkcije družbe: stanovanje, oblačenje, sploh – kot pravi Marx (MEGA² II/3.2, p. 601) – »razkazovanje bogastva«.

²⁶ Deloma je ta problematika prisotna v Storchevi »théorie de la civilisation«, ki prisili tudi Marxa v tematiziranje (da ne bi bilo nesporazuma: v eno od njegovih tematiziranj) razmerja med »materialno« in »duhovno« produkcijo. (MEGA² II/3.2, p. 602 sqq.) Marx sam formulira to vprašanje kot vprašanje, kako se »produktivne sile družbenega dela in obče družbene produktivne sile« prikazujejo kot produktivne sile kapitala (med drugim MEW 26.1, p. 365 sqq.)

»V hiši, zbiti iz desk,« piše List, »lahko prav tako dobro živimo, kot v vili, za par goldinarjev se lahko prav tako dobro varujemo pred dežjem in mrazom, kot v najlepši in najelegantnejši obleki. Iz srebra in zlata kovane stvari in priprave nič bolj ne prispevajo k udobju, kot jeklene in cinaste; toda s tem imetjem povezano označevanje /auszeichnung/ draži k naprežanju telesa in duha, k redu in varčnosti, in tej draži je družba dolžna zahvalo za velik del svojih produktivnosti.« (»Das nation. System«, p. 421.)

Na spoju **bogastva** in **javnosti** postavi List pojem **ostentacije**: meščansko bogastvo mora nastopati javno,²⁷ in kot tako vzpodbuja k produkciji novega bogastva. Poleg produkcijskih sredstev in življenjskih sredstev je vpeljan pojem **ostentacijskih sredstev**: »Manufakturna produkcija daje ali produktivne instrumente, ali sredstva za zadovoljevanje življenjskih potreb, ali ostentacijska sredstva. Pogosto sta obedve zadnji lastnosti združeni. Različni stopenjski razredi družbe se povsod razlikujejo po načinu, kako, in kraju, kje stanjujejo, kakšno pohištvo imajo in kako so oblečeni, po dragocenosti svoje ekipaže in po kvaliteti, številu in zunanjemu videzu svojih poslov. /.../ to razlikovanje /.../ nastaja in narašča v tistem razmerju, v katerem se razcvetajo obrti. V cvetočih manufakturnih deželah vsakdo dobro stanuje in se dobro oblači, četudi je kvaliteta konsumnega manufakturnega blaga močno različna. Nihče, ki čuti v sebi vsaj še malo sile za delo, ne želi izgledati ubožno. Manufakturna blaga vzpodbujajo potemtakem produkcijo družbe z dražili, ki jih agrikultura /.../ ni mogla nuditi.« (ibid., p. 422.)

Posebno vlogo pri tem je List pripisal produktom iz kolonij: tobaku, dišavam, kavi, sladkorju. Ti so v glavnem samo dražila in delujejo na družbo koristno le toliko, kolikor »množijo užitke množice prebivalstva in jo vzpodbujajo k duhovnemu in telesnemu delu.« (ibid., p. 423.)

Ob tem je moral List, radikalni meščan, nastopiti proti resentimentu dovčerajšnjih vladajočih: »V nekaterih deželah vladajo med tistimi, ki živijo od plač ali od rent, zelo zmotni pojmi o tem, kar so navajeni imenovati luksuz nižjih stanov: zgražajo se, da delavci pijejo kavo s sladkorjem, in hvalijo čase, ko so se zadovoljili z ovseno kašo; obžalujejo, da je kmet svojo uborno uniformo, oblačilo iz cvilha, zamenjal za volneno; bojijo se, da deklet ne bo več mogoče ločiti od hišne gospodinje; hvalijo oblačilne rede /Kleiderordnungen/ prejšnjih stoletij. Če pa primerjamo delavčeve storitve v deželah, kjer je in živi kot premožen človek, s storitvami tistega, ki se zadovoljuje z najbolj grobo hrano in obleko, ugotavljamo, da množitev užitkov tam ni šla na škodo obče blaginje, temveč v dobro produktivne sile družbe.« (ibid., p. 423/4.)

»Kakor na razvoj duhovnih sil nacije, tako delujejo manufakture tudi na razvoj fizične delovne sile, s tem da nudijo delavcem užitek in dražilo za naprežanje njihovih sil in priložnost, da te sile uvrednotijo. Neizpodbitno zapažanje je, da

²⁷ Tudi Marxu se zapiše, da se »bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije, prikazuje. (MEW 23, p. 49.)

Listovo mnenje je, da mora biti mogoče posest bogastva in uživanje njegovih sadov javno pokazati. (»Das nation. System«, p. 421/2.) In ker je menil, da »se ne hranimo javno« (ibid., p. 422), je List v svoji teoriji zapostavil jedačo in pijačo v korist obleke. Pri tem se je sklical na nemški pregovor: »Man sieht mir auf den Kragen, nicht auf den Magen.« Vendar so restavracije že začele obratovati in poleg vseh drugih zakonikov je stopil na oblast še Code civile prehranjevanja: **jedilni list**. Kako je meščansko gospostvo na delu tudi v načinu, kako se prehranjujemo, gl. H.-D. Bahr: »Missgestalten. Ueber bürgerliches Leben.« Lollar/Lahn, Achenbach 1976, I. del (Metaphysik der Speisekarte). – V nekaterih naših krajih, na deželi, je v tem pogledu vladal drug zakon: jesti v gostilni je bilo sramotno. Zato so toliko več pili, tudi na prazen želodec.

delavec v cvetočih manufakturnih državah, ne oziraje se na pomoč, ki jo ima v boljših strojih in orodjih, opravi neprimerno večje dnevno delo kot v zgolj agrikulturnih deželah.« (ibid., p. 291.) Ekonomistični asketizem (ki je dandanašnji našel zatočišče pri vladajočem razredu »realsocializma«, v stalinistični ideologiji), protestantska etika, se umika veselejšemu pogledu na življenje in svet užitkov, pa naj je ta še tako utemeljen na ekonomski računici.

Listu na vse to ni mogoče očitati – kar je priljubljen »adut« tako imenovanih pravovernih – da »izhaja iz konsumpcije«. Ne gre le za to, da sam opozarja, da mora biti vobče produkcija nujno pred konsumpcijo (ibid., p. 424); veliki cilj in zgodovinsko nalogo meščanske družbe: **produkcijo zaradi produkcije**, dopolnjuje z **užitkom zaradi produkcije** oziroma za **produkcijo**.^{27a}

Rečeno je bilo, da List odmerja pomembno vlogo državi. Vprašanja ne moremo na hitro odpraviti s historicistično gesto, da je nemški kapital potreboval »državne berglje, da bi sploh mogel priti na svet«. (Fabiunke, op. cit., p. LXII.) »Država« ni nekaj, kar čaka, da jo bo kapital vzel v svojo službo. Kapital je moral svojo državo šele oblikovati – tudi v Nemčiji – in to je obenem nujno spopad s staro državo.

Nujna zveza med državo in produkcijo, med politiko in ekonomijo je pri Listu vseskozi prisotna – in kot historično dejstvo in kot teoretski princip.²⁸ Tako po eni kot po drugi strani je trčil ob prevladujoče ekonomsko pojmovanje tega odnosa: na miselno abstrakcijo ekonomije od politike.

»Statistika in zgodovina učita,« piše List, »da nujnost vposeganja zakonodajne oblasti in administracije nastopa povsod toliko bolj, kolikor bolj se izgrajuje ekonomija nacije.« (»Das nation. System«, p. 252.) Še posebej pa angleška zgodovina dokazuje, »v kakšni tesni povezavi je obča politika s politično ekonomijo« (ibid., p. 83; prim. p. 270), »v kakšnem vzajemnem učinkovanju sta materialno bogastvo in politična oblast.« (ibid., p. 211.) Protekcionistični sistem je lahko vzpostavljen in lahko funkcionira le ob pomoči in podpori, tj. ob direktni vpletenosti države v ekonomijo. Če nič drugega, List jasno pokaže, da je v samem pojmu nacionalne ekonomije implicirana **nujnost etatizma**.²⁹

^{27a} Med te užitke, ki naj bodo dopuščeni, šteje List tudi seksualne, in trči ob »farja Malthusa«: »Če se nam Malthusov nauk prikazuje v svoji tendenci kot omejen, se predstavlja v svojih sredstvih kot protinaraven, horrible, ubija moralo in silo. Ubiti želi nagon, ki se ga narava poslužuje kot najučinkovitejšega sredstva za spodbujanje ljudi k naprežanju njihovega telesa in duha ter za zbujanje in gojenje plemenitejših čustev – nagon, ki se mu mora rod zahvaliti za večji del svojega napredka.« (»Das nation. System«, p. 196.) (»Narava« meščanskih užitkov je seveda že drugo vprašanje, tu gre samo za evidentiranje problematike.)

Ob tem še ena opomba: če bi morda današnji kritiki – pri nas seveda socialistični – »potrošniške družbe« našli v Listu anticipatorja »potrošniške ideologije«, velja anticipirati tudi odgovor na to odkritje: bolje revolucionarni meščan kot reakcionarni socialist. Kar je pri Listu zagatno, je to, da predpostavlja vse člane družbe za meščane. Vendar to danes ne zadostuje več za marksistično kritiko: prav to je tudi njena zagata: kako je mogoče predpostavljati vse člane družbe za meščane, in kako, da to deluje? Po drugi strani bi morala pokazati, zakaj je »potrošniška družba« revolucionarni »ideal«.

²⁸ Prav tako tudi že pri Ferrierju. Marx pravi: »V resnici je pri njem vlada (torej tudi državni uradniki, ti neproduktivni delavci) pomembna kot manager, ki posega direktno v produkcijo.« (MEGA² II/3.2, p. 574.)

²⁹ Na to je treba opozoriti že zaradi aktualne prisotnosti iluzij o »slovenski nacionalni ekonomiji«, ki naj bi ne le pripeljala iz današnje ekonomske krize, ampak bi nas tudi enkrat za vselej odrešila etatizma – ta je po definiciji tovrstnih ideologov »južno od Kolpe«. Takšni koncepti »nacionalne ekonomije« bi mogli pripeljati – če bi postali dominantni – v nacionalni socializem. Tudi po ovinku določene »ekonomije jezika«.

Kakor pa je sistem zaščitnih carin diferenciran, tako je diferencirana tudi ekonomska vloga države. Njena posebna skrb naj bo nacionalna težka industrija: »tovarne tovarne«, torej strojna industrija, zahtevajo prav posebno »direktno podporo države /.../. Država mora negovati in direktno podpirati lastne strojne tovarne vsaj toliko, kolikor je njihovo vzdrževanje in izgrajevanje potrebno, da bi lahko v vojnem času spočetka zadovoljevale najnujnejše potrebe ter pri daljši prekinitvi služile za vzorec strojnim tovarnam, ki bi jih bilo treba na novo zgraditi.« (ibid., p. 435.)³⁰

»Politična oblast je,« po Listu, »naciji ne le porok za povečevanje blaginje z zunanjo trgovino in zunanjimi kolonijami, zagotavlja ji tudi posest notranje blaginje in njene celotne eksistence, ki je neprimerno pomembnejša od materialnega bogastva.« (ibid., p. 270.)

S tem, da navezuje državo na nacionalno ekonomijo, je pojem države pri Listu na prvi pogled prav tako prazen kot pojem nacije. Država je »druženje individuov pod pravnim zakonom« (ibid., p. 15; prim. p. 243, 253): vreča krompirja, kot bi rekel Marx. Toda za polemiko z ekonomskim liberalizmom tudi to zadostuje: »Šola nas hoče prepričati, da je mogoče, da v politični ekonomiji ne upoštevamo politike in politične oblasti.« (ibid., p. 211.) »Ta popolna izključitev politike v sistemih Smitha in Saya je najvidnejši dokaz za to, da obadva pisatelja nista obravnavala teorije politične ekonomije, temveč teorijo kozmopolitske ekonomije, kakor tudi teorijo vrednosti.« (»Das natürl. System«, p. 40.) Pri tem že ime **p o l i t i č n a ekonomija** pove, da »mora biti sestavljena vsaj iz prav toliko **politike** kot **ekonomije**.« (ibid.)

Po doslej povedanem se postavlja vprašanje Listove teorije razredov oziroma razredne strukture družbe. Take teorije pri Listu seveda ni; so pa zametki zanjo, ki postanejo prav vidni – tako kot siceršnji Listovi teoretski dosežki – šele s stališča kasnejšega razvoja teorije oziroma s stališča razvite teorije. Če se poskuša te zametke sistematizirati, se ob dveh organizacijskih principih presojanja družbene strukturiranosti nakopiči še dobršna mera konfuzije, momentov, ki uhajajo enoznačni sistematizaciji. Prvi od teh »organizacijskih principov« izhaja iz delitve dela,³¹ drugi je historičnopolitičen.

Ko govori o **delitvi dela**, mora List seveda upoštevati, kaj je o tej problematiki napisal Smith. Pri tem ne nasprotuje določilu, da je delitev dela »**naravni zakon**«. Smithovo pojmovanje pa vendar v osnovi zaobrne: naj gre za to, da ena oseba dela v določenem časovnem razdobju in zaporedju različne stvari, ali za to, da več oseb istočasno deli med seboj različne operacije pri produkciji določenega predmeta, pravi List, »obe operaciji lahko spet enako upravičeno imenujemo **združevanje dela**.« (»Das nation. System«, p. 223.)

³⁰ Kar se tiče »tehnike in fabrikacije strojev«, List meni, da bi bilo treba dopuščati prost uvoz »vse komplicirane mašinerije«, dokler razvijajoča se industrijska nacija ne bi dohitele razvite oziroma vladajoče. (»Das nation. System«, p. 434–5.) Da bi bila tedaj podrejena vladajoči preko tehnologije, ki jo je od nje prevzela, List seveda ni mogel misliti. Toliko bolj bi morali misliti na to socialisti na oblasti. Od ruske revolucije sem pa lahko ugotavljamo (z delno izjemo kitajske revolucije) popolno slepoto socialističnih teoretikov in praktikov za to vprašanje, ki ga lahko v zadnji instanci formuliramo kot vprašanje **razredne strukture mašinerije** oziroma **tehnologije**.

³¹ V tem smislu velja tudi za Lista, kar Marx v ekscerpkih iz Osiandrovega dela »Handelsverkehre« ugotavlja za tega kritika Lista: »Osiander pojmuje tvorbo različnih stanov /.../ kot konsekvenco delitve dela.« (MEGA² IV/2, p. 547.)

»Bistvo naravnega zakona, s katerim šola razlaga tako pomembne pojave v družbeni ekonomiji, očitno ni le **delitev dela**, temveč **delitev različnih poslovnih operacij med več individui**, obenem pa tudi **konfederacija ali združevanje raznovrstnih dejavnosti, uvidov in sil za skupnostno produkcijo**. Temelj produktivnosti teh operacij ni le v oni **delitvi**, bistveno je v tem **združevanju**.« (ibid.)

Ko je List s tem položil v sam pojem delitve dela mistifikatorsko jedro, nadaljuje: »Celotno družbeno stanje kake nacije moramo sploh presojati po **načelu delitve poslov in konfederacije produktivnih sil**. / . . . / Najvišja **delitev poslov** v naciji je delitev na **duhovno in materialno**. Obe se vzajemno pogojujeta. Kolikor več prispevajo duhovni producenti za napredovanje moralnosti, religioznosti, razsvetljenosti, množitve znanja in razširjanja svobode in političnega izpopolnjevanja, varnosti osebe in lastnine navznoter, samostojnosti in moči nacije navzven, toliko večja bo materialna produkcija; kolikor več dobrin producirajo materialni producenti, toliko bolj bomo lahko **podpirali duhovno produkcijo**.

Najvišja delitev poslov in najvišja konfederacija produktivnih sil v materialni produkciji je delitev na **agrikulturo in manufakturo**. Obe se, kot smo pokazali, vzajemno pogojujeta.« (ibid., p. 235/6.)

Temeljna razredna delitev – oziroma združevanje – v družbi je za Lista delitev med **kmetijci in manufakturisti**, odnos med »obema razredoma« pa je odnos vzajemnosti, ki ga nosi menjava. (»Das natür. System« p. 69, 70; 99.) Po definiciji – in poziciji – je srednji razred razred **trgovcev**. (ibid., p. 117.) Če List po eni strani zagovarja stališče, da so vsi dejavni člani nacije oziroma državljani produktivni, pa zdaj, ko govori o globalni družbeni razčlenjenosti, pravi, da sta samo dva »producirajoča razreda«: kmetijci in manufakturisti – medtem ko so ostali samo konsumenti.

Na eni strani so tisti, ki »producirajo materialne vrednosti«, na drugi pa tisti, ki »zgolj konsumirajo (npr. rentniki, uradniki, umetniki itd.).« (ibid., p. 118, 118, 121.) Družba je razdeljena na producente in konsumente. To seveda ne pomeni, da tudi konsumenti niso produktivni. Produktivnost trgovcev, denimo, ki ne proizvajajo nobenih novih vrednosti, je v njihovi vlogi »posrednika med obema glavnima panogama produkcije.« (ibid., p. 118.)

Že tedaj, ko mu je izhodišče za presojanje družbene strukture produkcijska sfera, List mistificira: ko zarisuje razredno členitev, jo obenem zabrisuje: **manufakturisti** zajemajo celotno populacijo, ki jo veže nase industrijska produkcija (tako industrijske kapitaliste kot industrijske delavce ter vse, kar je med njimi in ob njih), **kmetijci** oziroma **agrikulturisti** pa tako zemljiške lastnike in kapitalistične zakupnike kot kmetijske delavce (gl. ibid., p. 73, izdajateljeva opomba.) V produkciji blaga sodelujejo kot enakopravni elementi občosti manufakturstov poleg kapitalistov »civilni inženirji, praktični kemiki, mehaniki in tovarniški direktorji« oziroma kar »direktorji« (tj. »vodje tovarn« = managerji) ter tovarniški delavci – edini princip diferenciacije je **tehnično, ne socialno** razmerje, ter »izkušnost«: ne razlika med delavcem in direktorjem, temveč med izkušenim in neizkušenim delavcem itd.³² (ibid., p. 84, 85, 87.) Danes bi znali reči, da smo »vsi delavci«.

Še toliko večja je ta mistifikacija, ko je prikaz družbene strukture oprt na konsumpcijsko sfero: ko je struktura konsumentov industrijskega produkta že tudi podoba razredne strukture družbe: »Manufaktorne produkte konsumirajo:

³² »Le dolga praksa tako na strani direktorjev kot delavcev, le korak za korakom dosežene izpopolnitve orodij, strojev in metod dela, kakor tudi dolga vrsta neštevilnih poskusov, lahko naposled usposobijo tovarnarja, da dobavlja popolno blago.« (»Das natürl. System«, p. 85.)

1. tovarnarji sami – eden je konsument drugega –
2. kmetijci,
3. trgovski razred,
4. rentniki in kapitalisti,
5. učenjaki in umetniki,
6. uradniki in državni nameščenci.« (ibid., p. 101.)

Poleg tega, da so tu vsi enaki v konsumpciji (kar ne pomeni, da so vsi v enaki konsumpciji), so enaki še pred zaščitnimi carinami. (ibid., p. 101–104.) Tako kot so ljudje pri filozofih enaki v smrti, so tu še posebej enaki v nacionalnem življenju. Pogoj za to je – **odsotnost delavskega razreda** (natančneje rečeno: delavskega razrednega boja).

Ta odsotnost je tu seveda stvar ideološke konstitucije. Kot taka ne more biti popolna, biti mora demonstrirana, in zato se mora to, česar ni, prikazati: v vsaki od obeh obravnavanih Listovih knjig delavski razred enkrat nastopi, da bi lahko bil odpisan. V »Nacionalnem sistemu« kot »stan proletarcev«, ki pač ni največja žalost, ki lahko doleti družbo (»Das nation. System«, p. LXVII), v »Naravnem sistemu« kot »najbolj trpinčen, najrevnejši, najštevilnejši in najkoristnejši razred nacije: celokupni delavski razred, vključno s kmetijskimi delavci.« (»Das natürl. System«, p. 110.) V enem in drugem primeru pa je razvezan (nazaj) v nacijo – bodisi je povzdignjen vanjo bodisi podrejen nacionalnemu interesu.

Tako se pri Listu mešata oziroma dopolnjujeta apologija in cinizem.

Po eni strani olupšuje položaj delavskega razreda v kapitalizmu in dopoveduje, da se da bedi tega razreda izogniti: »Kakor je bilo historično upravičeno, če se je List zavzemal za razvoj številnega in eksploataibilnega **industrijskega delavskega razreda**, če je v smislu prvotne akumulacije kapitala zahteval **pospešeno preobrazbo drobnih blagovnih producentov, obrtnikov in kmetov, v proletariat**, tako so bile njegove predstave o položaju delavskega razreda v kapitalističnih pogojih apologetske in reakcionarne. Če je List izjavljal, da bi udušil nenehno naraščajočo bojazen nemške buržoazije pred delavskim razredom, da je surovo obubožanje delavskega razreda v Angliji, ki ga je tudi sam ostro kritiziral, samo posledica tamkajšnjega 'prehitrega' in zato 'neharmoničnega' razvoja kapitalizma, pa je opravičeval delavsko bedo, ki je postajala s šlezijsko vstajo tkalcev tudi v Nemčiji očitna, s 'prepočasnim' in zato prav tako 'neharmoničnim' razvojem nemškega kapitalizma. Vse 'disharmonije' kapitalizma, tudi izkoriščanje delavskega razreda, je zvajal konec koncev na 'napačno' in z 'napačnimi teorijami' inspirirano trgovsko politiko angleške buržoazije, ki si je prizadevala za gospodstvo nad svetom.« (Fabiunke, op. cit., p. LXXVII–LXXVIII.) Delavski razred pa bi živel kot v raju, če bi le bilo spostavljeno kapitalistično »normalno stanje«. Za to pa so spet potrebne le zaščitne carine: »Samo po sebi se razume, da je List priporočal **zaščitno carino kot najučinkovitejše sredstvo za rešitev socialnega vprašanja** in za zagotovitev razredne harmonije med buržoazijo in proletariatom.« (ibid., p. LXXX.)

Po drugi strani pa List kratkomalo izjavlja, da je beda delavstva nujna in naravna, da je pač neizogibna cena družbene blaginje: »Priznati je treba,« piše List, »da novejša organizacija industrije postavlja v odvisni položaj večje število individuov kot prejšnja, le da je to zlo nad kontrolo tako individuov kot držav, in bila bi pač resnično največja norost, če bi se hoteli odpovedati tako bistvenemu viru materialne blaginje in moči nacije zgolj zato, ker neizmerne dobrote in prednosti, ki jih zagotavlja, spremljajo obenem pomanjkljivosti, kakor pač vse na tem svetu.« (Cit. po Fabiunke, op. cit., p. LXXXI.)

Temeljni pogoj trajne obče blaginje je enotnost nacije. (»Das nation. System«, p. 240.), in nacionalnemu interesu mora biti podrejen ne le individualni (privatni) interes, temveč tudi razredni interes (če seveda ni razredni interes buržoazije). V bistvu pa – pri Listu – niti ne gre za podrejanje, prej za povzdigovanje, saj je nacionalni interes sintetična artikulacija vseh posebnih privatnih in razrednih interesov, nacionalna ekonomija pa konec koncev zaveznica in učiteljica tudi delavskega razreda.

Delavski razred najde svojo srečo šele v naciji, vendar ne z **realizacijo** svojega posebnega razrednega interesa, temveč z **odpovedjo** temu interesu. Sicer pa je kapitalizem zato, da bi delavcem dobro ali vsaj bolje šlo (prim. »Das natürl. System«, p. 110/11), in izkoriščani niso **delavci**, temveč so izkoriščane **tovarne**, v katerih delajo. (ibid., p. 99.) Med **mezdo** in **rento** ni razlike. (ibid., p. 13.)

Kolikor je razredna delitev družbe v zvezi z delitvijo dela, se delitev dela kot **združevanje dela** reproducira v razredni strukturi družbe kot **družbeni harmoniji razredov**. Razredna struktura družbe je pri Listu struktura družbene harmonije, združevanje dela torej nacionalnoekonomski temelj abstraktne nacionalne enotnosti, ki se realizira z eliminacijo konkretnega zgodovinskega interesa proletariata. Proletariat je nacionalen kot nema masa. Če List v tej zvezi govori o razredih, ne govori o razrednem boju, temveč o vzajemnosti in sodelovanju razredov.

Da bi bil prepričljiv, in ker je konsekventen, List dopušča oziroma postulira možnost vertikalne socialne mobilnosti, možnost, da se z dosežki in s premožnostjo povzdigne iz enega razreda ljudstva /Volksklasse/ v drugega, iz najnižjega do najvišjega. (»Das nation. System«, p. 425.) Šele s prehajanjem iz enega razreda v drugega se namreč skusi in potrdi meja med razredi, se ovekoveča razredna delitev družbe. Enako velja za (so)udeležbo delavcev pri lastnini produkcijskih sredstev. List je anticipiral tudi to. Roscher poroča, da je njegov »v tako mnogih pogledih preroški duh« že leta 1839 »temno slutil udeležbo delavcev – akcionarjev pri velikih tovarnah.« (W. Roscher, op. cit., p. 976.) »Nadalje si lahko zamišljamo,« je v tej zvezi zapisal List, »da duh asociacije pri civiliziranih nacijah vse bolj napreduje, da bi lahko bila misel, da bi delavce udeležili kot akcionarje pri velikih tovarniških ustanovah in jim s tem zagotovili blaginjo za celo življenje in neko gotovo stopnjo neodvisnosti, bolj in bolj realizirana.« (Cit. po Fabiunke, op. cit., p. CIII.)

Razredna nasprotja se Listu pokažejo kot zgodovinska nasprotja, ko obravnava stvari historično (zlasti v historičnih poglavjih v enem in drugem delu). »Celokupni delavski razred« opazi v razmerju do zemljiške aristokracije (ibid., p. 110), zariše se mu tudi nasprotje med plemstvom in meščanstvom (Das nation. System, p. LXIV sqq.), mestoma kritizira »mrtni mehanizem hierarhične /pruske/ birokracije« (ibid., p. 139; prim. ibid., p. 142), ki je blokirala industrijski razvoj. Toda ko se ta historična nasprotja postavijo kot aktualna, kot Listova sodobnost, jih kot nasprotja odpravi: zaželi si, da bi se plemstvo postavilo na čelo nemškega nacionalnega vzpona in si družno z buržoazijo prizadevalo za »nacionalno veličino« (ibid., p. LXV), nacionalne zaščitne carine izboljšajo položaj delavstva (»Das natürl. System«, p. 111), birokracija se polepša v produktivne in družbeno koristne »duhovne producente« . . .

List se nenehno trudi, da bi prikazal družbo kot **harmonično celoto**. Smithu je najbolj zameril, da prav v tem ni uspel. (»Das nation. System«, p. 481.)

Zato je meščanska družba, kakršno prikazuje klasična politična ekonomija, za Lista »monstrum«. (ibid., p. LIX.) Ideal družbene harmonije, organicistična pred-

stava o družbi kot »nacionalnem telesu« (ibid., p. 549) in averzija do monstrozne podobe, ki jo ponuja ekonomska anatomija meščanske družbe, silita Lista, da **odklanja revolucijo**. Revolucija je zanj neproduktivni ekonomski utrošek. Z vidika nacionalne ekonomije je ekonomsko nefunkcionalna in neproduktivna. List govori o »uničujočih in nezdravih učinkih kriz in revolucij« (»Das natürl. System«, p. 102), ki pa bi se jim dalo izogniti s pametno ekonomsko politiko. Tako bi se bilo mogoče izogniti francoski revoluciji, če bi bil obveljal »Colbertov sistem« (»Das nation. System«, p. 180/1.) Za svoj čas pa je postavljал nacionalno ekonomijo – teorijo reformiranja teorije in prakse – kot tisto teorijo, ki naj preventivno onemogoča izbruhe obsedenosti.³³ »Ohranitev obstoječega, obranitev korenin in debela nacionalne industrije mora biti temeljno načelo, ki se ga ne sme prelomiti.« (ibid. p. 27.)

V. Kritiki Lista

Topografija Listovih kritikov je v temelju določena s topografijo razrednih interesov v tedanji Nemčiji.³⁴

Točka, na kateri je Listova teorija postajala praktična in najjasneje razodevala svojo razredno pozicijo, je nauk o zaščitnih carinah. Na tej točki je List nedvoumno govornik **nemške industrijske velike buržoazije**, ki pa je tedaj imela v rokah pretežno **lahko industrijo**. Največ koristi od zaščitnih carin je lahko imela nemška **tekstilna industrija**.

»Progresivni profitni in akumulacijski interesi velike nemške industrijske buržoazije, ki so prišli do izraza v Listovi carinski teoriji, pa so trčili na odpor tistih družbenih sil v Nemčiji, ki nikakor niso bile pripravljene plačevati 'cene za industrijsko vzgojo nacije', ki jo je zahteval List.« (Fabiunke, op. cit., p. LXXII.)

Te sile so bile že v sami **industrijski buržoaziji**. Po eni strani je šlo za tiste njene dele, ki jim Listovi načrti niso dajali nobenih prednosti, oziroma so jim pripisovali podrejeno vlogo, npr. za **drobno industrijo**, **luksuzno industrijo** ipd., po drugi za tiste, ki bi jim carinski sistem dražil surovine oziroma repromaterial (deli **predelovalne industrije**). Poleg tega je prihajalo do nasprotovanj Listovi ekonomiji tudi zaradi državne razcepljenosti industrijske buržoazije.

Med buržoazijo je Listovim protekcionističnim prizadevanjem nasprotovala predvsem **trgovska buržoazija**, geografsko koncentrirana v sejemskih in hanzeatskih mestih ter v obmorskih provincah na severu Nemčije: List je terjal podrediv trgovskega kapitala in profitov industrijskemu kapitalu.

³³ »Obsedenci« so jakobinci: »Ko so potlej jakobinci v Franciji zrušili stari režim, so uničili dobro skupaj s slabim, ker niti niso imeli potrebnega časa niti niso bili dovolj bistri, da bi lahko mislili na prave trgovske interese svoje očetnjave. Ti obsedenci so sanjali o rimski republiki. In ker so Rimljani zaničevali manufakture in cenili samo kmetijstvo, so /jakobinci/ imeli položaj kmetijca za edinega primernege resničnemu republikancu.« (»Das natürl. System«, p. 195.)

Odnos da **jakobincev in republike** je bil v Listovih časih osnovni kriterij za odnos do revolucije. Če pa že jakobinci niso položili izpita iz nacionalne ekonomije, ga je – pri Listu – zagotovo **Napoleon**. Imenuje ga »velikega duha« (za junkerje je bil »korziška pošast«), ki je znal bolje od vseh tedanjih ekonomistov, in ne da bi študiral političnoekonomske sisteme, »razumeti naravo pomembnosti manufakturne sile.« (»Das nation. System«, p. 125; »Das natürl. System«, p. 195.) Posebnih simpatij je pri Listu deležen seveda Napoleonov kontinentalni sistem.

³⁴ Ta skica je oprta na Fabiunkejev prikaz (op. cit., p. LXV–LXXXIV), in tudi v nadaljevanju je zaradi nedostopnosti virov služila za oporo sekundarna literatura.

Listovi poglavitni nasprotniki so bili polabski **junkerji** in sploh **fevdalni in polfevdalni zemljoposestniki**, zainteresirani za neomejen izvoz žita v Anglijo, nika-
kor pa ne za podreitev zemljiške rente industrijskemu profitu. Nasprotovali niso
le carinski politiki, ki jo je predlagal List, temveč sploh kapitalistični industria-
lizaciji Nemčije. Nosilni steber te fevdalne falange je bilo **prusko junkerstvo**, za
katerega je bila svobodna trgovina sredstvo v boju za hegemonijo Prusije v Nem-
čiji.

Posebej trdovratno se je otepalo kapitalistične industrializacije, s tem pa tudi
Listovih zaščitnih carin, **malomeščanstvo** in **obrtništvo**. Razvoj kapitalizma jim
je obljubljal predvsem proletarizacijo in jih je tudi faktično potiskal v vse večjo
bedo. Naposled so se z interesi, ki jih je skušal teoretsko formulirati List, križali
interesi **delavskega razreda** oziroma **delavskega gibanja**.

1820 je Lista napadel ekonomist fevdalne reakcije, romantik, ki ga je inspiriral
E. Burke, **A. H. Müller**. Listovo zahtevo po nemškem carinskem sistemu je de-
nunciral za »eno najdrznejših revolucij«; »zahteva po svobodi trgovine oziroma
odpravi vseh notranjih mitnin«, ki jo je postavila zveza nemških kapitalistov, je
bila zanj »preveč očitno revolucionarna«. Zato je zahteval od Metternicha, da je
treba »to rogoviljenje (to demagoško rovarjenje v pravem pomenu besede) odloč-
no preprečiti«, in dosegel, da so »hujskača« oziroma »puntarja« Lista postavili
pod najstrožjo kontrolo. (Gl. Fabiunke, op. cit., p. XX.) Če je na voljo policija,
teoretska argumentacija očitno ni potrebna; ni je države, ki bi s svojimi nasprot-
niki teoretsko diskutirala (: njena teorija nastopa heglovske, post festum).

Ob tem je zanimivo, da se je List zelo ugodno izražal o Müllerju, poudarjal
svoje poznanstvo in razgovore z njim. Morda je tudi zaradi tega nastal vtis, da
sta si teoretska koncepta obeh avtorjev sorodna; ta predstava pa je neutemeljena.
(Med drugim argumentira proti njej Roscher, op. cit., p. 975 sqq.)

Če je Müller označeval Lista za socialnega rogovileža in demagoga, pa ga je
K.S. Zachariä, profesor prava v Württembergu in Heidelbergu, v strahu pred pre-
naseljenostjo obtoževal za komunizem. »Sistem zaščitnih carin imenuje Zachariä
predstopnjo komunizma /.../, že zato, ker skoraj vedno pelje k prenaseljenosti,
ta pa spet h komunističnim teorijam. /.../ Listov nacionalni sistem imenuje na-
ravnost državnogospodarsko smešnost.« (ibid., p. 931.) Zachariä je bil pristaš
Smithove ekonomske teorije.

V svojih delih je ostro polemiziral z Listom **H. F. Osiander**, nemški trgovec
in ekonomist, Smithov pristaš ter zagovornik svobodne trgovine. 1842, torej leto
dni po izidu Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, je izšla v Tü-
bingenu njegova knjiga »Enttäuschung des Publikums über die Interessen des
Handels, der Industrie und der Landwirtschaft, oder Beleuchtung der Manufac-
turkraft-Philosophie des Dr. List, nebst einem Gebet aus Utopien«.

Kolikor lahko sklepamo po Marxovih ekscerptih (MEGA² IV/2, p. 506–546),
to Osiandrovo delo prevzema strukturo Listove knjige ter ob Listovi razlagi niza
argumente proti njej. Temeljni teoretski očitek, ki ga Osiander naslavlja na Lista,
zadeva – kolikor je moč razbrati iz Marxovih ekscerptov – razmejevanje med na-
cionalno ekonomijo, politično ekonomijo, teorijo vrednosti in kozmopolitsko eko-
nomijo. Osiander opozarja na nekonsistentnost in nepreciznost tega razmejevanja
(ibid., p. 526, 530, 531) ter pravi, da je »zgolj kozmopolitska ekonomija himera«.
(ibid., p. 516.) »Pisec sam priznava,« piše o Listu, »da 'šola nikakor ne zavrača
uvoznih carin za veliko nacijo. Če pa te so', /je/ njegova deklamacija 'o kozmo-
politski ekonomiji ... izmišljenina! Kajti absolutno svobodo trgovine in obenem

sistem z uvoznimi carinami si lahko zamišljamo pač le v utopijah.« (ibid., p. 546.) Prav tako mu prigovori, da bi si prihranil kakšno »smešno primerjavo«, če bi prebral, kaj pravi o zadevi Smith. (ibid., p. 539.)

Osiander, nadalje, problematizira mnenje, po katerem zaščitne carine nujno proizvajajo ekonomsko prosperiteto (ibid., p. 539), in tudi predstavo o samodejnem vzpostavljanju ravnotežja oziroma harmonije med industrijo in kmetijstvom; v tej optiki pripisuje večjo vlogo trgovini in dopušča, da je lahko pomorstvo (trgovina) pomembnejše od tovarništva. (ibid., p. 522.)

Naposled je treba omeniti, da Osiander zapaža, da sistem zaščitnih carin najbolj prizadene razred delavcev. »Ocarinjenje po teži,« pravi, »je zanj [Lista] najvišji ideal carinske zakonodaje, ker to najbolj zadene predmete, ki jih konsumirajo nepremožni razredi družbe, medtem ko za artikle, ki služijo za zadovoljevanje luksuza bogatih, skoraj ni dajatev.« (ibid., p. 506.) »S tem ko prisiljujemo konsumente, da kupujejo artikle, ki jih svobodna trgovina dobavlja ceneje, po višjih cenah pri domačih tovarnarjih, ostane tistemu delu ljudstva, katerega zaslužek zadostuje le za lastno vzdrževanje (in ta del je povsod daleč največji), v žepu manj denarja za zadovoljevanje njegovih drugih potreb, kar mora pripeljati do tega, da trpi tudi konsum drugih domačih proizvodov.« (ibid., p. 509/10.)

1843 je izdal brošuro proti Listu tudi nemški ekonomist **K. H. Rau**, ki se je v posameznih točkah strinjal z Ricardom in s Smithom, in sicer »Zur Kritik über List's nationales System der politischen Oekonomie«. To knjižico je Marx naročil, ko je pripravljal svojo kritiko Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«. (Gl. Leskejevi pismi Marxu, 14. maj in 7. junij 1845, MEGA² III/1, p. 465, 469.)

Z malomeščanskega stališča, v imenu »golih in prezebajočih«, je nasprotoval udejanjanju Listovega ekonomskega sistema resnični socialist **Karl Grün**. Pri tem se je skliceval na bedo angleškega proletariata in svaril pred »socialnimi konvulzijami«, ki jih prinaša razvoj kapitalizma. (Gl. Fabiunke, op. cit., p. LXXVI–LX–XVII.) V polemiki z njim je Engels označil agitacijo za uvedbo zaščitnih carin za »progresivni buržoazni ukrep«. (MEW 4, p. 240.)

Prav tako z malomeščanske pozicije je nastopal proti Listu **Gustav von Gülich**, ki je vodil prohibicionistično (in ne protekcionistično, kot pravi Fabiunke) »šolo nemškega malomeščanstva«. (Fabiunke, op. cit., p. LXXVII.) Listu je zameril, da posveča premalo pozornosti »blaginji delavcev, zaposlenih v industriji.«³⁵ Marx je dejal zanj: »Gospod v. Gülich je odkrit filantrop; njemu gre zares za zaščito ročnega dela, nacionalnega dela. Pustimo to! Kaj počne? Začel je z zavrnitvijo dr. Lista, dokazal, da naj bi bila v Listovem sistemu dobrobit delovnega razreda le lažni videz, prazna in zveneča fraza« (MEGA I/6, p. 432), praktični ukrepi, ki

³⁵ Marx je konec leta 1846 in v začetku 1847 ekscerptiral von Gülichovo »zelo znastveno zgodovino industrije in trgovine« (MEGA I/6, p. 432), in sicer najprej 5. zvezek tega dela, v katerem Gülich posebej zastopa svoje malomeščanske teorije zaščitne carine in /.../ kritizira Listovo šolo, ne da bi sicer omenil Listovo ime, pač pa pripominja npr., da ta šola posveča premajhen pomen 'blaginji delavcev, zaposlenih v industriji'. /.../ Prav ta 5. zv. je dal Marxu nekaj pripravljalnega materiala za kongres o svobodni trgovini /1847 v Bruslju/.« (Heinzpeter Thümler: »Einige Probleme und Erfahrungen bei der Bearbeitung der Exzerpte von Karl Marx aus Gustav von Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handelsreibenden Staaten unserer Zeit, Bd 1–5, Jena 1830–1845, für Band 6 der Vierten Abteilung der MEGA.« Beiträge zur Marx-Engels-Forschung 6, Berlin 1980, p. 161, 162.)

jih je predlagal, pa bi pripeljali ne le do carinske zapore Nemčije pred tujimi manufakturnimi proizvodi, surovinami in kolonialnim blagom, temveč bi – kot zaščita ročnega dela pred stroji^{35a} – preprečili »celo napredek nacionalne industrije.« (ibid., p. 433.)

V delu »Die Bewegung der Produktion« (1843) – Marx ga je obširno citiral v »Pariških rokopisih« – se je »previdno, toda nedvoumno distanciral od predlogov političnega ekonomista Lista« tudi nemški revolucionarni demokrat **Wilhelm Schulz**, ki je v svojih prejšnjih spisih, od leta 1819 dalje, »postavil enak postulat kot Friedrich List« (Grab, op. cit., p. 221,43; prim. p. 101) Schulz, ki ga njegov biograf imenuje »meščanskega zagovornika socialno podprivilegiranih in zapostavljenih« (ibid., p. 222), je bil zadržan do Listove ekonomske teorije zaradi posledic, ki bi jih nujno imela njena realizacija: brezobzirna prvotna akumulacija kapitala, za družbena razmerja – namreč **zaostrovanje razrednih nasprotij**.

»Schulz je sicer priznaval, da se zaradi politične raztrganosti Nemčije ne bi mogli 'povsod odpovedati začasni zaščiti z mitninami', in je našel nekaj prijaznih besed tudi za razširitev carinske zveze; poudaril pa je, da zaščitne carine 'prednostno podpirajo veliko industrijo, torej tudi velike lastnike nasproti manj premožnim ali nepremožnim'. S tem pa se pogloblja razcep med družbenimi razredi in povečuje proletarijat. S tem je nedvoumno odpravil Lista: 'Ker so torej ti zaščitni sistemi samo negacija vsestransko svobodne produktivnosti, je tudi njihov končni smoter, da sami postanejo odvečni.'« (ibid., p. 221/2.) Glavna polemična ost imenovane Schulzeve knjige je bila uperjena proti »neomejenemu izkoriščanju proletariata« (ibid., p. 222), s tem pa tudi proti ideologom tega oziroma takšnega izkoriščanja.

S stališča delavskega razreda je – poleg Marxa in Engelsa – nasprotoval zaščitnim carinam **Georg Weerth**. V pismu Engelsu 25. junija 1845, v katerem opisuje zbiranje podpisov in denarja za Lista 1842 v Nemčiji (za informacijo o tej zadevi ga je očitno povprašal Engels), je sicer zapisal: »Tedaj sem bil dovolj neumen, da sem se ogrel za zaščitne carine« (G. Weerth: »Vergessene Texte«, ILV/EVA, Köln 1975, Bd. I, p. 76), v govoru na ekonomskem kongresu 1847 v Bruslju pa je med drugim dejal: »Ne vem, če je ta strašen položaj tolikih milijonov krivda sistema **zaščitnih carin**; kar pa vem, je, da ta sistem nima zdravila za to grozljivo zlo. Tako daleč njegova moč ne seže. V vsakem primeru pa se je položaj delavca tako poslabšal, da slabši že ne more biti, in zato on in z njim jaz izrekava dobrodoščilo vsaki spremembi, pa četudi gre samo za to, da senastega bolnika obrnemo na drugo stran. – Zato zavračam zaščitne carine. /Aplavz/ Sem odločno za svobodno trgovino, hočem jo; s kakršnegakoli stališča že jo utegnejo zagovarjati: za zagovornika zaščitnih carin ne dam počenega groša. Prav tako tuje pa mi je, da bi delil iluzije zagovornikov svobodne trgovine in z njim verjel, da bo svobodna trgovina trajno izboljšala usodo delavcev.« (ibid., p. 288.)

^{35a} List je o tovrstni opoziciji – v neki drugi zvezi sicer – zapisal: »Tudi sentimentalnost in romantika nista igrali pri tem majhne vloge, kot povsod tam, kjer umetne razmere izrinjajo naravne. Zanje je volovska vprega, ki orje brazde, veliko lepši prizor od parnega voza, ki orje dežele, in kolikor dlje se vračajo nazaj v kulturi, toliko plemenitejše se jim prikazujejo razmere. Tako, kot so navajeni gledati, imajo tudi popolnoma prav. Mar ni ovčarstvo in pastirstvo veliko bolj slikovito od prozaičnega poljedelstva, in mar ni goloriti divjak s puščico in lokom veliko bolj romantičen od ovčarja in pastirja? Še 15 let kasneje, ko je šlo za priključitev Badenskega k nemški carinski zvezi, je neki sentimentalni poslanec v badenski zbornicki govoril o 'travnji preprogi' in 'jutranji rosi' in 'vonju cvetlic' in 'prelivanju barv'.« (»Das nation. System«, p. XVI.)

Marxova in Engelsova kritika Lista

V sredini 40. let sta se Marx in Engels večkrat kritično spoprijela s Friedrichom Listom, prvič v »Nemško-francoskih letopisih«. V Engelsovih »Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije« je ta spoprijem izrecen, v Marxovem »H kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod« pa je zakrit z besedno igro.

Ta Marxova kritika se glasi takole: »Razmerje industrije, sploh sveta bogastva do političnega sveta je eden pglavitnih problemov modernega časa. V kakšni obliki začenja ta problem zaposlovati Nemce? V obliki **zaščitnih carin, prohibitivnega sistema, nacionalne ekonomije**. Pretirano poudarjanje nemštva je prešlo iz človeka v materijo, in tako so se naši vitezi bombaža in junaki železa nekega lepega dne zagledali preobražene v patriote. V Nemčiji torej začenjajo pripoznavati suverenost monopola navznoter, s tem da mu pripisujejo **suverenost navzven**. V Nemčiji torej zdaj začenjajo s tem, s čimer začenjajo v Franciji in Angliji končevati. Staro gnilo stanje, proti kateremu se ti deželi teoretsko upirata in ga prenašata samo še tako, kot prenašamo okove, pozdravljajo v Nemčiji kot zoro lepe bodočnosti, ki je napočila, bodočnosti, ki si komaj šele upa preiti iz **lestive**³⁶ teorije v najbolj neprizanesljivo prakso. Medtem ko se problem v Franciji in Angliji glasi: **politična ekonomija ali gospostvo družbenosti nad bogastvom**, se glasi v Nemčiji: **nacionalna ekonomija ali gospostvo privatne lastnine nad nacionalnostjo**.« (MEW 1, p. 382.)

Če je Marx postavil Lista v temeljne premike v tedanji nemški družbi, teoretsko pa zastavil problem razmerja med politiko in ekonomijo, pa ga je Engels v »Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije« obravnaval v sklopu kritike nacionalne ekonomije, in sicer v kontekstu razpada in vulgarizacije klasične ekonomske teorije. »Novejša ekonomija ne more pravilno presojati niti merkantilnega sistema, ker je sama enostranska in še obremenjena z njegovimi predpostavkami,« je pisal Engels. »Šele stališče, ki se povzpne nad nasprotje obeh sistemov, ki kritizira skupne predpostavke obeh in izhaja iz čisto človeške, splošne osnove, bo lahko obema odkazalo njuno pravo mesto. Pokazalo se bo, da so branilci trgovinske svobode hujši monopolisti kakor stari merkantilisti sami. Pokazalo se bo, da se za hinavsko človečnostjo novejših skriva barbarstvo, o katerem stari niso nič vedeli; da je pojmovna zmeda starih še preprosta in dosledna v primeri z dvoumno logiko tistih, ki jo napadajo, in da nobena od obeh strank ne more drugi očitati ničesar, kar ne bi zadelo nje same. – Zato novejša liberalna ekonomija tudi ne more dojeti Listove restavracije merkantilnega sistema, medtem ko je stvar za nas čisto preprosta. Nedoslednost in dvostranost liberalne ekonomije mora nujno spet razpasti v svoje temeljne sestavine. Kakor se mora teologija bodisi povrniti k slepi veri, bodisi napredovati k svobodni filozofiji, tako mora trgovinska svoboda ustvariti na eni strani restavracijo monopolov, na drugi pa odpravo privatne lastnine.

Edini **pozitivni** napredek, ki ga je dosegla liberalna ekonomija, je razvijanje zakonov privatne lastnine. Vsekakor so ti zakoni v nji vsebovani, čeprav niso razviti do zadnjega nasledka in jasno izraženi. Iz tega sledi, da imajo v vseh točkah, kjer gre za odločitve o najkrajšem načinu bogatitve, torej v vseh strogo ekonomskih sporih, prav branilci trgovinske svobode. Kajpada – v sporih z monopolisti, ne z nasprotniki privatne lastnine, zakaj da so le-ti zmožni v ekonomskih vprašanjih

³⁶ V originalu **listig** (= lestiv, zvijačen), besedna igra z Listovim imenom. Rešitev besedne igre prevzeta po prevodu v MEID I, p. 197.

odločati tudi ekonomsko pravilneje, so angleški socialisti že zdavnaj dokazali teoretično in praktično.« (MEID I, p. 214/5.)

Na to, da dosledno razvijanje zakonov privatne lastnine v konsekvenci spregovori proti privatni lastnini, opozarja tudi Marx v ekscerptih iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, ki so nastali približno v istem času (gl. prevod, ki sledi temu tekstu).

S tem Marxova in Engelsova kritika Lista ni bila zaključena, temveč je bila še la začeta. Engels je 19. novembra 1844, v času, ko je pisal »Položaj delavskega razreda v Angliji«, med drugim sporočil Marxu, da bi rad – »brž ko bom imel čas« – napisal brošuro proti Listu. (MEGA² III/I, p. 251.) Čeprav ta brošura nikdar ni izšla, lahko sklepamo, da je imel Engels tekst zanjo vendar v glavnem pripravljen. 18. oktobra 1846 je namreč pisal Marxu, da je »List tako rekoč gotov«. (MEGA² III/2, p. 51.) Iz Engelsovega pisma Marxu 17. marca 1845 pa izvemo, da je v tem času pripravljaval kritiko Lista tudi Marx. Poleg tega, da to pismo posreduje dano dejstvo, posreduje tudi vsebinsko oznako Marxovega in Engelsovega pristopa h kritiki Lista: »Nenavadno je, kako sva poleg knjižnice /utopičnih socialistov/ prišla skupaj še v nekem drugem načrtu. Tudi jaz sem hotel napisati za Püttm/anna/ kritiko Lista – k sreči sem zvedel od P/üttmanna/ za tvojo namero dovolj zgodaj. Ker sem pa sicer hotel Lista zgrabiti **praktično**, razviti **praktične** naslédke njegovega sistema, bom malo bolj razdelal enega svojih elberf/elbskih/ govorov /.../, v katerem sem med drugim to na kratko storil – po Bürgersovem pismu Hessu in po tvoji osebnosti pa tako ali tako domnevam, da se boš ti spustil bolj v njegove predpostavke kot v njegove konsekvence.« (MEGA² III/I, p. 272.)

Koliko ta Engelsova oznaka drži, priča fragmentarno ohranjen rokopis Marxove kritike Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« (gl. prevod v nadaljevanju tega zvezka) in zapis drugega Engelsovega predavanja v Elberfeldu.

To predavanje je Engels imel 15. februarja v sklopu predavanj o komunizmu, ki jih je organiziral Moses Hess, v njem pa je dokazoval ne le nujnost naraščanja proletariata v Nemčiji (proletarizacije »srednjih razredov«), temveč tudi nujnost zaostrovanja družbenih nasprotij in protislovij in »**odkrite vojne revnih proti bogatim**«, boja, ki ni usmerjen le proti lastnini monopola, temveč tudi proti monopolu lastnine, z eno besedo: nujnost »socialne revolucije«. (MEGA I/4, p. 388.) Tega vprašanja se nemški ekonomisti še dotaknili niso,³⁷ pravi Engels, ter v skladu s tedanjim pojmovanjem komunizma nadaljuje: »Ni jim mar porazdelitev, temveč zgolj proizvajanje nacionalnega bogastva.« (ibid., p. 383.)

Listovo nacionalno ekonomijo pojmuje Engels kot eno od treh glavnih možnosti ekonomskega razvoja Nemčije, medtem ko tedanje aktualno stanje označuje kot carinski juste-millieu: »Naše carine so za dejanske zaščitne carine prenizke, za svobodo trgovine previsoke.« (ibid., p. 383/4.)

Svobodna trgovina, kot prva možnost, bi – glede tega je bil Engels enakih misli z Listom – ruinirala celotno nemško industrijo razen parih panog: konec koncev bi bil nujen razplet krize, ki bi jo to povzročilo, **socialna revolucija**. (ibid., p. 384.) Ko pa začne presojati zaščitne carine – drugo možnost – se Engels z Listom razide:

³⁷ Če bi kdo očital kaj takega našim današnjim ekonomistom, bi ti mirno odgovorili, da to ni »ekonomsko vprašanje«. Ekonomisti naj se ne bi ukvarjali z vprašanji »socialne revolucije«, marveč z ahistoričnim, z nezdgodovinskim in nadzdgodovinskim ekonomskim sistemom.

»Ali pa si ustvarimo **zaščitne carine**. Te so nedavno postale pestovanček večine naših industrijcev in zato zaslužijo, da jih поблиže obravnavamo. Gospod List je želje naših kapitalistov strnil v sistem, in pri tem sistemu, ki so ga skoraj vobče pripoznali za credo, bi se rad zadržal. Gospod List predlaga postopno dvigovanje zaščitnih carin, ki naj bodo naposled dovolj visoke, da bi zagotavljale tovarnarjem domači trg; zatem naj določen čas ostanejo na tej višini, potem pa naj se jih postopoma spet zniža, da bi naposled, po vrsti let, prenehala sleherna zaščita. Privzemimo, da bi bil ta načrt izpeljan, da bi bile dekretirane naraščajoče zaščitne carine. Industrija se bo dvignila, še nezaposleni kapital bo vložen v industrijska podjetja, povpraševanje po delavcih, in z njim mezde, se bo povečalo, sirotišnice se izpraznijo, vse se zdi, da nastopi kar najbolj cvetoče stanje. To traja tako dolgo, da se naša industrija razširi dovolj, da oskrbuje domači trg. Bolj se ne more razširiti, kajti če že **domačega** trga ne more obdržati brez zaščite, bo še toliko težje opravila kaj proti tuji konkurenci na nevtralnih trgih. Zdaj, meni gospod List, ko bi bila domača industrija že dovolj močna, da bi potrebovala manj zaščite, bi lahko začelo zniževanje /zaščitnih carin/. Dopustimo to za trenutek. Carine bodo znižane. Če ne pri prvem, bo pa prav gotovo pri drugem ali tretjem znižanju carin prišlo do takega zmanjšanja zaščite, da bo lahko tuja – povejmo naravnost angleška [–] industrija konkurirala z našo lastno na nemškem trgu. Sam gospod List želi to. Kakšne pa bodo posledice? Nemška industrija bo od tega trenutka dalje izpostavljena vsem nihanjem, vsem krizam angleške. Brž ko bodo prekomorski trgi prenapolnjeni z angleškim blagom, bodo angleži vrgli vse svoje zaloge na nemški trg, ki jim je najbolj dostopen – prav tako, kot počno to zdaj, in kot to zelo ganljivo opisuje gospod List – in carinsko zvezo spet spremenili v 'kramarijo'.

Potem se bo angleška industrija kmalu spet pobrala, ker bo cel svet njen trg, ker je cel svet ne bo mogel pogrešati, medtem ko nemška /industrija/ ne bo nepogrešljiva niti na lastnem trgu, medtem ko se bo morala doma bati konkurence Angležev in bo trpela zaradi presežka angleškega blaga, ki je bil med krizo vržen njenim odjemalcem. Potem bo morala naša industrija vsa slaba obdobja angleške /industrije/ brez ostanka okusiti tudi sama, medtem ko bo lahko najsijajnejših obdobj le-te samo skromno deležna – skratka, potem bomo prav tam, kjer smo zdaj.« (ibid., p. 384/5.) Takšno ekonomsko stanje, kakršno je (in to je obenem tretja možnost: da se nič ne spremeni): stanje ekonomske depresije, zastoja in nazadovanja, iz katerega – **po njegovi lastni logiki!** – ni izhoda, bo seveda prisililo proletarijat, da stopi pred vladajoči razred s svojimi zahtevami.

Engels je torej dokazoval in dokazal, da je »komunizem za Nemčijo – če ne historična, pa **ekonomska nujnost**.« (ibid., p. 382.) To je bil vidik, stališče, s katerega je obravnaval Lista in ki mu je obenem dopuščalo, da sprejme Listovo razlago – demonstrirati je bilo treba pač le praktične konsekvence te ekonomske teorije. S tem pa ni podana oziroma eksplicirana temeljna Engelsova pozicija, ki jo je sicer nakazal v pismu založniku Campeju – s katerim se je očitno pogajal za objavo kritike Friedricha Lista – in ki je pozneje ne on ne Marx nista bistveno spreminjala. Pismo se glasi: »Spoštovani gospod, iz vašega cenjenga pisma vidim, da je prisoten z vaše strani nesporazum o smeri, ki bi se jo držalo založniško delo, ki vam ga predlagamo. Nikakor ne nameravamo braniti zaščitnih in nič bolj svobode trgovine, temveč kritizirati oba sistema z našega stališča. Naše stališče je komunistično, ki smo ga zastopali v nemško-franc. letopisih, 'sveti družini', Ren/skih/ letopisih etc. in s katerega je napisana tudi moja knjiga 'O položaju delavskih razredov v Angliji'.« (MEGA² III/1, p. 278.)

Tisto »stališče, ki se povzpne nad nasprotje obeh sistemov, ki kritizira skupne predpostavke obeh in izhaja iz čisto človeške, splošne osnove,« o katerem je govoril Engels v »Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije«, je zdaj konkretiziral. Formuliral je **pozicijo kritike vseh ekonomskih sistemov s stališča delavskega razreda**. To pozicijo kritike je seveda omogočalo napredovanje svetovnega in tudi nemškega revolucionarnodemokratskega in delavskega gibanja. In prav ob sklicevanju na angleško in ameriško delavsko gibanje, ki v svojem programu ni bilo več zajeto med alternativne forme **meščanske države**, temveč je zahtevalo **oblast delavskega razreda**, ki se torej ni več vpraševalo: ali kneževina ali republika, temveč: ali oblast delavskega razreda ali oblast buržoazije, je Marx konfrontiral svojo pozicijo z Listovo: dr. List, pravi, se »v predgovoru k 'Nacionalni ekonomiji' najnaivneje jezi, da 'zmotno vidimo' najpomembnejše socialno vprašanje našega časa v **pavperizmu**, ne pa v **zaščitnih carinah**.« (MEGA I/6, p. 310, 311.)

To je tudi pozicija, s katere so pisani oziroma, ki je pisana v Marxovih in Engelsovih tekstih za ekonomski kongres konec leta 1847 v Bruslju oziroma po tem in o tem kongresu. Obenem so to spisi, v katerih je List v Marxovem in Engelsovem delu zadnjič obširneje obravnavan. Vprašanje, ki je bilo postavljeno pred Marxa in Engelsa, je bilo vprašanje: **svobodna trgovina ali protekcionizem?** Marx in Engels odgovarjata: ne prvo ne drugo.

Za proletariat se vprašanje izteče v drugo vprašanje: ali naj ga izkorišča tuji ali domači kapital? (ibid., p. 427, 428, 433.) Odgovor je seveda: ne eden ne drugi. Ne en ne drugi ekonomski sistem ne dajeta delavcu ničesar več od tistega, »kar potrebuje, da kot delovni stroj ostane v teku.« (ibid., p. 593.) Proletariat se ne vprašuje, kako bi mu lahko bilo v danem družbenem sistemu bolje, temveč kako ta družbeni sistem »spremeniti v njegov nasprotek.« (ibid., p. 433.)

A prav zato, ker ne prvo ne drugo, Marx in Engels odgovarjata: prvo. »Delovni razred je zainteresiran za tisto, kar pomaga buržoaziji do nekratenega gospostva.« (ibid., p. 593.) In **svobodna trgovina** pospešeno pripravlja teren, na katerem se bosta morala spopasti mezdno delo in kapital, proletariat in buržoazija iz oči v oči: »pospešuje prihod družbene revolucije.« (ibid., p. 447.)

»Zgolj v tem revolucionarnem pomenu« (ibid.): s perspektivo zrušenja kapitala, Marx in Engels podpirata svobodno trgovino, čeprav jima je jasno, da je treba obenem »spodbiti celotno politično ekonomijo.« (ibid., p. 431.) A prav zato opozarjata tudi na historično upravičenost sistema zaščitnih carin v Nemčiji. Engels pravi, da je »zaščita nemške industrije in nemške trgovine edina podlaga, na kateri lahko temelji« oblast nemške buržoazije (ibid., p. 593), Marx pa zapiše, da je »protekcioniistični sistem zgolj sredstvo, s katerim pri nekem ljudstvu vzpostavimo veliko industrijo, to se pravi, dosežemo, da postane odvisno od svetovnega trga, brž ko je odvisno od svetovnega trga, pa je že bolj ali manj odvisno od svobodne menjave. Protekcioniistični sistem poleg tega pospešuje razvoj svobodne konkurence v deželi. Zato vidimo, da si buržoazija v deželah, kjer se uveljavlja kot razred, denimo v Nemčiji, močno prizadeva, da bi si pridobila zaščitne carine. Zanj je to orožje zoper fevdalizem in zoper absolutistično vladno, zanj je to sredstvo za koncentriranje sil in za uresničenje svobodne menjave v tej isti deželi.« (ibid., p. 447.)

V tem smislu je oziroma je bil historično upravičen tudi Listov ekonomski sistem, še toliko bolj kot eden od protekcioniističnih sistemov v Nemčiji. Če je namreč von Gülich hotel z zaščitnimi carinami obvarovati »ročno delo pred napadom mašinerije«, nemško industrijo pred industrijskim napredkom, je Listova

šola predlagala zaščitne carine v interesu industrijskega, kapitalističnega razvoja, ki mora nujno upropastiti ročno delo, patriarhalne razmere, drobno manufakturo, drobne kmete in trgovce. (ibid., p. 427, 428, 432.)

V naslednjih desetih letih je List nekajkrat omenjen samo v Marxovi in Engelsovi korespondenci (gl. MEW 28, p. 29, 98; MEW 29, p. 320), javno pa je zopet kritiziran v eni od opomb v Marxovem »H kritiki politične ekonomije« (1859). Marx in Engels sta takrat že toliko formulirala kritiko politične ekonomije, da je lahko Marx ulovil Lista na tisti »bistveni točki, okrog katere se vrti razumevanje politične ekonomije« (MEW 23, p. 56): »F. List, ki ni mogel nikdar zapopasti razlike med delom, kolikor pomaga ustvarjati nekaj koristnega, uporabno vrednost, in delom, kolikor ustvarja določeno družbeno formo bogastva, menjalno vrednost, kakor je bilo pojmovanje sploh daleč stran od njegovega zainteresiranega praktičnega razuma, je ugledal zato v angleških modernih ekonomistih gole plagiatorje Mojzesa iz Egipta.« (MEW 13, p. 24.)

Kljub tej porazni oceni pa je Engels v recenziji tega Marxovega dela zapisal, da je List prvi med nemškimi meščanskimi ekonomisti. Potem, ko kar ni mogel dovolj uničujoče okarakterizirati nemške ekonomske literature in njenih piscev, je nadaljeval: »Med ljudmi s praktičnimi smotri se je najprej izoblikovala industrijska šola zagovornikov zaščitnih carin, katere avtoriteta, List, je še vedno najboljše, kar je sproducirala nemška meščanska ekonomska literatura, čeprav je njegovo celotno slavno delo prepisano od Francoza Ferrierja, teoretskega avtorja kontinentalnega sistema.« (ibid., p. 469.)

Podobna ocena je ponovljena v eni od Engelsovih recenzij 1. zvezka »Kapitala« (MEW 16, p. 207), v rokopisu 1861–63 nastopi List spet samo kot plagiator Ferrierja (MEGA² II/3.2, p. 574), v 3. zvezku Kapitala pa Marx pritrjevalno citira Listov spis »Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung« (MEW 25, p. 892).

List je nekajkrat omenjen tudi v zvezi z Marxovo in Engelsovo kritiko Eugena Dühringa. Glede Lista ta kritika ne prinaša novih spoznanj, pove le, da ga je Dühring hvalil kot »največjega genija 19. stoletja« – poleg Careya^{37a} (MEW 32, p. 30; gl. »Anti-Dühring«, MEGA Sonderausgabe, p. 236, 344; 259, 341, 370; 343, 370.)

VI. Sklep: Listova kritika in kritika Lista

Mnenje je, da je treba Lista presojati z dvojnega vidika: »Listova teorija je s stališča višje razvitega kapitalizma Francije in Anglije **nazadnjaška**, s stališča zastalega kapitalističnega razvoja Nemčije **napredna**; v obči zgodovine politične ekonomije zavzema le nepomembno mesto, je pa na odličnem mestu v zgodovini meščanske politične ekonomije v **Nemčiji**.« (Fabiunke, op. cit., p. XXXVII.) Ta ocena je navidez dialektična, v resnici pa vprašanje zgodovinske dialektike rešuje s shematizmom. To logiko poznamo med drugim iz Lukácseve interpretacije »mladega Hegla«, Rossi pa ji prigovarja, da jo označuje »zgodovinsko manihejstvo« (Mario Rossi: »K vprašanju o interpretaciji Hegla.« Problemi 37–38, april 1966, p. 154.) Vendar ne gre le za željo, da bi drastično določali in razločali »napredne« in »reakcionarne« faktorje, kot piše Rossi. Pravi problem nastopi, ko te

^{37a} Marxovo kritiko Careya gl. Karl Marx: »Iz manuskriptov iz let 1857–1858. Bastiat in Carey.« Časopis za kritiko znanosti št. 21–22, Ljubljana/Maribor 1977, p. 126 sqq.

»napredne« in »reakcionarne« faktorje postavljamo v »dialektično« in »zgodovinsko« zvezo; vedno imamo opraviti z mehanično zvezo: »zaostalost Nemčije« – »idealizem«, in nemška družbena dejanskost (po kateri pravzaprav sploh šele so) je tista, ki omejuje veličino – politično in duhovno – Nemcev.

Vprašati se je treba: s kakšne pozicije je izrečena ta ocena, kje jemlje kriterije, s katerimi umerja zgodovino? Paradoksalno, bolj kot govori o nemški zgodovinski zaostalosti, bolj so ti kriteriji **nezgodovinski** in samemu **predmetu vnani**. To je pozicija tako imenovane »**obče zgodovine**«, ki je nujno **hegemonistična** in **evolucionistična**. V sebi skriva predpostavko, da je zgodovinski razvoj en sam, ena sama razvojna logika, ki se ji morajo podrediti vsi konkretni posamični razvoji, da bi se iztekli v nadzgodovinski vzor, ki je seveda vedno kruto, prozaično historičen – naj gre za prvo deželo kapitalizma ali za prvo deželo socializma.

Še najmanj, kar bi bilo mogoče povedati o tem tipu ocenjevanja, je, da gre za »teorijo odraza«: bodisi Heglova bodisi Listova teorija »odraža« »nemško zaostalost« in je zato omejena. Toda to je, na sebi, le ideološka oznaka in ne zadošča. Pokazati je treba, da tovrstna razlaga nosi s seboj demobilizacijo in brezperspektivnost. Ko je center zgodovine postavljen izven konkretne zgodovinskosti, postane ta zgodovinska konkrekcija nična: v njej ni kaj početi, kar pa se že počne, je jalovo: bolj kot se spoprijemaš z njo, manjši si in bolj omejen. (Kasneje, v novejši zgodovini, se temu pridruži še politična obsodba: »nacionalni odklon« ali kaj podobnega.) V uteho se potlej doda: za dane malenkostne razmere si pa morda le napreden, četudi to za »svetovni duh« nič ne pomeni. To je »teorija« omejene naprednosti.

List je to pozicijo zavrnil, sicer polovično, pa vendar zavrnil. (Zato je tudi izoben iz »obče zgodovine«.) Vprašanje zanj ni: ali kapitalistični razvoj ali ne, temveč: **kakšen kapitalistični razvoj?** In ko odgovarja: Nemčiji primeren razvoj kapitalizma, ne razvoj po »angleškem modelu«, postane teoretik **nacionalnega kapitalizma** oziroma zagovornik pravice do **lastne poti v kapitalizem**.

Zdi se morda, da je teorija omejene naprednosti teorija svetovnega kapitalizma. Cel svet naj se razvija po angleškem vzoru, da bki kapitala pripelje do tega, da te dežele nikdar ne morejo doseči angleške razvitosti. Bolj kot bi se razvijale, bolj bi bile podrejene Angliji, bolj bi nazadovale. List vidi – če smemo tako reči – da je na odprtem ekonomskem polju razvoj kapitalizma, denimo, v Nemčiji, naddoločen z angleško kapitalistično razvitostjo in s tem podrejen interesom angleškega kapitala kot svetovnega kapitala. To pa preprečuje, da bi se nemški kapital neposredno spostavil kot svetovni kapital, torej kot kapital v polnem pomenu besede, kot kapital, ki nima gospodarja, marveč je samo sam gospodar. Zato List predlaga, naj se nemška ekonomija ogradi, naj se otrese naddoločenosti, naj se kapitalistično osamosvoji. In ta teorija nacionalnega kapitalizma šele postane radikalna teorija svetovnega kapitalizma. Svetovna zgodovina se odvija samo kot nacionalna zgodovina, nacionalne »zaostalosti« in »omejenosti« so napredovanja svetovne zgodovine in odpravljanje nacionalnih pregrad. Kapital je svetoven, kolikor je nacionalen. List zavrača dominacijo angleškega kapitala, da bi se spostavila svetovna dominacija kapitala, zavrača jo s perspektivo dominacije svetovnega kapitala kot svetovnega kapitala. Nasprotuje krepitvi enega nacionalnega kapitala kot svetovnega, da bi krepil en svetovni kapital. (Nemški nacionalni

kapital – tako kot nacionalni kapitali drugih razvijajočih se industrijskih dežel – na določeni razvojni stopnji odvrže zaščitne carine, svojo nacionalno podobo.)

Izhodišče Listovega razmišljanja je bila »stratifikacija mednarodne družbe in ekonomije«. (Dieter Senghaas: »Friedrich List and the New International Economic Order«. Economics Vol. 15, Institute for Scientific Co-operation, Tübingen 1977, p. 81.) V tej stratifikaciji je enaka menjava izvor neenakosti: svobodna trgovina je bila metoda svetovne dominacije angleškega kapitala, »izločevalna tekma«. V takšnem »asimetrično strukturiranem svetovnotržnem sistemu morajo manj razvite družbe, ki pa se v osnovi lahko razvijejo, dolgoročno nujno potegniti krajši konec.« (ibid., p. 81/2.) Zato je List tako ostro kritiziral »teorijo menjalnih vrednosti« in tako odločno zavračal svobodno trgovino. Menjava, »izvozno orientirana produkcija menjalnih vrednosti« ni mogla biti »vzrok« oziroma »vir bogastva« industrijsko razvijajoče se dežele; temu konceptu postavlja list nasproti »produkcijo produktivne sile«, ki je avtocentrično usmerjena. (Gl. o tem, v sklopu problemske zgodovine ekonomske teorije, Franček Drenovec, razprava v tem zvezku.)

List je spregledal **laž enakosti** in – kolikor je, kot pravi Marx, enakost »buržoazna pravica« – kot buržuj obenem spregledal, da gre za laž. Enakost, meni, proizvaja neenakost, dokler je en nacionalni kapital dominanten kot svetovni kapital; odprava te nacionalne dominacije omogoči enakopravnost kapitalističnih dežel. Ta tako spostavljena svetovna dominanca kapitala oziroma dominanca svetovnega kapitala pa namesto mednacionalne stratifikacije kapitalističnih dežel sproducira globalno svetovno delitev dežel. Cena enakopravnosti kapitalističnih dežel »zmernege pasu« je **kolonialni status** dežel »vročega pasu«. ³⁸ A List je **teoretik kolonializma** – in prav s tem radikalni teoretik kapitalizma.

Prozaično rečeno je eksploatacija kolonij »skupni interes vseh manufakturnih nacij« (gl. »Das natürl. System«, p. 52), dežele vročega pasu pa surovinska in poljedelska baza industrijskih dežel zmernege pasu. Kot je pri meščanstvu v navadi, pa se da in je treba to »lepeše povedati«. To, da sj »manufakturne nacije« »z zunanjo trgovino in kolonialno posestjo podrejajo naravne sile tujih dežel« (»Das nation. System«, p. 206) – pri tem List ne pozabi povedati, da je ta »menjava manufakturnega blaga za surovine« »med deželami zmernege pasu in deželami vročega pasu za zmeraj utemeljena v naravi« (ibid., p. 377, 388) – je seveda **civilizatorsko poslanstvo**: »Slednjič je tudi jasno, da bodo vse dežele, ki še tičijo v barbarstvu ali napol barbarstvu – naj bodo v Aziji, Afriki ali Južni Ameriki – najhitreje dospele do civilizacije, če se bodo vse manufakturne sile zavzele za to, /1/

³⁸ List zastopa teorijo geografskih pasov oziroma con, po kateri so **dežele zmernege pasu** glede na svoja »naravna pomožna sredstva« posebej poklicane za razvoj manufakturne sile, kajti »zmerno podnebje je pas duhovnih in telesnih naprezanj.« Na drugi strani imajo **dežele vročega pasu** »naravni monopol z ozirom na dragocene agrikulturne produkte, ki so prijetni deželam zmernege pasu.« (»Das nationale System«, p. 21/2; prim. p. 239, 277.)

»Mednarodna kot tudi nacionalna delitev dela je večinoma pogojena s podnebjem in sploh z naravo,« pravi List. (»Das nation. System«, p. 238.) Na to stališče se nanaša kritika Roze Luksemburg v »Akumulaciji kapitala«: »Mednarodni blagovni promet se tukaj ne prikazuje utemeljen v bistvu načina produkcije, temveč v naravnih pogojih dežel – vsekakor teorija, ki ni sposojena pri Marxu, temveč pri nemških učenjakih nacionalne ekonomije.« (»Gesamte Werke« Bd. 5, p. 260.)

Kljub temu bi bil tudi Marx v nekem trenutku pripravljen pristati na radikalno **Trémauxovo** varianto teorije geografskega determinizma – od tega ga je odvrnila ostra Engelsova kritika. (Gl. B. Debenjak: »Friedrich Engels – zgodovina in odtujitev.« Obzorja, Maribor 1981, p. 212 sqq.) »Naravne pogoje« najdemo tudi v »Kapitalu«. (MEW 23, p. 535 sqq.)

da bodo v teh deželah postavljene regularne in stabilne vlade, /2/ da bodo tam ščitene osebe in lastnina, /3/ da bodo imele vse nacije možnost za svobodno trgovanje z njimi. /.../ Za najvišje razvite nacije Evrope in Severne Amerike je najvišji interes civiliziranje in kolonializiranje vseh dežel Južne Amerike, Afrike, Azije in Avstralije. S tem bodo lahko vse neizmerno povečale svoj izvoz manufakturnega blaga, svoj uvoz inozemskih proizvodov, kot tudi svojo transportno in tranzitno trgovino.« (»Das natürl. System«, p. 52, 54.) V kolonialnih deželah pa bodo zavladali »red in zakon, marljivost in inteligenca.« (»Das nation. System«, p. 278.)³⁹

List je bil kot teoretik nacionalnega kapitalizma oziroma zagovornik pravice do specifične poti v kapitalizem »eden najostrejših kritikov klasične angleške politične ekonomije,« vendar, pravi Fabiunke (op. cit., p. XLI), »na tipično **vulgaren način, s stališča historične zaostalosti nekega nerazvitega kapitalizma.**«^{39a} Zato naj bi bil tudi nepomemben za nadaljnji »znanstveni razvoj politične ekonomije.« (ibid.)

Da je bil List eden najostrejših kritikov klasične – pa tudi vulgarne! – politične ekonomije, gotovo drži. Zagotovo je bil tudi vulgarni ekonomist. Toda to ni alibi za opustitev izčrpnije analize, to šele sili k razmišljanju. **Vulgarizacija** ni preprosto kvarjenje klasične veličine. Je poočividenje protislovij, pomanjkljivosti, zablod, praznin etc. klasične teorije. Vulgarizacija na specifičen način izreka resnico klasike, po drugi strani pa resnico svojega časa; je zakonita historična razredno določena recepcija klasike. Vulgarizacija ni razkroj, ki bi ga bilo treba čim prej in čim globlje zagrebsti, da ne bi motil konstrukcije »obče zgodovine«; je razvoj teorije, ki propada, in aktivno dokazuje, da »obče zgodovine« ni in da klasika ni možna. Na specifičen način je vulgarizacija izpeljava konsekvenc določene misli, konsekventno, če že ne radikalno razmišljanje: dokazuje, da nevtralnega mišljenja ni, da ni nevtralnega mesta teorije. Zato je vulgarizacija vedno **moment teoretskega napredka.**

³⁹ List je še posebej teoretik **nemškega kolonializma**. Poudarja, da bo »nemški zaščitni sistem izpolnil svoje smotre le zelo nepopolno«, dokler Nemčija ne bo imela svojih kolonij. (Das nation. System«, p. 574.) Najneposrednejši korak bi morala biti aneksija Holandije, Danske in Belgije. (ibid., p. 259, 550, 574, 576.) Sicer pa naj bi se Nemčija potrudila in civilizirala »Turčijo in Levant« (Das natürl. System«, p. 54), kolonializirala »Orient, evropsko Turčijo in spodnje donavske dežele. Nemčija je pri tem neizmerno zainteresirana, da bi v teh deželah zavladala varnost in red, in v nobeni drugi smeri ne bi mogli individui tako zlahka izpeljati izseljevanja Nemcev, in to ne bi bilo v nobeni drugi smeri tako ugodno za nacijo, kot tu. Prebivalec zgornje Donave bi se lahko s petino denarja, ki ga potroši za izselitev na obale jezera Erie, preselil v Moldavijo in na Vlaško ali v Srbijo ali tudi na jugozahodne obale Črnega morja. /.../ V sedanjih razmerah v Turčiji pa nemškim državam v povezavi z Avstrijo ne bi smelo biti nemogoče, da bi delovale na izboljšanje javnih razmer v teh deželah tako, da se nemški kolonist ne bi počutil več odrinjenega, zlasti če bi vlade same ustanovljale kolonializacijske družbe, sodelovale v njih in jim nenehno nudile svojo posebno pomoč.« (»Das nation. System«, p. 583/4.) 1848 je te Listove ideje, ki jih je v »Augsburger Allgemeinen Zeitung« nadalje razvijal založnik J. G. Cotta, prevzemal Moering in prikazoval Avstrijo kot konico nemške kulture in izhodišče za kolonializacijo Balkana. (Gl. Droz: »Europe between Revolutions«, p. 179/80.)

^{39a} Podobno že Mehring: »Morda se ekonomska zaostalost nemških razmer ne pokaže v ničemer tako jasno kot v tem, da edini na svoj način originalen ekonomist Nemčije, Friedrich List, ni nastopil proti teoriji Adama Smitha od spredaj, kot se je to zgodilo v Angliji in Franciji, temveč od zadaj, ne s socialističnega, temveč z merkantilističnega stališča.« (Franz Mehring: »Geschichte der deutschen Sozialdemokratie.« Gesammelte Schriften Bd. I, p. 59.)

Na drugi strani »zaostalost nekega nerazvitega kapitalizma« ne more razvrednotiti Listovega teoretskega napora: prav ta zaostalost in nerazvitost mu omogočata, da zastavi vprašanje, ki na tleh razvitega angleškega kapitalizma ni aktualno: **vprašanje strategije kapitalističnega razvoja**. S tem **problematizira** kapitalizem in kapitalistični razvoj. V obzorju naravnosti kapitalizma postane kapitalizem vprašanje in problem.

S tem je problematizirana tudi vladajoča teorija kapitalizma. Naravnost in energično se je bilo treba spoprijeti s klasičnimi teoretskimi veličinami. Ta spopad pa nikdar ni lahek, zaustavlja ga vrsta preprek in nasprotovanj, ki zvečine niso teoretske narave (ne nazadnje je lahko politično »neprimeren«).

»Gotovo je napačno tudi mnenje,« je pisal List, »če verjamemo, da je treba moze, ki so v znanostih veliko storili, tudi glede njihovih zmot obravnavati z velikim respektom; zagotovo je res prav nasprotno. Slavni avtorji, ki so postali avtoritete, škodujejo s svojimi zmotami neskončno bolj kot nepomembni, in zato jih je treba toliko energičneje ovreči. Prav dobro vem, da bi, kar se tiče moje osebe, bolje vozil, če bi svojo kritiko oblekel v blažjo, zmernejšo, ponižnejšo, dovolj zaklavzurirano obleko in bi levo in desno delila komplimente; prav tako vem, da bo tisti, ki sodi, sojen. Vendar, kaj to škodi?« (»Das nation. System«, p. XXXIII.)

Kaj je vsebina Listove kritike, v strogem pomenu besede: **reforme politične ekonomije**, je razvidno iz doslej povedanega. Ko govorimo o ostrini te kritike, velja dodati, da je pogosto ta ostrina bolj v besedah kot v vsebini. Poleg tega je ta kritika – kar posebej poudarja Marx – večkrat **osebna**.

Roscher, ki prihaja do podobnih ugotovitev, zato obžaluje to metodo kritike oziroma polemike, češ da je dolgoročno škodovala nemškemu kulturnemu občenju. »Zelo nepravilna, pogosto naravnost neolikana je njegova /Listova/ **polemika** proti drugim pisateljem. V interesu trenutnega uspeha je s tem podal primer, ki naši literaturi še danes škoduje.« (W. Roscher, op. cit., p. 974.) Res pa je tudi, da ni težko opaziti razlike med Listovo kritiko klasičnih ekonomistov, zlasti Smitha, in njihovih vulgarizatorjev. Prve obravnava bolj spoštljivo kot druge.⁴⁰ (Gl. ibid., p. XXVIII sqq., 194, sqq., 220, 449 sqq.; »Das natürl. System«, p. 166 sqq.)

⁴⁰ Izraz »vulgarizacija« je seveda Marxov; List govori o neoriginalnosti, o razvođenjevanju ipd. klasične teorije. Interesantno je, kar pravi o J. B. Sayu: »V celoti vzeto je ta avtor skušal samo spraviti v sistem ves material, ki ga je brez reda nakopičil Adam Smith, ga pojasniti in popularizirati, kar mu je tudi popolnoma uspelo, ker ima velik dar za sistematiziranje in prikazovanje. Novega in originalnega ne najdemo v njegovih spisih nič, razen da je reklamiral, da so duhovna dela, ki jim je Adam Smith odrekel produktivnost, produktivna.« A tudi ta originalnost je pridobljena samo s tem, da je Say manj teoretsko konsekventen kot Smith. (»Das nation. System«, p. 482.) Ta oznaka spominja na Marxovo oznako vulgarne ekonomije v opombi 32 prvega poglavja I. zvezka Kapitala. (MEW 23, p. 95.)

Teoretsko nekonsekventnost očita List tudi Malthusu, Chalmerju in drugim: »Le zaradi nespoznanja kozmopolitske tendence produktivnih sil je lahko Malthus zablodil v zmoto, da je hotel omejiti množitev prebivalstva – je lahko v najnovejšem času pri Chalmerju in Torrensu nastal nenavaden nazor, da sta množitev kapitalov in neomejena produkcija zlo in da obča blaginja terja, da se jima postavijo meje – je lahko Sismondi razglasil tovarne za obče-škodljive reči. Teorija je tu podobna Saturnu, ki žre lastne otroke. Ta teorija, ki iz množitve prebivalstva, kapitalov in strojev izvaja delitev dela in izjavlja, da iz te izhaja blaginja družbe, gleda zdaj na te sile kot na pošast, ki ogroža blaginjo ljudstev, ker ima pred očmi sedanje razmere posameznih nacij, ne upošteva pa razmer na celotni zemeljski obli in bodočih napredkov človeštva.« (»Das nation. System«, p. 194/5.)

Za samega Malthusa pa pravi, ko zavrača njegovo populacijsko teorijo, njena »umetna preračunavanja n sofistične argumente« (ibid., p. 195), da »želi povzdigniti v zakon najbolj brezsrčni egoizem; [da] zahteva, da naše srce zaklenemo pred stradajočim, ker bi, če mu po-

Posebno kritičen je bil List do nemških ekonomistov. Očital jim je naučeno šolsko učenost, teoretsko sanjarjenje, plitkost, frazarjenje, za katero se zdi, da je globokoumno, ki pa v osnovi ničesar ne pove, orakeljske izreke, obče trditve, ki ne dokazujejo nobenega posebnega znanja, pač pa zavest o lastni slabosti, nepoznavanje tako teorije kot prakse, ter, ne nazadnje, da speljujejo ekonomska vprašanja na pravna tla.^{40a} itn. (Das nation. System, p. XLII–LVII.) Ta kritika se bere zelo podobno kasnejšim Engelsovim in Marxovim kritikam nemških ekonomistov, le da imajo te seveda precej drugačno teoretsko osnovo.

Listovo kritiko so naslovniki te kritike skušali diskvalificirati s tem, da so opozarjali, da prihaja »od zunaj«, ne od »človeka iz stroke«. (ibid., p. XLII.) Če pa so se morda le ponižali in teoretsko odgovarjali, je bila njihova polemika – tako pravi List – tako »visokoteoretska«, tako zelo zavita v sholastične fraze in temačne orakeljske reke, da je razen njega utegnil komaj še kdo priti na misel, da velja njemu – Listu. (ibid.)

Šibkost Listove reformistične kritike politične ekonomije seveda ni v tem, da List ni bil ekonomist po profesiji, pač pa v tem, da je celo neko profesionalno področje ekonomije »reformiral« tako, da ga je **ekskomuniciral**. Gre za **teorijo vrednosti**.

Teorijo vrednosti obravnava List samo kot občo negativno sliko oziroma nasprotje »svoje« teorije produktivnih sil. Njeno problematiko zavrže, ne da bi jo skritiziral, oziroma kritizira, ne da bi jo analiziral. To celo reflektira, ne reflektira pa nujnih posledic takega postopanja. »Ker pa razložitev tega nauka«, piše in misli na teorijo vrednosti, »ne spada na področje vprašanja, ki ga obravnavamo, dajemo zdaj na znanje, da se bomo v nadaljnjem poteku našega dela dotaknili teorije vrednosti samo toliko, kolikor je povezana s tistim delom politične ekonomije oziroma nacionalne ekonomije, ki naj prispeva k rešitvi našega vprašanja.« (Das natürl. System, p. 41, prim. »Das nation. System,« p. XLV/XLVI.)

Kako malo je s takšnim postopanjem prodr l v teorijo vrednosti (oziroma na kako pičlem poznavanju teorije vrednosti sloni to postopanje), kaže že negotovo poimenovanje teorije vrednosti, nadalje zamenjevanje oziroma neločevanje med vrednostjo in menjalno vrednostjo, enačenje menjalne vrednosti naravnost z bogastvom ter stalno ponavljajoče se mnenje, da je menjalna vrednost oziroma vrednost nekaj materialnega, dobrina, reč. Na temelju Marxovih kritičnih analiz zdaj ni težko diagnosticirati, da je Listu prav tako malo kot drugim ekonomistom uspelo zapopasti **Vrednostno formo**. (Gl. MEW 23, p. 95). Rezultat te pojmovne nerazčiščenosti je, da List ne more priti na sled **vrednostni formi produktivnih sil** in da ne more prepoznati v **vrednosti principa produkcije**.

Zato potem abstraktno zoperstavljanje ali mrtvi paralelizem oziroma vsaksebnost »teorije vrednosti« in »teorije produktivnih sil«. Temeljna slabost Listove

nudimo jedačo in pijačo, morda čez trideset let moral stradati nekdo drug namesto njega. Na mesto sočutja želi postaviti kalkul. Ta nauk bi spremenil srca ljudi v kamen. Kaj pa bi lahko na koncu pričakovali od neke nacije, katere državljani bi namesto src nosili v prsih kamne? Kaj drugega kot popoln propad vse moralnosti in s tem vseh produktivnih sil in potemtatem vsega bogastva in vse civilizacije in moči nacije?» (ibid., p. 196/7.)

^{40a} To je postala kasneje značilnost malomeščanskega, nerevolucionarnega in reakcionarnega socializma. Gre predvsem za predstavo, da je socializem produkt zakonskih oziroma »sistemskih« rešitev. Gl. Engelsovo kritiko nemškega proudhonizma v »O stanovanjskem vprašanju« (MEID III) in njegov ob stran potisnjeni spis »Juristen-Sozialismus« (MEW 21, p. 491 sqq. – kot »priloga«)

teorije produktivnih sil je tako določena s slabostmi njegove teorije vrednosti. Drugače rečeno (z izrazom iz Marxovega rokopisa 1861–63): List je **eksoteričen** ekonomist, ta eksoteričnost pa je toliko bolj v zraku, kolikor bolj manjka **ezo-terična** ekonomska analiza. (Marxova kritika iz leta 1845 je kajpak še daleč od tega stališča.)

List se ne spušča v anatomijo meščanske družbe, temveč se spoprijema z globalnimi protislovji te družbe oziroma z njihovimi pojavnimi formami, ki se kažejo in kakor se kažejo ob vprašanih kapitalističnega razvoja: prvotne akumulacije ekonomsko zaostale dežele. Marxova predpostavka v »Kapitalu« je industrijsko razvita kapitalistična dežela. Zato začenja z »bogastvom družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije.« (MEW 23, p. 49.) Vprašuje se, kakšna je forma tega bogastva, kako se prikazuje. List se vprašuje, kako naj kapitalistični način produkcije, ki nekje že vlada – in zato: ko nekje že vlada –, zavlada tudi v Nemčiji oziroma kaki drugi industrijsko razvijajoči se deželi. Vprašuje se, kako naj se do družbenega bogastva, kakršno označuje kapitalizem, šele pride. Zato trideset let po Smithu spet postavlja in poudarja vprašanje »vzrokov bogastva« in začenja na problemskem mestu, na katerem prvi zvezek Kapitala končuje, ne da bi sploh prispel do problematike njegovega začetka. Je samo **historičen, logična analiza** (v smislu »logike Kapitala«) mu je tuja.

Če je temeljna slabost Listove ekonomije, da je ekskumunicirala teorijo vrednosti, ob njej oziroma njej nasproti pa postavila teorijo produktivnih sil, da je teoretsko skonstruirala področje ekonomije, ki je osamosvojeno od zakona vrednosti, na katerem pa zakon vrednosti **dejansko deluje** in se ga potemtakem samo analizira ne, in če, na drugi strani, Marxovo razumevanje zakona oziroma teorije vrednosti 1845 ni še v nobeni bistveni točki preseglo razumevanja sočasne meščanske politične ekonomije, tako da bi Marx na tej točki ne mogel nasprotovati Listu z ničemer drugim kot prav s tisto ekonomsko teorijo, ki jo je List razvrednotil s sklicevanjem na dejstvenost prakse (ta izostanek je Marx, kot smo videli, lahko nadoknadil in ga tudi je nadoknadil šele 1859) – v čem je tedaj pomen Marxove kritike Lista?

Marx se je – po lastnem mišljenju – lotil teoretskih predpostavk Listovega sistema. Toda tudi List se je, po svoji strani, lotil teoretskih predpostavk: klasične ekonomije. Drenovec zato opozarja, da »ne smemo prezreti, da je List vseeno v **zelo podobnem** odnosu do klasičnega teoretskega načina **kot Marx**.« Pravi pa tudi, da je »v primerjavi z vsem tistim, kar je vsebovano v **Marxovi** kritiki, /.../ Listov problem 'ozek'.« (F. Drenovec, razprava v tem zvezku.) To je seveda mogoče trditi, če imamo pred očmi Marxovo kritiko politične ekonomije, kakor jo je formuliral v 20 letih po kritiki Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, ki jo obravnavamo. Za samo to kritiko pa velja, da je – prav kolikor se koncentrirala na »teoretske predpostavke« Listovega sistema oziroma na tisto, kar Marx tedaj percipira kot teoretske predpostavke – da je »ožja« od problematike, ki jo razgrinja oziroma načena Listova teorija. Prav v teoretskem pogledu – praktične uspešnosti Listovih ekonomskih napotkov (kolikor so lahko bili vidni že sredi 40. let prejšnjega stoletja)^{40b} se Marx ne dotika.

^{40b} Listov »uspeh in uspeh njegovih somišljenikov je bil samo ta, da se je takratna Nemčija odrekla glavnim napotkom ekonomske teorije, ostalo je bil praktikizem. To je takrat zadostovalo.« (F. Drenovec, razprava v tem zvezku.) To je svojčas ugotavljal že Hilferding: »Listov sistem je bil – po priznanju Lista samega – sistem za kapitalistično zaostale dežele,« piše po

Prvi očitek, ki ga je Marx naslovil na Lista, je **idealizem**. Pravi, da nemški buržuj prihaja post festum in da pridaja angleški in francoski dejanskosti in ekonomiji samo še idealistične iluzije in fraze. To mnenje – kar oziroma kolikor se tiče ekonomske teorije – spodbija Franček Drenovec: »Ni res. Nacionalne ekonomije Angleži in Francozi niso izčrpali. Niti ji niso nemški meščani pridajali le svojih fraz. Na Dunaju in v Švici, s pomembnimi nemškimi prispevki, se je nacionalna ekonomija natanko trideset let po Listovi knjigi otrsela tistega, za kar se je izkazalo, da so bile prav iluzije in fraze Angležev in Francozov.« (Drenovec, razprava v tem zvezku.)

A naj nas zdaj ne zanima sama ekonomska teorija in naj bo vprašanje, koliko drži Marxov očitek, da je List idealist, generalno.

Marx je pisal kritiko Lista po »Sveti družini« in pred »Nemško ideologijo«, v času torej, ko se je – skupaj z Engelsom – spoprijemal z nemškim »filozofskim sejmarmstvom«, z nemškimi mladoheglavci, radikalnimi, kritičnimi filozofi. Nemška kritika, je veljalo, je **filozofska kritika**.⁴¹ Friedrich List **ni bil filozof** in njegova kritika ni bila filozofska kritika. Za filozofijo mu ni bilo mar.⁴² S svojo dejavnostjo je dokazoval, da se je progresivni del nemške buržoazije **emancipiral od filozofije**, ko so filozofi še mislili, da s spreminjanjem »umislekov« spreminjajo svet. Nemškemu buržuju ni bilo treba več filozofirati, da bi uveljavljal svoje interese. Ni šlo več – kot je pisal stari Engels – za boj s filozofskim orožjem za ne več abstraktno-filozofske cilje (MEID V, p. 439): revolucionarni nemški buržuj ni več potreboval »filozofskega plaščka«, temveč lastno tekstilno industrijo. V Listu lahko vidimo Feuerbacha nemške nacionalne ekonomije.

Kritika, kakršna je proti mladoheglavcem formulirana v »Sveti družini« in »Nemški ideologiji«, se pravi še vedno **filozofska kritika**, je pred Listom v glavnem **nemočna**. Tistih osnovnih potez »nemške ideologije«, ki so načrtane v Marxovi in Engelsovi kritiki filozofov, pri Listu ni najti. List je bil prevelik praktik, preveč dobro je poznal družbeno »empirijo«, da bi morda hotel »umisleke« zamenjati z mislimi (o »bistvu človeka« pa si ni belil glave). (MEID II, p. 11.) Nasprotno, različne teorije je kritiziral prav »iz prakse«, v imenu prakse, namesto novih teorij pa zahteval predvsem praktične ukrepe. »Narava reči« je bila zanj »močnejša od moči teorije«. (»Das nation. System,« p. 142.) Prav tako je List prav dobro vedel za »zvezo svoje kritike z lastnim materialnim okoljem«, po svoji pa je razložil tudi »zvezo nemške filozofije z nemško dejanskostjo«. (MEID II, p. 17.)

Moralizem, kakršnega Marx in Engels kritizirata pri nemških levih filozofih – in kar Marx očita tudi Listu –, namreč »da naj obstoječe drugače interpretira« itn. (gl. ibid., p. 16), je Listu tuj. Res se sklicuje na moralo, toda to ni morala »moralnega postulata« ali takšnega ali drugačnega »imperativa«, marveč praktičen moment nastanka in reprodukcije meščanske družbe. Etc.

kratki oznaki Listove teorije. »Toda zakon heterogenosti je še enkrat potrdil svojo učinkovitost. Ne Anglija, dežela svobodne trgovine, pač pa deželi z zaščitnimi carinami, Nemčija in Združene države, sta postali vzorni deželi kapitalističnega razvoja, če vzamemo kot merilo stopnjo centralizacije in koncentracije kapitala, torej stopnjo razvoja kartelov in trustov, oblasti bank nad industrijo, skratka, stopnjo spreminjanja vsega kapitala v finančni kapital.« (R. Hilferding: »Finančni kapital.« CZ, Ljubljana 1980, p. 348.)

⁴¹ »Nemška kritika vse do svojih najnovejših prizadevanj ni zapustila filozofskih tal,« ugotavlja začetek »Nemške ideologije«. (MEID II, p. 15.)

⁴² To ne pomeni, da filozofije ni poznal in da ni upošteval **nujnega momenta filozofije v politični ekonomiji**. (Gl. »Das nation. System,« p. 4, 6, in drugje.) Jacques Droz, npr. meni, da je Listov »Nacionalni sistem politične ekonomije« pod »močnim vplivom Fichtejeve *Der geschlossene Handelsstaat*«. (»Europe between Revolutions,« p. 54.)

List je zagovornik ekonomskega protekcionizma, sistema zaščitnih carin, ki pa ga nima za svojo spekulativno iznajdbo, temveč njegov nastanek razlaga takole: »Tukaj samo še pripominjamo, da iz pravkar povedanega ne sledi, da so protekcioniistični in prohibicijski sistemi iznajdba kakšnih spekulativnih glav, marveč so naravna posledica vojn in sovražnosti med nacijami.« (»Das natürl. System«, p. 68.) Ko govori o blaginji nacije, vedno opozarja, da je »v prvi vrsti« odvisna od spostavitve in razvoja »manufakturne sile«, da s spostavitvijo manufakturne sile »premosorazmerno naraščajo« »vse duhovne sile nacije, državni dohodki, materialna in duhovna obrambna sredstva in garancija nacionalne nedvisnosti«, da manufakture učinkujejo tako na razvoj duhovnih sil kot na razvoj »fizične delovne sile«, medtem ko bo »mednarodna zakonodaja« – ki bi zagotavljala mir in enakopravnost med nacijami – mogoča šele po »/danes/ še neznanih materialnih iznajdbah«. (ibid., p. 24, 25; »Das nation. System«, p. 291, 300.)

List je kritiziral klasično politično ekonomijo, ker je izhajala iz individua. »Zgodovina uči,« je pisal, »da individui črpajo največji del svoje produko je produktivna sila vseh individuov zvečine pogojena s socialnimi in političnimi razmerami nacij.« (ibid., p. 134.) Metodološko je doklanjal možnost primerjave individualnega dela z nacionalnim, privatne ekonomije z nacionalno: »V nacionalni ekonomiji je lahko modrost, kar bi bilo v privatni ekonomiji norost, in obratno, iz povsem preprostega razloga, ker kak krojač ni nacija in nacija ni krojač; ker je kaka družina nekaj povsem drugega od društva milijonov družin, kaka hiša nekaj povsem drugega od velikega nacionalnega teritorija« (ibid., p. 243/4); kar je pravilno v trgovčevem kontorju – in ta je po Listu izhodišče »teorije vrednosti« –, lahko upropasti nacijo. (ibid., p. 324; prim. p. 250.)⁴³

Odnos med individui in državno oblastjo, ki jo pojmuje kot zavestno potenco nacionalne ekonomije – ki ni le **upravičena**, marveč je **dolžna** posegati v ekonomijo (gl. ibid., p. 245) –, določa List takole: Državna oblast »ne dela nečesa, kar bi individui vedeli in mogli storiti bolje od nje same; nasprotno: dela nekaj, česar bi individui, celo če bi vedeli, sami zase ne mogli storiti.« (ibid., p. 246.)

List se je, vsaj delno, izmaknil idealizmu celo pri vprašanju dela. Ob obči oznaki, da je »duh« tisti, ki »oživlja individua«, »narekuje« »udom človeškim (glavi, rokam, nogam)«, da producirajo in delujejo (ibid., p. 205),⁴⁴ ob naravnem (oziroma naravoslovnem) določilu dela kot duhovnega in telesnega naprežanja (ibid., p. 204) – a že tu, neposredno, nastopajo »družbena ureditev« in »naravne sile«, in rečeno je celo, da je v teh odnosih največ odvisno od družbenih razmer (ibid., p. 205, 206) –, List nasprotuje mnenju, da je »delo samo 'osnova' (fund) vseh bogastev nacij«, in pravi, da se bogastvo pridobiva s **posredovanjem** dela. (ibid., p. 204) »Zanikujemo«, piše v »Naravnem sistemu politične ekonomije«, »da je delo /edina/ osnova bogastva.« (»Das natürl. System«, p. 257.) Ko je to pojmovanje, ki ga pobija List, kasneje prešlo v program nemške socialne demokracije, ga je

⁴³ Ob tem je List zanihal tudi na drugo stran, denimo: »Kakor je z individui, tako je s skupnostmi, provincami, deželami« (»Das nation. System«, p. 188) – pač glede na to, kaj je bilo treba dokazati.

Marx ostro zavrnil kot »meščansko frazo« (vendar – kot lahko vidimo – tudi ta Marxova kritika ni kaj prida zalegla).

In če bi bilo pri Listu pretirano iskati materialistični determinizem, pa mu je zagotovo treba priznati stališče **vzratnega učinkovanja** (ki ga, mimogrede, marksiteri danes še prevladal in z njim razgibava stalinizem): »Težko je reči,« piše, »ali učinkujejo bolj materialne sile na duhovne ali duhovne sile bolj na materialne, ali bolj družbene sile na individualne ali bolj te na one. Gotovo pa je, da so oboje v silnem vzratnem učinkovanju, da rast enih pospešuje rast drugih; in da ima slabitev enih vedno za posledico slabitev drugih.« (Das nation. System,« p. 95.)

Lista, danes, ni mogoče loviti s filozofskimi diskvizicijami o materializmu in idealizmu (s tem se bodo kmalu ukvarjali samo še partijski učbeniki in priročniki za idejnopolično usposabljanje). In tudi kolikor ga je Marx napadal s pozicij **filozofske kritike**, je Listovim ekonomskim »iluzijam in frazam« postavljaj nasproti pač samo **filozofske »iluzije in fraze«**, humanistične »iluzije in fraze« nemškega »filozofskega komunizma« (Engels). Na tej relaciji teoretski dialog ni možen; edina možna komunikacija je tu prav konfrontacija fraz. Kolikor pa vendarle ostanemo v okrogu teh filozofskih distinkcij, je treba reči, da je bil List idealist samo toliko, kolikor je bil »kratek« njegov **materializem**. Če je Marx lahko našel v idealizmu Hegla in njegovih naslednikov **nastavke** za materialistično teorijo, bi bilo treba v Listovem materializmu zgrabiti **ostanke** idealizma. Marxovo kritiko Listovega idealizma je treba zapopasti kot **kritiko nekonsekventnega, polovičarskega, obotavljivega, zavrtega, nerazvitega materializma**.⁴⁵

V tej zvezi zapazimo tudi paradoks, da je Marx, vtem ko je skušal dokazati Listov idealizem, zastavil radikalno kritiko nemškega filozofskega idealizma. Že poprej ugotovljena zveza med Heglom in nacionalno ekonomijo (gl. MEID I, p. 380) se je med kritiko nemškega nacionalnega ekonomista izčistila in konkretizirala v dotlej najbolj uničujočo kritiko nemške filozofije. Če Marx v Listu ni mogel najti nemškega filozofa, pa je ob Listu našel v nemškem filozofu prikritega nacionalnega ekonomista. V Listovi nacionalni ekonomiji ni šlo za »proces gnitja absolutnega duha«, zato pa se je ta »proces gnitja« odvijal **nacionalnoekonomsko**.⁴⁶ Po drugi strani je bila kritika nacionalne ekonomije sestavni del oziroma konstitutivni moment kritike »nemške ideologije«.

⁴⁴ To mesto je Marx v svoji kritiki Lista izpisal in »duh« podčrtal. A prav ta »duh« je potem preživel v 5. poglavju prvega zvezka »Kapitala«, v tako priljubljeni in tako popularni obliki, naddružbeni in nadzgodovinski, naravni definiciji dela.

⁴⁵ V tem smislu se lahko strinjamo z Winkelmannovo trditvijo, da je »Marx formuliral materialistično pojmovanje zgodovine kot kritiko materializma, kakor se je razvil do njegovega časa.« (Gl. Karl Marx: Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie. Historisch-kritische Ausgabe. Transkribiert und herausgegeben von Rainer Winkelmann. Ulstein, Frankfurt/M.–Berlin–Wien 1982, p./XV./) Sploh bi veljalo v tej smeri iskati dosežke Marxovih zgodnjih ekonomskih študij, če naj ne bi obviseli pri »iluzijah in frazah« tedanje filozofske kritike in če bi hoteli najti v teh delih kaj več kot filozofsko preinterpretacijo ekonomije oziroma ekonomsko dopolnjevanje filozofije. Takšen študij bi se moral tudi odreči triumfalizmu in teleologiji (Marxovega) »genialnega« »razvijanja znanosti«: zapolniti vakuum, v katerega je bilo v zgodovini marksizma postavljeno Marxovo delo, in računati z možnostjo, da Marx ni le navezoval na sodobno »stanje duha«, marveč je bil z njim tudi zvezan. Šele po tem je tudi bil, kar je, in le tako lahko tudi danes kaj pomeni: to neizogibno historičnozgodovinsko »pomanjšanje« Marxa je nujni pogoj možnosti napredovanja in novih prodorov zgodovinskega materializma.

⁴⁶ Gl. MEID II, p. 13/4: to misel izreka **dikcija** tega Marxovega in Engelsovega teksta.

Drugi poglavitni očitek Listu v Marxovi kritiki je letel na znanstvenost njegove ekonomije. Marx je dokazoval in tudi dokazal, da je ta znanstvenost dvomljiva, da so metode Listove polemike večkrat sporne, da ni originalen in, še več, da prepisuje, da samo drugače interpretira izsledke angleških in francoskih ekonomistov in jih mistificira, ipd. Marx se je pri tem motil, kolikor je Lista percipiral na istem nivoju kot nemško opozicijsko filozofijo. List ni pisal le na drugem področju (tudi ekonomisti so znali »zafilezofirati«), bistveno je, da je pisal na drugem nivoju in na drugačen način. Rečeno je že bilo, da se je emancipiral od filozofije in da se je trudil pisati popularno. Zavestno se je odrekel standardom akademske znanosti. Z nonšalantno gesto je zavrnil »modo mnogocitiranja«. (Gl. »Das nation. System,« p. LXII, LXIII.) Znanosti ni imel za poklic, pisati je hotel teorijo, ki bi ustrezala praksi. (Gl. ibid., p. LXIII.) Zanimala ga je praktična učinkovitost teorije in ne njena znanstvena neoporečnost. (Zato tudi Engelsova elberfeldska kritika zadene veliko bolj v živo od Marxove.)

Roscher je to problematiko zaznal takole: »Tudi **napake** tega moža, gledano **znanstveno** na sebi, so bile zvečine takšne vrste, **da bi povečale njegovo popularno praktično učinkovitost**. Sem spada popolnoma nesistematična oblika njegovega 'sistema', njegova nešteta ponavljanja, takorekoč variacije na isto osnovno temo: kar izhaja deloma iz tega, da je večina njegovih večjih spisov ne le pripravljena s časopisnimi članki, temveč pogosto naravnost sestavljena iz časopisnih člankov. Sem spadajo nadalje njegova silna pretiravanja, enostransko poudarjanje trenutnega vprašanja, s čimer nastanejo seveda številna protislovja, ki pa jih od stotih bralcev opazi komajda eden. Slednjič še pri praktikih tako pogosto precenjevanje posameznih državnih uredb, ko človek to, kar je kvečjemu pospešilo, pogosto samo simptom, razglasi za glavni vzrok, da bi lahko to uspešneje predlagal.« (W. Roscher, op. cit., p. 973.)

Šele kasneje je Engels, za njim pa tudi Marx, jasno formuliral zvezo, ki je v dani Marxovi kritiki le nakazana: zakaj politična ekonomija v Nemčiji ni mogla biti znanstvena in zakaj je bila ta znanstvenost vezana na proletarsko partijo (gl. uvodno študijo v F. Engels: »Proti zaroti molka,« p. 54 sqq.); tu pa je šlo za to, da se buržoazno znanost detronizira. Ob očitku neoriginalnosti je treba k že povedanemu dodati še to, da Marxovo detektiranje Listovih zamolčanih virov ne dokazuje samo že tedaj velike Marxove razgledanosti po ekonomski literaturi, temveč ne nazadnje tudi Listovo poznavanje te literature. Tudi v tej točki je bilo treba počakati nekaj časa, da je Engels opozoril na Listovo specifično originalnost. (Gl. MEW 13, p. 469; Engels: »Proti zaroti molka,« p. 97.)

Vprašanje je, zakaj je bil List kljub svoji neznanstvenosti, neoriginalnosti ipd. pomemben, in zakaj se je zdelo Marxu – prav tako pa Engelsu – pomembno in potrebno, da se spoprime z njim?

Po začetni »ekonomski nedolžnosti« (Marx) nemške socialistične oziroma komunistične opozicije so ekonomska vprašanja, ki so postajala vse bolj žgoča vprašanja dneva, silila to opozicijo, če je hotela ostati na višini časa, da elaborira odgovore nanja, da izdela svoj **ekonomski program**.

Ta program ni nastajal v praznem prostoru: ekonomski program nemške buržoazije je bil že formuliran –, po drugi strani pa ga ni bilo mogoče oblikovati samo na temelju dosegljive – predvsem angleške in francoske – političnoekonomske literature. Z eno besedo; treba se je bilo spoprijeti z **ekonomskim programom nemške buržoazije**. In tu je bil List ne le primeren, temveč tudi nujen nasprotnik. Ne toliko zato, ker bi bil idealiziral in mistificiral ekonomske interese nemške bur-

žozazije, kot mu oporeka Marx, kolikor zato, ker je te interese – kot pravi Engels – povzel v sistem, ker jih je dvignil do kar največje jasnosti.

Kar se tiče praktične pozicije, Mehring pove, da sta tudi Marx in Engels tedaj menila, da nemška industrija potrebuje višje zaščitne carine, da bi se razmahnila in okrepila za boj z monarhijo in junkerji. Prav zato sta morala »začrtati med sabo in Listovimi tendencami mejo, ki je ni mogoče prekoračiti. Prav tako malo kot je imelo Listovo zaščitno carinstvo opraviti s socialno, je imelo njegovo sovraštvo do Prusov opraviti s politično emancipacijo;« List je namreč prav tedaj ponujal svoje usluge kraljevi prevzvišenosti. (Franz Mehring: »Aufsätze zur Geschichte der Arbeiterbewegung.« Gesammelte Schriften Bd. 4, p. 179.)

Zato ni nobeno naključje, da Marx v kritiki Lista opozarja, da se meščanstvo pri zagovarjanju eksploatacije zateka v **socialistične fraze**; le da se nam to danes ne kaže več kot »notranja slabost«, pač pa kot **moč meščanske teorije oziroma ideologije**; ne več kot moč socialistične teorije, ki sili tudi nasprotnike, da uporabljajo njen jezik, temveč tudi kot **notranja slabost socialistične teorije**, kakršna je. In prav tako ni naključje, da je sestavni del kritike Lista kritika saint-simonizma: **kritika politične ekonomije** je, od vsega začetka, **nujno tudi kritika socializma**.⁴⁸

Kar pa se prikazuje kot idealiziranje in mistifikacija, je medij meščanske razumljivosti. Očitati meščanu to idealiziranje in mistificiranje pomeni očitati meščanu, da je meščan, ideologu, da je ideolog. Če naj ne gre le za tautologijo, mora ta kritika konstituirati meščanski poziciji nasprotno pozicijo, pozicijo, na kateri spodleti samoumevnost meščanske razumljivosti, pozicijo, na kateri postane meščanska razumljivost nerazumljiva. Ta pozicija seveda ne more biti ideološki protikonstrukt, temveč teoretska artikulacija in formulacija zgodovinskih interesov, ki so ne le neidentični z meščanskimi, temveč so meščanskim interesom nasprotni interesi. Dosežek in pomen Marxove kritike Lista velja iskati prav v tem: je moment **teoretske konstitucije proletarske pozicije**.

Marxova kritika načena Listov ekonomski sistem na tisti točki, ki jo List želi odmisлити, prikazati za nepomembno, drugotno ali kar neobstoječo: pri vprašanju **položaja proletariata**. Teoretsko formulirana dominanca zgodovinskega interesa proletariata je pri Marxu nepodredljiv, neizgraven temeljni kriterij, izhodišče in vodilo tudi ekonomske analize in interpretacije oziroma analize in interpretacije ekonomskega. Kasnejša Engelsova formulacija principelno podreja formalno ekonomsko pravilnost zgodovinski: »Kar pa je ekonomsko formalno napačno, je lahko še vedno svetovno zgodovinsko pravilno.« (MEW 4, p. 561).⁴⁹

Marxova pozicija temelji na stalni refleksiji, na stalnem upoštevanju in izhajanju iz razredne razcepljenosti družbe, bazične razredne protislovnosti, osnovnega – v smislu »Komunističnega manifesta« – razrednega protislovja. Zamolčanost, potlačitev tega protislovja pa spostavlja in določa celoten Listov sistem. »Nasprotje razredov znotraj nacije« (MEGA I/6, p. 543) je pri Listu transponi-

⁴⁸ Tako je danes, ko, v svetovnih razmerjih, gospoduje marksistična fraza, **kritika marksizma** v prvi vrsti naloga marksizma samega.

⁴⁹ Toda če je »svetovna zgodovina« – torej bistven premik naprej od doseženega, obstoječega družbenega stanja – kršitev ekonomskih zakonov, vsaka kršitev ekonomskih zakonov ni »svetovna zgodovina«. Po popularni predstavi je **stalinizem** (etatizem, birokracija, administrativno odločanje ali kakor že kdo to pesniško imenuje) kršitev ekonomskih zakonitosti. Treba pa je dodati: na starih tleh, na temelju neodpravljenega in nekršenega temeljnega ekonomskega družbenega razmerja med mezdnim delom in kapitalom.

rano v nasprotje med nacijami, protislovje med delom in kapitalom v naciji v nasprotje med nacionalnimi kapitali. »Ker nacija priznava na svojem domačem trgu vsem tovarnarjem enake pravice,« piše List, »pri tem ne gre za predpravo enega državljana nasproti drugemu, temveč za predpravo celotne nacije nasproti neki drugi naciji.« (»Das natürl. System«, p. 98.)⁵⁰

»Resnično žalostno je,« je Marx ironiziral Lista, »da je proletariat že tu in že postavlja zahteve in že vliva strah, preden je nemški meščan došel do industrije.« (»O Friedricha Lista knjigi«, p. 425.) Vse početje in vsi projekti nemške buržoazije so določeni s tem temeljnim razrednim protislovjem. Ne gre le za protislovje med interesi angleške in nemške buržoazije, med angleškim in nemškim kapitalom, ne gre le za vprašanje specifičnega razvoja kapitalizma: prava kompleksnost problema je v protislovju med nemško buržoazijo in nemškim delavstvom, med kapitalom in meznim delom v Nemčiji, v protislovju, ki določa protislovje med nemškim in angleškim kapitalom, ki določa vprašanje specifičnega kapitalističnega razvoja s tem, da sočasno s tem razvojem sproža boj za zgodovinsko uničenje kapitala. Z meščansko kritiko razvoja kapitalizma interferira in jo preseka proletarska kritika razvoja kapitalizma: evolucionizem je najprej premaknjen, a takoj tudi že zlomljen.

Pokaže se, da je geslo »dospeti industrije« Listov ideološki izraz za iskanje optimalnih možnosti za **nacionalno eksploatacijo** nemškega delavstva. V tem smislu delavski razred seveda ni zainteresiran, da bi »dospel do industrije«, pač pa za to, da bi se rešil eksploatacije.

To je izhodišče proletarskega ekonomskega programa oziroma ekonomskega protiprograma oziroma protiekonomskega programa, in na tem izhodišču je Marx formuliral najradikalnejšo možno temeljno programsko delavsko zahtevo oziroma perspektivo: **ne odprava privatne lastnine, ne osvoboditev dela**, pač pa **odprava dela**. (ibid., p. 436.) To misel, ki jo je v obzorju meščanske družbe že misliti težko in je sicer »nepraktična«, sta Marx in Engels dosledno razvijala še v »Nemški ideologiji«, že v »Komunističnemu manifestu« pa je (verjetno zaradi nujnih političnih kompromisov) storjen korak nazaj k »odpravi privatne lastnine«. (MEGA I/6, p. 539.)

Druga točka je odklanjanje nacionalne ekonomije. Tu je na delu več komponent in več argumentov. Najprej Marx, v kritiki Lista zavrača že samo idejo nacionalnosti!⁵¹ Nacija določa kot skupnost kapitalistov, na drugi strani pa zatruje breznacionalnost delavstva. Zatem, smisel nacionalne ekonomije je nacionalnost eksploatacije: gre za to, da bi domači, ne pa tuji kapitalisti eksploatirali delavce. Eksploatacije se s tem niti ne odpravi niti ne zmanjša, marveč se jo celo poveča.

List je postavil nacijo za centralno kategorijo, nasprotoval je kozmopolitizmu in utemeljeval formiranje nacionalne produktivne sile. Marx je poudarjal kozmopolitski značaj produkcije in konsumpcije, ki ju je oblikovala buržoazija in »na veliko obžalovanje reakcionarjev industriji spodmaknila spod nog nacionalna

⁵⁰ List ne izključuje samo razrednega konflikta, njegova prisila, da harmonizira družbena razmerja, ga žene celo v izključitev generacijskega konflikta. (»Das nation. System«, p. 240.)

⁵¹ Z. Kučinar zato v komentarju k Marxovi kritiki Lista zapiše, da je Marx neupravičeno zvedel nacionalno vprašanje na socialno: »Marx je držal da za proletarijat ne može biti suštinsko pitanje to čija ga buržoazija eksploatiše, domača ili strana. Stoga je i tvrdio, da se nacionalno pitanje svodi na socijalno, nacionalno oslobođenje na socijalno. Insistirajući na tom otkriću Marx je u ovom, kao i nekim drugim rukopisima neopravdano i bez ostatka sveo prvo na drugo.« (Zdravko Kučinar: »Marxova kritika Lista«, Vidici br. 3–4, Beograd 1978, p. 4.)

tla.« (MEGA I/6, p. 529.) Listov nacionalizem se je v perspektivi iztekal v internacionalizem kapitala. Marxov internacionalizem se je razvezoval v nacionalni boj proletariata proti kapitalizmu. Čeprav je Marx poudarjal, da delavci nimajo nacionalnosti, pa je obenem zapisal, da je, »čeprav ne po vsebini, pa po obliki boj proletariata proti buržoaziji najprej nacionalen boj« (ibid., p. 536), da se mora proletariatski povzdigniti v »vodilni razred nacije«, da je »še sam nacionalen, čeprav nikakor ne v smislu buržoazije.« (ibid., p. 543; MEID II, p. 609.) Marxova resnica je v proletarskem razrednem boju, Listova v eliminaciji tega boja.

Nadalje, nacionalna ekonomija se konstituira z zaščitnimi carinami, pri tem pa zahaja v protislovje s temeljnimi zakoni moderne produkcije, z njeno internacionalnostjo: ni mogoče, pravi Marx, uvajati oziroma sproščati delovanja zakonov kapitalistične produkcije v svoji deželi, navzven pa to deželo odtegniti delovanju teh zakonov: »Tistih ekonomskih zakonov, ki jih priznavamo navznoter, nočemo več pripoznavati navzven.« (»O Friedricha Lista knjigi etc.« p. 437.) Za Marxa je gospostvo Anglije nujno, če vlada »industrija«: gospostvo kapitalizma je obenem gospostvo najmočnejšega, najrazvitejšega nacionalnega kapitalizma. Logika kapitala je, v bistvu, ena sama.

To sproža vprašanje nacionalne specifičnosti razvoja kapitalizma, s tem pa tudi politično vprašanje možnosti takega nacionalnospecifičnega razvoja. To vprašanje, ki ga je zastavljal List in ki ga je Marx 1845 v kritiki Lista v duhu klasične meščanske politične teorije in njenih buržoaznodemokratskih kritikov še vedno formuliral kot vprašanje odnosa med »meščansko/občansko družbo« (bürgerliche Gesellschaft) in državo, se v svoji ekonomskopolitični konkrekciji razveže v vprašanje **politične določenosti zakona vrednosti**. Na tej točki, kjer kritika politične ekonomije nujno zafunkcionira kot teorija razrednega boja, se, ne nazadnje, jasno pokaže razlika med Marxovo in Listovo kritiko kapitalizma: alternativnemu razvoju kapitalizma, ki ga utemljuje List, je postavljena nasproti alternativa kapitalističnemu razvoju.⁵²

Poleg vpliva, ki ga je imel v Nemčiji, je List, kot teoretik alternativnega razvoja kapitalizma, kot nasprotnik svetovne dominacije angleškega kapitala, vplival na voditelje buržoaznorevolucionarnih gibanj v manj razvitih deželah, ki so krenile na pot kapitalističnega razvoja: v Evropi na Češkem in Madžarskem, pa na Kitajskem in v nekaterih drugih azijskih državah ter v Latinski Ameriki. Kolikor je teoretsko utemeljeval kolonializem in posebej nemški kolonializem, je postal referenca ideologov imperializma (gl. 5. pogl. Fabiunkejeve študije). Tendenca k harmoniziranju ekonomskih protislovij meščanske družbe pa ga je naredila za teoretski vir reakcionarnega socializma.

Najprej ga je hvalil Eugen Dühring, zatem pa so si ga v Nemčiji prisvojili nacisti. Postal je »mož velike nemške sedanjosti«, njegov slaven dedič pa Hitler, ki je »iz države napravil ljudstvo, nacijo«, kot je pisalo v nekem »Brevirju Friedricha Lista« (ibid., p. VC, IVC.) Na drugi strani je anticipiral »socializem v eni deželi«,

⁵² Ker Marx načelno podpira kapitalistični razvoj (govori o zgodovinski vlogi kapitalizma), ker tematizira vprašanje podpiranja progresivnih frakcij kapitala, razrednobojnih povezav in koalicij delavskega razreda s temi frakcijami, je vedno prisotna nevarnost, da se pozabi na taktični značaj tega podpiranja: da se pozabi na strategijo alternative kapitalističnemu razvoju, ki določa taktično podpiranje takšnega ali drugačnega razvoja kapitalizma.

stalinistično kontrarevolucijo, nacionalno demontažo diktature proletariata in likvidacijo ideje svetovne revolucije.⁵³

Naposled je zanimiv poskus, da bi Lista postavili za teoretika nove mednarodne ekonomske ureditve.⁵⁴

⁵³ Če je reakcionarna poanta Listove nacionalne ekonomije revitalizirana v stalinizmu (gospodstvo nacionalnega »socialističnega« kapitala), pa je njeno »racionalno jedro« – vede ali nevede – prevzeto v ekonomski teoriji leve opozicije stalinski frakciji. Seveda ustrezno modificirano oziroma »naddoločeno«: ne kot vprašanje specifične poti v kapitalizmu, ne kot vprašanje specifičnosti prvotne akumulacije kapitala v pogojih dominacije tujega nacionalnega kapitala, temveč kot vprašanje – kakor je to formuliral Preobraženskij – socialistične prvotne akumulacije, specifičnosti akumulacije kapitala v pogojih diktature proletariata. (Gl. E. Preobraženskij: »Die neue Oekonomik.« Verlag Neuer Kurs, Berlin 1971, zlasti p. 168 sq., 187.)

⁵⁴ Tako Dieter Senghaas izhaja iz ugotovitve, da dokumenti »nove mednarodne ekonomske ureditve« »ne podvomijo /.../ v centralne premise tradicionalne svetovne ekonomske ureditve« (op. cit., p. 80), v polemiki proti dominantni teoriji svetovne ekonomije, ki jo označuje za teorijo komparativnih prednosti, temelječo na »neenaki mednarodni delitvi dela« in zato »tipično doktrino metropol«, pa afirmira stališče, da ji je treba nasprotovati z »listom tretjega sveta«. Nerodno pri tem ni le to, da je List dežele »tretjega sveta« (ta izraz Senghaas dosledno uporablja) odpisal v surovinsko bazo razvitih in razvijajočih se industrijskih dežel, temveč tudi to, da naj bi ga zdaj neposredovano aplicirali kot teoretika nerazvitih dežel, ki jim dominira svetovni ekonomski center. Potreben pa bi bil razreden premik Listove teorije, če naj bi bil ta zanimiv za »tretji svet«, ne pa le za humanizatorje kapitalistične eksploatacije. Tega Senghaas ne stori. Zato dominantni model razvoja svetovne ekonomije ostaja zanj kapitalistični model. Kot nosilec ekonomske politike in ekonomskega razvoja v »tretjem svetu« se mu prikazuje samo buržoazija; vprašanje je samo ali je ta buržoazija nacionalno zavedna ali metropolizirana. Buržoazija je zanj tudi edini možni tvorec teorije. Pri tem se ne otrese niti predstave, da je odvisno od zavestne odločitve, od takšne ali drugačne teoretske koncepcije, kako se bo razvijala ekonomija; naivno se računa na to, da se bo zavestna potencia kapitala izneverila logiki, ki jo izraža: Senghaas se čudi, kako da periferi kapitalizem ni v protislovju s kapitalizmom metropol. Ne vidi, da je mogoče »slabe plati« današnjega svetovnega ekonomskega sistema (neenak razvoj, eksploatacijo in revščino »tretjega sveta« etc.) odpraviti samo, če odpravimo ta sistem v celoti: s svetovno odpravo kapitala. Da bi ta misel ne bila aktualna, je treba izključiti iz polemike proti »neoricardovstvu« dominantne svetovne ekonomske politike« Marxa in marksizem. Prav izključitev Marxa iz diskusije o novi mednarodni ekonomski ureditvi pa dokazuje, da ostaja meščanski ekonomiji tu samo še pogled v preteklost: vnazaj obrnjeni utopizem.

O PREVEDENIH TEKSTIH

I. Osnovni podatki o tekstih

a) *Ekscerpti iz »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Friedricha Lista*

Marx je ekscerptiral knjigo Friedricha Lista »Das nationale System der politischen Oekonomie« leta 1844 v Parizu (gl. podrobneje »Vprašanje datiranja...«). V zvezku, v katerem so izpiski iz Listove knjige, so še ekscerpti iz treh del dveh drugih nemških ekonomistov ter nadaljevanje ekscerptov iz Ricardovih »Načel«. Vsebinska tega zvezka je naslednja:

Carl Wolfgang Christoph Schüz: »Grundsätze der National-Economie.« Tübingen 1843 (1 str.)

Friedrich List: »Das nationale System der politischen Oekonomie.« Bd. 1. Stuttgart, Tübingen 1841 (17 polovičnih str.)

Heinrich Friedrich Osiander: »Enttäuschung des Publikums über die Interessen des Handels, der Industrie und der Landwirtschaft, oder Beleuchtung der Manufacturkraft-Philosophie des Dr. List, nebst einem Gebet aus Utopien.« Tübingen 1842 (skupno pribl. 3 str.)

Heinrich Friedrich Osiander: »Ueber den Handelsverkehr der Völker.« Bd. 1.2. Stuttgart 1840 (1 str.)

David Ricardo: »Des principes de l'économie politique et de l'impôt.« 2. éd., revue, corr. et augm. d'une notice... T. 1.2. Paris 1835 (1 str.)

Ekscerpti iz Lista so najboljše in obsegajo poleg predgovora in uvoda prva dva razdelka Listove knjige (Gl. »Kazalo »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Friedricha Lista z oznakami Marxovih citatov«). Gre za čiste izpiske iz Listovega dela in le na redkih mestih Marx dodaja skop vezni tekst ali povzema Listovo misel. Edina dva Marxova komentarja k ekscerptom iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« prevajamo v nadaljevanju. Listov »Nacionalni sistem« je Marx izpisoval v stolpcih na levi na vsaki strani, medtem ko je v paralelnih stolpcih na desni izpisoval Osiandrovo delo »Enttäuschung des Publikums«, in sicer tako, da je z izpiski iz Osiandra vsebinsko konfrontiral ustrezna mesta Listovega teksta.

Ekscerpti iz nemških ekonomistov, ki jih vsebuje opisani pariški ekscerptni zvezek, v kasnejših Marxovih delih niso bili uporabljani, Osiandra in Schüza Marx kasneje ni niti omenil več. Ti ekscerpti so omenjeni samo še na listu, na katerem je Marx, kot domnevajo konec leta 1846 ali v začetku leta 1847, zapisal kratko kazalo dela svojih ekscerptnih zvezkov, in ki je znan kot priloga k zvezku B 22 (po signaturi Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino v Amsterdamu). (Gl. o tem Karl Marx: »Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie.« Historisch-kritische Ausgabe. Transkribiert und herausgegeben von Rainer Winkelmann. Ullstein, Frankfurt/M.–Berlin–Wien 1982, p. 3 sqq., 226 sqq.) Na tem listu je pod točko 5 – od skupno šestih – zapisano: 5) Schütz List u. Osiander. **Ricardo.**« (ibid., p. 43.) Trije nemški ekonomisti so edina imena na tem listu, ki jih Marx ni podčrtal.

b) *O Friedricha Lista knjigi »Nacionalni sistem politične ekonomije«*

Ta Marxov tekst je bil napisan leta 1845 v Bruslju (glej podrobneje o tem »Vprašanja datiranja...«) in predstavlja osnutek članka za Püttmanove »Rheinische Jahrbücher«. K sodelovanju pri teh letopisih je Marxa povabil Moses Hess, iz Engelsovega pisma Marxu z dne 17. marca 1845 pa je razvidno, da je Marx nameraval za to priložnost napisati kritiko Friedricha Lista. Tekst je ostal v rokopisu in v času Marxovega življenja ni bil objavljen.

Marxov rokopis ni ohranjen v celoti: manjka prva pola, na kateri sta bila verjetno zapisana tudi naslov celotnega teksta in naslov **prvega poglavja**. Preostali del prvega poglavja (pole 2–6) je ohranjen. **Drugo poglavje** (pole 7–9) je ohranjeno v celoti. Od **tretjega poglavja** sta ohranjena samo dva fragmenta (polovica pole 22 in pola 24). **Četrto poglavje** je napisano na neštevilčeni poli (4 strani), ohranjeno je v celoti in je po vsej verjetnosti zaključno poglavje članka. Obča struktura rokopisa je torej naslednja:

- I. [Obča karakteristika Lista]
- II. Teorija produktivnih sil in teorija menjalnih vrednosti
- III. [K problemom zemljiške rente]
- IV. Gospod List in Ferrier

Marxova notranja členitev teksta je mestoma nedosledna, mednaslova I. in III. sta redakcijska.

Nekatere ugotovitve iz tega rokopisa – zlasti glede odnosa List : Ferrier – se pojavljajo v kasnejših Marxovih in Engelsovih spisih, vendar v drugih problemskih kontekstih.

II. Dosedanje objave

a) Ekscerpti iz »Nacionalnega sistema politične ekonomije« F. Lista

Marxovi ekscerpti iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« so bili prvič dokumentirani in opisani 1932 v MEGA I/3, str. 412 in 414, vendar niso bili reproducirani. Prvič so bili objavljeni 1981 v MEGA² IV/2, p. 506–546.

Naš prevod – prva objava v slovenščini – je pripravljen na podlagi natisa v MEGA² IV/2. V tej izdaji so vse Marxove opombe v ekscerptih tiskane polkrepko (zaradi vizuelnega efekta), čemur smo se v prevodu odpovedali.

b) O Friedricha Lista knjigi »Nacionalni sistem politične ekonomije«

Rokopis tega teksta je Marxov pravnik Marcel-Charles Longuet predal Inštitutu marksizma-leninizma pri CK KPSZ v Moskvi in je bil prvič objavljen v ruskem prevodu v reviji »Voprosy istorii KPSS« št. 12 leta 1971. V jeziku izvirnika je izšel naslednje leto v reviji »Beiträge zur geschichte der Arbeiterbewegung«, št. 3/1972, v redakciji sodelavcev berlinskega Inštituta marksizma-leninizma pri CK SED. Istega leta je izšel ponatis v brošuri v zahodnem Berlinu, skupaj z Engelsovim elberfeldskim govorom (Marx/Engels: »Kritik der Bürgerlichen Oekonomie«, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, Archiv-Drucke). Čeprav je bila ta brošura kmalu razprodana, ni bila ponatisnjena.

Tekst je bil vključen v 42. zvezek ruskih zbranih del Marxa in Engelsa (K. Marks i F. Engels: »Sočinenija.« Izd. vtoroe, tom 42, Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1974), ne pa tudi v nemška zbrana dela (Marx/Engels: »Werke«). Ob stošestdesetletnici Marxovega rojstva je izšel delni srbohrvaški prevod v časopisu »Vidici« (Karl Marx: »O knjizi Friedricha Lista 'Nacionalni sistem političke ekonomije', »Vidici« br. 3–4, Beograd 1978, prevod Filipa Filipovića). Pričujoča objava je prvi natis v slovenščini.

Slovenski prevod je pripravljen na podlagi izdaje v »Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung«. Redakcija te izdaje v uvodni opombi sicer razlaga, da je v Marxovem rokopisu veliko prečrtovanj, dopolnjevanj, okrajšav in korektur, vendar tega ne v tekstu ne v aparatu ne reproducira in ne dokumentira, oziroma dokumentira in reproducira samo delno in nedosledno. Poleg tega uporablja za tekst, ki ga je Marx postavil v oklepaj, in za tekst, ki ga je prečrtal, iste tipografske znake. Tekstno-kritične izdaje tega teksta še nimamo, kar je moralo vplivati tudi na preciznost slovenskega prevoda.

III. Pojasnilo k prevodu

Slovenski prevod uporablja naslednje diakritične znake:

- [] začetek pole Marxovega rokopisa
- () začetek strani predloge prevoda, številka strani je stavljena na levem robu
- [] Marxovi oklepaji
- [] redakcijski oklepaji in vstavki
- < > prečrtan tekst v Marxovem rokopisu
- xxxx neberljiv tekst Marxovega rokopisa
- kurziva Marxova podčrtovanja
- redakcijske opombe – tiskane pod tekstom
- [1] redakcijska pojasnila – tiskana na koncu teksta

Večina virov, ki jih je uporabljal Marx, je ostala prevajalcu nedostopnih. Kjer je bilo mogoče najti originalna besedila Marxovih citatov v sekundarni literaturi, so reproducirana. To je toliko potrebneje, ker Marx pogosto ni navajal izdaj v jeziku originala, temveč prevode in prevode prevodov. Uredniška pojasnila so deloma prevzeta po izdajah, ki so omenjene v prejšnji točki, izvirna pojasnila pa so v primerih, ko je zadevno vprašanje širše obravnavano v enem od obeh uvodnih tekstov k temu sklopu, temu ustrezno krajša.

Karl MARX:

IZ EKSCERPTOV IZ »NACIONALNEGA SISTEMA POLITIČNE EKONOMIJE« FRIEDRICH LISTA

[...]

- 529 Vsi razlogi gospoda Lista govorijo direktno prav proti privatni lastnini. Sedanjo teorijo privzema znotraj kake nacije. Od nje se razlikuje samo pri zunanji trgovini.

Gospod List ima popolno meščansko družbo za ideal, za katerega si je treba prizadevati.

On, ki pripisuje tolikšno težo delitvi dela, tj. distribuciji produktivnih sil, razlikuje nadalje med manufakturo in deželo, med različnimi vrstami zemlje etc., se skrbno varuje, da ne bi prišel do distribucije delitve užitkov, do razlike med različnimi razredi. Razlikuje med njivo, ki leži v bližini mesta, in njivo, ki leži daleč od mesta, ne razlikuje pa med delavcem in delodajalcem, med enim delodajalcem in drugim.

- 530 Delitev dela privede do enotenja, ne da bi odpravil diametralno nasprotno interese, ki jih predstavljajo dela drugo nasproti drugemu. Zadovolji se z besedo: »družbeno delo«. S tem, da imenuje delavca »produktivno delovno silo«, ni prišel niti korak dalje od svoje tako imenovane »teorije vrednosti«, le da vrednost bolj subjektivizira.

[...]

[...] kot da bi List predstavljal kaj drugega kot to privatno industrijo v pregradah nacionalnosti.

Naslov originala:

Karl Marx: »Exzerpte aus Friedrich

List: Das nationale System der politischen Oekonomie. Bd.I.«

MEGA² IV/2, p. 529–530.

Iz nemščine prevedel

Tomaž Mastnak

| Karl MARX:

[O FRIEDRICHA LISTA KNJIGI »NACIONALNI SISTEM POLITIČNE EKONOMIJE«]

[I. OBČA KARAKTERISTIKA LISTA]

425

[. . .] [2] da je zavest o smrti samega meščanstva že prodrla v zavest nemškega buržuja, pa je nemški buržuj dovolj naiven, da to »žalost« sam prizna. »Zato tudi je *tako žalostno*,¹ če hočemo zlo, ki v naših dneh spremlja industrijo, uveljaviti kot motiv,² da bi zavrnili samo industrijo. So mnogo večja zla, kot stan *proletarcev*.³ prazne zakladnice – nacionalna nemoč – nacionalno hlapčevstvo – nacionalna smrt« p. LXVII.^[1] Resnično žalostno je, da je proletariat že tu in že postavlja zahteve in že vliva strah, preden je nemški meščan dospel do industrije. Kar zadeva proletarca samega, se bo gotovo veselil svojega stanu, če bo imela vladajoča buržoazija polne zakladnice in nacionalno moč. Gospod List pove le, kaj je za buržuja *žalostneje*. In mi priznamo, da je zanj zelo žalostno, da želi spostaviti gospodstvo industrije prav v neprimernem trenutku, ko je postalo hlapčevstvo večine, ki ga je porodilo gospodstvo industrije, obče poznani factum.⁴ Nemški buržuj je *vitez klavrne postave*, ki je hotel uvesti potujoče viteštvo ravno tedaj, ko sta nastopila policija in denar.

3) Velik <a> zadržek <neprijetnost>, ki ga ima nemški buržuj pri svojem prizadevanju za industrijsko bogastvo, je njegov dosedanja *idealizem*. Kako je to ljudstvo »duha« naenkrat prišlo do tega, da vidi v kalikoju, preji za pletenje, self-acting mule,⁵ materializmu mašinerije, v množici tovarniških sužnjev, v napolnjenih mošnjah gospodov tovarnarjev najvišje dobrine človeštva? Votel, prazen, sentimentalni idealizem nemškega meščana, za katerim se skriva najbolj malenkosten, najbolj umazan kramarski duh, v katerem je pritajena najbolj azljuješa duša, je dospel v obdobje, ko mora nujno izdati svojo skrivnost. Toda izdaja jo spet na pristno nemški, zanesen način. Izdaja jo z idealistično-krščanskim sramom. Bogastvo zatajuje, vtem ko si prizadeva zanj. Brezdušni materializem si obláči čisto idealistično, in šele nato si upa gnati se za njim. Ves [xxxxx]⁶ teoretski del Listovega sistema ni nič drugega kot preoblečenje industrijskega materializma odkrite ekonomije v idealne fraze. Povsod pusti stvar, da obstaja, [njen] izraz pa idealizira. Temu bomo sledili v podrobnostih. Prav ta votla idealistična frazeologija ga zato tudi usposablja, da napak presoja *realne* pregrade, ki se postavljajo nasproti njegovim pobožnim željam, in se predaja najabotnejšim fantazijam. (Kaj bi bilo iz angleške in francoske buržoazije, če bi bila najprej prosila visoko plemstvo, visokospoštovano birokracijo in dedne vladarske hiše za dovoljenje, da »zakonsko veljavno« uvede »industrijo«?)

¹ podčrtal Marx² pri Listu: *motive*³ podčrtal Marx⁴ dejstvo⁵ samodejni predilni stroj⁶ tri besede neberljive

426

Nemški meščan je religiozen celo, ko je industrijski. Boji se govoriti o slabih menjalnih vrednostih, po katerih se mu cedijo sline, pa govori o produktivnih silah, boji se govoriti o konkurenci, pa govori o nacionalni konfederaciji nacionalnih produktivnih sil, boji se govoriti o svojem privatnem interesu, pa govori o nacionalnem interesu. Če gledamo odkritosrčni, klasični cinizem, s katerim je angleška in francoska buržoazija s svojimi prvimi, vsaj na začetku svoje vladavine znanstvenimi besedniki nacionalne ekonomije povzdignila bogastvo v boga in mu, temu Molohu, brezobzirno žrtvovala vse, tudi v znanosti, in če gledamo temu nasproti idealizirajoči, frazersko cepidlaški, bombastični način gospoda Lista, ki sredi ekonomije zaničuje bogastvo »poštenih mož« in pozna višje smotre, se nam mora zazdeti »tudi žalostno«, da današnji dan ni dan več za bogastvo.

Gospod List govori vedno v mološki stopici.^[2] Neprenehoma se napihuje do okornega in gostobesednega patosa, katerega jedro je v stalnem ponavljanju zaščitnih carin in »tevtonskih«^[3] tovarn, [ki ga] kalne vode v zadnji instanci stalno naplavlajo na sipino. Neprenehoma je čutno-nadčuten.

Nemški idealizirajoči filister, ki se hoče obogatiti, si mora predtem seveda najprej ustvariti novo teorijo bogastva, ki pokaže, da je bogastvo vredno, da bi si on prizadeval zanj. Meščani v Franciji in Angliji vidijo, da se približuje huda ura, ki bo praktično uničila *dejansko* življenje tega, kar so doslej imenovali bogastvo, nemški meščan pa, ki še ni prispel do tega slabega bogastva, ga poskuša na novo »spiritualistično« interpretirati. Ustvari si »idealizirajočo« ekonomijo, ki nima ničesar skupnega s profano francosko in angleško ekonomijo, da bi se opravičil pred seboj in pred svetom, ker bi tudi on rad obogatel. Nemški meščan začenja svoje ustvarjanje bogastva s stvarjanjem zanesene, hinavsko-idealizirajoče nacionalne ekonomije.

3. Kako gospod List interpretira zgodovino in kako se vede do Smitha in njegove šole.

Kakor je gospod List submisiven nasproti plemstvu, dednim vladarskim hišam, birokraciji, tako »predrzno« nastopa proti francoski in angleški ekonomiji, katere kolovodja je Smith, ki je cinično izdala *skrivnost* »bogastva« in onemogočila vse iluzije o njegovi naravi, tendenci in gibanju. Gospod List jih vse povzema z imenom »šola«. Ker gre namreč nemškemu meščanu za zaščitne carine, je ves razvoj ekonomije po Smithu zanj seveda brez vsakega pomena, ker je vsem njenim najbolj izstopajočim predstavnikom predpostavka sedanja meščanska družba konkurence in svobodne trgovine.

Nemški filister pokaže tu na mnogoter način svoj »nacionalni« značaj.

1) V celotni ekonomiji vidi samo sisteme, ki so bili izmозgani v študijskih sobicah. Gospod List seveda ne sluti, da je razvoj takšne znanosti, kakršna je ekonomija, v zvezi z dejanskim gibanjem družbe, oziroma da je samo njegov teoretski izraz. Nemški teoretik.

2) Ker njegova lastna <spis> teorija skriva tajni smoter, sluti povsod tajne smotre.

Kot pristni nemški filister išče gospod List, namesto da bi študiral dejansko zgodovino, tajne zlobne smotre individuov in se zelo košati s svojo prebrisanostjo, da le-te <izbrska> iztuhta. Njegovo delo so velika odkritja takšne baže, da je hotel Adam Smith s svojo teorijo varati svet in da se mu je ostali svet pustil varati, dokler ga ni veliki gospod List prebudil iz sna, nekako tako, kot je nek düsseldorfski sodni svetnik razlagal, da je rimska zgodovina iznajdba srednjeveških menihov, da bi utemeljili gospostvo Rima.

427

Kakor pa se nemški meščan sploh ne zna bolje postaviti po robu svojemu sovražniku, kot da ga moralno očrni, posumi v njegovo prepričanje, išče zlobne motive za njegovo postopanje, kot da ga, skratka, *obrekuje* in osebno sumniči, tako sumniči gospod List angleške in francoske ekonomiste, pripoveduje o njih čenče, in kakor nemški filister v trgovini ne zametuje niti najmanjšega profitka in eskamotaže, tako gospod List ne zametuje eskamotiranja besed iz citatov, da bi jih napravil profitonosne, nalepljanja etikete svojih nasprotnikov na svoje lastne slabe fabrikate, da bi jih spravil na slab glas, vtem ko jih ponareja, ali celo izmišljanja odkritih laži, da bi diskreditiral svoje konkurente.

Z nekaj primeri bomo pokazali, kako postopa gospod List.

Vemo, da so nemški farji mislili, da razsvetljenstvu ne morejo zadati temeljitejšega smrtonosnega udarca, kot da nam pripovedujejo bebove anekdote in laži, da se je Voltaire na smrtni postelji odpovedal svojemu nauku. Tudi gospod List nas vodi k Smithovi smrtni postelji in nam poroča, da se je tu pokazalo, da ta s svojim naukom ni imel poštenih namenov. A čujmo gospoda Lista samega in njegovo nadaljnjo sodbo o Smithu.^[4] Obenj postavljamo vir njegove modrosti.

List

»Iz biografije Dugalda Stewarda sem se spomnil, kako ta veliki duh ni mogel mirno umreti, dokler niso bili vsi njegovi rokopisi sežgani, s čimer sem hotel nakazati, kako nujen je sum, da so ti papirji vsebovali dokaze proti njegovi poštenosti. p. LVIII. Dokazal sem bil, kako so njegovo teorijo uporabili angleški ministri, da bi Angliji v prid metali drugim nacijam pesek v oči.« 1.c. [LVIII, LIX] »Nauk Adama Smitha je v razmerju do nacionalnih in mednarodnih razmerij goło nadaljevanje fiziokratskega sistema. Tako kot ta ignorira [tudi Smithov nauk] naravo nacionalnosti in predpostavlja, da obstaja večni mir in univerzalna unija«. p.475.

Ferrier, F.L.A. »Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce.« Paris 1805.^[4a]

»Mar je mogoče, da je bil Smith, ki je nakopičil toliko napačnih sodb svobodi trgovine v prid, pošten? ...

Tajni Smithov smoter je bil, da raztrosi po Evropi načela, katerih adopcija bi, kot je prav dobro vedel, priskrbeli njegovi deželi svetovni trg.« (p. 385, 386.)

»Pravico imamo celo verjeti, da Smith ni vedno učil iste doktrine; kako drugače pa naj pojasnimo muke, ki jih je doživljal na smrtni postelji iz bojazni, da bi ga rokopisi njegovih predavanj preživel.« p. 386. Smithu očita, da je bil commissaire des douanes.⁷ »Smith je skoraj vedno rezoniral kot <fiziokrati> ekonomisti^[5], ne da bi se oziral na ločitev interesov različnih nacij ter tako, da je predpostavljal, da na svetu eksistira le ena družba. Pustimo vse te projekte o uniji.« p. 381, p. 15.

Gospod Ferrier je bil pod Napoleonom inspecteur des douanes⁸ in je ljubil svojo obrt.

J. B. Sayevo ekonomijo pojmuje gospod List kot ponesrečeno spekulacijo. Brž bomo povedali njegovo popolno sodbo o Sayevem življenju. Pred tem še en primer, kako prepisuje druge pisatelje in jih pri prepisovanju ponareja, da bi zadel svoje nasprotnike.

⁷ carinski komisar

⁸ carinski inšpektor

List

»Kaže, da *Say*⁹ in *MacCulloch*⁹ nista videla ali prebrala kaj več kot naslov te knjige« (Antonia Serre iz Neaplja^[7]); »obadva jo vržeta lepo na stran s pripombo: obravnava le denar in že naslov dokazuje, da je bil avtor žrtev zmote, da je obravnaval plemenite kovine kot edine predmete bogastva. Če bi brala dalje« etc. p. 456.

Grof Pecchio: »Zgodovina politične ekonomije v Italiji« etc., Pariz 1830.^[6]

»Tujci hočejo Serri odvzeti zaslugo, da je bil prvi utemeljitelj načel te znanosti« (politične ekonomije). »Kar sem pravkar dejal, se nikakor ne more <aplicirati> nanašati na gospoda *Saya*,¹⁰ ki Serri, kateremu je stalno očital, da je samó materijo zlata in srebra obravnaval kot bogastva, zaradi tega ni nič manj cediral slavo, da je bil prvi, ki je dal spoznati« (*connaître*) »produktivno moč industrije... Moja obtožba je naslovljena na gospoda *MacCullocha*... Če bi gospod *MacCulloch* prebral malce več kot naslov« etc. p. 76, 77.

Vidimo, kako gospod List *namerno* potvarja *Pecchia*, ki ga prepisuje, da bi gospoda *Saya* spravil na slab glas. Nič manj napačne niso notice, ki jih podaja o *Saye*vem življenju.

Gospod List pravi o njem: »*Say*, najprej trgovec, zatem tovarnar, zatem ponesrečen politik, je posegel po politični ekonomiji, tako kot človek poseže po kakem novem podjetju, ko staro ne gre več... Sovraštvo do kontinentalnega sistema,^[8] ki mu je uničil njegovo tovarno, in do njegovega avtorja, ki ga je pognal iz tribunata,^[9] je odločilo, da se je postavil na stran absolutne svobode trgovine.« p. 488, 489.

429 Say se je torej postavil za sistem svobode trgovine, ker je kontinentalni sistem ruiniral njegovo tovarno! Kaj pa, če bi svoj »*Traité d'économie politique*«^[10] napisal, *preden* je imel tovarno? Say se je postavil za sistem svobode trgovine, | ker ga je Napoleon pognal iz tribunata. Kaj pa, če bi napisal to knjigo *kot tribun*? Kaj, če je Say, ki je bil po gospodu Listu ponesrečen poslovnež, ki je videl v literaturi samo panogo dejavnosti, od rane mladosti igral vlogo v francoskem literarnem svetu?

Od kod gospodu Listu njegove novice? Iz »Historične opombe o življenju in delu J.B. *Saya*« *Charlesa Comta*, ki je natisnjena kot predgovor k »*Cours Complet d'économie politique*«^[11] O čem poroča ta opomba? Vsebuje pač nasprotek vseh njegovih navedb. Poslušajmo: J.B. *Saya* je njegov oče, trgovec, |4| namenil za trgovino. Njegovo nagnjenje pa ga je vleklo k literaturi. 1789 je objavil brošuro [, ki se je zavzemala] za svobodo tiska. Od začetka revolucije je dopisoval v »*Courrier de Provence*«,^[12] ki ga je izdajal *Mirabeau*. Prav tako je bil zaposlen v pisarnah ministra *Claviéra*. Njegovo nagnjenje »za moralne in politične znanosti« ter bankrot njegovega očeta sta odločila, da je povsem opustil trgovino in se posvetil samo kulturi znanosti. 1794 je postal *redacteur en chef*¹¹ »*Décade philosophique, littéraire et politique*«^[13] Napoleon ga je 1799 imenoval za člana tribunata. Prosti čas, ki ga je imel ob svoji funkciji tribuna, je porabil za to, da je dodelal »*Traité politique*«, ki ga je objavil 1803. Iz tribunata je bil pognan, ker je bil med tistimi redkimi, ki so si upali oponirati. Ponujena mu je bila lukrativna služba v finan- 427 cah, odkloni jo, čeprav *chargé de six enfants et n'ayant presque point de fortune*.

⁹ podčrtal Marx

¹⁰ podčrtal Marx

¹¹ glavni urednik

ne¹² ... , ponujenih funkcij ne bi mogel izpolnjevati, ne da bi se spustil v boj za eksekucijo sistema, za katerega je sodil, da je funeste¹³ za Francijo. Ustanovil je bombažno predilnico etc.

Če je gospod List tu očrnil Saya tako, da je ponarejal, nič manj ne ponareja, ko hvali njegovega brata, Louisa Saya. Da bi dokazal, da je *Louis Say* lestivih¹⁴ misli, ponaredi neko njegovo mesto. Gospod List pravi na p. 484:

»Po njegovem« (Louisa Saya) »mnenju bogastvo narodov ni v materialnih dobrinah in v njihovi menjalni vrednosti, temveč v *spособnosti*, da se te dobrine *nehoma producirā*«. ¹⁵ Po gospodu Listu so to lastne besede Louisa Saya:

Louis Say gospoda Lista

»La richesse ne consiste pas dans les choses qui satisfont nos besoins ou nos goûts, mais dans le pouvoir d'en jouir annuellement.«¹⁶ »Études sur la richesse des nations« p.10.¹⁷

Dejanski Louis Say

»Quoique la richesse ne consiste pas dans les choses qui satisfont nos besoins ou nos goûts, mais dans le *revenu*¹⁷ ou dans le pouvoir d'en jouir annuellement ... «¹⁸ [p. 9–10.]

430

| Say torej ne govori o sposobnosti, da se producira, temveč o sposobnosti, da se uživa, o sposobnosti, ki jo daje kaki naciji »dohodek« (revenu). Iz nesorazmerja med naraščajočo produktivno silo in dohodkom kake nacije vobče in vsakega od razredov posebej so izšle prav teorije, ki so gospodu Listu najbolj sovražne, denimo Sismondijeva in Cherbuliezova.

Podajmo zdaj primer nevednosti gospoda Lista pri presojanju šole.^[15] O Ricardu pravi (List. K produktivnim silam):

»Nasploh šola po Adamu Smithu ni imela sreče pri svojih raziskovanjih narave rente. Ricardo in za njim Mill, MacCulloch in drugi so mnenja, da se renta plačuje za naravno produkcijsko¹⁹ sposobnost, ki je v zemljiščih. Prvi je na tem nazoru utemeljil cel sistem ... Ker [pa] je imel pred očmi samo angleške razmere, je zapadel v zmotni nazor, da so bile te angleške njive in travniki, za katerih dozdnevno naravno donosnost se danes plačujejo tako lepe rente, vedno te iste njive in travniki.« p. 360.

Ricardo pravi:

»Če je presežek produkta, ki tvori zemljiško rento, kaka prednost, bi bilo želeli, da bi bili novo konstruirani stroji vsako leto manj produktivni od starih; to bi dajalo produciranim blagom v vsej deželi presežno vrednost; vsem, ki imajo najproduktivnejše stroje, bi bila izplačana renta.« »Zemljiška renta narašča toliko hitreje, kolikor bolj se zmanjšujejo produktivne sile razpoložljivih zemljiških po-

¹² je skrbel za šest otrok in bil skoraj brez premoženja

¹³ poguben

¹⁴ besedna igra: List je v nemščini *zvijača*, *listig zvijačen*, *lestiv* (rešitev povzeta po MEID I, p. 197).

¹⁵ podčrtal List; nemška redakcija napačno pripisuje podčrtanje Marxu

¹⁶ »Bogastvo ni v rečeh, ki zadovoljujejo naše potrebe ali nagnjenja, temveč v sposobnosti, da jih vsakoletno uživamo.«

¹⁷ podčrtal Marx

¹⁸ »Čeprav bogastvo ni v rečeh, ki zadovoljujejo naše potrebe ali nagnjenja, temveč v *dohodku* ali v sposobnosti, da jih vsakoletno uživamo ... «

¹⁹ pri Listu: **produktivno**

sesti. Bogastvo dežele narašča, ko lahko z izboljšavami v agrikulturi brez sorazmernega povečanja dela pomnožimo produkte in ko je potemtakem naraščanje zemljiške rente zelo počasno.« p. 77 in 80–82. Ricardo. O načelih politične ekonomije etc., Pariz 1835, T. I.^[16]

Po Ricardovem nauku renta ne le, da ni posledica naravne produkcijske sposobnosti, ki je v zemlji, temveč je posledica stalno naraščajoče neproduktivnosti tal, posledica civilizacije in napredujočega prebivalstva. Dokler je najrodovitnejša zemlja na razpolago še v neomejeni količini, po Ricardu rente še ni. Rento torej določa razmerje med prebivalstvom in razpoložljivimi zemljišči.

Ricardov nauk, ki služi za teoretsko bazo celotni Anti-Cornlaw-League v Angliji^[17] in Gibanju proti renti v severnoameriških Svobodnih državah,^[18] je moral gospod List, če predpostavimo, da ga je poznal kaj več kot iz pripovedovanja, ponarediti že zato, ker ta nauk dokazuje, kako zelo so »svobodni, mogočni in bogati meščani« [p. LXVI] nagnjeni k temu, da »marljivo« delajo na »zemljiški renti« in jim [zemljiškim lastnikom] prinašajo med od glavnice [p. LXIV]. Ricardov nauk o zemljiški renti ni nič drugega kot ekonomski izraz boja na življenje in smrt med industrijskim meščanom in zemljiškim lastnikom.

Gospod List nas poduči o Ricardu nadalje takole: |

431 »Zdaj je teorija menjalne vrednosti postala tako zelo impotentna, ... da je Ricardo ... smel reči: ['] določiti zakone, po katerih se donos tal razdeljuje med zemljiškega posestnika, zakupnika in delavca, je poglavitna naloga [politične] ekonomije.[']« p. 493. Pripombe, ki so potrebne k temu, podati na primernem mestu.

[5] Vrhunec infamije doseže gospod List v svoji sodbi o Sismondiju:

List

»On« (Sismondi) »npr. hoče, da bi obrz dali iznajditeljski duh.« p. XXIX.

Sismondi

»Moji ugovori niso uperjeni proti strojem, proti odkritjem, proti civilizaciji, uperjeni so proti *moderni organizaciji družbe*,²⁰ organizaciji, ki obenem oropa človeka dela vsake druge lastnine, razen lastnine njegovih rok, in ga ne varuje pred konkurenco, katere nujna žrtev bo. Predpostavimo, da vsi ljudje enako sodelujejo pri produktu dela, za kar so [prej] konkurirali, pa bo poslej vsako odkritje v umetnostih^[19] v vseh možnih primerih dobrota zanje vse.« *Nouveaux principes d'économie politique*. Paris 1827, t. II^[20] [p. 433].

Če gospod List Smitha in Saya moralno sumniči, pa si zna gospoda Sismondija teorijo pojasniti samo z njegovo *telesno* hibo. Tako pravi:

»Gospod von Sismondi vidi s telesnim očesom vse, kar je rdeče, črno, zdi se, da ima enako napako njegov duhovni pogled v stvareh politične ekonomije.« p. XXIX. Da bi ocenili vso nizkotnost te ekspektoracije, moramo poznati mesto, na katerem je gospod List pobral svojo notico. Sismondi pravi v svojih »Études sur l'économie politique«,^[21] kjer govori o opustošenju rimske Campagne: »Bo-

²⁰ podčrtal Marx

gate teintes²¹ rimske Campagne ... celo povsem uhajajo našim očem, za katere rdeča svetloba ne obstaja.« p. 8 (Bruseljski ponatis 1838 [T. II]). S tem razloži, da »draž, ki zapeljuje vse druge potnike v Rim«, nanj ne učinkuje, in da ima »zato toliko bolj odprte oči za realno objokovanja vredno stanje prebivalcev Campagne«.

Če gospod pl. Sismondi ni videl ožarjenih teintes,²¹ ki za gospoda Lista magično osvetljujejo vso industrijo, pa je nasprotno videl *rdečega petelina* na < pročelijih > strehah teh tovarn. Kasneje bomo imeli priložnost [obravnavati] Listovo sodbo, da so »gospoda von Sismondija spisi za mednarodno trgovino in trgovsko politiko brez vsake vrednosti« [p. XXIX].

432 Če gospod List razlaga Smithov sistem z njegovim osebnim slavoheplem (p. 476) in skritim angleškim kramarskim duhom, Sayev sistem z maščevalnostjo in kot posel, pa | se pogreznje pri Sismondiju tako globoko, da razloži njegov sistem s hibo v Sismondijevi telesni konstituciji.

4. Originalnost gospoda Lista

Za gospoda Lista je nadvse značilno, da kljub vsej bahariji ni predložil *niti enega načela*, ki ga ne bi bili že davno pred njim postavili ne le zagovorniki prohibicijskega sistema,^[22] marveč celo pisatelji »šole«, ki jo je iznašel gospod List – če je Adam Smith teoretsko izhodišče nacionalne ekonomije, je njeno dejansko izhodišče, njena dejanska šola »meščanska družba«, katere različnim razvojnim fazam lahko natančno sledimo v ekonomiji. Samo iluzije in idealizirajoče < jezik > fraze pripadajo gospodu Listu.

Zdi se nam pomembno, da bralcu to podrobno dokažemo in ga prosimo za pozornost pri tem dolgočasnem delu. To ga bo prepričalo, da nemški buržuj prihaja post festum,²² da mu je prav tako nemogoče razviti naprej nacionalno ekonomijo, ki so jo izčrpali Angleži in Francozi, kot bi bilo njim denimo prispevati še karkoli novega h gibanju filozofije v Nemčiji. Nemški meščan lahko prida francoski in angleški dejanskosti samo še svoje iluzije in fraze. Kakor malopa mu je mogoče, da bi v nacionalni ekonomiji prispeval kak nov razvoj, še bolj je zanj nemogoče, da bi poganjal naprej industrijo v praksi, dosedanji skoraj izčrpan razvoj na dosedanjih temeljih družbe.

5. Našo kritiko omejujemo torej na teoretski del Listove knjige, in sicer tudi samo na njegova pglavitna odkritja.

Katera glavna načela mora gospod List dokazati? Vprašajmo za smoter, ki ga želi doseči.

1) Buržuj želi od države zaščitne carine, da bi si prigrabil državno oblast in bogastvo. Ker pa ne razpolaga, kakor v Angliji in Franciji, z državno voljo in je zato ne more samovoljno usmerjati, kakor se mu hoče, temveč mora začeti prositi, mora državo, katere < dejavnost > način delovanja želi uravnati po svojih interesih, mora svojo zahtevo do države prikazati kot *koncesijo*, ki jo daje državi, vtem ko zahteva *koncesije* od nje. Gospodu Listu pusti torej, da dokazuje državi, da se njegova teorija razlikuje od vseh drugih po tem, da on, buržuj, dovoljuje državi poseg in urejanje industrije, da ima o njeni ekonomski razumevnosti na-

²¹ barve

²² ko je vse končano, prepozno

jvišje mnenje in jo le zato prosi, naj pusti svoji modrosti prosto pot, s pridržkom seveda, da se ta modrost omeji na to, da da »močne« zaščitne carine. Svoje zahtevanje, naj država deluje v skladu z njegovim interesom, prikaže kot pripoznanje države, [kot pripoznanje,] da ima država pravico vmešavati se v svet meščanske družbe.

2) Meščan hoče *obogateti*, zaslužiti; obenem pa se mora sporazumeti z dose-danjim idealizmom nemške publici²³ in s svojo lastno vestjo. Zato dokazuje, da se ne žene za neduhovnimi, materialnimi dobrinami, temveč za *duhovno bitnostjo*, za neskončno *produktivno silo*, namesto za slabo končno *menjalno vrednostjo*. To duhovno bitnost pa kajpak spremlja okoliščina, da »meščan« pri tej priložnosti polni svoje žepa s posvetnimi menjalnimi vrednostmi.

433 ||6 | 2) Ker zdaj meščan misli, da bo obogatel v glavnem z »zaščitnimi carinami«, in ker ga lahko zaščitne carine obogatijo samo, kolikor ne bodo več Angleži, marveč [kolikor bo] nemški meščan sam *eksploatiral* svoje *rojake*, da, eksploatiral *bolj*, kot so jih eksploatirali od zunaj, ker zaščitne carine zahtevajo, da se konsumenti (večinoma delavci, ki naj bi jih izrinili stroji, vsi tisti, ki imajo fiksen dohodek, denimo uradniki, rentniki etc.) žrtvujejo pri menjalnih vrednostih, mora industrijski meščan dokazati, da, kakor mu je tuj lov za materialnimi dobrinami, ne želi ničesar drugega, razen žrtvovanja menjalnih vrednosti, materialnih dobrin za duhovno bitnost. V osnovi gre torej samo za *samožrtvovanje*, za *asketizem*, za krščansko *velikodušnost*. Golo naključje je, da se A žrtvuje, B pa spravi žrtev v žep. Nemški meščan je vse preveč nesebičen, da bi pri tem mislil na svojo privatno korist, za katero se pokaže, da je po naključju povezana z *žrtvijo*. Če pa bi se pokazalo, da razred, katerega dovoljenje, kot meni, potrebuje nemški meščan za svojo emancipacijo, ne more soobstajati s to duhovno teorijo, jo je treba tukaj opustiti in v nasprotju s šolo uveljaviti prav teorijo menjalnih vrednosti.

3) Ker se celotna želja meščanstva izteče in nuce²⁴ v to, da bi dvignili tovarništvo do »angleškega« razcveta in napravili industrializem za regulator družbe, tj. producirali dezorganizacijo družbe, mora meščan dokazati, da mu gre le za harmoniziranje celotne družbene produkcije, za družbeno organizacijo. Zunanjo trgovino omejuje z zaščitnimi carinami, poljedelstvo, zatrjuje, bo z manufakturo hitro doseglo svoj največji razcvet. Organizacija družbe se torej rezimira v tovarnah. Te so organizatorji družbe, režim konkurence pa, ki ga prinašajo, je najlepša konfederacija družbe. Organizacija družbe, ki jo ustvarja tovarništvo, je *resnična organizacija družbe*.

Meščanstvo ima gotovo prav, če vobče pojmuje svoje interese kot identične, kakor ima *volk* kot *volk* < isti > identičen interes s svojimi sovolkovi, kolikor je interes enega, da on, in ne drugi, popade plen.

6) Tako za teorijo gospoda Lista kot za celotno nemško meščanstvo je naposled značilno, da je pri zagovarjanju svojih eksploatacijskih želja povsod prisiljena zateči se v »socialistične« fraze, torej nasilno ohranjati prevaro, ki je že davno ovržena. Mestoma bomo pokazali, da so gospoda Lista fraze, če izpeljemo konsekvence, *komunistične*.^[23] Gotovo smo daleč od tega, da bi nekemu gospodu Listu in njegovemu nemškemu meščanstvu očitali komunizem, vendar nam to ponuja nov dokaz notranje slabosti, laži in infamnega hinavstva »dobrodušnega«, »idea-

²³ publike

²⁴ v jedru

lističnega« meščana. To nam ponuja dokaz, kako ni idealizem v svoji praksi nič drugega kot brezvestna in brezmiselna prevara nekega odvratnega materializma. Naposled je značilno to, da nemško meščanstvo začenja z lažjo, s katero je francosko in angleško *končalo* – potem ko je prispelo v položaj, da se mora zagovarjati, opravičevati svojo eksistenco.

7) Ker gospod List razlikuje dosedanje baje kozmopolitsko nacionalno ekonomijo^[24] od svoje nacionalne politične [po tem], da prva temelji na menjalnih vrednostih, druga na produktivnih silah, moramo začeti s tem naukom. Ker naj bi nadalje konfederacija produktivnih sil predstavljala nacijo v njeni enotnosti, moramo obravnavati tudi ta nauk pred onim razlikovanjem. | Ta dva nauka tvorita *realno* podlago nacionalne ekonomije, ki se razlikuje od politične ekonomije.²⁵

* * *

Gospodu Listu ne sme nikjer priti na misel, da je dejanska organizacija družbe brezdušni materializem, individualni spiritualizem, individualizem. Nikjer mu ne sme priti na misel, da so nacionalni ekonomisti dali temu družbenemu stanju samo ustrezen teoretski izraz. Sicer bi se moral vendar obrniti proti sedanji *organizaciji družbe* namesto proti nacionalnim ekonomistom. Obtožuje jih, da niso našli nobenega olepševalnega izraza za dejanskost brez utehe. To dejanskost hoče torej povsod pustiti takšno, kakršna je, in predrugčiti samo ta izraz. Nikjer ne kritizira dejanske družbe, kot pravi Nemec kritizira teoretski izraz te družbe in mu očita, da izraža stvar, ne pa utvare o stvari.

Tovarna je preobrazena v boginjo, v boginjo manufakturne sile.

Tovarnar je svečenik te sile.

* * *

7) II. TEORIJA PRODUKTIVNIH SIL IN TEORIJA MENJALNIH VREDNOSTI

1) Nauk gospoda Lista o »produktivnih silah« se omejuje na naslednja glavna načela:

a) »Vzroki bogastva so nekaj povsem drugega od bogastva samega«; »Sila, da ustvarjamo bogastvo, je neskončno pomembnejša od bogastva samega.« [p. 201].

b) Listu sploh ni do tega, da bi zavrgel teorijo kozmopolitske ekonomije, je le mnenja, da je treba tudi politično ekonomijo znanstveno izgraditi.^[25] [prim. p. 187.]

c) »Kaj je potlej vzrok dela?« – »Kaj narekuje tem glavam in tem rokam, da producirajo, in kaj obdarja te napore z učinkovitostjo? Kaj more biti to drugega kot *duh*,²⁶ ki oživilja individue, kot družbeni red, ki oplaja njihovo dejavnost, kot naravne sile, katerih uporaba jim je na voljo?«^[26] (p. 205.)

6) Smith »je zašel na stranpot, da je razlagal duhovne sile iz materialnih razmerij«^[27] [p. 207.]

7) »Tista znanost, ki tu uči, kako se *produktivne sile* prebuja in neguje in kako se jih zatira ali uničuje.« [ebenda.]

8) Primer o 2 družinskih očetih, krščanska religija, monogamija etc.^[28] [prim. p. 208–209.]

²⁵ V rokopisu sledi za tem odstavkom tretjina nepopisane strani, za njo pa cela prazna stran. Pasažo, ki je v našem tekstu postavljena med dvema zvezdicama, je Marx napisal na neoštevilčen poseben list. Kot menijo izdajatelji nemškega teksta, spada ta pasaža po svoji vsebini na to mesto.

²⁶ podčrtal Marx

- 435 |9) »Pojme vrednost in kapital, profit, delovna mezda, zemljiška renta lahko določamo, jih razstavljamo, spekuliramo o tem, kaj lahko vpliva na njihovo naraščanje in upadanje itd., ne da bi pri tem upoštevali politična razmerja nacij«. [p. 211.]

Prehod k

10) Manifakture in tovarne, matere in otroci meščanske svobode. [prim. p. 212.]^[29]

11) Teorija o produktivnih in neproduktivnih razredih. Prvi »producirajo menjalne vrednosti, ti producirajo produktivne sile...« [p. 215.]

12) Zunanje trgovine ne smemo presojati samo po teoriji vrednosti. [prim. p. 216]

13) »Nacija mora žrtvovati [...] materialne [...] sile,²⁷ da bi pridobila duhovne ali družbene sile.« [ebenda.] Zaščitne carine za postavitev manufakturne sile. [prim. p. 217.]

14) »Če bomo zato z zaščitnimi carinami nekaj žrtvovali pri vrednostih, bo ta žrtev poplačana s pridobitvijo produktivnih sil,²⁸ ki zagotavlja naciji ne le neskončno večjo vsoto materialnih dobrin za prihodnost, temveč tudi industrijsko neodvisnost za primer vojne.« [ebenda.]

15) »V vseh teh odnosih pa je največ odvisno od razmer v družbi, v katerih se individuum izobražuje,²⁹ od tega, ali cvetijo umetnosti in znanosti³⁰...« p. 206.

2) Gospod List je tako zelo zajet v ekonomske predsodke stare ekonomije – videli bomo, zajet bolj kot drugi ekonomisti te šole –, da »materialne dobrine« in »menjalne vrednosti« pri njem popolnoma sovpadajo. Menjalna vrednost pa je popolnoma neodvisna od specifične narave »materialnih dobrin«. Neodvisna je tako od kvalitete kot od kvantitete materialnih dobrin. Menjalna vrednost pada, če kvantiteta materialnih dobrin narašča, čeprav so slej ko prej v enakem odnosu do človeških potreb. Menjalna vrednost ni neodvisna s kvaliteto. Najkoristnejše stvari, znanje denimo, so brez menjalne vrednosti. Gospod List bi bil moral torej uvideti, da je preobrazba materialnih dobrin v menjalne vrednosti delo obstoječe družbene ureditve, družbe razvite privatne lastnine. *Odprava menjalne vrednosti je odprava privatne lastnine in privatnega pridobivanja.* Gospod List je nasprotno tako naiven, da dopušča, da lahko s teorijo menjalnih vrednosti »pojme vrednost in kapital, profit, delovna mezda, zemljiška renta določamo, jih razstavljamo, spekuliramo o tem,« »kaj lahko vpliva [na] njihovo naraščanje in upadanje itd., ne da bi pri tem upoštevali politična razmerja nacij«. p. 211.

Vse to lahko torej »določimo« ne glede na »teorijo produktivnih sil« in »politična razmerja nacij«. Kaj določamo s tem? Dejanskost. Kaj določamo npr. z delovno mezdo? Delavčevo življenje. S tem nadalje določamo, da je delavec suženj kapitala, da je »blago«, menjalna vrednost, katere višja ali nižja raven, naraščanje ali upadanje, je odvisno od konkurence, od povpraševanja in ponudbe, s tem določamo, da njegova dejavnost ni svobodno izkazovanje njegovega človeš-

436

²⁷ pri Listu: *dobrine*

²⁸ pri Listu: *produktivne sile*

²⁹ pri Listu: *se je izobraževal in se giblje*

³⁰ pri Listu: *znanost in umetnosti*

kega življenja, temveč da je zabarantanje njegovih sil, <zabarantanje> odsvojitve njegovih enostranskih sposobnosti kapitalu, z eno besedo, da je »delo«. Pozabimo zdaj to. »Delo« je živi temelj privatne lastnine, privatna lastnina kot ustvarjalni vir same sebe. Privatna lastnina ni nič drugega kot *opredmeteno* delo. Ne samó privatno lastnino kot *stvarno stanje*, privatno lastnino kot *dejavnost*, kot *delo*, moramo napasti, če ji hočemo zadati smrtonosni udarec. Eden največjih nesporazumov je govoriti o svobodnem, človeškem, družbenem delu, o delu brez privatne lastnine. »Delo« je po svojem bistvu nesvobodna, nečloveška, nedružbena, s privatno lastnino pogojena in privatno lastnino ustvarjajoča dejavnost. Odprava privatne lastnine postane zato dejanskost šele, ko jo pojmujeemo kot odpravo »delo«, ^[30] odpravo, ki je postala možna seveda šele z delom samim, tj. postala možna z materialno dejavnostjo družbe, in ki je nikakor ne smemo pojmovati kot zamenjavo ene kategorije z drugo. »Organizacija dela« je zato protislovje. *Tista* najboljša organizacija, ki jo lahko damo delu, je sedanja organizacija, svobodna konkurenca, razvezava vseh prejšnjih navidez »družbenih« organizacij le-tega.

Če lahko torej »določimo« delovno mezdo s teorijo vrednosti, če »določimo« s tem, da je človek sam menjalna vrednost, da je neskončna večina nacije *blago*, ki ga lahko določimo brez ozira na »politična razmerja nacij«, kaj dokazuje to drugega, kot da se tej neskončni večini nacije ni treba ozirati na »politična razmerja«, da so ta zanj čista *iluzija*, da je nauk, ki se v dejanskosti pogrezne do tega umazanega materializma, da naredi večino nacije za »blago«, za »menjalno vrednost«, in podredi povsem materialnim razmerjem menjalne vrednosti, infamna hinavščina in idealistično <čenčanje> olepševanje, če gleda, soočen z drugimi nacijami, zviška in zaničljivo na slabi »materializem« »menjalnih vrednosti« in mu gre baje samo za »produktivne sile«? Če lahko nadalje »določimo« razmerje med kapitalom, zemljiško rento etc., ne da bi upoštevali »politična razmerja« nacij, kaj dokazuje to drugega, kot da sta industrijski kapitalist, zemljiški rentnik v svojem delovanju, v svojem dejanskem življenju določena s profitom, z menjalnimi vrednostmi, ne pa z ozirom »na politična razmerja« in »produktivne sile«, in da je njuno čvekanje o civilizaciji in produktivnih silah samo olepševanje borinirano egoistične tendence?

Buržuj pravi: Navznoter naj bi teoriji menjalnih vrednosti seveda ničesar ne kratili, večina nacije naj ostane gola »menjalna vrednost«, »blago«, blago, ki se mora samo razprodajati, ki se ga ne prodaja, temveč se samo prodaja. Nasproti vam proletarcem in celo med nami samimi, če se obravnavamo kot menjalne vrednosti, velja zakon občega *barantanja*. Nasproti drugim nacijam, tu pa moramo ta zakon prelomiti. Kot nacija se ne moremo zabarantati drugim nacijam. Ker pa je večina nacije »ne glede« na »politična razmerja nacij« pod zakoni barantanja, to načelo ne pomeni nič drugega, kot: mi, nemški buržuji, nočemo, da bi nas angleški buržuji eksploatirali | tako, kot mi eksploatiramo vas, nemške proletarce, in kot eksploatiramo vzajemno drug drugega. Nočemo se predati istim zakonom menjalne vrednosti, katerim predajamo vas. Tistih ekonomskih zakonov, ki jih pripoznavamo navznoter, nočemo več pripoznavati navzven. |8| Kaj želi torej nemški filister? Navznoter želi biti *buržuj*, eksploatator, navzven pa ne želi biti eksploatiran. Navzven se napihuje v »nacijo« in pravi: ne podvržem se zakonom konkurence, to nasprotuje mojemu nacionalnemu dostojanstvu, kot nacija sem bitje, ki je vzvišeno nad barantanjem.

Nacionalnost delavca ni francoska, ni angleška, ni nemška, je *delo, svobodno suženjstvo, samozabarantanje*. Njegova vlada ni francoska, ni angleška, ni nemška, je *kapital*. Njegov domači zrak ni francoski, ni nemški, ni angleški zrak, je *tovarniški zrak*. Zemlja, ki mu pripada, ni francoska, ni angleška, ni nemška zemlja, delavec je nekaj čevljev *pod zemljo*.

Navznoter je denar domovina industrijcev. Nemški filister torej hoče, da bi zakoni konkurence, menjalne vrednosti, barantanja izgubili svojo moč na zapornicah njegove dežele? Oblast meščanske družbe želi pripoznati le toliko, kolikor je to v *njegovem interesu*, v interesu njegovega razreda? Ne želi postati žrtev oblasti, ki ji želi *žrtvovati* druge in ki se ji v svoji deželi žrtvuje sam? Navzven se želi pokazati kot drugačno bitje, kot je navznoter, in biti obravnavan drugače, kot navznoter ravna sam? Pustiti želi *vzrok* in odpraviti enega njegovih *učinkov*? Dokazali mu bomo, da je nujna posledenca samozabarantanja navznoter zabarantanje navzven, da konkurenca, ki je navznoter njegova moč, ne more preprečiti, da ne bi postala navzven njegova nemoč, da ga državnost, ki jo navznoter podvrže meščanski družbi, navzven ne more varovati pred akcijo meščanske družbe.

Buržuj ima, kolikor že se posamezen buržuj bojuje proti drugemu, kot *razred* skupen interes, in kakor je ta skupnostnost navznoter obrnjena proti proletariatu, tako je navzven obrnjena proti buržujem drugih nacij. Buržuj imenuje to svojo *nacionalnost*.

Industrijo je kajpak mogoče obravnavati s stališča, ki je povsem drugačno od stališča umazanega barantaškega interesa, s katerega jo dandanes vzajemno obravnavajo ne le posamezen trgovec, posamezen tovarnar, temveč nacije, ki tovarniško producirajo in trjujejo. Obravnavamo jo lahko kot veliko delavnico, v kateri človek šele prisvaja samega sebe, svoje lastne in naravne sile, se opredmetuje, v kateri si je ustvaril pogoje za človeško življenje. Če jo obravnavamo tako, *abstrahiramo* od *okoliščin*, v katerih je industrija danes dejavna, v katerih eksistira *kot industrija*, ne stojimo v industrijski epohi, stojimo *nad* njo, ne obravnavamo je po tem, kar je za *človeka* danes, temveč po tem, kar je današnji človek za *človeško zgodovino*, kar je zgodovinsko, ne pripoznavamo *industrije* kot take, njene današnje *eksistence*, temveč pripoznavamo v njej moč, ki je v njej brez njene zavesti in proti njeni volji, ki jo *uničuje* in tvori temelj za *človeško* eksistenco. (Mnenje, da prestaja vsako ljudstvo v sebi ta razvoj, bi bilo prav tako nespametno kot mnenje, da bi moralo vsako ljudstvo prestati politični razvoj Francije ali filozofski razvoj Nemčije. Kar so storile nacije kot nacije, so storile za človeško družbo, vsa njihova vrednost je le v tem, da je vsaka prestala za drugo neko < poglavitni vidik > poglavitno določilo, v katerem je človeštvo prestalo svoj razvoj, in ko so torej enkrat obdelane industrija v Angliji, politika v Franciji, filozofija v Nemčiji, so obdelane za svet, in njihov svetovnozgodovinski pomen, tako kot pomen teh nacij, je s tem mimo.)

Pripoznanje je potem obenem spoznanje, da je napočil čas, da jo odpravimo oziroma ukinemo materialne in družbene pogoje, v katerih je moralo človeštvo razvijati svoje sposobnosti kot suženj. Kajti brž ko v industriji ne vidimo več barantaškega interesa, temveč razvoj človeka, postavimo za načelo namesto barantaškega interesa človeka in damo temu, kar se je lahko v industriji razvijalo samo v protislovju z njo samo, temelj, ki je v soglasju s tem, kar velja razvijati.

Toda bednik, ki ostaja v današnjem stanju, ki ga hoče dvigniti samo do neke ravni, ki je v njegovi lastni deželi še ni doseglo, in [xxxxx]¹¹ nevoščljivo gleda na

¹¹ dve besedi neberljivi

kako drugo nacijo, ki ga je dosegla, ima ta bednik pravico, da ugleda v industriji kaj drugega kot barantaški interes? Sme reči, da mu gre samo za razvoj človeških sposobnosti in človeško prisvajanje naravnih sil? To je prav takšna *nizkotnost*, kot če bi se nadzornik sužnjev hvalil, da je vihtel bič nad svojim sužnjem, da bi suženj imel zadovoljstvo, da uri *silo* svojih *mišic*. Nemški filister je nadzornik sužnjev, ki vihti bič zaščitnih carin, da bi dal svoji naciji duh »industrijske vzgoje« in jo naučil igrati se s silami njenih mišic.

Saint-simonistična šola nam je dala poučen primer, kam pripelje, če *produktivno moč*, ki jo industrija ustvarja proti svoji volji in nevedoma, štejemo v dobro današnji industriji in oboje pomešamo, *industrijo* in *moči*, ki jih *industrija* oživlja nevedoma in brez volje, ki pa bodo postale človeške moči, moč človeka, brž ko odpravimo industrijo. To je prav takšna neokusnost, kot če bi si hotel buržuj šteti v dobro, da *njegova* industrija ustvarja proletarijat in v proletariatu moč nove svetovne ureditve. Naravne moči in socialne moči, ki jih industrija <oživlja> kliče v življenje, so z njo v popolnoma enakem razmerju kot proletarijat. Danes so še njegovi [buržujevi] sužnji, v katerih ne vidi ničesar drugega razen <orodij> nosilcev svoje <umazane> sebične lakomnosti po profitu, jutri bodo razbile svojo okove in se prikazale kot nosilci človeškega razvoja, ki ga bo z njegovo industrijo vred pognal v zrak, [razvoja,] ki je privzel umazan ovoj, ki ga ima on za njegovo bistvo samo dotlej, dokler ne bo človeško jedro zbralo dovolj moči, da ga razstreli in se prikaže v svoji lastni podobi; jutri bodo razstrelili okove, s katerimi jih ločuje od človeka in na ta način <karikira> preobraža iz dejanske družbene vezi v okove družbe.

Saint-simonistična šola je v ditirambih slavila produktivno moč industrije. Moči, ki jih oživlja industrija, je pomešala z *industrijo*, tj. z današnjimi življenjskimi pogoji teh moči. Zagotovo smo daleč od tega, da bi postavljali *saint-simoniste* ob človeka, kakršen je List,^[23] ali ob nemškega filistra. Prvi korak k zlomu industrijskega prekletstva je bilo abstrahiranje od pogojev, od denarnih okovov, v katerih delujejo danes njene | moči, in obravnavanje industrije za sebe. To je bil prvi poziv ljudem, naj svojo industrijo emancipirajo od barantanja in pojmujejo današnjo industrijo kot prehodno obdobje. *Saint-simonisti* tudi niso *obstali* pri tej interpretaciji. Šli so dalje in napadli menjalno vrednost, organizacijo današnje družbe, privatno lastnino. Na mesto konkurence so postavili asociacijo. Toda prvotna zmota se jim je maščevala. Ne le, da jih je tista zamenjava povlekla v utvaro, da so v umazanem buržuju ugledali svečenika, [9] po prvih zunanjih bojih so padli nazaj v staro <utvaro> zamenjavo, a zdaj, ko se je v boju pravkar razodelo nasprotje obeh moči, ki so ju zamenjevali, hinavsko. Njihovo slavljenje produktivnih sil industrije je postalo slavljenje buržoazije, in gospod Michel Chevalier, gospod Duvergier, gospod Dunoyer so privezali sami sebe in njo pred celo Evropo na sramotilni steber – kjer se gnila jajca, ki jim jih zgodovina meče v obraz, z magijo buržoazije še spreminjajo v zlata jajca – s tem ko je prvi obdržal stare fraze, a jim je dal vsebino današnjega buržoaznega režima, ko drugi sam na veliko baranta in predseduje zabarananju francoskih časopisov, in ko je tretji postal najbesnejši apologet današnjega stanja in po <nečloveškosti> brezsrčnosti prekaša vse prejšnje angleške in francoske ekonomiste. – Nemški buržuj in gospod List začenjata, s čimer je *saint-simonistična* šola končala, s *hinavstvom*, *prevaro* in *frazami*.

3) Industrijska tiranija Anglije nad svetom je gospostvo industrije nad svetom. Anglija nas obvladuje, ker nas obvladuje industrija. Navzven se lahko osvobodimo

mo Anglije samo, če se navznoter osvobodimo industrije. Gospodstvo njene konkurence lahko ubijemo le, če premagamo konkurenco doma. Anglija nas ima v oblasti, ker smo napravili industrijo za oblast nad seboj.

Da je industrijska družbena ureditev za buržuja najboljši svet, najprimernejša ureditev, da bi razvijal svoje »spodobnosti« kot buržuj, in sposobnost, da bi izkoriščal tako človeka kot naravo, kdo bo oporekal tej *tavtologiji*? Da je vse, kar danes imenujemo »krepot«, individualna ali družbena krepot, tu za meščanov profit, kdo temu oporeka? Kdo oporeka, da je politična oblast sredstvo njegovega bogastva, da so celo znanost in duhovni užitki njegovi sužnji! Kdo temu oporeka? Da je zanj vse odlično [xxxxx]?³² Da mu je vse postalo sredstvo bogastva, »produktivna sila bogastva«?

4) Današnja ekonomija izhaja iz družbenega stanja konkurence. Svobodno delo, tj. indirektna sužnost, sužnost, ki se sama ponuja naprodaj, je njeno načelo. Njeni prvi načeli sta delitev dela in stroj. Ta dva pa lahko dosežeta svoj najvišji razmah samo v tovarnah, kot današnja ekonomija sama priznava. Današnja nacionalna ekonomija izhaja torej iz tovarn kot svojega ustvarjalnega načela. Predpostavlja današnje družbene razmere. Zato ji ni treba dolgoveziti o manufakturni sili.

Če šola teorije produktivnih sil ni »znanstveno izoblikovala« poleg, ločeno od teorije menjalnih vrednosti, je tako storila zato, ker je takšna ločitev samovoljna abstrakcija, ker je nemogoča in mora ostati pri običnih frazah.

440 5) »Vzroki bogastva so nekaj povsem drugega od bogastva samega. Sila, da ustvarjamo bogastvo, je neskončno pomembnejša od bogastva samega.« [p. 201.] Produktivna sila se prikazuje kot bitnost, ki je neskončno vzvišena nad menjalno vrednostjo. Ta sila terja zase mesto notranjega bistva, menjalna vrednost mesto minljivega pojava. Sila se prikazuje kot tisto neskončno, menjalna vrednost kot tisto končno, ona kot tisto nematerialno, ta kot tisto materialno, vsa ta nasprotja pa najdemo pri gospodu Listu. V materialni svet menjalnih vrednosti vstopa torej nadčutni svet sil. Če je nizkotnost [tega], da se kaka nacija žrtvuje za menjalne vrednosti, na dlani, žrtvovanje človeka za stvari, pa se nasprotno sile prikazujejo kot samostojna duhovna bitja – prikazni – in čista posebljenja božanstva, in od nemškega ljudstva smemo pač zahtevati, da žrtvuje slabe menjalne vrednosti za prikazni? Zdi se, da je menjalna vrednost, denar vedno vnanji smoter, produktivna sila pa smoter, ki izhaja iz same moje narave, samosmoter. Kar torej žrtvujem menjalnim vrednostim, mi je nekaj vnanjega; kar pridobim s produktivnimi silami, je moja samopridobitev. – Tako se *zdi*, če se zadovoljimo z besedo ali nam kot idealizirajočemu Nemcu ni mar za umazano dejanskost, ki leži za to ošabno besedo.

Da bi razbili mistični lesk, ki ozarja »produktivno silo«, moramo odpreti samo prvo boljšo statistiko. Tu je govora o vodni sili, parni sili, človeški sili, konjski sili. Vse to so »produktivne sile«. Mar je veliko priznanje za človeka, da figurira kot »sila« ob konju, pari, vodi?^[31] Če te, v sedanjem sistemu, ukrivljena hrbtenica, izpahnjene kosti, enostransko izoblikovanje in krepitev določenih mišic etc. napravijo < sposobnejšega za delo > produktivnejšega, tedaj so tvoja ukrivljena hrbtenica, tvoji izpahnjeni udi, tvoje enostransko gibanje mišic produktivna sila. Če je tvoja brezdušnost produktivnejša od tvoje bogate duhovne dejavnosti, tedaj je tvoja brezdušnost produktivna sila etc. etc. Če te kak monoton posel bolje usposablja za ta isti posel, tedaj je monotonija produktivna sila.

³² dve besedi neberljivi

Mar je buržuju, tovarnarju kaj do tega, da bi delavec razvil vse svoje sposobnosti, udeleževal svojo produkcijsko zmogljivost, se sam človeško udeleževal in zato obenem udeleževal tisto človeško?

Naj na to odgovori angleški *Pindar* manufakturnega sistema, gospod Ure:

»Stalen smoter in tendenca vsake izpopolnitve v mehanizmu je dejansko ta, da napravi delo človeka povsem odvečno ali da zniža njegovo ceno, s tem da substituirajo industrijo odraslega delavca z industrijo žena in otrok ali dela spretnega umetnika z delom < nespretnih > okornih delavcev.« (Philosophie des manufactures etc. Paris 1836, T.I., p. 34.) »Slabost človeške narave je tako velika, da postaja delavec, kolikor spretnější je, toliko samovoljnější in bolj intraitable³³ in potemtakem manj pripraven za *mehanični*³⁴ sistem . . . Velika point³⁵ današnjega tovarnarja je zatorej, da bi s kombinacijo znanosti s svojimi kapitalijami reduciralo nalogo svojih delavcev na to, da bi nadzorovali etc.« l.c., t.I., p. 30.^[32]

441 | Sila, produktivna sila, vzroki

»Vzroki bogastva so nekaj povsem drugega od bogastva samega.« [List, p. 201.] Toda če se učinek razlikuje od vzroka, mar ne bi moral biti značaj učinka že inclusive vsebovan v vzroku? Že vzrok mora imeti določilo, ki ga kasneje pokaže učinek. Filozofija gospoda Lista gre tako daleč, da ve, da sta vzrok in učinek »nekaj povsem drugega«. Lepo priznanje za človeka, ki ga [hoče] ponižati do »sile« za ustvarjanje bogastva. Meščan v proletarcu ne vidi človeka, temveč silo za ustvarjanje bogastva, silo, ki jo lahko potlej tudi primerja z drugimi produktivnimi silami, z živaljo, s strojem, ko pa nanese, da je primerjava zanj neugodna, bo morala sila, katere nosilec je človek, napraviti prostor sili, katere nosilec je žival ali stroj, pri čemer < ima > uživa potem vedno čast, da figurira kot »produktivna sila«.

Če označim človeka za »menjalno vrednost«, je že v izrazu, da so ga družbene razmere spremenile v »stvar«. Če ga obravnavam [kot] »produktivno silo«, nadomestim dejanski subjekt z nekim drugim subjektom, podtaknem mu neko drugo osebo, [človek] eksistira le še kot vzrok bogastva.

Celotna človeška družba postane samo stroj za ustvarjanje bogastva. Vzrok nikakor ni bolj vzvišen od učinka. Učinek je samo naravnost izrečeni vzrok.

List se dela, da mu gre povsod za produktivne sile zaradi njih samih, ne glede na slabe menjalne vrednosti.

Razlago bistva današnjih »produktivnih sil« dobimo že s tem, da v današnjem stanju produktivna sila ni le v tem, da naredi, recimo, delo človeka učinkovitejše ali naravne sile in socialne sile uspešnejše, temveč je prav tako v tem, da naredi delo cenejše ali *neproduktivnejše* za delavca. Produktivna sila je torej od vsega začetka določena z menjalno vrednostjo. Prav tako je povišanje [. . .]³⁶

³³ neuklonljiv

³⁴ podčrtal Marx

³⁵ poglobljena stvar

³⁶ Na tem mestu se konča pola 9 rokopisa. Pole 10–21 doslej niso bile najdene. Po vsej verjetnosti so vsebovale zaključek drugega poglavja in tretje poglavje, od katerega sta ohranjeni samo poli 22 in 24.

[III. K PROBLEMOM ZEMLJIŠKE RENTE]

[...] [22] izgine zemljiška renta. Te višje cene žita je treba odtegniti od profitov gospodov industrijcev – Ricardo je tako umen, da predpostavlja, da delovne mezde ni več mogoče znižati. Zmanjšanje profitov in povišanje delovne mezde, do katerih torej pride – s tem ko mora delavec vedno použiti neko gotovo porcijo žita, pa naj bo drago, kolikor hoče; njegova nominalna delovna mezda raste torej s poviševanjem cene žita, ne da bi rasla realiter,^{36a} da, celo če realiter upada – z naraščanjem cen žita, povišuje produkcijske stroške industrijcev, jim s tem otežuje akumulacijo in konkurenco, z eno besedo, hromi *produktivno silo* dežele. Slabo »menjalno vrednost«, ki se kot zemljiška renta <brez vsakršne koristi> v največjo škodo produktivne sile dežele steka v žepe zemljiške lastnine, je treba torej na tak ali drugačen način – [s] svobodno trgovino z žiti, preložitvijo vseh davkov na zemljiško rento ali tudi naravnost z državno prisvojitvijo zemljiške rente, tj. zemljiške lastnine (to | konsekvenco so med drugimi izvedli Mill, Hilditch, Cherbuliez) – *žrtvovati* obči koristi.

Te prestrašujoče konsekvence manufakturne produktivne sile za zemljiško lastnino gospod List seveda ni smel sporočiti nemškemu zemljiškemu plemstvu. Zato psuje Ricarda, ki je izdal tako neprijetne resnice, na jezik pa mu polaga nasproten nazor, nazor fiziokratov, po katerem zemljiška renta ni nič drugega kot dokaz za naravno produktivno silo zemlje, in ga ponareja.

List

»Nasploh šola po A. Smithu ni imela sreče pri svojih raziskovanjih narave rente. Ricardo in za njim Mill, MacCulloch in drugi so mnenja, [da se] renta plačuje za *naravno produktivno sposobnost*,³⁷ ki je v zemljiščih. Prvi je na tem nazoru utemeljil cel sistem... Ker [pa] je imel pred očmi samo angleške razmere, je zapadel v zmotni nazor, da so bile te angleške njive in travniki, za katerih dozdevno naravno donosnost se danes plačujejo tako lepe rente, vedno te iste njive in travniki.« (p. 360.)

Ricardo

»Če je presežek produkta, ki tvori zemljiško rento, prednost, bi bilo želeli, da bi bili na novo konstruirani stroji vsako leto manj *produktivni*³⁷ od starih; to bi dajalo produciranim blagom v *vsej deželi* presežno vrednost; vsem, ki imajo najproduktivnejše stroje, bi bila izplačana renta.« (Des principes de l'économie politique etc., Paris 1835, t. I. p. 77.)

»Bogastvo dežele narašča, ko lahko z *izboljšavami*³⁷ v agrikulturi brez sorazmernega povečanja dela pomnožimo produkte, ko torej zemljiška renta narašča le polagoma.« (ebenda, p. 81–82.)^{16]}

Gospod List si torej pred visokim plemstvom ne upa izvajati gledališča sence »produktivnih sil«. Želi jih premamiti z »menjalnimi vrednostmi« in zato črni Ricardo[vo] š[olo], ki ne presoja niti zemljiške rente s stališča produktivne sile niti produktivne sile s stališča velikega modernega tovarništva.

Gospod List je tako dvojni lažnivec. Vendar gospodu Listu v tej točki ne smemo biti krivični. V neki veliki württemberški tovarni (Köchlin, če se ne motimo) je kralj Württembergovcev sam udeležen z veliko vsoto. Zlasti v württemberških

^{36a} dejansko

³⁷ podčrtal Marx

ter bolj ali manj tudi v badenskih tovarnah se je zemljiško plemstvo pomembno udeležilo z akcijami. Plemstvo tukaj torej ni udeleženo pri »manufakturni sili« kot zemljiški lastnik, temveč denarno, samo kot buržuj in tovarnar, ter [...]

[...] 24] tivne sile« in nastane »predajanje dela in stalnost« cele generacije – prikriti komunist List uči tudi to –, da je torej dednolastniška za generacijo, ne pa za gospode industrijalce. (glej npr. Bray.^[33])

443

Visoka zemljiška renta v Angliji je bila zagotovljena <lastnikom> landlords samo s propadanjem zakupnikov in s tem, da so potisnili mezdne kmete v <resnične berače> irsko mizerijo. Vse to kljub žitnim zakonom.^[34] Ne glede na to, da so bili zemljiški rentniki pogosto celo prisiljeni spregledati zakupnikom do 1/3, do polovice rente. Od 1815 sem so bili sprejeti 3 različni zakoni o žitu za dvig in ohranitev zakupnikov. V tem obdobju je bilo sestavljenih 5 parlamentarnih komitejev, da bi dokazali existenco bede v agrikulturi in raziskali njene druge vzroke. Po eni strani nenehno propadanje zakupnikov kljub <popolni eksploataciji mezdnih kmetov> popolnemu ali največjemu možnemu potiskanju salair³⁸ navzdol, po drugi strani pogosta prisila zemljiškega posestnika, da se od-pove delu rente, sami dokazujeta, da niti v Angliji – vsem manufakturam navkljub – niso producirali visokih zemljiških rent. Kajti tega, da se del produkcijskih stroškov s pogodbami in drugimi razmerji, ki ležijo zunaj ekonomije, spravlja v žep zemljiškega rentnika namesto v zakupnikov žep, ekonomsko ne moremo obravnavati kot zemljiško rento.

Če bi zemljiški lastnik sam obdeloval svojo zemljo, bi pač skrbno pazil, da ne bi dela običajnega dobička obratnega kapitala rangiral v rubriko »zemljiška renta«.

Pisatelji 16., 17. in celo prvih dveh tretjin 18. stoletja so angleški izvoz žita obravnavali še kot poglavitni vir bogastva Anglije. Stara angleška industrija – katere glavna panoga je bila ovčja volnarska industrija, katere manj pomembne panoge so predelovale materialije, ki jih je dobavljala v glavnem sama glavna panoga – je bila vseskozi *podrejena* agrikulturi. Njena glavna surovina je bil angleški agrikolturni produkt. Da je agrikulturo tudi pospeševala, se razume samo po sebi. Kasneje, ko je nastalo pravo tovarništvo, so tudi že čez kratek čas začutili nujnost žitnih carin. Ostale so pa nominalne. Hitra množitev prebivalstva, površin plodne zemlje, ki jih je bilo treba še obdelati, iznajdbe so pospeševale najprej seveda tudi agrikulturo. Zlasti prav ji je prišla vojna proti Napoleonu, ki je zgradila zanj pravi prohibicijski sistem. 1815 pa se je pokazalo, kako malo je dejansko narasla »produktivna sila« agrikulture. Zemljiški posestniki in zakupniki so zagnali splošen krik in postavljeni so bili sedanji zakoni o žitu. V bistvu moderne tovarniške industrije je, da prvič odtuji industrijo domačim tlem, s tem da predeluje v glavnem tuje surovine in temelji na zunanji trgovini. V njenem bistvu je, da poraja naraščanje prebivalstva v razmerju, ki mu ne ustreza privatnolastniška eksploatacija zemlje. Nadalje je v njenem bistvu, če poraja zakone o žitu, kot je to doslej v Evropi vedno storila, da z visoko rento in s tovarniškim obdelovanjem zemljiške lastnine preobraža kmete v najbednejše proletarce. Če ji nasprotno uspe, da prepreči [, da bi sprejeli] zakone o žitu, izloči neko množino zemlje iz obdelovanja, podvrže žitne cene zunanjim naključjem in deželo popolnoma povnanji [entäusert], s tem ko postavi njena najnujnejša življenjska sredstva v odvisnost od trgovine, in razpusti *zemljiško lastnino* kot samostojen vir lastnine. To zadnje je

³⁸ mezdno

smoter Anti-Corn law-League v Angliji in Gibanja proti renti v Severni Ameriki, kajti *zemljiška renta* je ekonomski izraz *zemljiške lastnine*. Toriji zato nenehno opozarjajo na nevarnost, da bi Anglijo glede njenih življenjskih sredstev spravili v odvisnost denimo od *Rusije*.

Velika tovarniška industrija – seveda tu ne štejejo cele dežele, ki morajo ogromno zemlje še obdelati, denimo Severna Amerika, in zaščitne carine pač ne povečajo kar obsega zemlje – ima vsekakor tendenco, da *hromi* produktivno silo zemlje, brž ko je eksploatacija le-te dosegla neko gotovo stopnjo, tako kot ima na drugi strani tovarniško obratovanje poljedelstva | tendenco, da izriva ljudi in da vse – seveda v gotovih mejah – preobraža v pašnike, tako da na človekovo meso stopa živina.

Ricardov nauk o zemljiški renti se v nekaj besedah reducira na to: *Zemljiška renta* nič ne prispeva k produktivnosti zemlje. Njeno naraščanje je, nasprotno, dokaz, da produktivna sila zemlje pada. Določena je namreč z razmerjem med zemljišči, ki jih je moč eksploatirati, in prebivalstvom ter stanjem civilizacije sploh. Cena žita je določena s produkcijskimi stroški najmanj plodne zemlje, <obdelavo> kultiviranje katere terja potreba prebivalstva. Če se moramo zatekati k zemlji slabše kvalitete ali če je treba uporabljati porcije kapitala z manjšim donosom na enakem zemljišču, tedaj prodaja zemljiški lastnik nedonosnejše zemlje svoj produkt tako drago, kot obdelovalec najslabše zemlje. Diferenco med produkcijskimi stroški te zadnje in plodnejše zemlje vtakne v svoj žep. Kolikor nedonosnejšo zemljo začenjamo kultivirati oziroma kolikor <nedonosnejše> neproduktivneje je uporabljena druga, tretja porcija kapitala na enakem zemljišču, toliko bolj, z eno besedo, pojema relativna produktivna sila zemlje, toliko više se vzpenja renta. Če si zamišljamo zemljo obče plodno, [. . .]

IV. GOSPOD LIST IN FERRIER

Knjiga Ferrierja, sous-inspecteur des douanes³⁹ pod Napoleonom, »Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce«, Paris 1805,^[4a] je spis, ki ga je prepisoval gospod List. V njegovi knjigi ni ene edine temeljne misli, ki ni izrečena tu, in to bolje izrečena.

Ferrier je bil Napoleonov uradnik. Zagovarjal je kontinentalni sistem. Ne govori o *protekcioniističnem sistemu*,^[35] temveč o *prohibicijskem sistemu*. Tuje mu je, da bi frazaril o *uniji* vseh ljudstev ali o *večnem miru* v notranjosti. Pri njem kajpak ni še niti socialističnih fraz. Podali bomo kratek izvleček iz njegove knjige, da bi bralca poučili o skrivnem viru Listove modrosti. Če gospod List potvarja *Louisa Saya*, da bi ga mogel napraviti za svojega zaveznika, pa nasprotno nikjer ne citira Ferrierja,^[36] ki ga je vse počez prepisoval. Bralca je hotel speljati na napačno sled.

Citirali smo že Ferrierjevo sodbo o Smithu. Ferrier se tudi še odkriteje priključuje staremu prohibicijskemu sistemu.

³⁹ carinski podinšpektor

Državno vmešavanje. Ekonomija nacij⁴⁰

»Imamo ekonomijo in razsipnost (prodigalité) nacij, a neka nacija je razsipna ali ekonomska samo v svojih relacijah do drugih⁴¹ ljudstev.« [Ferrier,] p. 143.^[37]

»Napak je, da je najugodnejša uporaba kapitala za tistega, ki ga poseduje, nujno najugodnejša tudi za industrijo ... ne le, da interes kapitalistov ne sovпада z obćim [interesom], temveč je skoraj vedno [v] nasprotju z njim.« p. 168, 169.

445 »Eksistira ekonomija nacij, a zelo različna od Smithove. Je v tem, da kupuje tujo produkcijo samo, dokler jo lahko plača s | svojo. Včasih je v tem, da se ji absolutno odreče.« p. 174, 175.^[38]

Produktivne sile in menjalna vrednost

»Načela, ki jih je Smith podal (postavil, posés) o ekonomiji nacij, skoraj vsa temeljijo na razlikovanju med produktivnim in neproduktivnim delom ... To razlikovanje je v bistvu napačno. Neproduktivnega dela ni.« p. 141.^[39]

(Garnier) »je videl v srebru⁴² samó vrednost⁴² srebra, ne da bi reflektiral njegovo lastnost,⁴² ki jo ima, da kot srebro aktivizira cirkulacijo in potemtakem pomnoži produkte dela.« (p. 18) »Če vlade skušajo zato preprečiti odtok denarja, ... to ni zavoljo njegove vrednosti⁴² ... temveč,« ker »vrednost,⁴² ki jo damo zanj, v cirkulaciji ne more proizvesti enakih efektov ... , ker ne more pri vsakem prehodu določiti nove stvaritve.« p. 22, 23. »Besedo bogastvo, če jo uporabimo za denar, ki cirkulira kot denar, moramo razumeti iz reprodukcij, ki jih olajšuje, ... in v tem smislu kaka dežela bogati, če pomnožuje svoj denar, ker rastejo s tem pomnoževanjem denarja vse produktivne sile⁴² dela.« p. 71. Če si rečemo, da lahko kaka dežela izda (dépenser) revenue⁴³ dveh milijard, ... razumemo, da ima sredstva,⁴² da vzdržuje s tema 2 milijardama 10-krat, 20-krat, 30-krat večjo cirkulacijo vrednosti, oziroma, kar je isto, da lahko te vrednosti producira.⁴² Ta produkcijska⁴² sredstva, ki jih dolguje denarju, imenujemo zdaj bogastvo.« p. 22.

Torej: Ferrier razlikuje med menjalno vrednostjo, ki jo ima denar, in produktivno silo denarja. Ne glede na to, da produkcijska sredstva nasploh imenuje bogastvo, tako ali tako ni bilo nič lažjega, kot uporabiti razliko, ki jo Ferrier postavlja med vrednostjo in produktivno silo denarja, za vse kapitalije.

Vendar gre Ferrier še dlje, prohibicijski sistem vobče zagovarja s tem, češ da zagotavlja nacijam njihova produkcijska sredstva:

»Tako so prohibicije koristne vsakokrat, ko nacijam olajšujejo sredstva,⁴⁴ da subvencionirajo svoje potrebe ... Nacija, ki kupuje s svojim denarjem v tujini blaga, ki jih lahko sama fabricira, četudi manj dobro, primerjam z vrtnarjem, ki bi si, nezadovoljen s sadovi, ki jih pridela, kupil pri svojih sosedih več succulents,⁴⁵ s tem da bi jim dal v zamenjavo svoja vrtnarska orodja.« p. 288. »Zunanja trgovina je ugodna vsakokrat, ko si prizadeva povečati produktivne kapitalije.⁴⁴ Neugodna je, če namesto tega, da bi kapitalije pomnoževala, zahteva njihovo potujitev [Veräußerung].« p. 395–396.

⁴⁰ Mednaslove v tem razdelku je Marx povzel po Ferrierjevi knjigi.

⁴¹ podčrtal Marx

⁴² podčrtal Marx

⁴³ dohodek

⁴⁴ podčrtal Marx

»Mora gouvernement⁴⁶ prednostno podpirati trgovino in tovarne pred agrikulturo? To je še eno tistih vprašanj, o katerih se gouvernements⁴⁷ in pisatelji ne morejo zediniti.« p. 73.

446

»Napredki industrije in trgovine so soodvisni z napredki civilizacije, umetnosti, znanosti, pomorstva. Gouvernement,⁴⁸ ki skoraj nič ne more za agrikulturo, lahko skoraj vse za industrijo. Če ima nacija navade ali usodo, ki bi mogle zaustaviti njen razvoj, mora uporabiti vsa svoja sredstva za boj proti njim.« p. 84.

»Resnično sredstvo za encouragiranje⁴⁸ poljedelstva je encouragiranje⁴⁸ manufakture.« p. 225.

»Njena domena« (domena industrije, gospod Ferrier razume s tem manufakturo) »ni omejena ne z njenimi napredki ne z njenimi sredstvi za izpopolnjevanje... Širna kot imaginacija, mobilna in plodna kot ta, njena ustvarjalna moč nima drugih meja, razen meja človeškega duha samega, od katerega prejme vsak dan nov éclat.«⁴⁹ p. 85.

»Resnični vir bogastva za agrikulturno-manufakturno-nacijo sta *reprodukcija*⁵⁰ in delo. Svoje kapitalije mora uporabljati na ta način in misliti na to, da bi transportirala in prodajala svoja lastna blaga, preden bi se lahko ukvarjala s tem, da bi transportirala in prodajala blaga drugih.« p. 186. »To rast človekovega bogastva moramo prednostno pripisati notranji trgovini, ki je bila veliko pred zamenjavo med ljudstvom in ljudstvom.« p. 145. »Po samem Smithu da od 2 kapitalij, od katerih je prva vložena doma, druga v tujini, prva industriji dežele 24-krat več soutien⁵¹ in spodbude.« p. 145–146. Gospod Ferrier pa vendar vsaj uvidi, da domača trgovina ne more obstajati brez zunanje. I.c. [p. 146.]

»Dopustimo, da dobi nekaj privatnikov iz Anglije 50 000 kosov žameta, pa bodo pri tej trgovini pridobili mnogo denarja in zelo dobro plasirali svoja blaga. Vendar reducirajo domačo industrijo in 10 000 delavcev je ob kruh.« p. 170, cf. p. 155, 156.

Gospod Ferrier, tako kot List, opozarja na razliko med manufakturnimi in trgovskimi mesti in med mesti, ki samo konsumirajo, prim. p. 91, je pa vsaj toliko pošten, da pri tem napoti k samemu Smithu. Opozori na Methuenovo pogodbo,^[40] ki je gospodu Listu tako ljuba, in na subtilnost, s katero jo je Smith presojal. p. 159. Slišali smo že, kako se njegova presoja Smitha vobče skoraj dobesedno ujema z Listovo presojo. Glej prav tako o *transportni trgovini* p. 186 et passim.

Razlika med Ferrierjem in Listom je, da prvi piše v korist svetovno-zgodovinskega podjetja – kontinentalnega sistema –, drugi v korist neke malenkostne, slaboboune buržoazije.

⁴⁵ sočivja

⁴⁶ vlada

⁴⁷ vlade

⁴⁸ spodbujanje

⁴⁹ sijaj

⁵⁰ podčrtal Marx

⁵¹ podpore

Priznali boste, da je ves gospod List in nuce⁵² vsebovan v citiranih [izvlečkih] iz Ferrierja. Če dodamo zdaj še fraze, ki si jih je izposodil iz razvoja nacionalne ekonomije po Ferrierju, mu ostane zgolj votlo *idealiziranje*, katerega produktivna sila je v besedah – in [xxxxx]⁵³ hinavščina nemškega buržuja, ki si prizadeva za oblast.

Naslov originala:

Karl Marx: [Ueber Friedrich Lists

Buch »Das nationale System der politischen Oekonomie«.]

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Heft 3, Berlin 1972, str. 425–446.

Iz nemščine prevedel

Tomaž Mastnak

UREDNIŠKA POJASNILA

[1] Vsi citati iz Lista se nanašajo na F. List: »Das nationale System der politischen Oekonomie. Erster Band: Der internationale Handel, die Handelspolitik und der deutsche Zollverein.« J. G. Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen 1841.

[2] **Mološka stopica** – v antičnem pesništvu stopica, sestavljena iz treh dolgih zlogov. (Na mološkem ozemlju je bilo v starogrškem Epiru Zeusovo preročišče v Dodoni.)

[3] »**Tevtonske**« **tovarne** (»teutsche« Fabriken) – Tevtoni so bili germansko pleme, ki je v začetku 2. stol. pr. n. št. živelo na obrežju Baltskega morja, na sedanjem Maklenburškem. Ime Tevtoni je v nekoliko spremenjeni obliki (**teutsch** ali **deutsch**) začelo postopoma označevati vsa germanska plemena in je naposled postalo ime za nemški narod.

Marx in Engels ta izraz večkrat ironično uporabljata za označevanje »resnično nemškega« (tako tudi ruski prevod).

[4] Ob Listovih sodbah o **Adamu Smithu**, ki jih navaja Marx, je treba dodati, da je List Smithu rad priznal teoretsko konsekvantnost, »oster razum« (»Das nation. System«, p. 202), generalno pa je zapisal o njem naslednje: »S tem (tj. s kritiko) pa nikakor nečemo ugovarjati velikim zaslugam Adama Smitha. On prvi je z uspehom uvedel **analitično metodo** v politično ekonomijo. S to metodo in z nevsakdanjo mero ostroumnosti je posvetil v najpomembnejše veje te znanosti, ki so bile prej povsem v temi. Pred Adamom Smithom je bila samo praksa; šele z njegovimi deli je postalo mogoče izgraditi znanost politične ekonomije, in on je dal za to večjo množino materiala od vseh njegovih predhodnikov in naslednikov. Le da je v taisti lastnosti njegovega duha, s katero je pri analiziranju posameznih sestavin politične ekonomije storil toliko pomembnega, ležal tudi razlog za to, da ni ugledal celote družbe, da posameznega ni zmožal povezati v harmonično celoto, da zavoljo individuov ni zapazil nacije, da je zavoljo skrbi, ki jo je posvečal svobodni dejavnosti posameznih producentov, izgubil izpred oči smotre celotne nacije.« (ibid., p. 480/1.)

[4a] Ferrierjevo delo »Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce« je Marx ekscerptiral v prvi polovici leta 1845 v Bruslju (zvezek III po oznaki MEGA I/6).

⁵² v jedru

[5] **Ekonomisti** (économistes) je bila prvotno oznaka za fiziokrate. Sredi 19. stol. je postal ta pojem tako splošen, da ga ni bilo več mogoče uporabljati za označevanje posebnega ekonomskega nauka.

[6] J. Pecchio (comte): »Histoire de l'économie politique en Italie, ou abrégé critique des économistes italiens: précédée d'une introduction.« Trad. de l'italien par L. Gallois, Paris 1830. – Marxovi ekscerpti iz tega dela se nahajajo v bruseljskem ekscerptnem zvezku IV (po oznaki MEGA I/6).

[7] O knjigi A. Serre je List zapisal: »Prvo delo, napisano o politični ekonomiji posebej v Italiji, je spis **Antonia Serre** iz Neaplja: o sredstvih, da bi 'kraljestvom' priskrbeli presežek zlata in srebra (1613).« (»Das nation. System«, p. 456.)

[8] **Kontinentalni sistem** (kontinentalna blokada, celinska zapore) – ekonomska blokada Anglije, ki jo je Napoleon I. zaukazal novembra 1806. Ukaz je vsem evropskim državam prepovedoval trgovati z Anglijo, namen tega ukrepa pa je bil Anglijo gospodarsko zlomiti. Vendar blokada ni bila dosledno izvajana; celo v Franciji je bila – s posebnimi dovolilnicami (licencami) – dopuščena omejena trgovina z Anglijo. Blokada je bila formalno odpravljena 1814.

[9] **Tribunat** – organ zakonodajne oblasti v Franciji v obdobju konzulata in cesarstva Napoleona I.; ustanovljen 1799, odpravljen 1807.

[10] J.–B. Say: »Traité de l'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses.« T. 1–2, Paris 1803. – Marx je to Sayevo delo ekscerptiral 1844 v Parizu (ekscerptni zvezek B 19 po signaturi IISG v Amsterdamu). (Glej MEGA² IV/2, p. 301–330.)

[11] Marx povzema strani III–XII Comtove opombe. Opomba je bila natisnjena v sedmem zvezku Sayevih del, ki je izšel kmalu po avtorjevi smrti kot dopolnilni zvezek z naslovom: »Cours complet d'économie politique pratique. Volume complémentaire. Mélanges et correspondance d'économie politique: ouvrage posthume de J.–B. Say, publié par Charles Comte, son gendre.« Paris 1833.

J. B. Sayev »Cours complet etc.« je Marx ekscerptiral 1844 v Parizu (zvezek B 19 po signaturi IISG v Amsterdamu), vendar po drugi izdaji, kot je navedena v kritiki Friedricha Lista. (Gl. MEGA² IV/2, p. 331, 739.)

[12] **Courrier de la Provence** – francoski dnevnik, ki je izhajal v letih 1789–1791 v Parizu.

[13] **Décade philosophique, littéraire et politique** – francoski časopis, republikansko usmerjen, izhajal je v letih 1794–1807 v Parizu, trikrat mesečno; urednik je bil J.–B. Say.

[14] Marx citira po p. 484 Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«. Po Listovi opombi gre za naslednje delo L. Saya: »Etudes sur la richesse des nations et réfutation des principales erreurs en économie politique.« Paris 1836. V popisu Marxovih bruseljskih ekscerptnih zvezkov ni navedeno to, temveč neko drugo L. Sayevo delo. (Gl. MEGA I/6, p. 596, 614.)

[15] **S šolo** označuje List Adama Smitha in njegove privrženice v ekonomski znanosti.

[16] Marx citira iz svojega pariškega ekscerptnega zvezka (MEGA² IV/2, p. 402) po izdaji: D. Ricardo: »Des principes de l'économie politique et de l'impôt.« Traduit de l'anglais par Constancio avec des notes explicatives et critiques par J.–B. Say. Seconde édition, T. I, Paris 1835.

Marx navaja in prevaja torej francoski prevod Ricardovega dela; v angleškem izvirniku se citirana mesta glase: »If the surplus produce which land affords in the form of rent be an advantage, it is desirable that, every year, the machinery newly constructed should be less efficient than the old, as that would undoubtedly give a greater exchangeable value to the goods manufactured, not only by that machinery but by all the other machinery in the kingdom; and a rent would be paid to all those who possessed the most productive machinery.« (...) »Rent increases most rapidly as the disposable land decreases in its productive powers. Wealth increases most rapidly in those countries (...) where, through agricultural improvements, productions can be multiplied without any increase in the proportional quantity of labour, and where consequently the progress of rent is slow.« (D. Ricardo: »The Principles of Political Economy and Taxation.« J. M. Dent Sons Ltd, London 1973, p. 39, 40.)

[17] **Anti-Cornlaw-League** (tudi Anti-Corn-Law-League in Anti-Cornleague) – združenje pristašev svobodne trgovine v Angliji, ki sta ga ustanovila manchesterska tovarnarja Cobden in Bright leta 1838 in ki je zahtevalo odpravo žitnih zakonov (gl. op. 27) ter popolno svobodo trgovine. Šlo je za spopad med interesi industrijske buržoazije, tedaj progresivne frakcije kapitala, in zemljiške aristokracije, v katerem si je ena in druga stran prizadevala za podporo delavskega razreda. Boj se je končal z odpravo žitnih zakonov leta 1846, ki ji je sledila tudi razpustitev Anti-Corn-Law-League.

[18] **Gibanje proti renti** – gibanje zakupniških farmerjev, ki so se v zgodnjih 40. letih uprli plačevanju rente za zemljo, ki so jo obdelovali. Gibanje, uperjeno proti starim privilegijem zemljiških lastnikov, je nastalo na področju reke Hudson v državi New York. Ko so farmerji ustrelili šerife, ki so bili poslani, da bi izterjali plačilo rente, in jih je zato newyorški guverner izobčil, so organizirali politično akcijo, ki naj bi dosegla preklic tega izobčenja. Gibanje je imelo precejšen vpliv, v kakšnih desetih okrožjih so imeli Anti-Rentners večino glasov.

[19] **Umetnosti** (Künste; fr. arts) – ta pojem je bil vezan na obrtniška znanja in spretnosti, ročnosti, izurjenost; bil je torej širši od današnjega pomena besede.

[20] J.-Ch.-L. Simonde de Sismondi: »Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population.« Seconde édition, T. 2. Paris 1827.

[21] J.-Ch.-L. Simonde de Sismondi: »Etudes sur l'économie politique.« 2 vol. Bruxelles 1837.

To Sismondijevo delo je Marx ekserptiral v prvi polovici leta 1845 v Bruslju (zvezka I in II po oznaki v MEGA I/6, po signaturi amsterdamskega IISG ekserptna zvezka B 30 in B 31).

[22] **Prohibicijski sistem** – zunanjetrgovinska politika, ki prepoveduje svoboden uvoz in izvoz blaga in dopušča zunanjetrgovinske posle samo na podlagi posebnih vladnih dovoljenj (licenc).

[23] O aktualnosti tega očitka priča tudi to, da se je List v »Naravnem sistemu politične ekonomije« izrecno odrekal saint-simonizmu: »Pisec meni, da se mora tukaj izrecno zavarovati pred vsakršnim sumom v njegov saint-simonizem itd. Daleč je od tega, da bi verjel v možnost udejanjenja skupnosti dobrin v velikih družbah; vsaj pri sedanjem položaju človeškega rodu se mu to ne zdi mogoče. Pravilo, ki sem ga navedel (hevristična vrednost predstave »državne družbe v kaki agrarni deželi kot ene same družine«), pa zato ni nič manj resnično. Najtežja vprašanja politične ekonomije lahko pogosto izredno poenostavimo, če si predstavljamo celotno državno družbo kot eno enotno družino, ki je ne tržejo njeni privatni interesi.« (»Das natürl. System«, p. 94/5.)

[24] V ekserptih iz Osiandrovega dela »Enttäuschung des Publikums etc.« je Marx, 1844 v Parizu, med drugim izpisal tudi Osiandrovo misel, da »čiste kozmopolitske ekonomije: «(. . .) zgolj kozmopolitska ekonomija (je) himera.« (MEGA² IV/2, p. 516.)

[25] S »politično ekonomijo« misli List tu nacionalno ekonomijo. (Gl. »Das nation. System«, p. 184.)

[26] V nadaljevanju tega odstavka pravi List, da je »v vseh teh odnosih vendar največ odvisno od razmer družbe.« (»Das nation. System«, p. 206.)

[27] Ta materializem pojmuje List takole: »Sistem šole boleha (. . .) za mrtvim **materializmom**, ki je povsod pozoren pretežno na menjalno vrednost reči, ne da bi upošteval duhovne in politične, sedanje in prihodnje interese in produktivne sile nacije.« (»Das nation. System«, p. 255.)

[28] **Primer dveh družinskih očetov** je Listova ilustracija razlike med teorijo produktivnih sil in teorijo menjalne vrednosti: Vsak od teh dveh družinskih očetov ima pet sinov in posestvo, ki navzve letno 1000 tolarjev presežka. Prvi oče naloži teh 1000 tolarjev v banki, kjer prinašajo obresti, svoje sinove pa sili, da opravljajo težko in nekvalificirano delo. Drugi pater familias vlaga teh 1000 tolarjev v izobrazbo svojih sinov za agronome in inženirje. Prvi ravna po teoriji menjalne vrednosti, drugi po teoriji produktivnih sil, prvi množi menjalne vrednosti, drugi produktivne sile oziroma »nacionalno produktivno silo«.

»Krščanska religija, monogamija,« piše nadalje List, »odprava suženjstva in tlačanstva, dednost prestola, iznajdba črkopisa, tiska, pošte, denarja, uteži in mer, koledarja in ur, var-

nostne policije, uvedba svobodne zemljiške lastnine in transportna sredstva so bogati viri produktivne sile.« (Cit. delo, p. 209.)

Ilustrativni primer dveh očetov navaja List tudi v »Naravnem sistemu politične ekonomije«, pri čemer opozarja, da si je ta primer sposodil pri Josephu Drozu (*«Économie politique ou principes de la science des richesses»*, Paris 1829). (*«Das natürl. System»*, p. 29.)

[29] List piše: »Manufakture in tovarne so matere in otroci meščanske svobode, razsvetljenstva, umetnosti in znanosti, notranje in zunanje trgovine, pomorstva in izboljšav v transportu, civilizacije in politične oblasti.« (*«Das nation. System»*, p. 212.)

[30] O odpravi dela gl. »Nemško ideologijo«, slovenski prevod, MEID II, p. 47, 50, 79, 83, 89 sqq., 156, 171.

»Moderna država, gospodstvo buržoazije«, pišeta Marx in Engels, »temelji na svobodi dela. (...) Svoboda dela je prosta konkurenca delavcev med seboj. Sveti Maks ima zelo nesrečno roko, tako kot v vseh drugih sferah tudi v nacionalni ekonomiji. Delo je svobodna v vseh civiliziranih deželah; ne gre za to, da bi delo osvobodili, temveč da bi ga odpravili.« (op. cit., p. 156.)

[31] Proti temu »nečloveškemu« izenačevanju protestira tudi List. Ogorčen je, da MacCulloch uvaja »osla, konja ali vprežno živino« v vrste produktivnih članov človeške družbe, in da zanj – M'Cullocha (kot piše to ime) – »kak Newton, kak Watt, kak Kepler niso tako produktivni, kot osel, konj, ali vprežna živina.« (*«Das nation. System»*, p. 213/4.) »M'Culloch,« nadaljuje List, »gre še dalje; pravi, da je človek prav tako produkt dela, kot stroj, ki ga človek proizvaja, in zdi se mu, da bi ga bilo treba v vseh ekonomskih raziskavah obravnavati s tega vidika.« (ibid., p. 214.)

[32] A. Ure: *«Philosophie des manufactures, ou économie industrielle»*. Traduit sous les yeux de l'auteur. T. I. Paris 1836.

Obe citirani mesti se nahajata v Marxovih bruseljskih ekscerptih iz A. Ureja (ekscerptni zvezek B 33 po signaturi IISG oziroma V po oznaki v MEGA I/6):

Prvo: »Le but constant et la tendance de tout perfectionnement dans le mécanisme est en effet de se passer entièrement du travail de l'homme, ou d'en diminuer le prix, en substituant l'industrie des femmes et des enfants à celle de l'ouvrier adulte; ou le travail d'ouvriers grossiers à celui de l'habile artisan.« (Cit. po Karl Marx: *«Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinenrie und Industrie»*. Historisch-kritische Ausgabe. Transkribiert und herausgegeben von Rainer Winkelmann. Ullstein, Frankfurt/M – Berlin – Wien 1982, p. 84.)

Drugo: »la faiblesse de la nature humaine est telle que plus l'ouvrier est habile, plus il devient volontaire et intractable, et par conséquent, moins il est propre à un système de mécanique (...).« »Le grand point du manufacturier actuel est donc, en combinant la science avec ses capitaux, de réduire la tâche de ses ouvriers à excercer leur vigilance (...).« (Cit. ibid., p. 82.)

V originalu se citirani mesti glasita:

»It is, in fact, the constant aim and tendency of every improvement in machinery to supersede human labour altogether, or to diminish its cost, by substituting the industry of women and children for that of man; or that of ordinary labourers for that of trained artisans.«

»By the infirmity of human nature it happens, that the more skillfull the workman, the more self-willed and intractable he is apt to become, and, of course, the less fit a component of a mechanical system (, in which, by occasional irregularities, he may do great damage to the whole).« »The grand object therefore of the modern manufacturer is, through the union of capital and science, to reduce the task of his workpeople to the exercise of vigilance (and dexterity ...).« (Cit. ibid., p. LXVIII, LXXI, CLXXV.)

[33] J. F. Bray: »Labour's wrong and labour's remedy: or the age of might and the age of right«. Leeds 1839. – To delo je Marx ekscerptiral po avgustu 1845 ali leta 1846 v Bruslju (zvezek XI po MEGA I/6).

[34] **Žitni zakoni** (Corn Laws) – ti zakoni (prvič sprejeti že v 15. stol.) so določali visoke carine za uvoz kmetijskih pridelkov v Anglijo, da bi na ta način ohranjali visoke cene teh produktov na domačem angleškem trgu. V prvi tretjini 19. stol. je bilo sprejetih nekaj zakonov (1815, 1822 in 1828), ki so določali pogoje za uvoz žita, ta uvoz v interesu zemljiške aristokracije omejevali ali prepovedovali.

[35] **Protekcioniistični sistem** – ekonomsko-teoretska in ekonomsko-politična (praktična) opredelitev, ki se pojavlja predvsem od sredine 19. stoletja dalje kot reakcija na novi med-

narodni liberalizem, katerega center je bila Anglija. Protekcionizem ni imel takšne filozofske oziroma teoretske utemeljitve, kakršno je imel liberalizem (v klasični politični ekonomiji in teoriji primerjalnih prednosti), temveč je ostajal prav v okviru liberalističnih načel kot reakcija na njihove posamezne negativne učinke – na »posredne« posledice mednarodnega liberalizma (predvsem takratnega cenenege angleškega izvoza industrijskega blaga), ki so ovirale razvoj industrije v uvoznih deželah.

Načelo protekcionizma je diferenciran sistem uvoznih carin ali kvot (prepovedi), katerega namen je zaščititi nastajanje in razvoj domače industrije oziroma zaokrožene domače industrijske baze.

Reguliranje mednarodne trgovine v 20. stoletju predpostavlja bistveno kompleksnejši sistem usmerjanja domačega razvoja; protekcionizem pa je razumljiv prav v opoziciji z liberalizmom.

[36] F.–L.–A. Ferrierja omenja List v »Naravnem sistemu politične ekonomije«. (»Das natürl. System«, p. 6.)

[37] V originalu se citat glasi:

»Il y a donc une économie et une prodigalité des nations; mais une nation n'est prodigue ou économe que dans ses relations avec les autres peuples, et c'était ainsi que la question devait être envisagée.« (Cit. po MEW 26.1, p. 424.)

[38] Pri Marxu:

»Es existiert,« sagt Ferrier, »une économie des nations, aber sehr verschieden von der Smithschen. Sie besteht darin, à n'acheter de productions étrangères qu'autant qu'elle en peut payer avec les siennes. Elle consiste quelquefois à s'en passer absolument.« (Cit. po MEW 26.1, p. 424.)

[39] Pri Marxu:

»Les principes que Smith a posé sur l'économie des nations, ont pour fondement die Unterscheidung zwischen der produktiven und unproduktiven Arbeit . . . Cette distinction est essentiellement fausse. Il n'y point de travail improductif.« (Cit. po MEW 26.1, p. 424.)

[40] **Methuenova pogodba** – angleško-portugalska trgovska pogodba iz leta 1703, imenovana po angleškem diplomatu Methuenu, ki je določala izvoz angleških volnenih izdelkov na portugalski trg in portugalskega vina v Anglijo. List piše o neugodnostih te pogodbe za Portugalsko na straneh LXI, 28, 109–117.

»Methuenove pogodbe,« pravi List, »se lahko sklepajo samo v deželah, v katerih je mnenje kabinetov vse, javno mnenje pa nič.« (»Das nation. System«, p. LXI.)

KAZALO »NACIONALNEGA SISTEMA POLITIČNE EKONOMIJE« FRIEDRICH A LISTA Z OZNAKAMI MARXOVH CITATOV

NACIONALNI SISTEM POLITIČNE EKONOMIJE DR. Friedricha Lista

Karl Marx:
Ekscerpti iz »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Friedricha Lista«

Karl Marx:
O Friedricha Lista knjigi »Nacionalni sistem politične ekonomije«

Prvi zvezek

Mednarodna trgovina, trgovska politika in nemška carinska zveza

Stuttgart und Tübingen
J.G. Cotta'scher Verlag. 1841

KAZALO VSEBINE		STRANI, KI JIH JE IZPISAL MARX	
Predgovor	V-LXVIII	LIX	XXIX; XXIX; LXVI, LXIV, LVIII; LVIII, LIX; LXVII
Kazalo	LXIX		
Uvod	1	3; 4; 5; 6; 6; 14; 16, 19; 20; 24; 25, 26; 28, 29; 29; 30; 30-31	
Prva knjiga			
Zgodovina			
Prvo poglavje. Italijani	35	37; 38; 43; 45	
Drugo poglavje. Hanse	47	48-49; 50; 52; 62; 63; 63; 64	
Tretje poglavje. Nizozemci	67		
Četrto poglavje. Angleži	77	94	
Peto poglavje. Španci in Portugalci	105		
Šesto poglavje. Francozi	119		
Sedmo poglavje. Nemci	129	136;	
Osmo poglavje. Rusi	147		
Deveto poglavje. Severni Amerikanci	153		
Deseto poglavje. Nauki zgodovine	170	171; 178; 180	
Druga knjiga			
Teorija			
Enajsto poglavje. Politična in kozmopolitska ekonomija	183	184; 187; 187; 187, 188; 188, 189; 192; 193, 194; 195; 197; 200	187
Dvanajsto poglavje. Teorija produktivnih sil in teorija vrednosti	201	201; 201; 204; 205; 206; 206; 207; 207; 208; 209; 210; 211 sq.; 212; 213; 214; 215;	201; 205; 206; 207; 207; 208-209; 211; 212; 215; 216; 217; 217; 211; 201; 201;
Trinajsto poglavje. Nacionalna delitev poslovnih operacij in konfederacija nacionalnih produktivnih sil	222	222-223; 223; 223; 223; 224; 225; 225; 225; 226; 226; 227; 228; 230; 230; 231; 234; 235; 235; 236; 236; 237 sq.; 238;	
Štirinajsto poglavje. Privatna ekonomija in nacionalna ekonomija	240	243; 244 sq.; 245; 246; 246; 248, 249; 249; 249, 250; 252; 252, 253	
Petnajsto poglavje. Nacionalnost in ekonomija nacije	255	255; 256; 257; 260; 265; 279-280	

Šestnajsto poglavje. Ljudsko in državno gospodarstvo, politična in nacionalna ekonomija	281	281
Sedemnajsto poglavje. Manufakturna sila in osebne, socialne in politične produktivne sile	284	285; 286; 289; 291
Osemnajsto poglavje. Manufakturna sila in naravne produktivne sile	301	306; 307; 309-310; 313; 315, 316
Devetnajsto poglavje. Manufakturna sila in instrumentalne sile (materialni kapitali)	319	319; 322; 323; 324; 325; 328-329; 329; 330; 330; 331; 332;
Dvajseto poglavje. Manufakturna sila in agrikolturni interes	333	333, 334 sq.; 334, 335; 335; 335; 336; 338; 339; 339; 339-340; 342-343; 343; 360; 361, 362; 360; 360 363; 364; 371
Enaindvajseto poglavje. Manufakturna sila in trgovina	363	377
Dvaindvajseto poglavje. Manufakturna sila, plovba, mornarica in kolonizacija	375	
Triindvajseto poglavje. Manufakturna sila in cirkulacijski instrumenti	379	379, 380; 381; 383; (384 sq.); 394; 395; 395; (398 sq.)
Štiriindvajseto poglavje. Manufakturna sila ter načelo stalnosti in predajanja dela	409	409; 409; 410
Petindvajseto poglavje. Manufakturna sila ter dražila za produkcijo in konsumpcijo	420	420
Šestindvajseto poglavje. Carina kot poglavitno sredstvo postavitve in varovanja notranje manufakturne sile	427	435
Sedemindvajseto poglavje. Carina in vladajoča šola	437	438; 448

Tretja knjiga Sistemi

Osemindvajseto poglavje. Italijanski nacionalni ekonomisti	451	456
Devetindvajseto poglavje. Industrijski sistem (ki ga je šola napak poimenovala merkantilni sistem)	462	
Trideseto poglavje. Fiziokratski ali agrikolturni sistem	470	
Enaintrideseto poglavje. Sistem menjalne vrednosti (ki ga je šola napak poimenovala industrijski sistem). Adam Smith	475	475; 476
Dvaintrideseto poglavje. Nadaljevanje. Jean Baptist Say in njegova šola	482	484 488, 489; 493

Četrta knjiga
Politika

Triintriideseto poglavje. Otoška supremacija in kontinentalne sile – Severna Amerika in Fran- cija	497
Štiriintriideseto poglavje. Otoška supremacija in nemška trgovska zveza	526
Petiniintriideseto poglavje. Kontinen- talna politika	554
Šestiniintriideseto poglavje. Trgovska politika nemške carinske zveze	573
Dodatek	587

PRIMERJAVA MARXOVIH CITATOV IZ »NACIONALNEGA SISTEMA POLITIČNE EKONOMIJE« FRIEDRICHA LISTA V EKSCERPTIH IZ TEGA DELA IN V ROKOPISU »O FRIEDRICHA LISTA KNJIGI 'NACIONALNI SISTEM POLITIČNE EKONOMIJE'«

Iz predhodnega kazala »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Friedricha Lista z oznakami Marxovih citatov ni mogoče razbrati, ali gre v primerih, ko je Marx citiral isto stran Listovega dela, tudi za identične citate. Iz kazala, ki sledi, je razvidno, kdaj je Marx obakrat citiral isto mesto iz Listove knjige.

stran Listove knjige	stran v ekscerptih	stran v rokopisu	
187	516	434	enaka citata
201	518	434, 440., 441	enaka citata
205	519	434	podobna citata
206	519	435	podobna citata
207	519	434	različna citata
207	519	434	enaka citata
208/9	520	434	različna citata
211	520	435	različna citata
212	521	435	enaka citata
215	521	435	enaka citata
360	541	430 = 442	različna citata

Strani Listove knjige so navedene po nemškem prvotisku, strani Marxovih ekscerptov iz Listove knjige po MEGA² IV/2, strani Marxovega rokopisa »O Friedricha Lista knjigi 'Nacionalni sistem politične ekonomije'« pa po objavi v »Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung«.

VPRAŠANJE DATIRANJA PREVEDENIH MARXOVIH TEKSTOV

a) Ekscerpti iz »Nacionalnega sistema politične ekonomije« Friedricha Lista

Med bivanjem v Parizu (oktober 1843 – februar 1845) se je Marx spomladi 1844 lotil študija politične ekonomije.

Mnenja, kdaj se je ta študij natančno začel, se sicer razhajajo. Adoratskij (ki je v glavnem pobral sadove dela »represiranega« Rjazanova in njegovih sodelavcev) se sklicuje na Engelsov predgovor k 2. zvezku »Kapitala«, kjer Engels – braneč Marxa pred obožbami, da naj bi bil plagiiral Rodbertusa! – zapiše, da je Marx »začel svoje ekonomske študije 1843 v Parizu z velikimi Angleži in Francozi; od Nemcev je poznal samo Raua in Lista« (MEW 24, p. 14). (MEGA I/3, p. XII/XIII.) Ta ista redakcija pa pri reprodukciji Marxovih ekscerptnih zvezkov govori o časovnem razdobju »začetek 1844 – začetek 1845« (ibid., p. 409.) Czöbel se odloča za »pribl. marec–avgust« 1844 kot tisto obdobje, v katerem »Marx začenja – vzpodbujen med drugim s svojim študijem francoske revolucije in z Engelsovim člankom 'Očrti za kritiko nacionalne ekonomije' – sistematično študirati politično ekonomijo.« (»Karl Marx. Chronik seines Lebens in Einzeldaten.« Marx-Engels-Verlag, Moskva 1934, p. 21.) Rubel to razdobje skrajšuje na april–junij 1844. (»Marx Chronik. Daten zu Leben und Werk.« Hanser, München–Wien 1975, p. 18.) Redakcija MEGA² meni, da je Marx »verjetno začel svoje ekonomske študije konec 1843, eventualno tudi v začetku 1844«. (MEGA² IV/2, p. 714.) Tuchscheerer nasprotno pravi, da se je Marx lotil sistematičnega študija politične ekonomije »najprej v začetku 1844« in da ni nikakršnih pisnih dokumentov ali drugih opozoril, na podlagi katerih bi se moglo sklepati, da pride v poštev konec leta 1843. (W. Tuchscheerer: »Bevor das Kapital entstand«. Akademie Verlag, Berlin 1968, p. 109.) Winkelmann, ki se sicer ne spušta v probleme datiranja pariških ekscerptnih zvezkov, sprejema časovno določitev začetek 1844 – začetek 1845. (K. Marx: »Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie«. Cit. izd., p. 228; prim. p. CXVII.)

V času pariškega študija politične ekonomije je Marx ekscerptiral večje število političnoekonomskih del ter z ekscerpti – v veliki večini iz te, političnoekonomske literature – napolnil 9 zvezkov. Poleg teh ekscerptnih zvezkov je iz tega časa ohranjen rokopis, ki ga danes poznamo kot »Filozofsko-ekonomske« oziroma »Pariške rokopise« (prevod v MEID I).

Ekscerpti iz Listovega dela »Nacionalni sistem politične ekonomije« so, skupaj z ekscerpti iz del dveh drugih nemških ekonomistov (gl. pojasnilo »O prevedenih tekstih«), zapisani v zvezku, ki ga redakcija MEGA I/3 označuje z zaporedno številko VII (zvezek B 24 po signaturi amsterdamskega IISG). Po tej klasifikaciji je Marx ekscerptiral Lista proti koncu svojih pariških študij, verjetno po avgustu 1844. Temu v prid govori, da je Marx v »Pariških rokopisih«, ki jih je končal pisati konec avgusta 1844, obsežno citiral ekscerpte iz Adama Smitha (ekscerptna zveza II in III) (prim. MEGA² IV/2, p. 716), pa tudi iz Ricarda (ekscerptni zvezek IV) in Milla (ekscerptni zvezek V); avtorji, ki jih je Marx ekscerptiral v zvezkih I–VI, so v rokopisih večkrat omenjeni v vsebinskih oziroma problemskih zvezah. To pa ne velja za Schüza, Lista in Osiana (ekscerptni zvezek VII), niti za Boisguilleberta in Lawa (ekscerptni zvezek VIII). V »Pariških rokopisih« Marx večkrat citira E. Bureta, vendar ne tistih mest iz njegove knjige »De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France«, ki si jih je (kasneje) izpisal v ekscerptnem zvezku IX.

Redakcija MEGA² – ki sicer pravi, da je Marxov zvezek z ekscerpti iz nemških ekonomistov »težko natančneje datirati in določiti njegov namen« (MEGA² IV/2, p. 720) – meni, da je mogoče domnevati, »da bi lahko šlo tu za enega čisto zgodnjih Marxovih zvezkov z izvlečki iz politične ekonomije« (ibid., p. 721.). To argumentira najprej s tem, da zvezek začenja z ekscerpti iz Schüzovega »učbenika za začetnike v študiju politične ekonomije« in da bi se »lahko Marx zanimal za takšno knjigo le na začetku svojih ekonomskih študij«, nadalje pa pravi: »Najpomembnejši dokaz, da gre tu za enega najbolj zgodnjih Marxovih zvezkov z ekonomskimi izvlečki, ponuja njegov značaj. Ti izvlečki služijo skoraj izključno sprva še nekritičnemu prisvajanju snovi. Marxove lastne opombe skoraj v celoti pogrešamo. Ni nobene zveze z drugimi zvezki iz tega obdobja, nobenih opozoril na druge ekonomiste, razen na tiste, katerih imena nastopajo v knjigah, ki so bile ekscerptirane v tem zvezku. Če bi bil Marx v času, ko je vnašal v ta zvezek ekscerpte, že bral in konspektiral dela velikih angleških in francoskih ekonomistov, bi to tu pač prišlo od izraza. V celoti vzeto spominjajo ti izvlečki na zvezek z ekscerpti iz Saya in Skarbeka (= ekscerptni zvezek I po MEGA I/3). Celo zunanja oblika je enaka. Strani so popisane dvokolonsko, tako da sta v levem in desnem stolpcu ekscerptirana vsakokrat dela različnih avtorjev.« (ibid.)

b) O Friedricha Lista knjigi »Nacionalni sistem politične ekonomije«

Iz Engelsovega pisma Marxu 14. novembra 1844 izvemo, da je Engels nameraval napisati kritično brošuro proti Listu (MEGA² III/1, p. 251), iz Engelsovega pisma Marxu 17. marca 1845 pa, da je imel enak načrt tudi Marx: da je hotel napisati za Püttmanove »Rheinische Jahrbücher« članek, v katerem bi se spoprijel s teoretskimi predpostavkami Listovega ekonomskega sistema. (gl. *ibid.*, p. 272.)

K sodelovanju pri »Rheinischen Jahrbüchern« je Marxa povabil Moses Hess v pismu z dne 17. januarja 1845 in ga prosil, naj »kar se da kmalu pošlje kaj od svojih del«. (M. Hess: »Briefwechsel.« Hrsg. v. Edmund Silberner. Mouton & Co., 'S-Gravenhage 1959, p. 106.) Izdajatelj letopisov Hermann Püttmann je 15. julija 1845 pisal Hessu, naj poskrbi za »prispevke Marxa, Engelsa etc., da bi lahko z drugim zvezkom nemudoma začeli« (*ibid.*, p. 123/4), založnik Leske pa mu je 5. avgusta 1845 sporočil, da bo prvi zvezek »Rheinischen Jahrbücher« v nekaj dneh razpečan. (*ibid.*, p. 130.) Članka Marx torej ni pravočasno napisal, čeprav ga je Püttmannu očitno obljubil (gl. MEGA² III/1, p. 272); te Marxove zamude tedaj še ni mogoče razlagati z idejnim razhajanjem z »resničnim socializmom« Püttmannom.

Leske je 14. maja 1845 poslal Marxu Rauovo kritiko Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, ki jo je zanj pri njem naročil Püttmann, 7. junija pa se je pozanimal, če je Marx pošiljko prejel. (*ibid.*, p. 465, 469.) Domnevamo lahko, da je Marx želel imeti to brošuro pri pisanju svojega teksta proti Listu, da je torej v tem času (še) pisal ta tekst.

Ker se je Marx 3. februarja 1845 preselil v Bruselj in se tam nastanil z družino, ki je zapustila Pariz nekoliko kasneje, je orientacija za datiranje začetka njegovih priprav na pisanje kritike Lista prej Engelsovo pismo Marxu iz marca kot Hessovo iz januarja 1845. V Bruslju, kjer je živel do februarja 1848, je Marx nadaljeval z intenzivnim in sistematičnim študijem politične ekonomije, o čemer priča tudi 12 ekscerptnih zvezkov iz obdobja 1845–1847.

Ekonomiste, ki jih citira v svoji kritiki Lista, je Marx ekscerptiral bodisi še v Parizu bodisi v Bruslju pred odhodom na študijsko potovanje v Anglijo, kamor sta se z Engelsom napotila okoli 12. julija 1845 in se vrnila v Bruselj čez dober mesec dni. Za vprašanje datiranja so zanimivi zlasti ti bruseljski ekscerpti. Gre za Sismondijeve »Etudes etc.«, Ferrierjevo delo »Du gouvernement etc.«, Pecchiov »Discours sur l'économie politique« in Urejevo »Philosophie des manufactures«. Ekscerpti iz teh del so zapisani v zvezkih I–V (po oznaki MEGA I/6, p. 597) in so nastali v času od februarja do junija 1845 v Bruslju. Nihče od avtorjev in nobeno od del, ki jih je Marx ekscerptiral v Manchesteru (julij–avgust 1845, ekscerptni zvezki VI–VIII), ni imenovan(o) ali citiran(o) v kritiki Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, od piscev, ki jih je Marx izpisoval kasneje, pa je v kritiki Lista omenjen Bray (ekscerptiran proti koncu bruseljskega obdobja, zvezek XI), vendar samo omenjen, ne citiran.

Tako je zadnje od del, ki jih Marx citira v rokopisu o Listovem »Nacionalnem sistemu politične ekonomije«, in sicer pri koncu teksta, francoski prevod Urejeve »The Philosophy of manufactures«. R. Winkelmann, ki je pred kratkim izdal te ekscerpte, soglaša z redakcijo MEGA I/6, da so ekscerpti iz Ureja nastali med februarjem in junijem 1845. (K. Marx: »Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie«, p. 230 sqq.)*

* Winkelmann sicer napačno prebere Czöbelovo kronologijo (»Karl Marx, Chronik seines Lebens etc.«, p. 26), ki pravi, da je Hess povabil Marxa k sodelovanju pri »Rheinischen Jahrbüchern« in da je Marx nameraval napisati kritiko Lista – češ da ta kritika pada v sredino januarja 1845, na kar navede domnevo, da je Marxov zvezek z ekscerpti iz Lista v zvezi s to namero. (K. Marx: »Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie«, p. 228.) Winkelmann pri obravnavanju vprašanj datiranja Marxovih ekscerptov iz Ureja ni upošteval rokopisa Marxove kritike Lista, prav tako tega rokopisa ni upošteval v tabelah, ki prikazujejo uporabo teh ekscerptov v Marxovih delih. (*ibid.*, p. 215 sqq., 226 sqq.)

Na osnovi tega lahko domnevamo, da je Marx začel pisati kritiko Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« **po februarju 1845**, da jo je pisal še po ekscerptiranju Urejeve »Filozofije« in da jo je napisal pred odhodom v Anglijo, torej **pred sredino julija 1845**. Če zamejimo nastanek tega Marxovega rokopisa širše s pomembnejšimi oziroma znanejšimi Marxovimi spisi, je nastal po »Sveti družini« in pred »Nemško ideologijo«, nekako v času zapisa »Tez o Feuerbachu«.

Redakcija MEGA² meni, da je Marx napisal obravnavani tekst »v Bruslju najkasneje jeseni 1845« (MEGA² IV/2, p. 794), vendar te domneve doslej ni argumentirala. Redakcija del Marxa in Engelsa v ruščini pravi, da je bila Marxova kritika Lista napisana marca 1845

(»Sočinenija«, izd. vtoroe, t. 42, p. 258) in jo tiska neposredno pred Marxovim načrtom knjižnice del utopičnih socialistov in »Tezami o Feuerbachu«. Redaktorji prvega nemškega natisa določajo le zelo ohlapen datum: Marx naj bi »začel kritično preučevati Listove nazore že marca /1845/«. (»Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung« 3/1972, p. 423.) Czöbel in Rubel se v navedenih delih z danim vprašanjem ne ukvarjata.

Naslednji argument redakcije MEGA² je mesto iz Engelsovega predgovora k 2. zvezku »Kapitala«, ki smo ga že citirali, na kar se navezuje naslednja domneva: »Upravičeno lahko torej izhajamo iz tega, da je Marx študiral najprej dela posameznih predstavnikov gospodarske znanosti v Nemčiji, med katerimi sta tedaj veljala Rau in List za najbolj znana. Šele z začetkom intenzivnih ekonomskih študij so naravno stopila v središče temeljna dela angleških in francoskih ekonomistov, ki so igrala odločilno vlogo pri ustvarjanju meščanske politične ekonomije kot znanosti.« (ibid., p. 722.) Z vsem tem pa dokazuje samo to, da je »treba zvezek z izvirki iz Schüzovih, Listovih in Osiandrovih del prišteti k ekscerptnim zvezkom, ki so nastali v pariškem obdobju« (ibid.), in tudi tiska ga za zvezki I–V (po oznaki MEGA I/3).

Proti navedenim argumentom je mogoče ugovarjati: 1. Predgovor Schüzovi knjigi nosi datum julij 1843 (MEGA² IV/2, p. 721); moralo je preteči nekaj časa, da je bila 450 strani obsežna knjiga natisnjena in razpečana in da je dospela v Pariz. 2. Večina ekscerptov iz tega obdobja vsebuje zelo malo Marxovih »lastnih pripomb«. Izjema so v glavnem le pripombe k Millu, Ricardu in Prevostu. Tudi za kasnejše ekscerpte velja, da so Marxove opombe in pripombe praviloma redke. (Gl. MEGA I/6, p. 597 sqq.; K. Marx: »Exzerpte über Arbeits- teilung, Maschinerie und Industrie«, cit. izd.; K. Marx: »Die technologisch-historischen Exzerpte«. Historisch-kritische Ausgabe. Transkribiert und herausgegeben von Hans-Peter Müller. Ullstein, Frankfurt/M–Berlin–Wien 1982; tudi ekscerpte iz M. M. Kovalevskega »Obščinske zemleavladienije«: »Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums.« Herausgegeben von Hans-Peter Harstick. Campus Verlag, Frankfurt/M–New York 1977; »The Ethnological Notebooks of Karl Marx«. Transcribed and edited, with an introduction by Lawrence Krader. Van Gorcum & Comp., Aassen 1974; zgodovinske izpiske, izpiske iz ruskih knjig, konspekt »Trudov podatnoj komisii« v »Arhiv Marksa i Engel'sa«, t. V–VIII, XI, XIII, idr.) 3. Na zadnji strani zvezka VII so ekscerpti iz drugega zvezka Ricardovih »Načela«, medtem ko so obsežni ekscerpti iz tega Ricardovega dela v zvezku IV. 4. Ne List, ne Rau, ne Schüz, ne Osiander niso niti omenjeni v »Pariških rokopisih« – niti v prejšnjih spisih (z izjemo besedne igre z Listom v »H kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod«) –, medtem ko drugi pred tem ekscerptirani avtorji so. 5. Teza, da naj bi bil Marx študiral najprej dela posameznih nemških ekonomistov, zatem pa »temeljna dela angleških in francoskih ekonomistov«, ni ne logično ne literarnohistorično niti nujna niti argumentirana. Še toliko manj je verjetna, ker se je Marx lotil študija politične ekonomije po Engelsovih »Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije«.

Če naj argumentacija redakcije MEGA² dokaže kaj več od tega, da je treba ekscerptni zvezek z izpiski iz Lista, Schüza in Osiandra prišteti v pariško obdobje – da naj bi, namreč, spadal na sam začetek Marxovega študija politične ekonomije, je manj verjetna od klasifikacije redakcije MEGA I/3, na podlagi katere je mogoče sklepati, da je dani ekscerptni zvezek nastal **po avgustu 1844 in pred februarjem 1845**. (Ostali prej navedeni viri se s tem vprašanjem ne ukvarjajo.)

Možno napotilo k domnevi, da so nastali ekscerpti iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« proti koncu Marxovega bivanja v Parizu, je Marxova beležnica iz let 1844–1847, v kateri je pod naslovom »Kupiti ali sicer nabaviti« tudi zaznavek: »x 8) List (Engels).« (MEGA² IV/2, p. 795), pripisana pa je cena 8 frankov, ki je bila plačana za knjigo. Domnevamo lahko, da je Marx nabavil Listovo knjigo po Engelsovem pismu z dne 19. novembra 1844, v katerem Engels sporoča, da namerava napisati brošuro proti Listu. (MEGA² III/1, p. 251.) Marxov zaznavek o nakupu knjige se nahaja na eni tistih strani beležnice, na katerih končujejo njegovi zapiski iz pariškega obdobja, zato redakcija MEGA² meni, da je Marx nabavil Listov »Nacionalni sistem politične ekonomije« nekje konec 1844 ali v začetku 1845«. (MEGA² IV/2, p. 795.) Prav tako možna kot njena domneva, da je začel Marx pod vplivom Engelsovega pisma prav v tem času »znova študirati« to Listovo delo (ibid.), je domneva, da so šele v tem času nastali tudi Marxovi ekscerpti iz Lista.

Drugi datum – datum, **pred** katerim je nastal obravnavani ekscerptni zvezek, – je mogoče določiti na relaciji Marxovih ekscerptov iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije« in Marxovega rokopisa s kritiko tega Listovega dela. Ekscerpti so nastali pred tem rokopisom, med obema tekstoma »faktično ni odnosov«. (MEGA² IV/2, p. 720.) Ekscerptov

Marx očitno ni uporabljal pri pisanju kritike Listove knjige: 1. v enem in drugem tekstu uporablja Marx različne citate iz Listovega dela (gl. »Kazalo 'Nacionalnega sistema politične ekonomije' Friedricha Lista z oznakami Marxovih citatov« in »Primerjavo Marxovih citatov etc.«); 2. v danem ekscerptnem zvezku ni običajnih izčrtavanj z barvico, s katerimi je Marx označeval, da je ustrezne dele teksta uporabil v svojih delih; 3. v rokopisu o Listu ni nobenih opozoril na Schüzova ali Osiandrova dela; 4. vidik, s katerega so pripravljeni ekscerpti iz Listovega »Nacionalnega sistema politične ekonomije«, je povsem drugačen od cilja, ki si ga zastavlja kritični rokopis; ekscerptni zvezek začenja z izpiski iz Schüzove knjige, medtem ko bi bilo – če bi bil služil kot neposredni pripravljalni material za kritiko Lista – bolj logično, da bi bili na prvem mestu ekscerpti iz Lista. (ibid., p. 720/1.)

Rokopis o Listovem »Nacionalnem sistemu politične ekonomije« je Marx začel pripravljati takoj po prihodu v Bruselj, v začetku leta 1845.

SLOVARČEK K PREVODU MARXOVE KRITIKE LISTA

Acker – njiva

Ackerbau – poljedelstvo

Agrikultur – agrikultura

anerkennen – pripoznati

Arbeitslohn – delovna mezda

Aufhebung – odprava

Aeusserung – izkazovanje

Basis – baza

Bestehen – obstajanje

Betriebszweig – panoga dejavnosti

Beziehung – odnos

Bourgeois – buržuj

Bourgeoisie – buržoazija

Bürger – meščan

bürgerliche Gesellschaft – meščanska družba

Bürgertum – meščanstvo

darstellen – prikazati, upodobiti

Differenz – diferenca

Doktrin – doktrina

Einheit – enotnost

Einigung – enotenje

Einkommen – dohodek

entfremden – odtujiti

Epoche – obdobje

erkennen – spoznati

erscheinen – prikazovati (se)

Erscheinung – pojav

Ertrag – donos

Ertragsfähigkeit – donosnost

Existenz – eksistenca

Exploitation – eksploatacija

Fabrik – tovarna

Fabrikat – fabrikat

Fabrikindustrie – tovarniška industrija

Fabrikwesen – tovarništvo

fabrizieren – tovarniško producirati, fabricirati

Geist – duh

geistiges wesen – duhovna bitnost

gemein – nizkoten

Gemeinheit – nizkotenost

geniessen – uživati

Geschäft – posel

Geschäftsmann – poslovnež

geschichtlich – zgodovinski

gesellschaftlich – družben

Grund – zemlja, tla; razlog

Grundbesitzer – zemljiški posestnik

Grundeigentümer – zemljiški lastnik

Grundlage – temelj

Grundrente – zemljiška renta

Grundstück – zemljišče

Grund und Boden – zemlja, tla

Gut – dobrina

Handel – trgovina

Handelsfreiheit – svoboda trgovine

Handwerk – obrt

Herrschaft – gospostvo, vladavina

historisch – historičen

Industrialismus – industrializem

Industrie – industrija

industriell – industrijski

Industrielle – industrijec

Kapital – kapital

Kapitalie – kapitalija

Konfederation – konfederacija

Kontinentalsystem – kontinentalni sistem	räsonieren – razmišljati, rezonirati
Korngesetze (Corn Laws) – zakoni o žitu	real – realen
Kornzölle – žitne carine	realiter
Kraft – sila	Rente – renta
Kunst – umetnost	Revenue – dohodek
Land – dežela	Sache – stvar
Ländereien – zemljiška posest	sachlich – stvaren
Lehre – nauk	Schacher – barantanje
Lohn – mezda	Schutzzölle – zaščitne carine
Lohnbauer – mezdni kmet	sozial – socialen
Macht – oblast; moč	Tätigkeit – dejavnost
Manufaktur – manufaktura	Tauschwert – menjalna vrednost
Maschine – stroj	Tauschwerttheorie – teorija menjalne vrednosti
Maschinerie – mašinerija	Theorie der produktiven Kräfte – teorija produktivnih sil
Mechanismus – mehanizem	Theorie der Werte – teorija vrednosti
Mehr des Produkts – presežek produkta	übersinnlich – nadčuten
Nation – nacija	Union – unija
national – nacionalen	Unterscheidung – razlikovanje
Pächter – zakupnik	unterschied – razlika
Person – oseba	Urteil – sodba, presoja
Personifikation – poosebljenje	Veräusserung – povnanjenje, odsvojitve
Prinzip – načelo	vergegenständlicht – opredmeten
Produkt – produkt	Verhältnis – razmerje
Produktion – produkcija	Verhältnisse – razmerja; razmere
Produktionsfähigkeit – produkcijska sposobnost	Verschacherung – zabarantanje
Produktionsvermögen – produkcijska zmožnost	Verwandlung – preobrazba
produktive Kraft – produktivna sila	wahr – resničen
produktive Macht – produktivna moč	Werkfortsetzung – predajanje dela
Produktivkraft – produktivna sila	Werkstatt – delavnica
Prohibitivsystem – prohibicijski sistem	Wesen – bistvo; bitnost; bitje
Proletarier – proletarci	wirklich – dejanski
Protektionssystem – protekcionistični sistem	Wirklichkeit – dejanskost
	Zustand – stanje
	Zustände (gesellschaftliche Zustände) – (družbene) razmere

UDK: 303,025:311

Milan MESIĆ

DRUŠTVENA UVJETOVANOST (EMPIRIJSKOG) ISTRAŽIVANJA DRUŠTV

(EMPIRIJSKO) ISTRAŽIVANJE I GRAĐANSKO DRUŠTVO

Znanost kao kapitalov svjetonazor

Za čovjeka građanskog društva njegovi pogledi na svijet, način na koji misli i doživljava (svoj) svijet su već nerazdvojni od njega; oni su utemeljeni u njegovom iskustvu i reproducirani u vladajućem mišljenju, te mu se nadaju kao prirodni, normalni, samodati. Naročito mjesto i ulogu u svjetonazoru građanskog čovjeka ima znanost (ujedno sa njenim tehnologijskim produktima). Znanost je postala pretpostavka materijalne i duhovne (ideološke) (samo) reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje. Znanost je ovdje zamijenila religiju u funkciji socijalne integracije.

Temeljne pretpostavke s kojima misli i doživljava svijet tako su etabrirane u biću građanskog čovjeka da se prema njima (kao građanin) uopće ne može odnositi (kritički). Ideje i pojmove objektiviteta i fakticiteta zasnovane na računanju (kvantifikaciji uzima on kao konačno spoznate principe jedino racionalnog, znanstvenog, objektivnog saznanja, a ne kao historijski postale i upravo pripadajuće historijski određenom načinu proizvodnje društva. (Mislilo se i može se misliti drugačije, pa stoga i istraživati (empirijski) društvo polazeći ne od datog kao zadanog i jedino mogućeg, već od (realno) mogućeg, olakšavajući mu porođajne bolove).

Znanstveni »nalazi«, rezultati ili što nas ovdje posebno zanima rezultati znanstvenog (empirijskog) istraživanja društva shvaćaju se kao rezultati čisto tehničke (znanstvene) operacije, kao očišćene od svake vrijednosne, ideološke kontaminacije. Tek rezultati (čit. produkti) znanstvenog pogona² stvarno postaju fakti, čija je legitimnost unaprijed prihvaćena.

Karakteristični način mišljenja čovjeka (suvremenog) građanskog društva, baziran na posvemašnjoj kvantifikaciji, bitno se razlikuje od predgrađanskog pogleda na svijet, koji nije (oštro) razdvajao činjenice od vrijednosti, objektivno od subjektivnog, sadržaje od forme, stvari od procesa. Stvari i događaji interpretirani su terminima svrhe, korisnosti, mjesta i kretanja, jednom riječju više kvalitativno, nego kvantitativno.

Kvantifikacija na kojoj počiva nova eksperimentalna metoda razvija se od šesnaestog i sedamnaestog stoljeća zajedno sa nastajanjem novog načina proizvodnje, kapitalizmom. Razvojem kapitalizma nastaje njem odgovarajući kapitalistički (građanski) pogled na svijet, mehanički pogled na svijet koji svijet vidi kao skup interakcijski povezanih činjenica. Bezbrojne razlike (kvalitete) svakodnevnog individualnog iskustva običnih ljudi izgubile su važnost i potisnute su mjerljivim (provjerljivim) aspektima njihovog života, kao što u robnoj proizvodnji za tržište konkretne pojedinačne korisnosti (upotrebne vrijednosti) proizvedenih roba postaju sekundarne, usputne, samo nosioci vrijednosti. Kvantifikacija je teorijski rezultat i praktična potreba razmjene robnih vrijednosti.

Princip potpune (kvantitativne) mjerljivosti (računljivosti) svih faktora proizvodnog procesa konstitutivni je princip razvoja kapitalovog načina proizvodnje. »Racionalno kapitalovo knjigovodstvo« svih elemenata u proizvodnji roba za tržište, odnosno njihova egzaktna matematička kalkulacija – po Maxu Weberu značilo je nužnu pretpostavku maksimalizacije probitaka svih »socijalnih aktera«. U ovome je Weber vidio i prirodno leglo i legitimno mjesto birokracije, shvaćene kao formalne racionalne organizacije, čija se djelatnost zasniva na pisanoj informaciji (fascikli).

Moderna znanost razvija se prvo u astronomiji i fizici, a zatim u psihologiji i biologiji u okvirima filozofije prirode. Tu su date ključne distinkcije između nemjerljivih i mjerljivih prirodnih i društvenih pojava, odnosno njihovih nemerljivih i mjerljivih aspekata. Znanstveno se istraživanje služi u principu (ne nužno) svodenjem nemerljivih pojava na mjerljive činjenice, objekte (subjekti – objekt, svrha-mehanizam, duh-tijelo, unutrašnje-vanjsko, sekundarno-primarno, itd.). Posebno kada je riječ o istraživanjima čovjeka i društva ovaj redukcionizam polazi od metafizičke pretpostavke da se svaka nemerljiva pojava može svesti na njenu primarnu mjerljivu osobinu (razvoj eksperimentalne psihologije od druge polovine XIX. stoljeća paradigmatični je primjer: svodenje mentalnih procesa na mjerljive fizikalne veličine).

Znanost (društvena) predstavlja se s jedne strane kao vrijednosno (društveno) neutralna, kao ne-subjektivna, nerazdirana proturječnim interesima, autonomna od politike. S druge strane upravo se ona pojavljuje i nameće kao pretpostavka i sredstvo socijalne politike, kao jedino pouzdano sredstvo otklanjanja proturječnosti i pronalaženja ispravnih solucija. (Usporičnik /akademsko/ etabliranje sociologije, a zatim organizacijskih znanosti /»operational research«/ u SAD pokazuje ovu povezanost socijalne znanosti i »društva«.³)

Prevazilaženje ove proturječnosti prevazilazi znanost samu, ono nije stvar znanosti niti je znanost postavlja kao svoju stvar. Ne postavljaajući (vrijednosna) pitanja o datom društvu (građanskom), ne dovodeći ga uopće u pitanje, već tražeći, istražujući optimalne solucije perpetuiranja postojećeg – znači da su vrijednosti (socijalne, klasne) postojećeg njene pretpostavljene (imanentne) vrijednosti. Ona racionalizira status quo koji već i još jest vladavina kapitala.

U tome posebno mjesto imaju empirijska istraživanja društva. Parcijalizirajući probleme društva, »otkrivajući« ih »na parče« znanstveno se stvara predstava o parcijalnim problemima, koji su i »rješivi« na isti način na koji su otkriveni **parcijalnim tehničkim** (instrumentalnim) sredstvima. Time se zamagluje i mistificira (predstava o beskrajnoj složenosti društva i njegovih problema) globalni problem društva (klasni sukob). Problemi društva pokazuju se kao znanstveni problemi, koje znanost (empirijski) tek otkriva i koje tek znanost može razriješiti. Socijalni akteri (to nisu samo pojedinci, već i društvene grupe, klase) znanstvene odgovore (rezultate) dobivaju tako da su prethodno već odvojeni od znanstvenog pogona (što ovaj uzima kao pretpostavku svoje autonomnosti i socijalnog neutralizma) upravo kao publika. Već i njihova djelatnost ukoliko nije znanstvena ili znanstveno utemeljena pojavljuje se sa stanovišta znanosti kao iracionalna (u stvari nekontrolirana).

Razbijajući društvo na veliki broj segmenata i aspekata međusobno razdvojenih (i znanošću samom) razmrvljeni (u pojedine discipline) znanstveni pogoni disciplinarno (da ne kažem disciplinirano) slijede zbiljsku logiku kapitala koji

reproducirajući se na sebi adekvatan način prvo odvaja proizvođača od sredstava za proizvodnju i onda duhovne snage proizvodnje od proizvođača – da bi upravo kapital postao nužni uvjet (medijator, integrator) tih prethodno rastavljenih »faktora« proizvodnje (radne snage, sredstava za proizvodnju, znanosti).

Integracija faktora proizvodnje postala je stvar kapitala i time integracija cijelog društva. Znanost se pojavljuje kao jedan od tih faktora, kapitalovih faktora (a ne kao neka autonomna proizvodna snaga). Njena je ekonomska funkcija oplojna kapitala, socijalna funkcija – porobljavanje (živog) rada, a ideološka – racionalizacija vladavine kapitala, kapitalom posredovane socijalne integracije društva. Moćna sredstva kojima se služi: kvantifikacionizam, objektivifikacija, abstrakcionizam, redukcionizam ...

Međutim, filozofijska kritika,⁴ ma koliko bila elokventna i impresivna na račun metafizičke utemeljenosti moderne znanosti nije dostatna, dok svoje argumente nije povezala sa analizom utemeljenosti znanstvene i matematičke reifikacije u samom kapitalističkom načinu proizvodnje. Filozofska i svaka posebna kritika, koja nije povezana s kritikom političke ekonomije, pokazuje se nemoćnom u odnosu na kapitalov način proizvodnje društva, koji u ideološkoj sferi pokazuje svoju premoć upravo predstavljenjem svijeta pojmovima koji razdvajaju nauku i tehnologiju od političke ekonomije.

Stoga je kritika znanosti kao kapitalovog svjetonazora, pojedinih njenih vidoва i aspekata (i time nezaobilazno demistificiranje, demitologiziranje mjesta i uloge (socijalnih) znanstvenika, eksperata, koji pretendiraju da nose aureolu autonomnosti, nepristranosti, objektivnosti, koji svoju »čistoću« (inocenciju) simbolički izražavaju bijelim kutama) – pretpostavka je novog svjetonazora koji polazi od totaliteta čovjeka i njegova svijeta, svjetonazora radničke klase.

Demistificiranje socijalne statistike

Uz opću teoriju sistema i kibernetiku, socijalna statistika⁵ ima posebnu i osobnu ulogu u ideološkoj reprodukciji vladajućeg (građanskog) pogleda na svijet. Empirijska istraživanja pojedinih socijalnih istraživača samo su dio šireg »sistema«, šire produkcije socijalne statistike.

Socijalna statistika je danas sastavni dio svakodnevnog života čovjeka u industrijski razvijenim zemljama. Zdravom razumu čovjeka suvremenog građanskog društva ona se pokazuje kao puka tehnika, a njeni produkti kao tehnički, vrijednosno neutralni, objektivni »nalazi« o društvu, naprosto kao **podaci**.

I u našem jeziku termin »podatak«⁶ ima neutralnu, tehničku, objektivističku konotaciju, kao nešto što je dato i jednakovrijedno za svakoga, dok davalac podataka ostaje prikriven i uopće zanemarljiv u odnosu na podatak, koji je upravo tehnikom dobivanja podataka očišćen i pročišćen od svakog **odnosa** (relacije) sa producentom podataka, kao i od socijalnog (kulturalnog) konteksta iz koga je podatak ekstrahiran. Podatak se predstavlja kao rezultat čisto tehničke ekstrakcije (može: apstrakcije) u kome se »dato« oslobađa svih kvalitativnih natruha i kao rezultat pojavljuje u svojoj kvantitativnoj čistoći. A statističari, odnosno empirijski istraživači, pokazuju se kao visokokvalificirani tehničari koji su u svom poslu emancipirani od svih ljudskih slabosti, strasti, interesa, vrijednosnih sudova. Njihova je djelatnost **isključivo** znanstvena, jer je njihov pristup društvu »čisto« kvanti-

tativan, te stoga objektivan, pouzdan, provjerljiv. Dato je njima zadano, te tek treba stvoriti određenu (empirijsku) sliku o datom i pokazati **kako** je dato, a ne zašto, po kome i za koga.

Nalazi (statistički, empirijski, kvantitativni) jesu činjenice, ali činjenice određenog reda stvari, određenog poretka. Produciranje i prihvaćanje činjenica kao činjenica u određenom poretku (redu stvari) aspekt su i pretpostavka ideološke reprodukcije toga (određenog) poretka, kao činjeničnog, datog, objektivnog istinitog, realnog, prirodnog, jedino mogućeg.

Kritika, međutim, socijalne statistike, odnosno empirijskih (kvantificiranih) istraživanja društva – kao po sebi, inherentno sumnjive, lažne, nepotrebne rabote sa stanovišta nekog (apstraktno shvaćenog) društva ili radničke klase bila bi promašaj, neshvaćanje stvarnog problema i stoga stvarno nedjelotvorna. Radi se jedino o demistifikaciji, dezideologizaciji socijalne statistike, odnosno empirijskih istraživanja društva, kritičkom analizom njihove stvarne funkcije u konkretnom društveno-historijskom kontekstu.

Empirijska istraživanja pokazat će se onda u drugom svjetlu kao **društvena** djelatnost, **određena** društvena djelatnost i konačno **društveno određena djelatnost**. Metode i tehnike empirijskih istraživanja neće više izgledati kao kliničko, adijaforičko prikupljanje, obrada i prezentiranje podataka u društvu, već kao jedan od načina produciranja podataka, određeni način produciranja. Određenim načinom istraživanja dopire se do određenog predmeta istraživanja; predmet i metoda uzajamno su međuvisni i uvjetovani društvenim kontekstom.

Podaci su, dakle, produkti **određene** istraživačke djelatnosti, koja nije »čista« tehnička djelatnost, kao što nije svjesna ideološka zavjera i manipulacija socijalnih istraživača za račun države ili društvenih moćnika (premda i to može biti i toga ima). Moglo bi se tvrditi da »Iza svakog velikog statističara stoji ograničavajući institucionalni i kulturni okvir; iza svake tehnike i priručnika o njenoj upotrebi stoje implicitne ideološke strukture.«⁶

Statistička istraživanja mogu se datirati negdje od 17 stoljeća u Engleskoj, kada manufaktura za tržište postaje osnova nacionalne ekonomije.⁷ Ime dolazi od njemačkog »Statistik«, što se dobro prevodi engleskim – »statistics«, gdje u prvom dijelu složenice ostaje država (state). Statističko znanje o društvu počinje se naglo širiti razvojem industrijskog kapitalizma, kada država čak i u *laissez faire* ekonomiji dobiva sve složeniji zadatak osiguranja općih uvjeta za razvoj privatne inicijative u industriji i trgovini.⁸

Iznijet ćemo nekoliko primjera statističke prakse i u konkretnoj analizi demonstrirati naše stajalište.

Eugenika i moderna matematička statistika

Moderna matematička statistika nastala je u okviru »Britanske škole« statističke teorije između 1870 i 1920 pod vodstvom Francisa Galtona i Karla Pearsona. Slijedimo argumenete Donalda MacKenziea koji pokazuje da tip statističke teorije kojeg su oni razvili dijelom reflektira kulturne i ideološke vrijednosti tadašnjeg Britanskog društva.⁹

Da istraživači (empirijski) društva ne prestaju biti konkretni ljudi sa određenim društvenim vrijednostima potvrđuje i Galtonovo uvjerenje da je »intelligen-

cija« nasljedna i da slijedi normalnu distribuciju i prije nego li je bio poznat bilo koji model mjerenja »inteligencije«.

Ova dvojica velikih statističara bili su po svojoj teorijskoj provenijenciji eugeničari.

Britanski su eugeničari tražili rješenje za problem koji je tištio britanski establishment u to vrijeme, a to je bio strah od najdonjih slojeva društva u velikim urbanim aglomeracijama, bez stalnog zaposlenja, strah od britanskog lumpenproletarijata, rezervne armije rada, koja je u to vrijeme bujala i koju nitko, pa ni milosrdne organizacije nisu mogle kontrolirati. Ovaj »residuum« društva, optuživan je za britanske ekonomske i vojne neuspjehe. Eugeničari su predlagali da se spriječi njihovo razmnožavanje, čime bi se osiguralo da slijedeća generacija radnika (u cjelini) bude prilagođena i lojalna. Oni su se zalagali da se to pitanje »riješi« znanstvenim metodama (suradnjom biologije, medicine i statistike) umjesto da se prepusti nepredvidljivosti »prirodne selekcije«.

Oni su vjerovali da klasna struktura Britanije upravo izražava hijerarhiju prirodnih (prirodnih) sposobnosti. Na vrhu piramide prirodnih sposobnosti oni su vidjeli intelektualne kategorije srednje klase, kojima su sami pripadali, a na dnu siromašne, nezaposlene, »kriminalce«. Za njih nije društvena podjela rada bila osnova i uzrok položaja i mentalnih sposobnosti, već obrnuto, upravo su mentalne sposobnosti pojedinaca i klasa odlučujući uzrok njihovog mjesta i položaja u društvu. Mentalni rad traži veće sposobnosti od fizičkog u daleko većoj mjeri raspoređene među ljudima iz viših nemanuelnih slojeva društva (u što su eugeničari bili uvjereni i statistički nastojali dokazati!).

Glavne statističke inovacije Francisa Galtona: regresija i korelacija izlaze iz njegovog eugeničkog istraživanja usmjerenog na poboljšanje rase. Zanimalo ga je predviđanje nasljeđivanja karakteristika potomstva od roditelja (konkretno je istraživao nasljeđivanje visine). Pomoću regresije (1866) on je izrazio »zakonitost«: ako je otac imao visinu X metara iznad prosjeka tada će njegov sin imati visinu bX iznad prosjeka (pri čemu je b konstanta koja se može dobiti iz empirijskih podataka (»koeficijent regresije«). Koncept korelacije razvio je nešto kasnije (1888) u vezi rada na »osobnoj identifikaciji kriminalaca«.

Karl Pearson dalje je razvio Galtonove koncepte regresije i korelacije u cjelovitu teoriju, potkrepljenu matematičkim formulama. Umjesto dviju varijabli kojima je operirao Galton, Pearson generalizira teoriju na bilo koji broj varijabli.

Nisu, dakako, svi britanski statističari u to vrijeme bili motivirani interesom u eugenici, kao npr. Yule (Yulov Q) i Gosset (»Student«, t -test). Da li je onda moguće da se statistička teorija ne bi razvijala u istom pravcu da nije postojao eugenički pokret?

Ako je poznato da su tzv. »teoretičari greške« u ranijem periodu izradili slične matematičke formalizme, ali su ih upotrebljavali i interpretirali potpuno drugačije, odgovor je jasan. Za njih su statističke varijacije bile greška, što treba eliminirati. Za (eugeničara) Galtona varijacija je izvor rasnog napretka. Za Bravaisa i Scholsa statistička ovisnost (vrijednost jedne varijable ovisi o drugoj) bila je smetnja, budući dobro eksperimentalna tehnika treba osigurati neovisna promatranja. Ovisnost pak jedne varijable od druge (visina sina od visine oca) omogućuje eugeničko stajalište. Tako su isti matematički formalizmi shvaćeni i primjenjivani različito, zapravo suprotno, od eugeničara i njihovih prethodnika po statistici.

Značaj testova signifikantnosti

Testovi signifikantnosti svakako su jedna od najpopularnijih tehnika (statističkog) zaključivanja u empirijskim istraživanjima (barem kod nas).

Na osnovu teorije vjerojatnoće u ovom su stoljeću matematički formalizirana pravila **statističkog** zaključivanja iz malih uzoraka. Da li je onda uopće umjesno postavljati pitanje validnosti generalizacija koja se izvode na osnovu testova signifikantnosti – kao što to čine Liz Atkins i David Jarett.¹⁰

Signifikantnost razlika u nekom obilježju između dvije grupe ispitanika u nekom uzorku (npr. odgovori radnika pokazuju signifikantno veću sklonost autoritarizmu nego odgovori ljudi iz srednjih slojeva) stvarno znači samo **indikaciju** postojanja razlike u promatranom obilježju unutar populacije iz koje je uzet uzorak. Pogledajmo, međutim, »izvještaje« empirijskih istraživanja. Teško je naći neko u kome **statistička signifikantnost** nije **indikativno** podvučena, istaknuta, prikazana kao vrijednost po sebi, već kao otkriće, koje opravdava uložena sredstva i trud, kao znanstvenu činjenicu, kao sam čin znanosti (empirijske). Statistička signifikantnost pokazuje se i doživljava, ne samo od široke publike, kao znanstvena i društvena značajnost.

Testovi signifikantnosti postali su toliko značajni za empirijske socijalne znanosti jer njihovo matematičko izvođenje daje prividnu garanciju njihovoj strogoj znanstvenosti, egzaktnosti, objektivnosti. Matematičke formalizacije uopće u društvenim (empirijskim) istraživanjima pokazale su svoju utilitarnost, ispod dimne zavjese hladnih brojeva i formula; pokazale su se kao moćno ideološko sredstvo neutralizacije kritičkog duha. U ovom slučaju one odvrćaju od postavljanja pitanja o prirodi, karakteru egzaktnosti, značajnosti testova signifikantnosti.

Uopće se može primjetiti da se empirijska (kvantitativna) istraživanja čovjeka i njegova svijeta ograničavaju na prikazivanje numeričkih varijacija, varijacija (nekog obilježja) u numeričkim oblicima – čime se pažnja fiksira na predstavljene varijacije, njihove (i pristupom zadane) unutrašnje odnose. Pitanje evaluacije (procjenjivanja samog polazišta (koncepta) istraživanja, te »prirode« (način operacionalizacije) varijabli – je potisnuto, i može se pojaviti samo kao ekstrinzenčno (izvanjsko) samom istraživanju.

Spoznaja »razlika«, zapravo društvenih problema iz svakodnevnog iskustva djelatnih ljudi (društvenih aktera) izgubila je svoj društveni dignitet, upravo zato što nema dignitet znanstvenosti, egzaktnosti, objektivnosti, signifikantnosti – iako ta spoznaja stvarno može biti **društveno značajnija** i posebno **klasno značajnija** sa stanovišta historijski konkretnih društvenih aktera.

Fetišizacija i mitomanija znanstvene (empirijske) spoznaje, kao jedino relevantne (društveno) i dostojne suvremenog čovjeka – razorno i umrtvljujuće djeluje na samoaktivnost »običnih ljudi«, na (socijalnu) inicijativu i osvješćenje radničke klase. Logika reprodukcije kapitala u materijalnoj sferi društva (proizvodnji), gdje je kapital u procesu svoje reprodukcije odvojio duhovnu snagu proizvođača od samih proizvoda i time okosnicu proizvodnje premjestio sa radnika (njegove vještine i znanja) na mašineriju i tehnologiju – prenosi se sad na cjelokupnu društvenu reprodukciju. Spoznaja čovjeka i njegova svijeta, njegove vlastite (samo)aktivnosti, kao znanstvena spoznaja, odvaja se od njega i suprostavlja mu se (njegovoj osjetilnoj, da ne kažem osjećajnoj, iracionalnoj spoznaji). Tako, dok mu s jedne strane izgleda da je u političkim borbama konačno izborio dig-

nitet (ravnopravnog) građana (u građanskom društvu) – radnik eto, kroz duhovnu, ideološku (znanstvenu) reprodukciju društva posredovanu kapitalom (kapital odnosom) gubi dignitet racionalnog bića, sposobnog da samostalno (autonomno) misli i djeluje u tom »složenom« svijetu.

Vratimo se iz ove digresije koja se odnosi na cjelinu ove rasprave – testovima značajnosti.

Iako u principu test značajnosti može biti primjenjen na bilo koji model distribucije obilježja, ipak se standardno primjenjuje na tzv. normalnu distribuciju i logika »normalne« distribucije ljudskih karakteristika bila je nerazdvojna od razvoja koncepta signifikantnosti. Normalna distribucija prenesena je u društvena istraživanja iz astronomije, gdje je početkom XIX st. »zakon greške« u astronomskoj observaciji (osciliranje vrijednosti pojedinih opažanja oko »prave vrijednosti« pojave koju se opažalo) – objašnjen normalnom distribucijom.

Belgijski astronom Adolphe Quetelet, koji se počeo baviti društvenim problemima zabrinut socijalnim pokretima u Evropi 1830-tih, primjenio je ovu teoriju na ljudske karakteristike u direktnoj analogiji sa »pravom vrijednošću« u astronomskoj observaciji. On je pretpostavio L'Homme Moyen, tipičnog ili prosječnog čovjeka kojemu (tobože) priroda neprestano teži. Tada se varijacije ljudskih karakteristika mogu objasniti kao greške pretpostavljenog cilja prirode. I opet po analogiji sa centrom gravitacije fizičkog tijela, homme moyen bio bi prosjek (sredina) oko koje socijalni elementi osciliraju. Tako je – ističu L. Atkins i D. Jarrett – nadeno objašnjenje (čit. opravdanje) za redukciju proučavanja varijeteta među ljudima na proučavanje prosjeka, koji je tipičan za cijelu grupu ili populaciju ljudi.

Još je, međutim, engleski astronom Sir John Herschel, koji je u statistici vidio pretpostavku (temelj) socijalne znanosti, upozorio (1857) da uzroci statističkih pravilnosti nisu automatski evidentni. Test značajnosti ne garantira validnost (teorijske) pretpostavke na kojoj se bazira hipoteza istraživanja. Testovi signifikantnosti ne mogu biti substitucija za analizu i interpretaciju utemeljenu u teoriji koja se kritički odnosi kako prema svom predmetu tako i prema vlastitim metodičkim pretpostavkama i konačno vlastitim rezultatima.

Upravo to što može dati privid objektivnosti i validnosti i istovremeno prikriti nepostojanje ili neadekvatnost pretpostavljenog teorijskog koncepta iz kojeg se nul-hipoteza derivira čini test značajnosti praktičkim i često upotrebljivim sredstvom u empirijskim istraživanjima društva. (Ostavimo po strani prozaičan razlog jednostavnost njegove primjene).

Novi mit – kompjuterizacija istraživanja društva

Dosadašnja rasprava je, nadam se, pokazala da empirijska istraživanja društva prema kvantificirana – nisu po sebi vrijednostno neutralna. No pojavio se novi mit u službi empirijskih istraživanja – kompjuter. Garancija objektivnosti, egzaktnosti, nisu više samo brojevi i matematičke formalizacije, već i kompjuter sam, tehničko sredstvo programirano matematičkim jezikom, te stoga neosjetljivo na ljudsku nesavršenost (u spoznaji) i subjektivnost. Kompjuterizacija empirijskih istraživanja društva pokazuje se (opet) kao po sebi unapređenje empirijskih istraživanja društva u smislu veće egzaktnosti i validnosti, da ne kažem istinitosti. Izgleda kao da se mogućnost čovjeka da sazna kako stvari stoje u njegovu svijetu

konačno pokazala kao nešto izvan čovjeka, upravo kao stvar metode, tehnike, tehnologije. Do znanstvene istine o sebi čovjek, eto, dolazi zaobilazno, tehnički i tehnologijiski, tako da sam prvo postane objekt istraživanja o sebi, reduciran na egzaktno mjerljive, provjerljive, pa time i kontrolive elemente (varijable).

Sastavni je dio mita o kompjuteru jest njegova superproduktivnost. Pred **brojem** podataka koje kompjuteri izbacuju i dužinom »plahta« (print-outs) na kojima su ovi (podaci) izukršteni zamiru pitanja o **porijeklu** »podataka«, o njihovom stvarnom sadržaju i smislu. Kvantifikacija sa kompjuterom kao da je konačno prerasla u novi »kvalitet«, novu metafiziku.

Podimo redom. Ideju programiranog mehaničkog računala izložio je još 1850 Babbage, ali su se uz znanstvene i tehnološke momente morali steći i određeni društveni momenti, pa da kompjuter nađe svoju primjenu. To je bilo za vrijeme II svj. rata u Velikoj Britaniji i SAD-u.

Prvi su kompjuteri imali raznovrsnu upotrebu u prirodnim znanostima i tehnici. Programiranje je do početka 60-tih godina ezoterička umjetnost, koja je pretpostavljale poznavanje binarne aritmetike i kompjuterske tehnike. Razvojem kompjuterskih jezika pristup kompjuteru postao je pristupačniji za šire korisnike. Istovremeno je masovnija proizvodnja pojeftinila kompjutersku tehnologiju. Visokorazvijeni kompjuterski jezici nastali su prvenstveno za određene svrhe: FORTRAM i ALGOL za široke numeričke aplikacije; COBOL za potrebe business-a.

Razvojem visokostrukturiranih jezika smanjuje se nivo potrebnog znanja programera (deprofesionalizacija, rutinizacija). Time je smanjeno njihovo zadovoljstvo poslom i njihov status je opao. Ovo se, naravno, ne odnosi u tolikoj mjeri na naše kompjuterske programere, koji su zbog poplave empirijskih »istraživanja« koje vode i nekompetentni »istraživači« još su uvijek jako traženi kao stručnjaci. Od njih zavisi da se trivijalnost i nekorektnost svakovrsnih ispitivanja (anketa za dobrobit svijeta) prikrije ritualom brojeva i unakrsnim tabeliranjima na nepreglednim i (za nas) skupim kompjuterskim plahnama. Proces rutinizacije kompjuterskog programiranja samo je jedan od aspekata društvene podjele rada koja sve više zahvaća i intelektualne podfunkcije društva.

Kako je idolatrija kompjutera daleko predominatno gledište, ovdje je riječ o **negativnim** aspektima kompjuterizacije društvenih istraživanja,¹¹ a nije riječ o kritici kompjutera kao takvog i njegovim pozitivnim potencijalima kao tehničkog i pomoćnog sredstva u prikupljanju, sistematizaciji, »usklađivanju« i produkciranju informacija.

Jedna od prvih upotreba kompjutera u društvenim znanostima bila je na području psihometrije (testiranje inteligencije) neposredno poslije II svj. rata uglavnom za potrebe armija SAD i Velike Britanije. To je dovelo do brzog razvoja metoda faktorske analize.

Krajem 50-tih kompjutere su počeli koristiti socijalni znanstvenici. Ubrzo se formiraju grupe istraživača koje rade na formaliziranju programskih »paketa« (BMD, ASCOP, SPSS, GLIM idr.) koji omogućuju »ulaz« u kompjuter, utvrđivanje greške i produkciju unakrsnog tabuliranja, te statističke analize.

Sada su empirijska istraživanja za dobar dio empirijskih istraživača postala stvar tehnike, stvar kompjutera, jer se sa vrlo oskudnim znanjem socijalne statistike, bez teorijskog koncepta, bez znanja programiranja – može sastaviti »neka« anketa i uz pomoć uopćenog kompjuterskog programa dobiti fascinirajući broj podataka. Da se istražuje i bude istraživač, potrebno je danas samo biti u poziciji

da se dođe do, ne malih sredstava, za ove velike i male prijevare stoljeća, za ova (dobrim dijelom) kvaziistraživačka prenemaganja, za ove glupijade, koje bi bile tragikomične, kad ne bi bile suviše skupe.

Treba već jednom reći: »Kralj je gol!«, pa da ljudi povjeruju svojim očima, onome što vide: da dobar dio empirijskih istraživanja u nas otkrivaju Ameriku i to »na parče«; da iza njih ne stoji smislen teorijski koncept (koji se onda naknadno konstruira u skladu sa »dobivenim podacima«); da više mistificiraju vlastiti čin nego što otkrivaju svoj predmet; da im je predmet već zadan »posuđivanjem« metodologije i tehnike istraživanja, stoga i ne dopiru do pravog predmeta; da su trivijalna i izbalansirana prema ukusu »naručioca«.

Sve ovo govori ne samo o empirijskim istraživanjima i istraživačima, već i o širem društvenom kontekstu koji omogućuje ovakovu praksu istraživanja. Ukoliko istraživač nije kompetentan i odgovoran da korektno interpretira **statističke analize, koje izbacuje kompjuterski program, ostaju puke matematičke transformacije jedne forme** podataka u drugu (tek, možda matematičku složeniju). Brojne stranice »izvještaja« empirijskih istraživanja, čak i knjige koje se iz toga sastavljaju ispunjene su tabelama i tekstom koji »prevodi« što u njima piše – kako da, dakle, statističke pravilnosti već nešto znanstveno i društveno predstavljaju. (Ove »knjige« mogu se shvatiti i kao izvrnuti pandan »knjigama« sastavljenim od referata i prigodnih govoranija i k tome još uz pomoć »stručnih radnika«, koje već po tome što su knjige pretendiraju da **teorijski** istražuju društvo).

Ispraznost i trivijalnost sadržaja istraživanja, kao i stručna nekompetentnost, nastoji se prikriti korišćenjem svih mogućih statističkih analiza koje neki »programski paket« dopušta. **Broj** statističkih analiza treba zamijeniti nedostatak stvarne analize, **statistička** raznovrsnost stvarnu **šturost** istraživanja. To je, kako primjećuje Mick McLean, posebno ironično, kad se zna da se statistika prvobitno razvijala kao pogodno sredstvo pojednostavljenja i sistematiziranja empirijskih informacija: velika masa brojeva mogla je biti reducirana na nekoliko jednostavnih statistika. A sada nije neobično da podaci dobiveni ispitivanjem 20-tak individua »urode« sa 40 ili 50 stranica kompjuterski proizvedenih »analiza«. Umjesto nekoliko jednostavnih regresija koje su potrebne, sve varijable unakrsno se tabeliraju, daje se faktorska analiza, primjenjuju različite obskurne tehnike skaliranja, analiza varijance, itd., iako, često, ove analize nemaju smisla, kako zbog neadekvatnosti informacija kojima je kompjuter »nahrانjen«, tako i sa stanovišta stvarnog predmeta istraživanja. Nikakav »statistički paket« i nikakva kompjuterska manipulacija podacima ne može eliminirati konceptivne nedostatke i greške u »mjeranju«, niti garantirati smislenost (sadržajnost) i ispravnost dobivenih rezultata.

(EMPIRIJSKO) ISTRAŽIVANJE SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA

Birokracija i istraživanje društva

Poznato je da etatistički socijalizam (uzmimo da za ovu svrhu nije nužno teorijski problematizirati ovaj sklop – etatistički socijalizam – jer bez obzira na kontroverze oko ovih pojmova, jasan je društveno-ekonomski sadržaj na koje se odnose), posebno kao »teški socijalizam« (razdoblje prvobitne socijalističke akumulacije).

lacije) – ne »trpi« (empirijska) istraživanja društva. Tko to i zašto ne trpi pozitivno utvrđivanje činjeničnog stanja stvari?

Birokracija kao nova sila iznad društva, kao novi društveni medijator, historijski je stvarno izrasla iz proturječnosti u koje se društvo zaplelo nakon (političke) socijalističke revolucije u društveno historijski hendikepirajućim uvjetima (društveno ekonomska i kulturna zaostalost za najrazvijenijim kapitalističkim zemljama). Međutim, ona svoj legitimitet ne izvodi iz stvarnosti, jer bi se pokazalo da je i ona stvarno otuđena snaga od radničke klase i društva, već iz ideologije (u smislu izvrnute svijesti). Umjesto radničkog kostima ona uzima proletersku ideologiju (»marksizam«) kao svoju, pretvarajući je u dogmatski sistem, sistem učenja, uzimajući sebi ulogu tumača (čit. učitelja), u pogled na svijet – namjesto kritičkog istraživanja svijeta sa stanovišta mjesta i uloge radničke klase. Njoj ne treba pozitivno istraživanje društva, jer pozitivno stanje stvari ne ide njoj u prilog, ono bi pokazalo da se najamni položaj radničke klase nije izmijenio ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Njoj treba »teorija« (čit. ideologija) koja odgovara njenoj »viziji« postojećeg kao već drugačijeg (ne samo za nju već i za ostale), koja bi racionalizirala (samo) ono novo što nastaje (ili bi trebalo nastajati), dok bi se ostalo što ne odgovara toj viziji moglo proglasiti devijacijom, (pre)ostatom, reziduom.

Osim toga birokracija (za razliku od tehno-kracije) upravlja društvo voluntaristički; ona **predstavlja** opći interes društva i misli (umišlja) da je opći interes njom samom predstavljen. Ona se rukovodi višim ciljevima društva kojima tobože služi, a kojima se stvarno služi, te joj nije potrebno čeprkanje po stvarnosti, sitničarenje. I ona zna da ova stvarnost nije idealna, ali **jest** (!) nužna, etapa, u »izgradnji socijalizma«. Tim manje stvarnost zavređuje pažnju po sebi, već samo kao nužno zlo na putu u komunizam, koji je unaprijed zadan i osiguran i do kojeg se stiže s njom na čelu.

Birokracija proglašava: Cilj je sve! (izvrnuta socijaldemokratska maksima) – jer ona ima »sve« i prije cilja, (pa) i uprkos cilju. Birokracija stvarno ne **insistira** na onome što jest, već upravo na onome što bi trebalo biti. Za koga onda istraživati društvo kad je sve već poznato i zadano »teorijski« (čit. ideološki).

Tako se i danas u »obnovljenom marksizmu«, u »marksizmu« (ponovo) uvedenom u škole, fakultete i uopće u društvo, u idejno-političkom obrazovanju, mogu prepoznati snažni elementi »izvrnute svijesti«, prosvjetiteljstva, dogmatizma – što upućuje da takav »marksizam« nije izraz revolucionarne samodjelatnosti radničke klase, već upravo njene insuficijencije, što rađa svoj kontrapunkt – onesnažene pozicije nekog drugog izvan klase (čit. birokracije). (Ovo su u zadnje vrijeme učestalo konstatira, naravno u drugom kontekstu i na drugi način – u političkim istupima i političkim analizama aktualnog stanja društvenih odnosa).

Tehnokracija i istraživanje društva

Tehnokraciju (koja se u »svjetskom socijalizmu« probija u »vrh društva, uprkos povremenim i privremenim porazima (političkim) i koja u »svjetskom kapitalizmu« već jeste vodeća frakcija buržoazije)¹² – gleda već drugačije na svijet (u socijalizmu). Nju (zasada) prvenstveno zanimaju osnovne ćelije materijalne reprodukcije društva i njihovo povezivanje (u smislu koncentracije sredstava, kapitala). Ona je »historijski domaćin« racionalne, »znanstvene organizacije proiz-

vodnje» i društva. Tu se ona praktički generira i situira kao »organizirano znanje«, kao »ekspertna moć«. »Obični tok stvari« ide njoj u prilog u smislu u kome moderna tehnika i tehnologija ne »trpi« birokratski voluntarizam i tehničku nekompetenciju, i u smislu u kome se još tehnika i tehnologija »razvijaju« kao sredstva kapitala, kao faktori kapitalove proizvodnje.

Vrijednosna pitanja tehnokraciju (tobože) ne zanimaju, jer je uvjerena (a u tome je ideološka funkcija njenih »literarnih« predstavnika koji se prerušavaju i u empirijske istraživače društva, da racionaliziraju ovo uvjerenje) da je njena uloga u »industrijskom društvu« odlučujuća. Ostalo je za nju ideologija, kojoj se lako prilagođava »teorijski« (ideja »menedžerskog samoupravljanja koja se pojavila 60-tih samo je otvoreni izraz ovoga, a ne slučajni fenomen), jer se praktički bez nje ne može.

Empirijska istraživanja samoupravljanja 60-tih – primjer industrijske sociologije

Empirijska istraživanja jugoslavenskog društva i posebno samoupravljanja počela su šezdesetih godina i do početka sedamdesetih potrajao je unekoliko njihov »zlatni vijek«. (Držim da su »suvremenija« istraživanja samoupravljanja više ili manje derivati metodologijskih koncepata i nacрта istraživanja nastalih u to vrijeme).

Uvođenjem radničkog samoupravljanja razdvaja se dotada jedinstvena funkcija upravljanja i rukovođenja u radnoj organizaciji (poduzeću). Naime, u etatiističkom poduzeću upravljanje se poistovjećuje rukovođenjem od strane jednoga – direktora, pa je organizacija proizvodnje (formalno) monistička. Razvojem samoupravljanja formiraju se dvije strukture, koje su normativno izraz jedinstvene organizacije proizvodnje ali su empirijski identificirane kao relativno zasebne: hijerarhijsko-rukovodna i demokratsko samoupravna. Odnos (samo)upravljanja i rukovođenja postaje jedna od centralnih tema brojnih pravnih, ekonomskih, psihologijskih i sociologijskih empirijskih istraživanja.

Ovdje ćemo razmotriti dva ključna »otkrića« industrijske sociologije, što je bilo presudno za konstituiranje jugoslavenske industrijske sociologije. Zanima nas za koga je i zašto industrijska sociologija istraživala samoupravne radne organizacije 60-tih? Ovakovo pitanje je naravno deplasirano ukoliko se radilo naprosto o empirijskim istraživanjima, koja su na znanstveni, objektivni način, vrijednostno neutralnim metodama i tehnikama nastojala utvrditi činjeničko stanje stvari. Treba još napomenuti da se (tadašnja) industrijska sociologija, njena empirijska istraživanja »događaju« u milieu koji je karakteriziran prodorom kapital-odnosa i društvenim usponom tehnokracije. Ali ovo, naravno, **ne mora** imati nikakve veze sa empirijskim istraživanjima.

Prvo je »otkriće« (navodnici zbog toga što je to bilo evidentno iz svakodnevnog neposrednog iskustva radnika i svih zaposlenih): samoupravna radna organizacija je dualistička. Jedan od naših najistaknutijih industrijskih sociologa pisao je: »A radna organizacija je dualistička, i to nužno dualistička. Umjesto insistiranja na monističkoj strukturi organizacije treba pokušati razumjeti prirodu socijalne grupe koju nazivamo radni kolektiv . . . s jedne strane imamo tehničku strukturu organizacije, a s druge strane njezinu socijalnu strukturu. Mi ne možemo svesti tehničku strukturu na socijalnu strukturu organizacije (isto kao što ne možemo svesti socijalnu strukturu na tehničku strukturu – tejlorizam je to pokušao, ali je doživio neuspjeh). Mi ne možemo reducirati funkcionalni sistem ponašanja na mikropo-

litički sistem, ukoliko ne želimo da pošaljemo dodavola svaku efikasnost organizacije».

Dualistička struktura radne organizacije nameće se ovdje kao imanentni princip organizacije, a sama Organizacija kao industrijska organizacija koju je kapitalizam stvorio (a ne naprosto tehnologija) se pretpostavlja. Sa radnikovog staništa problem je kako razvijati organizaciju proizvodnje u kome će ova organizacija biti identična društvenoj organizaciji samih proizvođača. Ili kako eminentno klasnu (kapitalovu) funkciju rukovođenja kao potlačivanja živog rada (radnika) transformirati u stručno tehničku podfunkciju udruženog rada.¹³ Postoje svakako i drugi problemi. Čiji?

Prije nego li se vratimo tom drugom problemu zadržimo se još malo na citiranom mjestu. Izlazi da je isključivo »tehnička struktura« funkcionalna, odnosno racionalna, dok socijalna struktura to ne može biti. Ovaj stav koji izgleda samorazumljiv, zapravo je ideološke prirode i vuče porijeklo iz »otkrića« »ljudskog faktora«, što je bio konstitutivni momenat industrijske sociologije kao posebne znanstvene discipline. Mislim na čuvene eksperimente u Hawthorneu koji su slučajno i protivno očekivanjima istraživača »istjerali« na vidjelo znanosti »ljudski« faktor u proizvodnji, odnosno tzv. neformalne grupe. Ovo je »otkriće« dugo zbuđivalo istraživače koji su bili »podešeni« za posve drugu vrstu »rezultata«: da će poboljšanjem fizičkih uvjeta rada rasti produktivnost promatrane grupe radnica i obrnuto. Kad je, međutim, otkriveno da neformalna grupa određuje nivo produktivnosti relativno neovisno, moralo se priznati da se industrijska struktura ne može reducirati na tehničku strukturu, da je radnik (ipak) čovjek, a ne mašina. Da je, međutim, industrijska sociologija konsekvantno priznala radnika čovjekom morala bi teorijski napustiti građansku ravan. Stoga je ona u istom mahu **morala** radnika proglasila **iracionalnim**, jer se, eto, radnik rukovodi logikom čuvstva, za razliku od menadera koji se rukovodi logikom efikasnosti. Radnikovo »ponašanje« jest iracionalno ukoliko se kapitalistička robna proizvodnja **uzima kao racionalna**, i obrnuto.

Ovim sam, nadam se, demonstrirao **moguću određenost** predmeta istraživanja samom metodom istraživanja (kao što i obrnuto predmet određuje metodu). Naravno »posuđeni« modeli istraživanja u novom socijalnom kontekstu daju rezultate koji su unekoliko drugačiji.

Da bi organizacija, odnosno temeljna poduzetnička jedinica mogla uspješno funkcionirati potrebna je prije svega »logička koordinacija subinstitucionalnih ili organizacionih grupa«. A »da bi koordinacija aktivnosti bila stvarno efikasna, potrebno je usklađivati odnose između organizacionih jedinica i društvenih grupa.« U tome je smisao **socijalne integracije**, vezivanje svih organizacionih i društvenih grupa uz zajedničke ciljeve poduzetničke jedinice. »A socijalna integracija se sigurno ne može postići bez razvoja samoupravljanja u ovom ili onom stupnju«.

Samoupravljanje se tako pojavljuje kao pitanja socijalne integracije **u funkciji** logičke (sic) koordinacije.

Drugo »otkriće« odnosi se na distribuciju moći ili utjecaja u radnim organizacijama. »Otkriveno« je da radnici imaju više formalnih ovlašćenja nego li realne moći, i obrnuto da je moć menadera stvarno veća od formalnih ovlašćenja. To dovodi do **nekonzistentnosti** organizacije. »Riješenje« (za koga?!) je nađeno u tome da se ove »škare« između formalnih ovlašćenja (vlasti) i realne moći zatvore polazeći od realne moći, tako da se menaderima daju šira ovlašćenja. (U vezi ovo-

ga upućujem i na kontroverze oko amandmana XV). Komentar, nadam se, više nije potreban.

Istraživanje društva i radnička klasa

Radničku klasu ne može zadovoljiti predstava o tome što bi trebalo biti ili što će biti (o tome da to nije baš izvjesno uči je dosadašnje iskustvo), kao ni **utvrđivanje** postojećeg kao postojećeg. Ona može biti istorijski samodjelatna tek kroz kritičko sagledavanje postojećeg i svoga položaja u njemu, i otkrivanja stvarnih historijskih mogućnosti i sredstava svoje socijalne emancipacije. Bez revolucionarne teorije nema revolucionarne prakse (Lenjin).

Jednostavno i najkraće rečeno klasno(radnički) orijentirana empirijska istraživanja istražuju stvarne probleme radnika u njihovoj samoupravnoj praksi (kao društveno proturječnoj) i traže puteve unapređenja društvenog položaja i uloge radničke klase, umjesto da se radnici istražuju kao problem za nekoga drugoga.

¹ Ovdje neću ulaziti u distinkciju teorijskog i empirijskog u društvenim istraživanjima. Upozoravam samo da se kolokvijalna, zdravorazumska upotreba ove distinkcije ne bi trebala prihvatiti. Ova distinkcija nije nešto što je samorazumljivo kao što izgleda, a istorijski je nastala onda kad se kvantitativno počinje (oštro) razgraničavati od kvalitativnog, dakle, sa razvojem (građanske) znanosti, sa kvantifikacionizmom. Dobrim dijelom ova distinkcija već implicira empiristički pristup.

Ipak, ovdje će prvenstveno biti riječi o onome što se podrazumijeva pod empirijskim istraživanjem društva, o njegovoj društvenoj (klasnoj) uvjetovanosti.

² Riječ je, kao što sam već napomenuo, prvenstveno u onom dijelu znanstvenog pogona u društvenim naukama koji producira kvantificirane empirijske »nalaze«, o empirijskim istraživanjima društva, koje ćemo nešto dalje subsumirati pod pojam socijalne statistike.

Načelna rasprava o vrijednosnoj neutralnosti odnosno uvjetovanosti traje od Maxa Webera naovamo. Teza o vrijednosnoj neutralnosti odbačena je ne samo u okviru marksističke teorijske provenijencije, već i od strane nemarksističke kritičke teorije (u novije vrijeme to je učinio američki sociolog Alvin Gouldner). U nas je o tome više puta vođena diskusija i pretpostavljam da se može tvrditi da je uglavnom prihvaćeno mišljenje o socijalnoj (i kod nekih klasnoj) uvjetovanosti društvene teorije (empirijskog) istraživanja društva.

Ovo, međutim, ne znači da je stajalište o društvenoj uvjetovanosti doista teorijski promišljeno i konsekvntno provedeno kod većine društvenih »teoretičara« i »istraživača«. Iza tog stava često stoji fraza, vulgarizacija, teorija odraza u novom obliku, bez stvarnog propitivanja polazišta »vlastitog« pristupa. Krajnje simplificirani izraz ovog stava je shvaćanje: nauka u buržoaskom društvu je buržoaska, a nauka u socijalističkom – socijalistička (da ne kažem samoupravna).

Drugi je problem što empirijska, kvantificirana istraživanja (u nas) eksplicitno ili implicitno (uvijek iznova) prikazuju svoje kvantificirane metode i tehnike istraživanja, pa time i svoje rezultate kao upravo znanstvene, što će reći objektivne, zapravo činjenične, (kao činjenice same), pa time i vrijednosno neutralne. Problem je utoliko veći što su metode i tehnike istraživanja, budući »čisto« tehničko, metodološko pitanje, najčešće »posuđene« iz arsenala socijalnih disciplina nastalih i razvijenih u kapitalističkim zemljama. Da bismo mogli (recimo kompetentno) raspravljati društvenu (među)uvjetovanost predmeta i metode istraživanja (empirijskog) trebalo je poći od »prirodnog« ambijenta (građanske) znanosti i posebno metoda i tehnika empirijskog istraživanja društva.

³ Za uspon sociologije vidi, Zigmunt Bauman, Marksistička teorija društva, Rad, Beograd, 1969, a za »operational research« vidi, Jonathan Rosenhead and Colin Thunhurst, Operational Research and Cost Benefit Analysis. Whose Science?, u, Demystifying Social Statistics, edited by John Irvine, Ian Miles and Jeff Evans, Pluto Press, London, 1979. Ova zbirka rasp-rava britanskih radikalnih »statističara« poslužit će kao oslonac većeg dijela ovog teksta.

⁴ Tako npr. E.A. Burt piše o distinkciji između primarnih (mjerljivih) i sekundarnih (nem-ljerljivih) kvaliteta:

»Karakteristike svijeta koji je sada kvalificiran kao sekundaran, nestvaran, bezvrijedan, za kojega se drži da je ovisan o varljivosti osjeta, upravo su one karakteristike koje su najinten-zivnije kod čovjeka /sic/ u svim njegovim aktivnostima osim čiste teorijske, i čak u toj, ako se ne ograniči striktno na matematičku metodu. Bilo je neizbježno da se u ovim okolnostima čovjek pojavljuje izvan realnog svijeta; čovjek je jedva nešto više nego svežanj sekundarnih kvaliteta. (...) Čovjek se počinje pojavljivati po prvi put u historiji misli kao jedan irelevantan spektator i beznačajna posljedica velikog matematičkog sistema koji je substancija realiteta«. Burt, The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science: A Historical and Critical Essay, revised ed., London, Routledge and Kegan Paul, New York, Doubleday Anchor pb., 1955, str. 80.

⁵ Socijalna statistika shvaćena je ovdje u širokom dijapazonu tehničkih i konceptualnih in-strumenata koji služe prikupljanju, obradi, ocjeni i prezentiranju podataka: teorija vjerojat-noće sa različitim modelima distribucije frekvencija; metode i tehnike uzoraka; analitičke me-tode obrade podataka kao što su regresija, testovi signifikantnosti i faktorska analiza; te načini i oblici prezentiranja podataka – unakrsno tabeliranje, histogrami, dijagrami ...

Usp. pojam socijalne statistike u, Demystifying social statistics, str. 1.

⁶ Demystifying ..., str. 4.

⁷ Veliki projekti u državama starog Istoka zahtijevali su izvjesno poznavanje realnih resur-sa društva. Tako se drži da je u Egiptu oko 3000 prije n.e. izvršen popis stanovništva, prije gradnje piramida, a u Bibliji David »broji svoje ljude«. Tu su, zatim, srednjovjekovna davanja feudalnim gospodarima.

⁸ Vidi šire u, Martin Shaw and Ian Miles, The Social Roots of Statistical Knowledge, u, Demystifying ..., str. 27–34.

⁹ Vidi, Donald MacKenzie, Eugenics and The Rise of Mathematical Statistics in Britain, u, Demystifying ..., str. 39–48.

¹⁰ Vidi Liz Atkins and David Jarrett, The Significance of »Significance Tests«, u, Demy-stifying ..., str. 87–107.

¹¹ U ovome slijedimo raspravu Mic McLeana, The Computerisation of Social Research, u, Demystifying ..., str. 257–266.

¹² Vidi, Luka Marković, Klasna borba i koncepcije razvoja, Naprijed, Zagreb, 1978.

¹³ Više o ovome vidi u, M. Mesić, Rukovođenje i organizacija rada, Kulturni radnik, 3/1977.

¹⁴ Vidi, M. Mesić, Moć i samoupravljanje, Marksistička misao, 2/1978.

UDK 303.022

Frane ADAM:

KVALITATIVNA METODOLOGIJA IN AKCIJSKO RAZISKOVANJE V SOCIOLOGIJI

(Kritični priročnik sociološkega raziskovanja)

UREDNIŠKA OPOMBA

V tej številki Časopisa za kritiko znanosti objavljamo prirejeno doktorsko disertacijo Franeta Adama o kvalitativni metodologiji in akcijskemu raziskovanju v sociologiji. Razlog, ki nas je vodil, da smo objavili integralni tekst (prirejene) disertacije je predvsem v tem, da kljub poplavi vsakovrstne »družboslovne« literature in raznovrstnih »priročnikov« Adamov temeljiti obračun z »kvantitativno metodologijo« in njego poskus v kvalitativni metodologiji in akcijskem raziskovanju v sociologiji ni imel možnosti, da bi izšel v knjižni obliki in tako postal dostopen zainteresirani javnosti.

Frankovemu prispevku smo (po njegovem izboru) dodali še nekaj prevodnih tekstov s področja kvalitativne metodologije in akcijskega raziskovanja, dodali pa smo tudi prispevek Milana Mesiča, ki je prispel na uredništvo mimo načrtovane »akcije« o kritiki kvantitativnega raziskovanja in predstavitve »novih« smeri v sociološkem raziskovanju, se pa izvrtno vključuje v ta tematski sklop.

Uredništvo Časopisa s tem odpira razpravo o problemih, kvalitativnega in akcijskega sociološkega raziskovanja še posebej v razmerju do zgodovinsko-materialistične analize in pričakuje nadaljnje prispevke s tega področja.

Pavle Gantar

KAZALO

Pedgovor	134
1. SLEPE PEGE KVANTITATIVNO-EMPIRIČNEGA PRISTOPA ...	136
1.1. Metodološka navzkrižja	136
1.2. Anketna metoda in njena izkrivljanja	141
1.2.1. Efekti instrumenta	142
1.2.2. »Interakcijski efekt«	144
1.2.3. Stališče	150
1.2.4. Vzorčenje in obdelava	152
1.2.5. Metodološka regresija?	153
1.2.6. Možne rešitve	154
2. KVALITATIVNA METODOLOGIJA	155
2.1. Interpretativna paradigma	155
2.1.1. Historiat	155
2.1.2. Interpretativna vs. normativna paradigma	161
2.1.3. Metodološke konsekvence	162
2.2. Institucionalni učinek kvalitativne metodologije	166
2.3. Čikaška šola: Thomas, Znaniecki in Anderson – začetki kvalitativne metodologije	167
2.4. Beckerjeva sekvenčna analiza	171
2.5. Bergerjev koncept tematske zavesti	173
2.6. Terensko raziskovanje oz. opazovanje z udeležbo	181
2.6.1. Vloga raziskovalca	183
2.6.2. Nastajanje teorije	184
2.6.3. Kako narediti dobro terensko raziskavo	186
2.7. Odprti intervju	187
2.8. Skupinski intervju	191
3. AKCIJSKO RAZISKOVANJE	195
3.1. Vprašanje uporabnosti sociološke produkcije	195
3.2. Različne »definicije« akcijskega raziskovanja	201
3.3. Gilli in vprašanje vrednostne nevtralnosti	203
3.4. Akcijsko raziskovanje in skupinska dinamika	210
3.5. Pozicija raziskovalca in vprašanje »deobjektivizacije«	215
3.6. Mesto metode in metodološki pluralizem	219
3.7. Socialna antropologija, akcijsko raziskovanje »tretji svet«	226
3.8. Nevarnosti akcijskega raziskovanja: akcionizem in empiricizem ..	230
3.9. Akcijsko raziskovanje – nova paradigma	232
3.10. Namesto rezimeja: od opazovanja do intervencije (akcije) in socialne spremembe	237
BIBLIOGRAFIJA	240

PREDGOVOR

Strogo vzeto to ni predgovor, marveč za-govor. Nekaj je treba reči o opravljenem delu.

V svoji diplomski nalogi izpred šestih let sem zapisal tudi tole: »Spis je nastajal v dobršni meri v stanju izolacije, pisal sem ga kot privatnik, intelektualno ločen od tistih, ki bi lahko sodelovali v tem 'projektu'. Vzrok za to po mojem ni samo v neadekvatnem in avtoritarnem sistemu univerze – tovarne kadrov, temveč v splošni atmosferi našega življenjskega okolja. Tolikokrat izpričana neodzivnost institucionalne mreže nasproti naporom posameznikov ali skupin v transformaciji, se sooča tu s svojim novim 'kliničnim' primerom. Namesto, da bi bila puritanska ekonomija mišljenja, ki je značilnost sedanjega univerzitetnega študija, nadomeščena z obiljem različnih idej, zamisli, predlogov, projektov, je opaziti zdolgočaseno intelektualistično dejavnost izoliranih 'teoretikov'. Namesto impulzivnega, interdisciplinarnega 'metaseminarja', ki preko posebnih oblik skupinske dinamike izziva našo kreativnost, imaginacijo in nenazadnje odprtost do soljudi, smo soočeni z neko inertno situacijo, ki nas vse, študente in profesorje peha v izolacijo.« Kaj ima resignirani zagovor izpred šestih let opraviti s situacijo tu in zdaj? Nekim analogijam se nikakor ne morem izogniti. Doktorsko disertacijo sem pisal ločen od univerzitetnega okolja, živeč v provinci in kar je še bolj nenavadno za naše prilike: najprej kot nezaposlen, nato kot član delovne (industrijske) organizacije. To življenjsko orientacijo sem si sam izbral in sem tudi kot sociolog od nje ogromno pridobil. Vendar je v tem kontekstu moja disertacija izpadla kot »hobi«, kakor se je izrazila tovarišica z Raziskovalne skupnosti v Ljubljani, kamor sem se obrnil za vsaj minimalno finančno pomoč (od te seveda ni bilo nič).

Po drugi strani pa mi je v zadoščenje to, da je tematika, ki jo razvijam v disertaciji vendarle aktualna in relevantna, saj predstavlja eno izmed metodoloških alternativ aktualnih tudi za sociologijo pri nas. Spet pa ne morem reči, da sem z disertacijo zadovoljen – še v času končne redakcije se mi je zdelo, da bi moral še to in ono pripisati, vnesti še kak citat ali »fusnoto« ali celo »izpiliti« posamezna poglavja...

Kaj je(bil) namen disertacije? V prvi vrsti izdelati **kritični priročnik sociološkega raziskovanja**. Na ta način sem hotel zapolniti izredno deficitarno področje socioloških raziskav pri nas: monografska terenska raziskovanja in aplikativne akcijske raziskave. Upam, da sem za te vrste raziskav oblikoval dobro metodološko bazo.

Sociologija v Jugoslaviji se danes nahaja v težki situaciji. V dobršni meri politično diskvalificirana in difamirana, le stežka najdeva svoj prostor pod soncem. Životari v svojem univerzitetnem getu ali se neskropulozno vdinja apologetskim zahtevam dnevne, politično-ideološke konjunktore. Kljub temu ne gre izgubljati časa za jalova jadikovanja in principierna obtoževanja »sistema«. Del krivde za tako situacijo nosi navsezadnje tudi sociologija sama. Pri tem imam v mislih s strani nekaterih vodilnih »socioloških struktur«, forsirano metodološko enostranost, ki je rezultirala v kopičenju zgolj analitično-deskriptivnih raziskav (antipod tej usmeritvi so »čisti« teoretiki). Čeprav se dandanes nahajamo pred »stabilizacijskimi« restrikcijami, ki bodo brez dvoma zadele tudi znanost in še posebej družboslovje, pa se vedno bolj kaže potreba po sociološki intervenciji. In sicer po taki intervenciji, ki bo tako teoretično osmišljena kot pragmatična v smislu odkrivanja možnih rešitev in predlogov. Koliko sociologov imamo, ki so nezadovoljni s svojim položajem? In koliko problemov, ki bi jih ti sociologi lahko pomagali kritično osmisliti in konkretno reševati!

Skratka ne potrebujemo populistične sociologije (v stilu socialistične ali samoupravne sociologije kot so predlagali nekateri apologetski sociologi), pač pa populistične sociologe – take, ki bi bili pripravljeni voditi z »laiki« participatorna raziskovanja, ki bi rezultirala v socialnih spremembah in transformacijah, čeprav na mikro nivoju.

Izkušnje pa kažejo, da tako politiki, kot odgovorni iz »združenega dela« niso najbolj pripravljeni »pripustiti« sociologov v družbeno sceno. Vendar ne gre obupati. Od povezovanja z tim. družbeno prakso, je bolj kot kdajkoli prej, odvisna usoda sociologije. Te družbene prakse pa se je treba lotiti metodološko in teoretsko premišljeno in dognano. Nikako torej ne plediram za nekakšne hitre terapevtske posege; kolikor se zdi »infinitizimalno«, bi za začetek zadostovale sociološke monografije, ki bi na prizorišču samem dokumentirale centralna družbena protislovja in dogajanja v mikrookviru. In še nekaj: ki bi izpostavile »hermenevtsko« pozicijo sociologa. Od tu do participatornega akcijskega raziskovanja pa ni daleč...

Da ne bo nesporazuma, ne domišljam si, da bi to postala univerzalna sociološka poza, prej eden od paradigmatških obratov. Navsezadnje eden takih, ki ima že svojo legitimiteto in zgodovino.

Leta 1975 je bila inicirana ena prvih akcijskih raziskav, imenovana »kolonija na Rakitni«. Prav v zvezi s tem projektom sem si pridobil prve izkušnje s klinično-terenskim delom. Po drugi strani pa me je spodbijanje sociološke legitimnosti tega projekta, s strani nekaterih sociologov, vzpodbujalo k intenzivnemu študiju kvalitativne metodologije in teorije akcijskega raziskovanja. Moram pa reči, da kljub čedalje večjemu zanimanju, ne samo sociologov, temveč tudi socialnih psihologov in socialnih delavcev, za akcijsko raziskovanje, v naslednjih letih nisem naletel na kakšno večjo institucionalno odzivnost. Z hvaležnostjo se zato spominjam zanimanja, ki ga je za tako delo pokazal prof., dr. Kuvačič Ivan in, ki mi je tudi potem, ko je postal moj mentor pomagal z dragocenimi nasveti in literaturo. Naj na tem mestu še omenim svoje sedanje sodelovanje v raziskovalni nalogi Večnivojska analiza moči v delovnih organizacijah, na Inštitutu za sociologijo v Ljubljani. Nosilec te raziskave dr. Rus Veljko me je s svojimi kritičnimi pripombami in intervencijami usmerjal v problematiko moči ter teorijo organizacij, ki je zelo pomembna za razvijanje optimalnega modela akcijskega raziskovanja.

Upam, da pričujoča doktorska disertacija ne bo končala v zaprašenih predalih, ali ostala nedotaknjena na policah knjižnic.

Marežige pri Kopru, oktober 1980

P. S.

K mislim, napisanim pred več kot letom in pol, moram še nekaj dodati. Za objavo v Časopisu za kritiko znanosti sem posamezne dele teksta predelal, ponekod opravil manjše korekcije in dodal nekaj novih referenc. Delno sem se pri tem opiral na pripombe, ki sem jih dobil s strani komisije za zagovor doktorske disertacije in kolegov, ki so jo prebrali.

Zahvaljujem se redakciji Časopisa in posebej Pavletu Gantarju, da so mi omogočili objavo disertacije in prevodov.

Ljubljana, junij 1982

1. SLEPE PEGE KVANTITATIVNO-EMPIRIČNEGA PRISTOPA

1.1. Metodološka navzkrižja

Zakaj to poglavje? Vzporedno z mojim zanimanjem in ukvarjanjem z akcijskim raziskovanjem in kvalitativnimi metodami sem moral »sociološki skupnosti« znotraj katere sem delal, vedno znova in znova dokazovati teoretsko utemeljenost in praktično (empirično) »efikasnost« nove metodologije. Tega pa nisem počel iz obrambnih pozicij, temveč sem pospešeno zbiral teoretske in empirične argumente, s katerimi sem skušal omajati »tradicionalno« (metodološko) paradigmo na njenem lastnem terenu. Vse, kar sem v tej smeri naredil, je sintetizirano v tem poglavju. Posebno pozornost sem namenil anketni metodi (oziroma strukturiranemu intervjuju), to pa iz preprostega razloga, ker ta metoda oziroma tehnika zbiranja podatkov še dandanes dominira v socioloških (in sploh družboslovnih) raziskavah.

Kot že rečeno, ne bi rad odpiral napačnih »front«, kot da je konflikt kvantitativna versus kvalitativna metodologija najpomembnejši. Hočem le opozoriti, da uvajanje kvalitativne metodologije¹ razkriva različne insuficientnosti in slepe pege pozitivističnega pristopa, znotraj katerega večji del kvantitativne metodologije »parazitira«. ² Kar bi še rad poudaril, je to: gre mi za imanentno kritiko, podprto z argumenti, izvirajočimi iz arzenala empiričnih raziskav kvantitativnega pristopa. Humanistično obarvane floskule o »kvantofreniji«, »scientizmu« itd. so bistveno nezadostne. V tem smislu imajo posebno vrednost kritike, ki so izšle iz analiz kvantitativnih raziskav (tako npr. Berger, 1972 in 1975; Deutscher, 1970; Kavčič, 1978 in 1979; Jezernik, 1971; Meinefeld, 1978).

Moje osnovno izhodišče bi se dalo takole formulirati. Asimetrija med tehnikami zbiranja podatkov in tehnikami obdelave podatkov je nastala samo na račun izrednega (enostranskega) razvoja eksaktnih statistično-matematičnih tehnik obdelave podatkov. Ali drugače povedano: medtem, ko je metodologija zbiranja podatkov (zlasti anketa) ostala skoraj nespremenjena iz časa začetnih poizkusov kvantifikacije in formalizacije celotne raziskovalne procedure, ter kot taka vsebuje najrazličnejše napake in pomanjkljivosti, pa je bilo v metodologiji obdelave vpeljanih mnogo zelo konciznih statistično-matematičnih postopkov (razne oblike multivariantne analize: faktorska analiza, »pattern recognition« in še naprej).

Empirični sociologi so se tako večinoma (zlasti pri nas) usmerili na »obdelavo«, ker so smatrali oziroma še smatrajo vprašanje »zbiranja podatkov« za že re-

¹ V sociološki literaturi ni soglasja o uporabi pojmov metodologija, metoda, tehnika. Izraz kvalitativna metodologija uporabljajo zlasti anglosaksonski avtorji (nemški govore o »kvalitativnem družbenem raziskovanju«). Sam sem prevzel Miličevo (1965) definicijo metodologije kot logično-epistemološko kritiko in refleksijo raziskovalne prakse. Kvalitativna metodologija v moji redakciji pa je ravno kritična refleksija na kvantitativno metodologijo oprtega empiričnega raziskovanja.

² Kvantitativnega pristopa apriori ne enačim z pozitivizmom, čeprav je temu pristopu nekako imanentno to da na družbena dejstva gleda kot na »stvari«, kot od celote (smiselni zvez) izolirane »objektivne« fakte. Bogdanović (1981) v tej zvezi govori o »kvantitativnem formalizmu«, ki skuša brez presežka vse odnose in lastnosti formalizirati oz. zreducirati v numerične entitete (ekstremni Lundbergov formalizem in operacionalizem pa je korigiral že Lazarsfeld z pritegnitvijo kvalitativne analize in iztirjanjem na sistematični integraciji podatkov v teoretski okvir). Nobenega dvoma ni, da je tudi kvalitativno raziskovanje lahko pozitivistično.

šeno nalogo. Menim, da lahko postavimo naslednjo hipotezo. V kolikor bi se resno pristopilo k ponovni proučitvi zbiranja podatkov, bi to imelo učinek na nasprotni strani – do zdaj forsirane tehnike obdelave bi (vsaj za nekaj časa) ostale v drugem planu.

Razpravljati o tehnikah zbiranja podatkov oziroma konkretno o anketi pa ne pomeni imeti pred očmi le operativno tehnične postopke, temveč gre tu za pomembna metodološka vprašanja in odločitve. Pri tem mislim predvsem na tiste usmeritve in raziskovalne projekte, v katerih je eksplicitno ali implicitno prisotna težnja po brezpogojni standardizaciji oziroma formalizaciji (kar je seveda pogoj za korektno primerjalno kvantitativno obdelavo), ki da edina zagotovi objektivnost spoznanj. To pa z drugimi besedami pomeni, da je na delu metodološki monolitizem (več o tem v poglavju o pluralizmu metod), kar pa je univerzalizacija oziroma absolutizacija določene tehnike zbiranja podatkov. S tem v zvezi brez večjih zadržkov lahko postavimo tezo, da so take raziskave zgolj deskriptivno-analitske in eksplanativne. Na tem nivoju pa že zadenemo na obča metodološka in epistemološka vprašanja.

V nadaljevanju bom poskušal ilustrirati in argumentirati svoje pozicije na treh nivojih. Prvič, poskušal bom nanizati (in komentirati) nekaj pripomb in kritik, ki zadevajo samo obče metodološko in teoretsko jedro kvantitativno empirične (raziskovalne) paradigme. Nadalje se bom podrobneje ukvarjal s takozvanimi »izkrivljanji«, ki jih v sebi imanentno nosi (ne-reflektirana) uporaba (zlasti) anketne metode. Kot tretje bom prezentiral nekaj možnih solucij, ki se tičejo adekvatnejše uporabe anketne metode oziroma tehnike.

Kar se tiče prve točke, bo težko podati zaokroženo razmišljanje. Kljub temu bom poskusil. Že oče pozitivizma Comre je v tem, ko je oblikoval sociologijo v podobi socialne fizike, izhajal iz prepričanja o načelno možni metodološki enotnosti vseh znanosti. Paradoksalno pa je pri tem ostro nastopil pri vpeljavi statističnih in matematičnih metod v sociologijo. Njegovi pozitivistični nasledniki ga seveda pri tem niso sledili.

Naravoslovje, oboroženo s čedalje bolj razvitim logično matematičnim aparatom, je dosegalo velik uspeh tako pri eksaktnem in preverljivem (to je na podlagi eksperimentov) formuliranju teorij, kot pri razvijanju tehnike in tehnologije (»znanost kot glavna produktivna sila« že pri Marxu). Družboslovje, ki se ni hotelo sprijazniti s hermeneutsko pozicijo »Geisteswissenschaft-a«, se je hotelo svoje inferjornosti rešiti z imitacijo in izposojanjem instrumentarija iz naravoslovne metodologije. To se je zgodilo na dva načina. Izoblikovali so se standardizirani postopki zbiranja podatkov: anketa oziroma vprašalnik z naprej fiksnim odgovorom, razne skale (Gootman, Thurstone), testi (Binnet itd.). Po drugi strani pa tem postopkom ustrezajoče kvantitativne tehnike obdelave podatkov (od preprostih statističnih izračunov do najnovejših matematičnih postopkov). Tej navidezno le tehnični proceduri pa se je prilagodila celotna znanstvena oziroma raziskovalna aktivnost. Kot »rezultat« nastopi operacionalna definicija, s pomočjo katere je šele možna formalizacija »teorije« – to je tistega, za kar znanosti gre. Znanstveno naj bi bilo tisto, kar se da meriti, to je operacionalizirati in kvantificirati (»inteligentnost je tisto, kar meri inteligenčni test«). Tu naj nakažem le dejstvo, ki bo sicer še obrazloženo v drugih poglavjih, namreč da je operacionalna definicija vzpostavila oziroma sankcionirala primat metode (Adorno, 1971) in sicer tisto pojmovanje metode, ki temelji na napačni transpoziciji naravoslovnih metod (Adorno, 1971). Še bolj določno: ideal naj bi bila eksperimentalna fizika,

vendar v svoji že preseženi fazi razvoja (Ritsert, 1972). Od tu izhaja pojmovanje raziskovalne tehnike kot instrumenta, ki meri svoj »objekt« in na katerem v analogiji senzornim izkustvom izraženim v protokolnih stavkih »odčitamo« karakteristike objekta. Instrument fungira torej kot nevtralen stimulus, ki izziva reakcije in ki jih potem objektivno in sistematično opazujemo, registriramo in merimo. Dejansko naj bi po tem principu delovala anketna procedura in socialno psihološki eksperiment. Naj bi, kajti kot bomo videli, je vse ostalo pri pobožni želji eksaktnih in po vzoru naravoslovja mislečih družboslovcev.

Seveda pa ima ta »imperializem« (čim bolj standardizirane) metode posledice, ki se tičejo samo teoretske zastavitve – iz raziskovanja so izločeni tisti pojmi in izseki družbene realitete, ki niso »primerni« za operacionalizacijo (od tod parazitiranje družboslovja na merjenju »stališč«).

Po drugi strani pa so do sedaj številni sociologi dokaj argumentirano pokazali na nevzdržnost imitacije naravoslovne raziskovalne in logično-metodološke procedure v sociologiji in družboslovju. Začenši s sporom med »historiki in pozitivisti«, ki ga je inauguriralo neokantovstvo oziroma Dilthey, pa prek Webra in njegove metodologije »razumevanja« (verstehende Soziologie), pa do A. Shutza in sodobnih neofenomenoloških smeri (etnometodologija, simbolni interakcionizem) pa do najnovejših (neo)marksističnih kritik (Habermas, Moser, H. Berger) in še drugih, postajajo vedno bolj evidentne napake in enostranosti klasičnega empiričnega družboslovnega raziskovanja.

Na tem mestu bi skušal osvetliti le najšibkejše člene v verigi družboslovne in raziskovalne metodologije. H. Moser (1975) je svojo kritično argumentacijo usmeril na tri glavne metodološke postulate: objektivnost, reliabilnost, validnost. Princip objektivnosti pomeni, da različni raziskovalci pri ponovitvi raziskave na istem objektu pridejo do istih rezultatov. Da pa bi to bilo mogoče, mora biti interakcija med raziskovalci in objektom zreducirana na minimum. Potrebna je distanca, ki naj bi odstranila možno vplivanje objekta na raziskovalca in obratno. Toda tako postavljeno in izvajano načelo objektivnosti se Moserju pokaže nezanesljivo iz več razlogov. Glavni je ta, da ima že oznaka določene življenjske situacije za raziskovalno (eksperimentalno) določen pomen za vse udeležence in vpliva na njihovo obnašanje. Skratka, gre za ustvarjanje neke umetne in nerealne situacije, saj ni mogoče nekomunicirati (Watzlawick, 1972). O reliabilnosti je rečeno tole: Test za preizkušanje točnosti in stabilnosti merskega instrumenta je tako kot instrument sestavljen iz jezikovnih izrazov (in ni tehnični aparat kot v naravoslovju). Od razumevanja in interpretacije v instrumentu vsebovanih oziroma uporabljenih pojmov je odvisno, kakšen bo rezultat.

Na osnovi tega uvida Moser sklepa, da zaupanje v današnje postopke za ugotavljanje reliabilnosti ni na mestu. O validnosti pa spet ni mogoče razpravljati, ne da bi analizirali teoretske okvire, znotraj katerih problem sploh postane relevanten. Preizkušanje validnosti temelji v glavnem na korelacijsko statističnih metodah, ki ne dopuščajo kavzalno-temporalnih razlag. Ker se dostikrat pojavijo navidezne korelacije, je potrditev validnosti le formalno logična.

Če še malo bolj natančno postavimo pod lupo vprašanje validnosti in reliabilnosti, se pokažejo še druge »nedorečenosti«. Ko se sprašujemo o validnosti, gre za to, ali smo res merili tisto, kar smo se namenili meriti. Od več vrst testiranja validnosti se največkrat uporablja tako imenovana »Construct validity« (Berger, 1972). Ta oblika merjenja validnosti se zlasti uporablja v primeru, če se proučevanega teoretskega pojma ne da oziroma ne more do kraja oz. ustrezno opera-

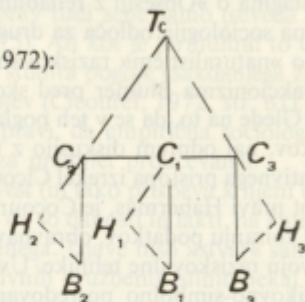
cionalizirati in zaradi tega ni možna direktna verifikacija oziroma testiranje indikatorjev. Večina družboslovnih pojmov pa je seveda takšnih, da ne dovoljuje striktno operacionalizacije. Kljub temu, da ne obstaja en sam veljaven postopek validiranja, pa je njihova logična formula istovetna. Teoretski konstrukt je umeščen v teoretsko mrežo in je z drugimi pojmi logično kavzalno povezan. Na tak način dopolnjena ali izvedena teorija mora biti sposobna dati prognozo opazovalne variable oziroma predmeta. Če naj postopek opazovanja oziroma merjenja dejansko meri tisto, kar smo se namerili meriti, morajo biti izvedene prognoze pravilne. Se pravi, da je teoretski konstrukt pojasnjen s teorijo, katere del je sam. Z drugimi besedami: rezultat merjenja se konfrontira s teoretskim znanjem raziskovalca o odnosu merjenja objekta do drugih variabl. V kolikor gredo rezultati merjenja v kontekst splošne in z drugimi postopki potrjene teorije, govorimo o uspešni validaciji.

Shematično se da to takole prikazati (Berger, 1972):

$C_{1,2,3}$ = pojmovni konstrukt teorije T_c

$B_{1,2,3}$ = postopki za merjenje $C_{1,2,3}$

$H_{1,2,3}$ = hipoteze o odnosu B-C

Preveriti je treba $H_1 - B_1$). C_1 stoji znotraj teorije T_c v kavzalnem odnosu z variablami C_2 in C_3 . Hipotezi H_2 in H_3 povezujeta ti variabli z B_2 in B_3 . Da bi stvar poenostavili, si lahko predstavljamo vse te kavzalne odnose kot medsebojne implikacije. H_1 se da preveriti, če B_1 korelira z B_2 in B_3 . Če je rezultat testa pozitiven, sledi iz H_2 in H_3 ter T_c veljavnost H_1 , pri negativnem testu pa neveljavnost H_1 . Glavni problem pa je tu odsotnost postopka operacionalizacije oziroma nedoločeno korespondenčnih pravil med konstruktom in postopkom za merjenje. Ilustrativen je naslednji primer. Dogmatsko skalo preverimo s teoretsko povezavo z »avtoritarnostjo«, pri čemer pa se za merjenje le-te uporablja »fašistično« skalo. Ta test validnosti temelji na stavku: »avtoritarnost korelira z rezultati na F-skali«. Tako za vprašljivo D-skalo kot za F-skalo mora biti izvršena konstrukcijska validnost. Ker manjkajo direktni kriteriji operacionalizacije za avtoritarizem, je treba testirati še druge variable, npr. etnocentrizem. Operacionalizacija nadaljnjih konstruktov je tako nezanesljiva kot validnost izhodišča variable oziroma teorije. Ta regresum ad infinitum ustavi odločitev raziskovalca, ki se pač slej ali prej zadovolji s tem, da je pojav X docela pojasnjen s teorijo Y, čeprav sama teorija ni docela empirično dokazana. Kot ugotavlja Berger (1972), ta odločitev ni rezultat empirične dokazljivosti, temveč jo določajo socialne norme znanstvenega predrazumevanja ali družbeno določeno predrazumevanje. To pa z drugimi besedami pomeni, da se znanstveno raziskovanje vedno dogaja na ozadju neke socialne, politično ideološke konstelacije, in da je raziskovalec oziroma znanstvenik, hočeš nočeš tisti, ki je v svojem početju bistveno determiniran (vsaj v zadnji konsekvenci) s socialno pogojenim predrazumevanjem, ki ga že od zmeraj (tako kot »laiki«) nosi v sebi. Vprašanje je seveda samo, ali to socialno vpetost teoretsko izpostavi, ali pa je (v maniri pozitivistično empiričnih šol) zamolči.

Pri preizkusu reliabilnosti mora instrument pri polovici merjenja dati enake rezultate (točnost in stabilnost instrumenta). Zahtevi po strogi intersubjektivnosti odgovarja v družboslovju standardizirana oblika zbiranja podatkov. Reliabilno je torej strogo intersubjektivno spoznanje.

Dilema, ki pa že prerašča v absurd, pa je tale: visoka reliabilnost ali nizka validnost.³ Zlasti izstopa ta dilema pri opazovanju z udeležbo in intervjuju. Vsak poskus poboljšanja reliabilnosti (beri: standardizacije instrumenta) je plačan z nizko validnostjo podatkov ali drugače: z redukcijo kompleksnosti in difuznosti opazovanega (merjenega) polja, kar se doseže s standardizacijo instrumenta, lahko zajamemo le podatke, ki se nanašajo na manjši del močno institucionaliziranih socialnih odnosov oziroma rutinskega obnašanja. Kot bomo v nadaljevanju še videli, se je družboslovje odločilo za reliabilnost. Od tod tudi Deutscherjeva (1970) sintagma o »Obsesiji z reliabilnostjo«. Po drugi strani pa se alternativna ali kritična sociologija odloča za drugo varianto – kot bi hotela slediti predstavi, ki jo je o »naturalistični« raziskovalni strategiji oblikoval utemeljitelj simbolnega interakcionizma Blumer pred skoraj tremi desetletji.

Glede na to, da se v teh poglavjih osredotočam na problematiko zbiranja podatkov, naj odprem diskusijo z načelnimi pripombami, ki jih je na račun kvantitativnega pristopa izrekel Cicourel (1972), ki jih je povzel tudi Habermas (1971). Kot pravi Habermas, je Cocourelova zasluga v tem, da je težave, ki se pojavljajo pri zbiranju podatkov, obravnaval na spoznavno teoretskem nivoju in ne zgolj na nivoju raziskovalne tehnike. Uvidel je nujnost teorije, ki bi eksplicirala strukture jezikovno-simbolno posredovanega življenjskega sveta v vsakdanjih situacijah. Brez rekurza na predrazumevanje socialnega sveta niti ne moremo vedeti, kaj pravzaprav merimo z merskimi instrumenti. Zato je potrebna refleksija transcendentnega okvira komunikativnega izkustva, znotraj katerega se podatki nanašajo na teoretske pojme. Cicourelov namen je zgraditev takega referenčnega sistema, ki bi z zapopadanjem struktur vsakdanjega življenja določal preobrazbo komunikativnih izkustev v merljive podatke. Raziskovalec ne more namreč nikdar čisto izstopiti iz vloge komunicirajočega soigralca. Ali kot pravi Schutz: »Dejstva, podatki in dogodki, s katerimi ima opraviti naravoslovec, so samo dejstva, podatki in dogodki znotraj njegovega opazovanega polja, to polje nima nobenega 'pomena' za molekule, atome in elektrone v njem. Toda dejstva, podatki in dogodki pred družboslovcem so čisto drugače strukturirani. Socialni svet kot družboslovčevo opazovalno polje ni v bistvu nestrukturirano. Ima posebno strukturo, ki je pomensko relevantna za človeška bitja, ki živijo, mislijo in delujejo v njem. Le-ti predselekcionirajo in predinterpretirajo ta svet s serijo zdravorazumskih konstruktor realnosti vsakdanjega življenja... Mišljeni objekti, ki jih konstruirajo družboslovci, se nanašajo in so osnovani na mišljenih objektih, ki jih z zdravorazumskih mišljenjem konstruira človek, ki živi svoje vsakdanje življenje med so ljudmi. Torej konstrukti, ki jih uporablja družboslovec, so tako rekoč konstrukti druge stopnje, namreč konstrukti konstruktorov, ki jih izdelujejo akterji socialne scene in katerih obnašanje znanstvenik prikazuje in ga skuša pojasniti v povezavi s proceduralnimi pravili svoje znanosti.« (Schutz, cit. po Habermas, 1971, str. 208).

³ Konstatcija Friedrichsa (1973: 101) o tem, da veljavnost predpostavlja zanesljivost, je napačna. Deutscher (1970) pravi, da je vsaka matematična formula, ki izraža validnost kot direktno funkcijo reliabilnosti in obratno, nepravilna.

Izhajajoč iz teh ugotovitev ni čudno, da Cicourel piše o »predčasni matematizaciji« družboslovja, kajti kvantitativni postopki so tuji tako socialnemu svetu, ki ga sociologi proučujejo kot pojmovnim generalizacijam. To pomeni, da sociologija ne razpolaga z nobeno »protofiziko«, se pravi teorijo, ki bi omogočala korespondenco med izkustveno bazo (podatki) in analitičnim okvirom. (Vprašljiva pa je, koliko je realna Cicourelova namera, da bi z nekakšno »teorijo kulture« prišel do »protofizike« v sociologiji). Program, ki ga je načrtal Schutz, je Cicourel povzel po zahtevi o izdelavi tipologije socialnih interakcij v vsakdanjem življenju oziroma teorije socialnih tipov, kar bi šele nudilo bazo za (morebitno) kvantifikacijo in po drugi strani za prevlado zdravorazumskega rezoniranja sociologov.

Zdajšnje početje empiričnih sociologov je kajpada ujeto v zdravorazumske mreže. »Srečna ironija« sociologije je v tem, da izhajajoč iz postavke, da proučuje socialno organizirane praktike, proučuje pravzaprav tudi sebe samo (seveda ne da bi se tega zavedala) kot pravi Silvermann (1975). Ali kot je formuliral to Cicourel rekoč, da je sociolog v posebni poziciji, ko študira pogoje vsakdanjega življenja, toda njegovi podatki so produkti teh pogojev (Cicourel, 1972, str. 61). V tej zvezi lahko navežemo na Adorna (1974), ki pravi, da empirična sociologija hipostazira tisto, kar bi bilo šele treba narediti za predmet proučevanja.

Poustvarjena metoda postulira postvarjeno zavest (in tako prispeva k njeni utrditvi). Sekundarno se prikazuje kot primarno, ko da so danosti in fakti, na katere merijo metode, nekaj poslednjega in ne že pogojenega. Izjave niso »stvar« sama, temveč so že nekaj postvarelega, torej od objektivnih družbenih silnic nekaj že izoblikovanega.

Ni odveč še enkrat navesti Cicourela, ko opozarja sociologe, da svet opazovanih dejstev ni preprosto »zunaj njih«, tako da bi ga lahko z distance merili z znanstvenimi metodami. Aktualna zgodovinska konstelacija in ideologija dane epohe namreč v bistveni meri določata to »kaj je zunaj«, pa tudi način, kako so objekti in dogodki percipirani, ocenjeni, opisani in zmerjeni. (Cicourel, 1972, str. 67).

Upam, da sem s tem »uvodom« napravil dobro predpripravo oziroma zadovoljil referenčni okvir za razpravljanje o »metodologiji izkrivljanj«, ki so »posledica« aplikacije standardiziranih raziskovalnih metod, posebno anketne metode.

1.2. Anketna metoda in njena »izkrivljanja«

Po mojem mnenju bi se dalo zgoraj omenjena izkrivljanja (napake) klasificirati kot posledico: 1. efekta instrumenta 2. interakcije raziskovalec – objekt; 3. individualiziranega koncepta stališča; 4. (neprimernega) vzorčenja in obdelave.

Anketni postopek oziroma vprašalnik z naprej fiksnimi odgovori je še zmeraj prevladujoča metoda zbiranja podatkov. Pri nas smo celo tako daleč (oziroma smo bili vsaj do nedavno), da je pomenilo »delati raziskavo« isto kot »delati anketo«.

Na vprašanje, kakšne metode uporabljajo v raziskavah, je 152 ameriških sociologov odgovorilo tako (Sztompka, 1974);

– sondaža z intervjujem na podlagi vprašalnika	81
– sondaža z anketo, ki jo izpolni respondent	56
– opazovanje z udeležbo	48
– sociometrični testi	31

- eksperiment 25
 - projektivne metode 18
- Prvi dve metodi lahko uvrstimo v anketo, torej dobimo številko 137.

1.2.1. Efekti instrumenta

Tu gre seveda za proučevanje oziroma ugotavljanje artefaktov oziroma »nus-produktov« uporabljane instrumenta, v našem primeru ankete oziroma vprašalnika. Kot vemo, je v tako zvanih reaktivnih metodah podatek reakcija anketiranca (»objekta raziskave«) na stimulus (vprašanje) anketarja. Dogaja pa se (kot so pokazala empirična preverjanja), da stimulus oziroma instrument tako vpliva na anketirane, da je plod njihovih reakcij podatek, ki ni objektiven, to je tak, ki ne odgovarja pravemu anketirančevemu stališču, ki bi sicer prišel do izraza, če bi bil instrument reliabilnejši (to je bolj konsistenten, stabilen in nedvoumen). Skratka, če bi bil instrument nevtralno orodje, s katerim se pride do dejanskih podatkov.

Eden od avtorjev (Blinkert, 1979) je s popolnoma legitimno variacijo instrumenta, prišel do različnih rezultatov. Vprašalnik je modificiral na tri načine (tako, da je imel A in B vprašalnik):

- zaprto vprašanje je spremenil v odprto
- spremenil je vrstni red modalitet
- spremenil je kontekst vprašanj oziroma predvprašanje, ki je predhodilo modalitetam (in ki je impliciralo pozitivno ali negativno sodbo).

Rezultati so pokazali, da so bili na variaciji instrumenta neprimerno bolj rezistentni respondenti z višjo izobrazbo, in da je po drugi strani upravičena domneva, da bi bile razlike manjše, če bi šlo za vprašanja, ki bi se nanašala na fakte in ne na mnenja ali stališča oziroma, ko bi bila le-ta relevantna za vse respondente.

V zvezi s temi ugotovitvami avtor sugerira, da je anketa neustrezna v situacijah, ko:

- gre za raziskovanje mnenj ali stališč, za katere se domneva, da imajo zelo majhen ali skoraj nikakšen pomen za vsakdanje življenje in samorazumevanje
 - se hoče taka mnenja zbrati z reprezentativnim vzorcem in jih posplošiti na celotno populacijo
 - se domneva, da v nekaterih skupinah neodvisne variable (status, izobrazba) vplivajo na jakost instrumentalnih efektov
- Uporaba ankete je torej kot smiselna,
- ko gre za proučitev dejstev oziroma stališč, do katerih ima respondent že od prej neki odnos
 - če ne gre za generalizacije oziroma posplošitve, temveč za primerjavo med različnimi skupinami
 - proučevane skupine morajo biti sestavljene tako, da se med seboj ne razlikujejo preveč, kar se tiče izobrazbe in socialnega statusa.

S tem je seveda precej zožen maneverski prostor za uporabo anket oziroma vprašalnikov, ima pa tudi pomembne implikacije, ki se tičejo tako interakcije anketar – anketiranec, kot tudi teoretskih premis, na katerih je zgrajena anketna metoda in ne nazadnje tudi problema reprezentativnega vzorca.

Če naj ostanemo pri prvotno zastavljeni problematiki »efektov instrumenta«, moramo omeniti tudi izredno važnost načina formulacije vprašanj oziroma modalitet, njih pomensko strukturo, ponavljanje vprašanj, predolgo anketo oziroma preveč vprašanj, kar vse vpliva na končni rezultat oziroma več ali manj deformira pričakovane cilje (t. j. reliabilnost, validnost in objektivnost podatkov). Tudi, če se postavimo na stališče zagovornika kvantitativnega oziroma anketnega pristopa, ne moremo mimo ugotovitve, da navedeni latentni izvori »anketarskih napak« še naprej persistirajo v mnogih raziskavah, in kot bomo videli pozneje, celo naraščajo, tako da se zdi, da so novejšje raziskave manj metodološko korektne kot tiste v prvem obdobju.

En tak primer so tako zvana »double barrel« vprašanja, to so vprašanja ali modalitete, ki v sebi združujejo dvojje (pomensko nekonsistentnih) podvprašanj ali submodalitet, ki jih je eden od naših sociologov odkril v javnomnenjski raziskavi⁴ (Jezernik, 1970).

Sam sem imel kot anketar v raziskavi »Slovenskega javnega mnenja« (1978) priliko iz »prve roke« ugotavljati pomanjkljivo formulacijo vprašanj in druge efekte instrumenta, ki so gotovo negativno vplivali na končen rezultat.

Tako je bilo več vprašanj oziroma modalitet sugestivnih. Npr.: »Krvodajalstvo je pomembno človeško dejanje, ali bi tudi vi dali kri?« Potem modaliteta: »Ali bi nam lahko zaupali, če ste verni«, ki sugerira, da je vernost nekaj, kar je treba skrivati (in se to skrivnost komu lahko le zaupa). Dejansko sem dobil (prav tako tudi druge anketarke) presenetljivo majhno število tistih, ki so mi to »zaupali«. Nadalje so bila postavljena pedagoška (izpitna) vprašanja: »Ali veste, kaj pomeni, da je SZDL frontna organizacija?«, kar je pri tistih (in tudi pri anketarju), ki niso vedeli odgovora, izzvalo nelagodje, kar je vplivalo tudi na odgovore pri drugih vprašanjih (često so komentirali: »veste, ne vem, če sem prav odgovoril-a; kar vi povejte, če je moj odgovor pravšnji itd.) in seveda na celoten potek anketiranja. O podobni sugestivni moči modalitet sporoča tudi anketar – sicer sedaj študent psihologije, – ko je sodeloval pri anketi: »Problem razvoja Slovenije l. 1975 v organizaciji Inštituta za sociologijo (Osojnik, 1975). Omenjeni anketar je sicer anketiral v ruralnem področju Prekmurja. Tu se je tudi pokazala vsa absurdnost in iluzornost »reprezentativnega vzorca«. Glede na dejstvo, da je v tem okolišju večina kmetov in ostarelih ljudi, ki so manj izobraženi in je njihova »konstrukcija socialnega sveta« precej različna od tistih, ki so anketo naredili, je prišlo prav do komičnih zapletljajev.

Lep primer je bilo vprašanje: kaj najbolj onesnažuje vaše okolje in odgovor: vaše gosi. Seveda to ni bil osamljen slučaj. Ravno vprašanje jezika oziroma sematičnih struktur je bilo izpostavljeno v vsej svoji ostrini. Takole je anketar napisal: »Pod tem (jezikom op. A. F.) mislim tako formulacijo določenih vprašanj v anketi, ki so izrazito mestna oziroma strokovno sestavljena in tako že sama po sebi nerazumljiva, preprostejšim in laikom, kot tudi na konstrukcijo stavkov, ki je v večini primerov zelo komplicirana, preširoka in prezapletena (vprašanja o

⁴ Ta vrsta napake je značilna za zaprta vprašanja oziroma za vnaprej fiksirane odgovore. Primer: »Vera in povezanost s cerkvijo sta tudi za današnjega človeka potrebni«. Kateri odgovor naj obkroži respondent, ki misli, da je vera potrebna, cerkev pa ne, ali obratno? Sicer se bo tisti, ki misli, da je vera še potrebna, cerkev pa ne, lahko odločil za predhodno modaliteto: »človeku danes zadoščajo osebna verska prepričanja, medtem ko mu cerkev ni več potrebna«, toda, kaj naj obkroži tisti, ki misli, da je cerkev še potrebna iz kakršnegakoli razloga, vera pa ne? (Jezernik, 1970)

razvitih in nerazvitih področjih še posebno), prav tako pa tudi na razliko v dialektih, ki sta si (ljubljansko in prekmursko) zelo različna.«

Velike težave so bile pri razumevanju določenih pojmov (zlasti ekonomskih), ki jih je moral anketar dodatno razlagati, pa pravi: »da jih nisem mogel razložiti niti pozneje, ko sem se že precej navadil na njihov dialekt.«

Ugotovitve, do katerih je prišel naš anketar, so torej v skladu s tistim, kar smo zvedeli od Blinkerta: vsi respondenti nimajo enakega odnosa do »objektov« ali njih lastnosti, po katerih sprašuje anketar (problematičnost »stališč«), formulacija in zaporedje vprašanj vpliva na odgovore; posploševanje odgovorov (podatkov) v smislu reprezentativnega vzorca je nekorektno. Še druge elemente izkrivljanj bomo obravnavali v naslednjih poglavjih.

Kar si je treba zapomniti, je tole: respondenti, ki nimajo izoblikovanega stališča ali mnenja do objektov, po katerih sprašuje anketar, signifikantno bolj podležejo (nezaželenim) efektom instrumenta. Dejstvo pa je, da so ankete, ki sem jih omenjal, spraševale po odnosu do vseh mogočih »objektov«, kar pomeni, da zelo veliko število anketirancev na to ali ono vprašanje ni dalo »objektivnega« odgovora.

Opozoril bi še na »efekte« zaprtih vprašanj. Glede na to, da je v metodološki literaturi prevladujoče stališče, da se da večino »anketarskih napak« rešiti s standardizacijo instrumenta, to je z uvajanjem zaprtih vprašanj (ter po drugi strani s »standardizacijo interakcij«, lahko rečem, da zdaj pride do drugih »napak«: npr. v obliki fiktivnih odgovorov (primer »double barrel« modalitete ipd.) in ne zanimanja dela respondentov za nadaljnje anketiranje zaradi »prisiljenosti« in izumetničenosti celotne situacije (s čimer se seveda zmanjša validnost in objektivnost podatkov).

1.2.2. »Interakcijski efekt«

Kot sem že (večkrat) omenil, skoraj vsaka raziskovalna situacija v sociologiji, še posebno če gre za tako imenovane reaktivne metode (anketa, intervju, opazovanje z udeležbo), predpostavlja komunikacijo oziroma interakcijo med raziskovalcem in raziskovanim (objektom). V kolikor je ta ugotovitev pripoznana, pa niso zapopadene konsekvence, ki iz te perspektive sledijo. »Obsesija z reliabilnostjo« ima svoj korelat v strogi intersubjektivnosti raziskovanih podatkov, kar se doseže s standardizacijo raziskovanih metod. Klasičen primer je anketni vprašalnik z vnaprej formiranimi odgovori.

Glede na to, da so tudi (nekateri) sami »kvantitativci« prišli do spoznanja, da tudi najbolj stroga standardizacija instrumenta ne more biti porok imunosti za »napake«, do katerih prihaja v raziskovalni (anketni) situaciji, je instruktivno vso stvar malo bolj razjasniti. Še posebno velja za naš prostor, saj velja anketna metoda še bolj kot drugod za eksaktno metodo oziroma tehniko raziskovanja par excellence.

Kot smo videli, so rezultati proučevanja (nezaželenih) efektov instrumenta precej zožili polje aplikacije anketne metode. Na še hujše dvome v znanstveno univerzalnost ankete pa nas navaja raziskovanje v zvezi z »interakcijskimi efekti«. Eno najobsežnejših in najsystematičnejših raziskav te vrste so opravili sodelavci NORC-a (National Opinion Research Center) v ZDA (Hyman, 1954) že pred desetletji. Naj še omenim, da so v teh proučevanjih bili posredno ali neposredno udeleženi sociologi kot Lazarsfeld, Stouffer, Likert idr. Ta imena kažejo torej na

dejstvo, da je šlo tu za proučevanje, ki so se jih lotili »kvantitativci« sami, prav tako na osnovi tega dejstva lahko že takoj določimo njihov cilj: s pomočjo detajlnih raziskav locirati napake in izkrivljanja v odnosu respondent – intervjuvar oziroma anketar, kar naj bi omogočilo večjo **kontrolno** tega odnosa. S tem pa bi bili dani pogoji za redukcijo nezaželenih učinkov.

Medtem ko so prejšnja proučevanja izhajala iz osebnih karakteristik in ideologije anketarja kot latentnih virov napak v anketi, pa so sodelavci NORC-a prišli do drugačnih zaključkov: »Bili smo preokupirani z anketarjevimi ideološkimi faktorji, z njegovo motivacijo vplivanja na rezultate in smo zanemarili njihove percepcije in prepričanja (ali smo konstruirali njegova prepričanja kot preprosto odražanje motivacij). Ukvarjali smo se s tem kako komunicira z respondentom, izhajajoč iz svojega stališča, in ne z načinom, kako vidi respondent« (Hymann, 1954, str. 66).

Prepričanje in percepcije v zvezi z respondentom torej vplivajo na anketarja, da ta producira pričakovanja kako bo respondent odgovoril na vprašanja. Zlasti se ta pričakovanja manifestirajo v fazi preizkušanja, zapisovanja, klasifikacije in kodiranja odgovorov.

Sicer so bili identificirani trije tipi pričakovanj.⁵ Prvo je pričakovanje v zvezi s strukturo stališča, ki temelji na mišljenju, da so stališča respondenta unificirana in povezana v organizirano strukturo (»Tako, ko je začel govoriti, sem vedel, kaj bo povedal«). Na tem mestu bi samo na kratko komentiral: faktično tu ne gre samo za »pričakovanja«, namreč, kar je Hymann spregledal, je dejstvo, da se to »pričakovanje« popolnoma sklada s teoretskim konceptom stališča (več o tem v naslednjem poglavju). S tem v zvezi je točna konstatacija, da obstoji univerzalna tendenca, da ljudje zavedno ali nezavedno anticipirajo in prilagajajo svoje obnašanje drugim ljudem, skladno s pričakovanji in predstavami, ki jih imajo o drugih.

Drugi tip pričakovanja je pričakovanje v zvezi z vlogo. Anketar na podlagi prvih vtisov in informacij o vlogi oziroma statusu respondenta (starost, družbena in etnična pripadnost, poklici ipd.) interpretira dvoumne in nekonsistentne odgovore v luči svojega pričakovanja o tem, kakšni naj bi bili odgovori respondenta (kot pripadnika določene družbene skupine).

Tretji tip so pričakovanja v zvezi z verjetnostjo. Tu gre za pričakovanja, ki se tičejo distribucije mnenj in občutkov v populaciji (npr.: anketar domneva, da polovico vzorca sestavljajo pristaši laburistov; če v toku anketiranja opazi, da je poroc večji ali manjši, začne nejasne odgovore interpretirati v korist laburistov). Pokazalo se je, da je ta vrsta pričakovanja še najmanjša oziroma najmanj pomembna kot latentni vir napak.

Poleg učinkov, izvirajočih iz pričakovanj anketarja, Hyman podrobnejše razpravlja o reakcijah respondentov ter situacijskih determinantah anketiranja. Reakcijske napake (respondenta) izvirajo iz njegove prevelike socialne vključenosti (social involvement) v procesu anketiranja. Vključitev respondenta v anketiranje je namreč pomemben faktor, ki pripomore k objektivnejšim in validnejšim

⁵ Rosenthal je v svoji znani študiji odkril tri vrste pričakovanj: »eksperimenter attributes effects«, »eksperimenter modeling effects«, »eksperimenter expectancy and data desirability effects« (nav. po Habermas, 1971), glej tudi Rosenthal 1971. Eden od naših psihologov pravi: »To vsekakor meče majhno senco na vse tiste tovrstne raziskave, kjer bi ti učinki (gre za učinke »pričakovanja«, op. F. A.) lahko delovali, pa niso bili sistematsko kontrolirani – vsaj do nedavnega teh učinkov kajpada niso kontrolirali (Musek, 1979).«

podatkom. Poleg socialne vključitve obstaja še važnejša delovna vključitev (task involvement).⁶ Rezultanta adekvantne vključitve je »rapport«.

Previsok »rapport« (ali »over-rapport«) je torej posledica neustrezne socialne vključitve – odgovori so funkcija reakcij (oziroma interakcij) anketar – respondent.

Ilustracija za to vrsto »napak« je bil v letih 1948–52 v ZDA strah ali sumničavost dela respondentov do anketarjev – imeli so jih za »komuniste« ali agente CIA. Respondenti se torej niso orientirali na neposredno delovno vključitev, temveč so v anketarjevem zadržanju in obnašanju iskali »znake«, ki bi potrjevali njihove domneve in strahove.

Jasno, da so bili njihovi odgovori precej izkrivljeni. Do iste reakcije pride, če se med anketarjem in respondentom ustvari zaupljiva in prijateljska atmosfera – da je ne bi prekinil, respondent odgovarja tako kot misli, da se ne bo zameril anketarju.⁷ Reakcije respondenta so v teh primerih neodvisne od osebnih karakteristik anketarja (lahko pa te pozneje ojačajo ali omilijo respondentove reakcije), zato ni upravičena domneva, da pri anketah, ki jih izpolnjujejo respondenti brez prisotnosti anketarja (ankete, poslane po pošti ali objavljene v časopisih), ne delujejo vplivi njihove socialne vključenosti, kot je poskušalo dokazati več avtorjev,⁸ (med njimi, kot omenja Hyman, tudi Lazarsfeld). Verjetno pa je, da ti vplivi niso tako neposredni (po drugi strani pa je res, da raziskovalec dobi nazaj redkokdaj več kot eno tretjino izpolnjenih anket).

Nadaljnji izvor napak po situacijski faktorji, med katere Hyman uvršča oblikovanje vprašanj oziroma modalitet ter anonimnost.

Kar Hyman »povleče« iz te analize, je to, da je treba situacijo anketiranja kontrolirati – to pa se doseže s strukturacijo. Gre za dvojno strukturiranje, po eni strani oblike vprašanj – se pravi zmanjšati število odprtih vprašanj. Po drugi strani gre za »pametno« strukturiranje anketne procedure: »Naši rezultati sugerirajo, da mora imeti kontrola, vsaj delno, obliko več ali manj razumnega ali učinkovitega strukturiranja anketne situacije« (Hyman, 1954, str. 201). To se doseže z ustreznim urjenjem anketarjev s stereotipi in raznimi predsodki, takih, ki so netolerantni in nezmožni ambivalentne ocene objekta oziroma stališča.

Zaključek, ki ga lahko naredimo, je tale. Hyman in sodelavci NORC-a so pokazali, da se v interakciji anketar – respondent skrivajo latentni izvori izkrivljanj in napak v odgovorih. Anketne raziskave, ki v svoje procedure nimajo vkalkuliranih »obrambnih mehanizmov«, kot so jih identificirali Hyman in sodelavci, so per definitionem obsojene na zmanjšano objektivnost in validnost podatkov.

To v kolikor stopimo na stališče zagovornika anketnih raziskav. Če pa stopimo še korak dlje in izpostavimo kritični analizi tudi tisto, kar je Hyman spregledal, izgine »respekt« pred domnevno »eksaktnostjo« anketne metode. Vseeno je študija NORC-a prvi najbolj sistematičen poizkus preverjanja kvalitete izhodiščnih podatkov oziroma metodologije zbiranja podatkov. Verjetno pa je, da je do danes ostala osamljen primer, saj (vsaj po moji oceni) ni spodbudila k podobnim proučevanjem tudi drugih avtorjev.

⁶ Gre za analogijo z analogno in digitalno komunikacijo (to je za nivo vsebine in nivo odnosa) kot so to izrazili Watchlwick, Beavin, Jackson (1971).

⁷ To pa še ne pomeni, da bi »krivdo« za to kar pripisali respondentu, interpretacija, da le-ta ne razume ciljev raziskave, (Toš, 1976) je milo rečeno neutemeljena.

⁸ Eksperiment, ki potrjuje to tezo, je bil izveden tudi pri nas (Jezernik, 1971).

Hyman oziromā sodelavci NORC-a niso situirali »pričakovanj«, nastalih v interakciji anketar-respondent v teoretski okvir, ki bi omogočil razvidnost in medsebojno pogojenost reakcij vseh, v komunikacijsko delovanje vpletenih subjektov. (Elementi za tako teorijo komunikacije se nahajajo v Habermasovi teoriji komunikativne kompetence, v Laingovi spirali interpersonalne percepcije ter v Watlawickovi teoriji patološke komunikacije).

Vidimo torej, da je vsako obnašanje in izkustvo predinterpretirano oziroma vsaka interakcija predpostavlja interpretacijo (kar je izhodišče simbolnega interakcionizma).

Bolj so dejstva abstraktna (»stališča«), večjo vlogo igra simbolna strukturiranost oziroma je na delu tisto, kar Habermas imenuje za transcendentalne pogoje govorno posredovanih sistemov delovanja (Habermas, 1967).

To, da so že dejstva kot taka simbolno strukturirana, ne pomeni, da smo ujeti v »fantazacijsko komunikacijo« oziroma, da je odnos z drugim vzpostavljen le s projiciranjem (nezavednih) vsebin, temveč to, da imajo nekatera dejstva za nas neki **pomen**, ki pa ne pride do izraza v vsakem komunikativnem delovanju.⁹ To pomeni, da je vsaka komunikacija oziroma interakcija, ki abstrahira od transcendentalnega (govorno posredovanega) predrazumevanja objekta nepopolna oziroma več ali manj izkrivljena. Iz tega sledi, da anketarskih napak ni iskati le v preveliki socialni vključenosti (Hyman) oziroma na nivoju odnosa oziroma interakcije, temveč tudi na nivoju vsebine (ali »task involment«, kot pravi Hyman). Z drugimi besedami: ne izkrivljajo intervjuja (ankete) le efekti, ki so derivat »overrapporta«, temveč tudi vsebina, ki pride na dan, ostaja dvoumna, nedefinirana in brez »ozadja«, – kar povratno vpliva na interakcijske motnje itd. Tu seveda zadenemo na problematiko »stališča« (ki jo bomo sicer obravnavali v nadaljevanju). Torej je ta vsebina oziroma predmet razgovora (v obliki »stališč«) dodatni faktor, ki izkrivlja celotno komunikacijo (»respondent in anketar govorita eden mimo drugega, čeprav se lahko dobro »razumeta«). V anketiranju (oziroma strukturiranemu intervjuju) se izhaja iz podmene, da imajo vprašanja za respondenta isti pomen kot ga imajo za anketarja – predpostavlja se analogen simbolni sistem z ekvivalentnimi pravili uporabe (Kohli, 1978). Glede na to, da anketna situacija nikakor ne predstavlja simetrične komunikacije (Habermas, 1971), saj so evidentni njeni prisilni atributi (anketar pride k respondentu z že izgotovljenimi vprašanji ter že pripravljenimi možnimi odgovori, pa tudi njegovo obnašanje naj bi bilo »predpisano«, lahko rečemo, da je predpostavka o analognem simbolnem sistemu iluzorna. Vprašanja, ki so predmet anketiranja, so respondentu (več ali manj) tuja, neprozirna, anketar dobi prisiljene odgovore, katerih relevantna in pomenska struktura ostaja neznana (primer »gosje polucije«).

Respondentove izjave torej anketar jemlje kot že »izgotovljene« namesto, da bi bile le-te, kot pravi Cicourel (1974) šele izhodišče za analizo, ki bi dognala njih mesto v strukturi zdravorazumskih tipifikacij.

⁹ Že prej omenjeni anketar je v tej zvezi zapisal: »Rad bi poudaril še eno stvar, in sicer je to ta, da razlika, ki obstaja pri določenih odgovorih, sploh ni varljiva. To so recimo razlike v tem kako hitro nekdo odgovori na neko vprašanje, kako ga tehta, preden se odloči za neki odgovor, kaj mu ta odgovor pomeni, če bo recimo izveden itd. Odgovor je tako na videz popolnoma isti (označen v anketi kot isti), vendar pa je njegova vsebina popolnoma drugačna, vsebuje nek drug vidik na vprašanje, popolnoma različne motive in tako lahko pride do dveh identičnih anket, ki pa obe zajemata, ne samo različna človeka, ampak celo različna mnenja o istih vprašanjih.

Kajti, pojmi nosijo različne pomeni, ki pa se v taki anketi skrivajo (Osojnik, 1976).

Mar ni anketni postopek, kot posebna oblika interpersonalne komunikacije, »primer sistematično izkrivljene komunikacije« (Habermas, 1976)? Izhajajoč iz Habermasove teorije komunikativne kompetence (1971) je jasno, da je le preko instance **diskurza** možna simetrična, to je brezprisilna komunikacija (Herrschaftsfreie Kommunikation). V običajni komunikaciji razumevanje ni možno, če subjekta ne »delujeta« na dveh nivojih: intersubjektivnem ter na nivoju »predmeta« (vsebin, dogodkov). Elementarna enota govora oziroma govorni akt je sestavljen iz performativnega in odvisnega stavka proporcionalne vsebine – medtem, ko komunikacija kot sporazumetje (Verständigung) o predmetih nastopi le pod pogojem metakomunikacije – torej sporazumetja na nivoju intersubjektivnosti o določenem pragmatičnem pomenu (smislu) komunikacije.

V komunikativnem delovanju ali interakciji je namreč veljavnost pomenskih zvez naivno ali implicitno predpostavljena in ima za cilj izmenjavo informacij. V diskurzu kot drugi obliki komunikacije je ta veljavnost problematizirana in je predmet diskusije; cilj je konsenzus o pomenu komunikacije. Diskurz torej služi metakomunikativnemu sporazumetju (Badura, 1976) o tem, kar je za nas razumno, legitimno ipd. Argumentiranje v diskurzu je povezano z idealno govorno situacijo, konsenzus, ki nastane pod njenimi pogoji, je »pravi«, kajti ni določen niti z zunanjimi kontingentnimi vplivi niti s prisilo, izhajajočo iz komunikacijske strukture. Takole pravi Habermas: »Želel bi pokazati, da komunikacijska struktura sama tedaj in samo tedaj ne producira prisile, če je vsem možnim udeležencem dana simetrična porazdelitev možnosti izbora in izvajanja govornih aktov. Potem ne obstoji le principierna razmenljivost dialoških vlog, temveč tudi efektivna enakopravnost možnosti pri zaznavanju dialoških vlog, to pomeni, pri izboru in performanci govornih aktov. Iz te splošne simetrične podmene (symmetrieannahme) se da izvesti specialne podmene za vsakega od štirih omenjenih razredov govornih aktov. Pod predpostavko, da imajo vsi udeleženci razgovora enake možnosti uporabiti komunikativo, to je speljati komunikacijo, kot tudi z govorom in protigovorom (Gegenrede) perpetuirati vprašanje in odgovor, lahko z enakopravno uporabo konstative (in za priporočitev/posvaritev relevantni del regulative), to je, z enako porazdelitvijo možnosti izpostavitve pomenov, trditev, pojasnitev in opravičil, ter da njih zahteve po veljavnosti utemeljimo ali zavrneemo, ustvarimo temelj, zato da ni nobeno predmnenje (Vormeinung) za dalj časa odtegnjeno tematizaciji ali kritiki« (Habermas, 1971, 137).

Čeprav gre za opis »idealne govorne situacije«, kjer sicer vlada »brezprisilna prisila boljšega argumenta«, nam je vseeno lažje dojeti Bergerjevo kritiko, da je zahteva družboslovja po statistično obdelanih podatkih samo tedaj rešljiva, če je raziskovanje organizirano kot posamičen intervju in z **direktnim nasiljem anketarja**« (Berger H., str. 54). Habermasov koncept diskurza je namreč antipod anketni situaciji.

Na tem mestu lahko v razpravljanje pritegnemo problem abstinence pri anketnih odgovorih. Zlasti v zadnjem času narašča število anketnih raziskav, v katerih na eno ali več vprašanj veliko število respondentov odgovori z »ne vem« ali pa sploh ne odgovori. Kako si to razlagati? Vsekakor načelno ne moremo pristati na »racionalizaciji«, češ da gre to tolmačiti kot znak intelektualne inferiornosti ali dezorientiranosti respondenta (Berger, 1974). Kako je potemtakem z Gillijevo (1974) konstatacijo, da gre za »upor objekta«?

Anketirance, ki so bili poprej že zajeti v anketno javnomnenjsko raziskavo, so (naknadno) povprašali za mnenje o iskrenosti odgovorov (Ule, 1973, 34).

Dobili so naslednji rezultat:

	št. odg.	odg. v %
1. Prepričan sem, da večina ljudi odgovarja iskreno	761	56,6
2. Na neka vprašanja ne odgovarjajo iskreno, ker mislijo, da jim to lahko škoduje	487	36,2
3. Mislim, da se ljudje ne potrudijo in ne odgovarjajo iskreno	96	7,2
Skupaj:	1.344	100,00

Komentar: »Kljub temu pa so rezultati vredni premisleka, saj kar 36 % anketirancev meni, da se ljudje na nekatera vprašanja bojijo odgovoriti iskreno, ker mislijo, da jim lahko to škoduje. Težko bi verjeli, da družbena situacija deluje na ljudi tako nepravilno, da se bojijo v takih primerih dati iskrene odgovore. Bolj bi bil verjeten drug razlog, da anketarji ne uspejo prepričati ljudi v anonimnost in izključno znanstveno uporabo podatkov« (Ule, 1973, 33/34). Kako pa naj si razlagamo (v neki drugi raziskavi) 39 % abstinenco na vprašanje: »Kdo so privilegiranci v tej družbi? Navedite oznake skupin in vrste privilegiranih ljudi oziroma vsebino njihovih privilegijev.« Ali pa, da je 40 % anketirancev v anketi RTV Ljubljana na vprašanje o gledanju tujih (italijanskih) televizijskih programov, odgovorilo z »ne vem« oziroma ni odgovorilo.

Nek drug avtor (Marušič, 1978) pravi, da je bila abstenenca v anketi o idejnih orientacijah mladine v nekaterih odgovorih večja od 25 %, kar naj bi bilo posledica: »nezaupanja v anonimnost ankete oziroma apriornega (za nekatere respondente) neodklonljivega nezaupanja do vsakega anketiranja, ki zadeva v intimno sfero osebnosti in išče informacije, potencialno nevarne za enega samega respondenta ali njegove najbližje«.¹⁰

Zakaj anketarji ne uspejo prepričati anketirancev v anonimnost in znanstveno uporabnost ankete. Je to res odvisno od njihovih osebnostnih karakteristik, kot se to sugerira (npr. že omenjeni Hyman, 1954; Ule, 1973)? Ali lahko odvržemo predpostavko o družbeni represiji? Če ne, kako le-ta preko interakcije anketar – anketiranec prodre v anketno situacijo?

Dejansko pri nas ankete niso vedno anonimne: »Zanima me, zakaj je potrebno na vsako anketo napisati tudi ime anketiranca, saj vendar tisti, ki odgovarja, sploh ni važen, važni so le njegovi odgovori. To si lahko razlagamo samo na dva načina in sicer, eden ta, da je s tem izražena nezaupnica anketarjem in v tem skrita grožnja, češ, vse odgovore bomo preverili, ali pa to, da so ti odgovori pomembni v zvezi z vsakim odgovarjajočim, ki lahko nosi zaradi njih neko določeno po-

¹⁰ Do podobnih zaključkov je prišla sociologinja, ki je v Ljubljani izvajala raziskavo o družbenih vrednotah študentov: »Naša osnovna ugotovitev je, da je precej študentov v prvi fazi, še nekoliko bolj pa v drugi fazi odgovarjalo konformistično, neiskreno, saj so na kompleks vprašanj odgovarjali v smeri socialne zaželenosti odgovorov, torej na način za katerega smatrajo, da se od njih pričakuje. Predvsem je tak način odgovarjanja pogostejši v njihovem ocenjevanju splošnih družbenih ciljev in vrednot (zlasti problemov družbene razslojenosti in socialnega razlikovanja) še izrazitejša pa v njihovem odnosu do družbenopolitičnih vprašanj in političnega udejstvovanja. Prav tako je opazna precejšnja tendenca študentov po »srednjih« oz. nevtralnih odgovorih, kar pomeni, da so se pogosto odločali za odgovore 'ne vem', 'se ne morem odločiti' oz. nevtravno stopnjo na lestvici.« (Kump, 1981).

sledico. Vsaka druga možnost ali izgovor za to potrebo zaradi statistične obdelave odgovorov je zame prazen in brezpredmeten« (Osojnik, 1975).

V tem primeru ne gre torej za osebnostne značilnosti anketarja, ki bi vplivale na abstinenco, temveč za to, da anketiranci točno vedo, da niso anonimni ter tu ne pomaga nobeno nasprotno prepričevanje.

Skratka, to je eden od faktorjev, ki povzročajo abstinenco in je povezan z neenakopravno pozicijo anketiranca v komunikaciji z anketarjem. Vsekakor ne moremo pristati na nivoju kot ga je opredelila vzhodnonemška sociologija, namreč da »v socialistični družbi obstaja kongruenca interesov med raziskovalcem in objektom« (Koch, 1975). Sama interakcija med anketarjem in anketirancem je primer nesimetrične, prisilne komunikacije, ki respondenta sili k različnim obrambnim mehanizmom in eden teh je abstinenca pri odgovorih. Lahko verjamemo, da je bilo v pionirskih časih anketiranje drugače – da so ljudje bili voljni sodelovati kot anketiranci, saj je bilo to za njih nekaj novega, imeli so priliko povedati svoje mnenje misleč, da bo to koristilo ali da se jih bo upoštevalo. Toda z izredno razširitvijo razno raznih anket in vprašalnikov, katerih vsebina je pogosto na vso moč podobna ter s spoznanjem, da je bilo njihovo angažiranje brez haska, so ljudje postali dokaj skeptični do anket ali jih celo zavračajo.¹¹ Anketiranje kot oblika razgovora oziroma komunikacije naj bi imelo tele funkcije (Koch, 1975): veselje nad srečanjem oziroma pogovorom z drugim človekom; prepričevanje (drugega), terpiranje v smislu emocionalnih napetosti; ritual; izmenjave informacij. Menim, da je od teh funkcij ostala še ritualna (ter implicitno prepričevalna). Gre za potrebo določene institucije po »podatkih«, s katerimi si zagotavljajo samoperpetuiranje – anketar je njih eksponent ter njegove osebnostne in druge karakteristike igrajo tu manj pomembno vlogo, kot bi radi to prikazali nekateri sociologi.

1.2.3. Stališče

Kot je bilo že omenjeno, je »teoretska baza« anketnega vprašalnika koncept stališča. Le-ta je postal najbolj priljubljen predmet oziroma izhodišče raziskovanj številnih sociologov in socialnih psihologov.

Pojem stališča predpostavlja stabilnost in invarianco. Stališče je »organiziran in strukturiran sistem soodvisnih spoznanj, občutkov in vedenjskih dispozicij« (Nuttin, cit. po Kavčič, 1978, str. 66). Ali: »stališče je relativno trajna organizacija predstav (beliefs) o nekem objektu ali situaciji« (Rokeach, cit. po Meinsfeld, 1978, str. 131).

Čprav je Rokeach npr. poizkušal »dinamizirati« pojem stališča s tem, da je diferencial stališča do objektov ter stališča do situacij ter s tem, da je ločil »stališče« kot latentno variabla težko dostopno direktnemu proučevanju ter »mnenje« kot verbalni izraz stališča (Meinsfeld, 1978), pa je večina raziskav izhajala iz simplificiranega pojma stališča. K temu je pripomogla uvedba različnih merških instrumentov, zlasti skal (Thurstonova, Likertova, Gutmanova), kjer je bila »merjena« v glavnem le afektivna dimenzija stališča in kjer so se upoštevale le verbalne reakcije kot indikator stališča.

¹¹ Meni osebno je dosti anketirancev povedalo, da so že bili »anketirani«, toda če je ravno »obvezno«, bodo še enkrat odgovarjali...

Avtorica članka o »anketoalergiji« pa pravi, da anketiranci pričakajo anketarje z dvema oz. tremi vprašanji: 1) Zakaj jaz in ne kdo drugi 2) Bomo končali do jutri, če sedaj začnemo in kam vodi vsa ta nejasnost, 3) Čemu vse to služi (Komu je to namenjeno), (Bigović, 1979)

Možnost hitre operacionalizacije in »eksaktnega merjenja« je mnoge družboslovce napeljala v analogijo stališča s pojmi iz klasične mehanike kot »sila«, »hitrost« ipd. Od tod tudi silna rezistentnost zagovornikov takega koncepta stališča napram argumentiranim in na empiričnem materialu slonečim kritikam.

Merjenje stališč se je začelo v zvezi z javnomnenjskimi in tržnimi raziskavami in naj bi baziralo na »implicitnem modelu konzumirajočega individua v kapitalistični blagovni družbi, ki razvija strinjanje in zavračanje do predmetov in institucij svojega socialnega okolja in vstopa ustrezno svojemu vrednotenju v akcijo (npr. nakup blaga)« (Berger, 1974; 111). V kolikor se je v teh raziskavah merjenje stališč vsaj deloma izkazalo za dobro prognostično sredstvo,¹² pa temu ni (bilo) tako pri mnogih drugih proučevanjih (npr. interesnih relacij in predsodkov, političnih in ideoloških prepričevanj, »avtoritativne osebnosti«¹³, »vrednot« ipd.). Izpostavljeni sta bili dve konceptualni fatalni »pomanjkljivosti«: prvič gre za problematičen odnos med vrednostno in akcijsko komponento¹⁴ (ali za razkorak med verbalno izraženim stališčem in dejanskim obnašanjem), po drugi strani pa se iz vprašalnikov oziroma skal sistematično izločajo ambivalentne in večdimenzionalne strukture stališč. »Harmoniziranje« stališča je na delu pri formiranju merkega instrumenta.

Tako se pri konstrukciji Likertove skale v zvezi z objektom, na katerega se naša stališča, zbere večje število vprašanj (»items«), ki jih potem v pretestu preizkusi skupina izbranih posameznikov. V »itemsu« se izračuna korelacijo vrednosti vsakega vprašanja s skupno vrednostjo – v skalo gredo samo tista vprašanja, ki kažejo najvišjo korelacijo s skupno vrednostjo. Izključitev »deviantnih« vprašanj sloni na predpostavki logične zaključenosti stališča. Ta predpostavka nikakor ni empirično dokazana, temveč le postulirana¹⁵ (Meinesfeld, 1978; 191, Berger, 1974; 123). Skratka, merski instrumenti zajemajo socialne orientacije le z ozirom na njihovo efektivno vrednostno komponento. Vprašalnik se po pravilu omejuje na afektivno izražene »statements« z majhno kognitivno vsebino. Stališča z ambivalentnimi, evaluativnimi vsebinami niso dovolj upoštevana. Prav tako so stališča z multidimenzionalno strukturo izkrivljena ali izključena iz instrumenta.

Berger (1974) je našel tele karakteristike, ki opredeljujejo »stališča«: 1) redukcija na vrednostno dimenzijo, 2) razkorak med stališčem in socialnim delovanjem, 3) nosilec stališča je individuum, 4) opredelitev stališč kot situacijsko neodvisnih,¹⁶ 5) usmeritev na enopomenske od raziskovalca definirane objekte.

¹² To pa zaradi visoko institucionalizirane in rutinsko-zmanipulirane narave »tržnega oziroma blagovnega obnašanja«, delujočega po biheviističnem obrazcu S-R (stimulus – response).

¹³ Načelne »pripombe« k Adornovi študiji sta razvila Leithäuser/Volmerg (1977).

¹⁴ S tem odnosom se ukvarjata tudi Reich/Adcock (1978), ki sta tudi prišla do zaključka, da so vrednote in stališča slab prediktor obnašanja.

¹⁵ Faktično je tu na delu tisto, kar Berger (1974) imenuje »socialno predrazumevanje znanstvenika«, se pravi njegova vpetost v socialno-politični kontekst, ki nujno vpliva na videz »znanstvene« odločitve. Gre za podoben primer, kot pri testiranju validnosti.

¹⁶ Pritegnitev intervenirajoče variable (npr. socialni pritisk ali distanca) je znak spoznanja o simplificiranosti »konsistentnega teorema«, da namreč med stališčem in obnašanjem obstoja direktna zveza.

Družboslovje, ki je raziskujoč družbeno zavest, le-to zreduciralo na kompleks stališč, ki niso nič drugega kot depozitarna zavest¹⁷ (Berger, 1974), si je naredilo s tem kaj slabo uslug. Družboslovci zmeraj bolj točno merijo, ne samo tistega, kar se ne izplača (Haag i. dr. 1972), temveč tudi tisto, kar ne vedo točno, kaj sploh je. S tem pa je (bila) najlepše demonstrirana Cicourellova (1972) teza o »predčasni kvantifikaciji« in o inkompatibilnosti aksiomov merjenja s strukturo interakcij v vsakdanjem življenju.

1.2.4. Vzorčenje in obdelava

Vprašljivost reprezentativnega vzorca je, kot smo videli, izpostavil že Blinkert (1978). Namreč glede na notranjo zdiferenciranost vzorca nam nobena reprezentativnost ne more dati zagotovila, da lahko rezultate ankete posplošimo na celo populacijo, enostavno zato ne, ker ni možna primerljivost odgovorov. Rešitev naj bi bila v izboru (statusno) homogenih skupin, ki jih lahko kompariramo med seboj (npr. odgovore vzorca respondentov z visoko izobrazbo primerjamo z respondenti z nižjo izobrazbo).

Še dosti radikalnejši v kritiki statističnega vzorca je Gilli (1974, str. 197–216). Bistveno je tole: odnos med delom (vzorcem) in celoto (neko populacijo) ni odnos homologije (»mikro in makro kozmosa«) oziroma korespondence, kot to predpostavlja tradicionalna metodologija (ki je spet prevzela način vzorčenja iz naravoslovja), temveč gre tu za dialektični odnos, ki ne bazira samo na skupnih elementih, temveč in predvsem na razlikah in nasprotjih med delom in celoto. Reprezentativnost, ki v tradicionalni metodologiji pomeni istovetnost lastnosti vzorca z lastnostmi celote, je pri Gilliju nadomeščena s tezo, da je reprezentativen tisti vzorec, ki reproducira tendence družbenega razvoja (avantgarde družbene realnosti). Princip zadostnosti pa, ki zahteva dovolj številčno velik vzorec, je preformuliran v »vzorec, ki narašča«. Dopusčena je možnost »marginalne« uporabe statističnega vzorca: izbor vzorca je potrebno stalno izvajati v okviru neke homogene situacije v terminih družbene diferenciacije, to je, v okviru enega razreda« (Gilli, 1974, 216). Ta zahteva je torej v skladu z Blinkertovo (1978) zahtevo po homogenem vzorcu in se približuje zamisli stratificiranega vzorca v tradicionalni metodologiji.¹⁸

¹⁷ Dovolj značilen podatek je ta, da je Meinesfeld (1978) v svoji analizi empiričnih študij, slonečih na proučevanju stališč, prišel do zaključka, da večina raziskovalcev sploh ni opredelila pojma stališča – da je skratka naivno izhajala iz postuliranih zdravorazumskih konstrukcij. Podobno Deutscher (1970), ki je to poimenoval »obsesija z reliabilnostjo«.

¹⁸ Izbor vzorca v naših raziskavah boleha še na drugih slabostih: »Namreč kot se je izkazalo, je bilo v vzorec zajetih precej nad 60 let starih kmečkih ljudi, ki bi jih bilo treba izločiti, ker njihovi odgovori niso enakovredni ostalim, kajti na kmetih večino starih ljudi sploh ne zanimajo stvari, ki jih zajema anketa in sem bil dostikrat z veliko vprašanji prav smešen... Naslednja stvar je ta, da je v anketi zajetih večina moških, medtem, ko so bile iz Rogaševcev zajete samo ženske, kar bo seveda celotno povprečje izenačilo... in bo zgledalo, kot da gre za enotno mnenje celotnega področja ne glede na spol«. (Osojnik, 1976).

Citat dobro ponazarja slabosti slučajnega vzorca. Mičunović (1971) v tej zvezi pravi: »Če se mora eksplicirati prednosti stratificiranega vzorca nad golim slučajnim vzorcem, tedaj je treba v prvi vrsti povedati, da je stratificirani vzorec na nek način bolj reprezentativen in s tem dopušča uporabo manjšega vzorca ob večji preciznosti (str. 190)

Kar se tiče »napak«, povezanih z obdelavo podatkov, le nekaj besed. Ne počutim se namreč poklicanega in kompetentnega o tem kaj več povedati. Kot opozarjajo nekateri sociologi, tudi v tej fazi prihaja do dveh pomanjkljivosti (Kavčič/Svetlik, 1979). Prva ta, ki je bolj v domeni zbiranja podatkov, je v zvezi s točkovno oceno na intervalu sprejemanje – zavračanje. Ali je razlika med 1 in 2 (zelo majhen – majhen) enaka razliki med 3 in 4? Kot pravi Kavčič (1979), predpostavljamo kot da so razlike med pomeni, ki jih označujemo s temi številkami, enake razliki med številkami. Zelo dvomljivo pa je, ali je razlika med srednji in zelo velik dvakrat večja kot razlika med majhen in srednji. Kot drugo je ugotovil, da **»različne metode statistične obdelave torej dajejo zelo različne rezultate«** (Kavčič, 1979, 350, podčrtal F. A.)

Npr. komponentna analiza proporcev naj bi imela prednost pred izračunavanjem aritmetične sredine. Če je pri tej razpršenost velika in distribucija zelo različna od normalne, potem je aritmetična sredina le navidez reprezentant celote (npr. če jo izračunamo iz podatkov, ki se distribuirajo okrog dveh modusov).

1.2.5. Metodološka regresija?

Milič (1965, str. 437) takole zaključuje svoje razpravljanje o anketnih napakah: »Če je pri tem zavzeto kritično stališče do nekaterih posplošenih in strogo formaliziranih oblik ankete, to ni zato, ker bi se popolnoma zavrgla njihova znanstvena vrednost, ampak zato, ker se zdi, da se tako pri nas kot v svetu, ta oblika ankete precenjuje in uporablja tudi tam, kjer ne more dati znanstveno bolj koristnih rezultatov. Upati je treba, da nekomu, ki bo po nekem času analiziral način uporabe razgovora in vprašalnika v sociologiji, ne bo treba kritizirati te enostranosti.«

To, kar je Milič napisal pred 15 leti, je še kako aktualno tudi danes. Pravzaprav bi danes lahko napisal čisto identično ugotovitev. Razlika je edino v tem, da je pred približno dvajsetimi leti, ko se je začela pri nas razvijati in uporabljati anketna metoda, bila to nekakšna alergična reakcija na spekulativni in dogmatski histomat, iz današnje perspektive pa lahko ugledamo tako zablude histomata kot zablude anketomanije in z njo povezanih raziskovalno-metodoloških in teoretskih konceptov.

V sociologiji je dokaj spodkopano prepričanje o kumulativnem razvoju tako na teoretskem kot na metodološkem nivoju (Moser, 1975, Mlinar, 1977). Pravzaprav je bil Kuhn tisti, ki je s svojo teorijo znanstvenih paradig zamajal dokaj uveljavljeno verovanje v enosmerno kumulacijo znanja (Kuhn, 1972, Moser, 1975.)

Nič čudnega torej, če je Deutscher v svoji »dramatično« napisani študiji, kjer je kompariral tri, v različnih obdobjih nastale raziskave,¹⁹ prišel do ugotovitve: »Kakor, da moramo zakljki bila zadnja, temveč prva raziskava (La Pierre, 1932), kjer je bila uporabljena tudi metoda direktne observacije, ki je po Deutscherju edina validna.

¹⁹ Šlo je za raziskave, ki so se ukvarjale z odnosom med verbalnim stališčem in dejanskim obnašanjem.

Sklepam, da je tudi pri nas prišlo, ne samo do »zasičenosti« z anketnimi raziskavami, temveč do določene metodološke regresije.²⁰ O tem ne nazadnje pričajo »pripombe« s strani anketarjev, kot s strani maloštevilnih proučevanj »anketnih napak«, ki sem jih navajal.

1.2.6. Možne rešitve

Kako naj bi izgledal adekvatnejši model ankete? Ali je nekaj takšnega sploh možnega? Ne da bi si delal nekakšne utvare, bom pokazal na nekaj solucij, ki so jih predložili različni sociologi.

V skladu z Deutscherjevim preferiranjem La Pierrovega postopka proučevanja odnosa stališče – obnašanje, je zaključek dveh socialnih psihologov: »Odnos med temi pojmi (gre za stališča in vrednote, op. F. A.) in obnašanjem je daleč bolj subtilen. Težko je predvideti specifično obnašanje na osnovi poznavanja vrednot in stališč, ki jih nekdo poseduje. Nasprotno, dosti lažje je na osnovi posameznikovega namenskega obnašanja predvideti, katere so njegove relevantne vrednote in kakšno je njegovo stališče do objekta« (Reich/Adcock, 1978; 127).

V sklopu te »inverzije« je treba razumeti Kavčičev (1978) poziv²² k elaboraciji metodologije proučevanja akcijske komponente stališč. V tem smislu predlaga naslednje ukrepe za zagotovitev validnosti in reliabilnosti: 1) izločanje vpliva neopredeljenih anketirancev – njihovi odgovori se ne razvrščajo okrog srednje ocene na lestvici, posebej bi bilo treba pokazati na ocene neopredeljenih; 2) ugotoviti bi bilo treba pomen problema oziroma stališča za anketiranca; 3) točkovne ocene nadomestiti z intervalnimi; 4) zagotoviti primerno dolžino lestvic, vsaj 7-stopenjsko; 5) preverjati uporabljen jezik oziroma terminologijo; 6) zmanjšati nekontrolirane vplive anketarja in tiste, ki izvirajo iz neustreznega aranžiranja anketne situacije; 7) preverjati tehnike merjenja in obdelave podatkov.

Omenil sem že ritualno funkcijo anketnih raziskav. Le-ta je bistveno povezana z institucionalizacijo sociologije²¹ – raziskovalec se skriva za fasado birokratske organizacije, ki garantira produkcijo kvantitativnih podatkov (Cicourel, 1972).

²⁰ Ne morem si kaj, da tu ne omenim ene od prvih, toda vsaj metodološko zelo inovativne raziskave, ki jo je izvedel Supek (1960) in je bila popolnoma pozabljena.

²¹ Treba pa je pripoznati dejstvo, da je pri nas položaj sociologije »shizofreničen«, kar je posledica političnih presij – to pa ne opravičuje konformizma, ki ga izpričuje toliko sociologov.

²² Kavčič je verjetno eden prvih akademskih sociologov, ki se je pri nas lotil imanentne kritike anketne metode in z njo povezane raziskovalne procedure. Njegova prva knjiga je izzvala več polemik, v katerih so bila vzpostavljena nekatera temeljna vprašanja anketne metode (Jerovšek, 1978; Kirm, 1978), kar je vsekakor dobrodošlo v teh inertnih časih. Kot posebno zaslugo pa imenovanemu štejem to, da je »uvedel« H. Bergerja v našo sociološko publicistiko.

Močno problematično (in nevzdržno) pa je Kavčičevo izhodišče, iz katerega kritizira anektno metodologijo. Le-ta po njegovem mnenju ni v stanju zapopasti družbenih sprememb in tako tudi panelna raziskava (izvajana v letih 1969–1973) ni verificirala pričakovanj, po katerih naj bi v zadnjih dveh letih porasla razvitost samoupravnih odnosov. Omenjeni avtor zapada tipičnemu normativističnemu idealizmu, ko suponira, da bi se »objektivni družbeni procesi« (politična preturbacija v letih 1971 in 1972, ustavna dopolnila), morali »odraziti« v zavesti delavcev – se pravi da bi ti morali percipirati višjo stopnjo samoupravnih odnosov (in da bi tudi ti realno morali biti razvitejši).

Pripomnim pa naj da je po mojem tudi dovršen del Jerovškove kritične osti zadel v prazno (vsaj kar se tiče metodoloških zastavitev).

Opisani predlogi so napredek v primerjavi z rutinerskim izvajanjem anket, toda prej so znak izčrpanosti in nemoči klasičnega pristopa, kot pa potokaz k novi metodologiji.

Z drugimi besedami: je to še »anketa«, ki še vedno zagotavlja »kvantifikabilne« podatke, ali je nekaj čisto drugega? Čeprav se Kavčič v svoji kritiki eksplicitno naslanja na Bergerjev koncept »tematske zavesti«, pozablja, da je le-ta nezdružljiv s standardizacijo raziskovalne procedure in z »eksaktnimi« merskimi instrumenti. Po Bergerju (1974) je tisto, kar »privleče anketa na dan«, le depozitarna zavest (stereotipi, sforsirani s strani množičnih medijev ter načini mišljenja, ki so konformni s prevladujočim občevelnim jezikom)²³ – pri tem ni anketa nobeno nevtrarno orodje, tudi socialistično in marksistično orientirani raziskovalci pridejo do istih rezultatov (navaja neko nemško raziskavo o delavcih): »ideološka vsebina intervjuja (ankete) izhaja iz realne prilagoditvene prisile standardiziranega intervjuja samega« (Berger, 1974).

Navkljub tem pomislekom gre podpreti Kavčičeve predloge. Le tako bo namreč demonstrirana insuficentnost (in metodolška nekorektnost) rutinske anketne metode. O uporabnosti rezultata je najbrž dvomiti, toda povratni vpliv predlagane procedure bo imel daljnosežne posledice – odprl bo produktivno polemiko.

Bergerjev koncept tematske zavesti je najbolj teoretsko izdelan in je direktno zoperstavljen konceptu stališča. S tem v zvezi Berger odklanja vsakršne statistične postopke in uveljavlja **kvalitativni pristop**. S tem nujno naveže na interpretativno paradigmo: da se je treba naslanjati na pravila, po katerih ljudje v svojem vsakdnjem življenju komunicirajo o socialnih izkustvih in pomenu situacij.²⁴

2. KVALITATIVNA METODOLOGIJA

2.1. Interpretativna paradigma

2.1.1. Historiat

Dejstvo je, da je revivalizacija kvalitativne metodologije situirana znotraj interpretativne paradigme (za razliko od pozitivistično-funkcionalistične normativne paradigme). Na prvi videz se zdi paradoksalno, toda celo tako uporabna varianta sociologije kot je akcijsko raziskovanje (to celo v svoji ameriški verziji) vidi svoj epistemološki referenčni okvir bolj v interpretativni kot v normativni paradigmi (Susmann; 1979).

²³ Klinar (1981) to lepo povzema za naše razmere: »Empirični podatki kažejo da segmente sedanje stvarnosti, predvsem na bolj splošnih ravneh, javno mnenje pojasnjuje tako, kot to pozna iz deklariranih skrajnih ideoloških ciljev, ki so idealno zamišljeni, obrnjeni v prihodnost kar pomeni, da ne odražajo z nasprotji prepletene sedanje stvarnosti (npr. izrekanja za skrajni solidarizem). Pogledi na konkretnije posamezne segmente družbenega dogajanja pa so dokaj pragmatični, odvisno od posamičnih interesov.«

²⁴ Tu se z Bergerjevim apriorno odklonilnim odnosom do kvantitativnega pristopa ne strinjam. Bolj kot ekskluzivizem je treba poudarjati integracijo (multimetodološki pristop). Npr. terensko raziskovanje, ki bi predhodilo anketiranju ali obratno. V okviru interpretativne paradigme (tematske zavesti) pa je seveda kvalitativni pristop dominanten (in bolj ustrezen), kvantitativen pa le pomožno sredstvo.

Brez prispevka Maxa Webera ni mogoče razumeti sodobnih interpretativnih sociologov začenši s Shützem in simbolnim interakcionizmom prek Garfinkla in etnometodologije pa do projekta »bielefeldskih sociologov« ter Leithäuserja in sodelavcev. Celo več; analiza Webrovega prispevka šele konstituira tisti horizont znotraj katerega se začenja menjava sodobnih paradigem (Kuhn).²⁵

Webrova »razumevajoča« sociologija začenja s predpostavko, da je sociologija »znanost, ki hoče smiselno razumeti socialno delovanje in ga s tem v svojem poteku in posledicah vzročno pojasniti« (Weber, 1972; 1). Razumevanje in eksplanacija sta komplementarna.

Webrova metodologija kajpada sloni na teoriji družbe. Le-ta je nominalistično in individualistično centrirana. Vendar pa je, kot poudarja Đurič (1967) takemu pojmovanju družbe bolj podvržen Weber-metodolog, da pa to skoraj ne drži za Webera-teoretika.

Weber izhaja iz posameznika, smatra da se družba lahko dojame samo kot proizvod ali način organizacije specifičnih delovanj posameznikov (Đurič, 1967). Družba nima nobenih posebnih lastnosti, ki bi bile neodvisne od posameznikov kot članov družbe. Sociologijo zanima kaj vodi posameznika, ko sodeluje v nekem družbenem odnosu, kateri motivi določajo njihovo delovanje. Ali kot pravi sam: »Za sociologijo v tu uporabljenem smislu (prav tako kot za zgodovino) je ravno smiselna povezanost (Sinnzusammenhang) delovanja, objekt proučevanja (Weber, 1972; 7). Dojetje te smiselne povezanosti pa je možno le skozi razumevanje (ali umevanje). Le-to je kot posebna oblika spoznanja lastno le družboslovju in ga od drugih oblik spoznavanja loči to, da poseduje najvišjo stopnjo jasnosti in validnosti. Njegov predmet so psihični doživljaji, ki niso nič drugega kot motivi in fungirajo kot smiselna osnova človeškega delovanja. Je pa to delovanje, kot že rečeno, v toliko predmet razumevajoče sociologije v kolikor ima smisel. Naloga sociologije je v tem, da odkrije notranje pobude in impulze, ki vodijo ljudi v njihovem delovanju in v razjasnitvi širšega konteksta smiselnih zvez v sklopu katerih se odvija človeško delovanje. Kot smo videli iz prvega citata pa je za Webera relevantno vprašanje ali so smiselne zveze tudi kavzalne ali z drugimi besedami: kako omogočiti, da interpretativno razumevanje postane osnova za kavzalno ekspanlacijo.

»Metoda razumevajoče sociologije je racionalistična« (Weber, 1972; 3). Seveda samo hevristično, kajti Webru je jasno: da »Realno delovanje poteka v večini primerov v podzavestnosti ali nezavednosti svojega mišljenega smisla« (des Gemeinten Sinns). Delujoči ga »čuti« bolj nedoločeno kot da bi ga poznal ali si ga razjasnil; v večini slučajev deluje nagonsko ali iz navade. Samo občasno in pri množično istovrstnem delovanju se posamezniki zavedajo (in das Bewusstsein gehoben) tega (naj bo racionalnega ali iracionalnega) smisla« (Weber, 1972; 10). Toda sociologija mora postopati tako kot, da je obnašanje ljudi smiselno, oziroma namensko racionalno. Tu je Weber interveniral s konstruktom idealnih tipov. Razumeti socialno akcijo pomeni razumeti akterjevo tolmačenje svojega delovanja v akciji, le to pa je zanj dostikrat nejasno in nepojasnjeno. Idealno tipični model vzpostavlja korelacijo med akterjevimi intencami in poročilom interpreta (Se-

²⁵ Garfinkel je tu bolj ekspliciten: »Priložnost velikega metodološkega in teoretskega pomena je v tem, da Max Weber v toliko definira sociologijo kot proučevanje človeških aktivnosti, v kolikor so le-te v svojem poteku vodene s subjektivnimi smiselnimi vsebinami, ki so povezane s človeškimi aktivnostmi« (Garfinkel, 1974). Je nujna referenčna točka za vsako razpravljanje o sociološki metodologiji in epistemologiji.

wart, 1978). S tem pa je dana tudi možnost kvazalnih generalizacij. Čeprav so idealni tipi fiktivne narave (Đurič, 1967) pa se lahko samo s pomočjo njih razloži v kakšni meri na dejansko delovanje vplivajo iracionalni dejavniki, ko le ti posameznika speljujejo od namensko racionalnega delovanja. Idealni tipi so tako direktno povezani z metodo razumevanja.

Kvazalna eksplanacija bazira na subjektivnem smislu akcije, ki jo sociolog pripisuje akterju, kar pomeni, da se je Weber koncentriral na odnos med kvazalno eksplanacijo socialne akcije v terminih empiričnih vedenjskih regularnosti in motivacijskem razmerju tega vedenja (Sewart, 1979). Če zdaj navežemo na Webrovo nominalistično teorijo družbe, vidimo, da sociolog artikurira smisel toda zanemarja strukture, ki omogočajo to artikulacijo. V tem kontekstu je vprašljiva ugotovitev: »Kot znanost o idealno tipskem racionalnem delovanju, le-ta pomaga človeku, da se zave smiselnih in stvarnih predpostavk svojega delovanja in v končni liniji vzpodbuja in podpira človekovo osvoboditev« (Đurič, 1967; 83). Tematizacija zgoraj zastavljene problematike²⁶ je ostala znotraj interpretativne paradigme zaprta vse do Luckman-Bergerjeve knjige o socialni konstrukciji realnosti (1967), kjer sta avtorja Webra navezala na Durkheima in Marxa.

Je pa sodobno formiranje interpretativne paradigme neločljivo povezano z imenom A. Schutza! Očitno se nanj naslanja zlasti etnometodologija.²⁷ Schutz je izhajajoč iz Webrovega okvirja razumevajoče sociologije, le-to tematiziral v sklopu Husserlove fenomenologije življenjskega sveta (Lebenswelt) toda med tem, ko je Husserl izhajal iz izoliranega subjekta, ki se je ne da bi bil vpleten v socialne interakcije, kot čisti spoznavni subjekt na abstrakten način zoperstavljal nehistorični, obči formi sveta kot spoznavnega objekta, je Schutz pod vplivom ameriškega pragmatizma oziroma interakcionizma postavil tezo, da je svet vedno svet za vse člane družbe. Husserlov »Lebenswelt« postane pri njem svet vsakdanjega življenja (Alltagswelt, world of the everyday life).

Schutz torej začenja z intersubjektivnostjo sveta vsakdanjih interakcij. Na začetku svoje posthumno izdane knjige, ki predstavlja summo summaris njegovih teoretskih naporov, Schutz takole zastavi: »Znanost, ki hoče interpretirati in razložiti človeško akcijo in misel, mora začeti z definicijo fundamentalnih struktur tega kar je predznanstveno, realnosti, ki se zdi človeku, ki obdrži znotraj nje naravno držo, samoevidentna. Ta realnost je svet vsakdanjega življenja.« (Schutz, 1974; 3). Ali kot Schutza parafrizirata Berger in Luckman ko pravita, da med mnogimi realnostmi obstaja ena, ki se pojavlja kot realnost par excellence, to je realnost vsakdanjega sveta,²⁸ ki se v zavesti instalira na najbolj subtilen in intenziven način. Doživljamo jo na način »naravne drž« (natural attitude), to pomeni, da jo doživljamo kot nekaj normalnega in samoumevnega. Ta realnost je že objektivizirana predno stopimo na »sceno«. Tu nastopi jezik, ki zarisuje koordinatni sistem našega življenja v družbi in ga napolnjuje s smiselnimi objekti. Realnost vsakdanjega življenja delimo z drugimi. Najobičajnejši način doživljanja drugih je »vis a vis« situacija. Le-ta je prototip vseh socialnih interakcij. Moj in njegov »zdaj in tu« sovpadata dokler traja ta situacija. Recipročnost: moje obnašanje se orientira po drugem in obratno. Moji kontakti so v dvojnem smislu tipični: dru-

²⁶ Torej kako družba proizvaja svoje »akterje«.

²⁷ Na skupne in ločevalne točke med Schutzom in Garfinklom opozarja Psathas (1979).

²⁸ »Vsakdanje življenje« je postalo predmet mnogih filozofskih in socioloških razmišljanj. Od prvih naj omenim delo Hellerjeve (1978), od drugih pa zbornik o sociologiji vsakdanjosti izdajateljev Hammericha in Kleina (1978).

gega dojemam kot »tipa« in se nahajam z njim v situaciji, ki je ravno tako tipična. Družbena realnost vsakdanjega življenja je dojeta kot koherentna in dinamična tvorba tipizacij, ki so tem bolj anonimne čim bolj se odmikajo od »zdaj in tu, vis a vis« situacije. V naravnem odnosu torej ne gre toliko za privaten svet posameznika, ampak za svet intersubjektivnosti, ki nam je vsem skupen in v katerem prevladuje praktični, to je zdravorazumski (common sense) interes (ne pa teoretski). Naravni odnos ali drža, ki bazira na zdravorazumskem fondu znanja (Wissensvorrat, stock of knowlege) je toliko časa neproblematičen, dokler vanj ne vdre tuj element in ga postavi pod vprašaj (ga problematizira). V naravnem odnosu je vstavljeno tisto, kar fenomenologi imenujejo »epoche«. Kar damo v oklopaj pa ni realnost sveta marveč dvom, da bi svet utegnil biti drugačen kot se kaže. Zdravorazumski fond znanja pa ne obstoji toliko iz reflektiranih sestavin kot iz različnih slojev nezavednega in nereflektiranega rutinskega znanja.

Znanstveno teoretska produkcija se po svoji formalni strukturi ne razlikuje od praktične, zdravorazumske orientacije. Sociologija mora izpostaviti in reflektirati svoje zdravorazumske temelje, kajti le tako jih lahko prevlada. Kot že rečeno lahko to stori z analizo ali deskripcijo fundamentalnih, formalnih struktur vsakdanjega življenja.

Tudi za Garfinkla predstavljajo objekt enometodologije formalne lastnosti zdravorazumskih aktivnosti kot praktično organizacijsko dopolnjevanje (accomplishment) (Garfinkel, 1967; VIII.). Ne samo na znanstveno temveč tudi na delovanje v vsakodnevem življenju se gleda kot na metodično organizirano delovanje. Da bi spoznali metode konstituiranja socialne realitete je treba realnost pojmovati kot stalno dopolnjujočo se realnost (ongoing accomplishment reality). Posameznik je pojmovan kot praktični metodolog.

Garfinkel je bolj kot drugi predstavniki interpretativne paradigme radikalen v zanikanju ontologizirajočega razumevanja realnosti. Glede na to, da etnometodologija proučuje interpretativne procese (verbalne in neverbalne) kot simbolično dejavnost, ki kreira družbeni red, poskuša odgovoriti na vprašanje kako posamezniki kot člani družbe proizvedejo in perpetuirajo ponavljivost, stabilnost, zakonitost in kontinuiteto časa in prostora kot karakteristike njihovega socialnega sveta, ki pa so percipirane kot objektivna dejstva in ne kot stvaritve fantazije ali slučaja (Garfinkel, 1967). Ali z drugimi besedami: kako se ohranja stabilnost socialnih interakcij, ki konstituirajo socialen red. Pojem dopolnjujoče realnosti izključuje vsakdanjo kot tudi naivno znanstveno predstavo o realnosti, po kateri je le-ta objektivno, eksistirajoča struktura, ki se odraža v zavesti in, ki je tako opisljiva. Prav tako je ukinjena v vsakdanjem življenju predpostavljena in neposredno evidentna ločitev med pojasnitvijo in predmetom pojasnitve, prej gre za identiteto predmeta z metodo, ki ga je proizvedla.

Na sledi Webrovega proučevanja »smiselnih zvez delovanja« in racionalistične metode razumevanja je tudi Schutzovo in Garfinklovo pojmovanje akterja v vsakdanjem življenju, ki kot »praktični metodolog« v okviru svojega zdravorazumskega delovanja in mišljenja ustvarja in domišlja sebi in drugim racionalno urejen svet.

Ta uvoden splošen opis vsekakor ne bi bil popolen, če ne bi vsaj naznačili kritičnih točk, tako Schutz kot etnometodologije. Očitek, ki ga je eden od proučevalcev Schutz naslovil nanj, naj bi veljal tudi za Garfinkla: »Schutzov temeljni projekt je pokazati, da je možno »svet objektivnega duha« reducirati na obnašanje posameznikov. Ta temeljni projekt vodi njegovo filozofijo in sociologijo. Po pre-

liminirani preiskavi njegovega poročila o tem, kako deluje družboslovec, se izkaže, da Schutzov humanizem uvaja psihologistično prevračanje Husserlove fenomenologije, ki vodi v »sociologizacijo« njegovega pojma transcendentalne intersubjektivnosti. Prav tako vodi k teoriji znanosti, v kateri je določujoči element stališče znanstvenika. Vse to omogoča Schutzu, da prezentira znanstveno-humanistično družbeno znanost in zgodovino, ki nista drugega kot neke vrste pripovedovanje zgodb. Cena njegovega humanizma je svet, v katerem ne more biti nikakršne znanosti o zgodovini in nikakršne racionalne politike« (Bittner, cit. po Rupel, 1974). Po drugi strani pa naj bi bilo za Schutza (in za njim tudi Garfinkla) značilno nerazumevanje Webra oziroma njegove metode razumevanja (McNeill/Johnson, 1975). Le-ta meri na dojetje celotnih kulturnih sistemov in se je nikakor ne da strpati v kontekst legitimiranja individualnih miselnih akcij v sklopu vsakdanjega življenja, ki da je najvišja realnost. Za analizo miselnih zvez intersubjektivnega delovanja (ki tvori kulturni sistem), je potreben študij ekonomije, socialne stratifikacije, zgodovine, moči ipd. – torej ravno tega, s čimer se je ukvarjal Weber (in česa seveda interpretativni sociologi ne delajo). Predstava človeka kot je razvita v sklopu etnometodologije, fenomenološke sociologije in simbolnega interakcionizma »vodi k konservativni, astrukturalni, ahistorični, situacijski perspektivi«; ta perspektiva pogojuje koncentracijo na deviantno in abnormalno v naši družbi in ignorira socialne pogoje, ki omogočajo nastanek abnormalnosti« (McNeill/Johnson, 1975). Pomembnost teh teorij naj bi bila le v »zahtevi po zanikanju uveljavljenih teorij in ne v teorijah, ki bi jih sami ustvarili« (McNeill/Johnson, 1975). Glede na to etnometodologija jemlje zdravorazumski fond znanja kot že zagotovljen (taken – for – granted) naj bi to bil mikrofunkcionalističen koncept socialnega reda, ki bazira na konsenzusu in recipročni perzistenci v medčloveških odnosih (Gordon, 1976). Da te vrste očitek ni na mestu, je nakazal že Gouldner (1970) – etnometodologija sicer govori o »pripomočkih« socialnega reda, toda ne daje važnosti integrirajočim moralnim vrednotam in nagradam (kot to dela Parsons). Sicer pa se je Garfinkel takole izrazil v tej zvezi: »Da bi razložili obstojnost in stalnost lastnosti načrtnih akcij, sociologi navadno izberejo neko skupino stabilnih lastnosti neke organizacije aktivnosti in se vprašajo po variablah, ki prispevajo k njihovi stabilnosti. Smotrnejša se zdi alternativna procedura: začeti s sistemom stabilnih lastnosti in vprašati, kaj je mogoče storiti, da bi proizvedli in obdržali anomične lastnosti opazovanih okolij in dezorganizirano interakcijo, bi nam povedalo marsikaj – o tem, kako se običajno in rutinsko vzdržujejo družbene strukture.« (Garfinkel, cit. po Rupel, 1974). Od tod tudi eksperimenti z nenavadnim obnašanjem v sicer rutinskih situacijah. V tem smislu vidim pomemben prispevek etnometodologije v sintagmi »kriznega eksperimenta«, ki tematiziran v sklopu akcijskega raziskovanja postane postopek za odkrivanje rutinskih aspektov pravil institucionalnega reda in njih prevlade.

V kolikor sta McNeill in Johnson v svoji kritiki nasproti interpretativni sociologiji postavila marksizem in (čeprav »megleno«) naznačila, da mora biti upoštevan tudi »kreativni aspekt človeške osebnosti«, pa je Gordon, tudi izhajajoč iz marksističnih pozicij, bolj ekspliciten, kar se tiče pomembnosti problematike, ki jo načenna etnometodologija.²⁹ Pravi namreč, da le-ta absolutizira fenomenološki pristop, ter da bi moral biti hevristični pomen »razumevanja« tematiziran v kontekstu dialektične in materialistične metode, kar bi omogočilo povezavo modusov zavesti z eksistencialnimi pogoji. Takšna zveza naj bi prispevala k ocenjevanju

realnosti socialnih faktov in njih povezanost z družbeno zavestjo – šele bi bilo jasno, kako zavest modificira realnost. Te naloge sta se med prvimi la, kot že rečeno, Berger in Luckmann (in zdi se, da je njun prispevek močno podcenjevan). S tem, da sta v svoje razpravljanje pritegnila poleg Webra in Schutza tudi Durkheima in Marxa sta lahko šele začela z analizo, ki naj bi razkrila, kako je družba dialektična enotnost »subjektivno mišljenega pomena« in objektivne fakcitate. Tri »aksiome«: da je družba človeški produkt, da je družba objektivna realnost in, da je človek družben produkt, sta poizkušala pojasniti s pojmi eksternalizacije, objektivizacije in internalizacije, opirajoč se prav na Hegel-Marxove analize opredmetenja in odtujitve. V tem sklopu je obdelan tudi problem institucionalizacije. Vsako delovanje oziroma obnašanje namreč, ki se večkrat ponovi, tendira k modelni obliki, ki se reproducira in percipira kot model. Habitualizacija kot »predhodnik« institucij.²⁹ Le-te so produkt medsebojne tipizacije habitualiziranih dejanj, medsebojno pa so tipizirane tiste dejavnosti (akcije), ki so relevantne za skupno situacijo. In tisto, kar je lastno institucijam: institucije so nekaj, kar ima lastno realnost, tj. realnost, ki stoji nasproti ljudem kot zunanji, prisiljujoči fakt. Proces, v katerem dobijo produkti človeškega delovanja objektivni karakter, je objektivizacija oziroma popredmetenja. Institucionalni red je popredmetena človeška dejavnost. Z drugimi besedami, kljub svoji predmetnosti nima socialni svet lastnega ontološkega statusa, ki bi bil neodvisen od človeškega delovanja, iz katerega je izšel. Paradoks pa je v tem, da je človek sposoben kreirati svet, ki ga ne dojema kot svoj produkt, ampak kot nekaj tujega. Produkt vpliva povratno na producenta; eksternalizacija in objektivizacija (reifikacija in popredmetenje) so sestavni deli dialektičnega procesa človek – svet. Tretji element – internalizacija privede popredmeteni družbeni svet v zavest individua (socializacija). Gre za krožni tok fonda (zdravorazumskega) znanja in delovanja (akcije).

Tako avtorja pravita:

»Seveda habitualizirane akcije obdržijo za posameznika svoj smiselni (pomenski) značaj, četudi se vključeni pomeni vtisnejo kot rutine v njegov splošni fond znanja (vedenja), ki je zanj nevprašljiv (taken-for-granted) in pripraven za njegove načrte v prihodnosti.«

Izhajajoč iz tega konteksta so bielefeldski sociologi napisali: »Družbena realnost se sestoji iz socialnih delovanj (Handlungen), njih pogojev in posledic (vključujoč njihove socialno-strukturne momente). Konstituirana (družbena realnost, namreč, op. F. A.) je z znanjem in to znanje preide v izkušnjo le preko komunikacije« (Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen, 1973). Kot smo videli, od tod sledijo važne metodološke konsekvence. (Kot socialno-strukturne momente so bielefeldski sociologi skušali tematizirati sklop produkcije, distribucije in konsumpcije kot del fundamentalnega teoretskega okvira, ki bi šele omogočil razvidnost narave komunikacijskih procesov in s tem možnost empiričnega raziskovanja. Je pa njihova zastavitev ostala nedokončana in zgolj v abstraktni, še »lebedeči« formi.)

Še vedno je namreč nerazjasnjeno vprašanje »od kod« fond zdravorazumskega znanja, ki omogoča rutinskost in neproblematičnost vsakdanjih interakcij? Tu naj bi bil skrit invariantni konstitutivni red socialnega življenja,³⁰ katerega eksplikacija naj bi bila glavna naloga sociologije.

²⁹ Pojmovanje institucije kot regulativnega vzorca nadaljuje eden izmed avtorjev (Berger, 1976).

³⁰ oziroma bazičnih pravil komunikacije, kot pravijo bielefeldski sociologi.

Za etnometodologe so namreč pomeni akcij (za akterje) vedno ambivalentni in problematični in njihova naloga je preučevati strategije (metode), ki se jih akterji poslužujejo pri apliciranju, abstraktnih pravil in zdravorazumskega razumevanja, vse z namenom, da bi svoje akcije naredili za eksplitalne, rutinske in neambivalentne. Gre torej za proces že omenjenega praktičnega dopolnjevanja socialne realnosti.

Trditev, da je etnometodologija del voluntaristično-humanistične tradicije (v nasprotju z deterministično), je močno vprašljiva. Aplikacija pravil in zdravorazumskega fonda znanja je odtegnjena tematizaciji in refleksiji. Kot pravi Psatas (1979), akterji niso zainteresirani za tematizacijo metod, s pomočjo katerih se njihove akcije kažejo kot »praktični cilji«.

2.1.2. Interpretativna vs. normativna paradigma

Iz doslej povedanega lahko izluščimo glavno karakteristiko interpretativne paradigme – gre za pojmovanje **interakcije kot interpretativnega procesa**.

V normativni paradigmi (funkcionalizmu, bihevizizmu) se problem interakcije postavlja kot problem odnosa med dispozicijami in pričakovanjem v zvezi z vlogo. Interakcija se odvija v že oblikovanem sistemu (kulturno in vrednostno) simbolov in pomenov. Individuum naj bi se v dani situaciji obnašal čisto na določen način. Dispozicije (stališča, reakcije, potrebe) so definirane kot pravila, ki jih akter interanalizira ali se jih nauči, pričakovanja (vloga, status) pa kot pravila, ki so v socialnem sistemu institucionalizirana (Wilson, 1973). Trajnost socialnih interakcij zagotavlja kognitivni konsens-akterji imajo skupen sistem kulturno etabliranih simbolov in pomenov (možni so sicer »subkulturni« odkloni – vendar kot deviacije).

S tem v zvezi je tudi deduktivna eksplanacija, v katerem so norme, stališča, status, koncipirani kot variable, ki jih »merimo« s pomočjo odražajočih deskripcij (indikatorjev). Objektom raziskovanja se pripisuje nespremenjen pomen, ki je neodvisen od okoliščin, v katerih je produciran – šele tako je možen opis kot odraz (lastnosti) »objekta«.

V interpretativni paradigmi je drugače. To, kar se v normativni paradigmi kaže kot že določena (fiksirana) vloga, se tu izkaže za nekaj drugega – kot rezultat tekočih reinterpretacij vseh akcij, ki jih drugi izvaja v določenem času: »Z idejo prevzema vloge se spremeni perspektiva, ne gre več za enostaven proces izpeljave predpisane vloge, temveč gre za to, da se na podlagi vloge, ki jo nekomu drugi predpiše, oblikuje in realizira lastno delovanje. Delujoči ne prevzame enostavno statusa, za katerega obstaja urejen sistem pravil ali norm, prej je osebnost, ki mora delovati v perspektivi, ki je delno predoločena z njegovim odnosom do drugih. Delovanje teh drugih njemu nasproti reflektira vloge, ki jih mora identificirati (Turner, cit. po Wilson, 1973).

Berger in Luckmann (1967; 74) pravita, da je izvor vlog iskati v istem procesu kot izvor institucij, to je v procesu habitualizacije in objektivizacije. Vloge se pojavijo takoj ko se formira fond znanja (vedenja), ki vsebuje recipročne tipifikacije.³¹

³¹ Prevzem vloge lahko opišemo kot proces, v katerem se udeleženci spuščajo v **dokumentarno interpretacijo** svojih medsebojnih delovanj. Temeljni vzorec se sestoji iz celotnega

Avtorji, ki jih navajam, opisujejo prevzem in igranje vlog kot dinamični, tekoč, anticipativni proces (recipročne) tipifikacije in ne v smislu pasivne in dokončne internalizacije ali socializacije. Tipifikacija pa je v bistvu proces osmišljanja in interpretacije inter-akcije.

Konstruktivni del socialnih organizacij so torej akterji, ki razvijajo definicije situacij v procesu interpretacij in tudi delujejo v terminih definicij. »Ko ljudje delujejo znotraj okvira organizacije, je interpretacija in ne organizacija³² tista, ki determinira akcijo. Socialne vloge, norme, vrednote in cilji lahko postavljajo pogoje in konsekvence za akcijo, toda ne determinirajo tega, kar bo človek naredil« (Bogdan/Taylor, 1974: 15).

2.1.3. Metodološke konsekvence

Prišli smo do točke, kjer je treba izpostaviti dejstvo, da je celotni zasnutek fenomenološke utemeljitve sociologije (in s tem tudi interpretativne paradigme) analogen Husserlovemu projektu transcendentalne fenomenološke filozofije, ki naj bi odprla pot iz krize evropske znanosti in človeštva nasploh. V tem smislu je treba pritrditi Luckmannovi oceni (1974), da gre pri Schutz (ki je bil Husserlov učenec in ga je ta celo namenil za svojega asistenta), za anticipacijo in aplikacije Husserlovih idej iz »Krise« (Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Philosophie). Habermas torej nima prav, ko pravi, da se je Schutz naslonoil le na Kartuzijanske meditacije in to v glavnem le na fenomenologijo notranje zavesti časa, ter iz tega ekstrapoliral okvir vsakdanjega sveta (Habermas, 1971).

Husserl je videl krize v »povnanjenju racionalizma v objektivizmu in naturalizmu« (Urbančič, 1973) in ravno v tem kontekstu je treba gledati na fenomenološki poziv »k stvarjem samim«. Ali kot je to izrazil Husserl sam: »Pozitivna znanost je znanost o izgubljenosti sveta. Treba pa je obratno; zgubiti svet v epochè, da bi si ga potem v univerzalni samouvedbi pridobili nazaj« (Husserl, 1973: 181).

Husserlov projekt je vsaj v okviru »čiste« filozofije ostal nedokončana, oziroma nerešljiva naloga (Urbančič, 1973). Schutz je sledil tej nalogi s tem, da je hotel konstruirati matrice za opis človeškega obnašanja, ki naj bi slonela na analizi konstituiranja socialnega sveta v subjektivnem izkustvu. Gre torej za deskripcijo univerzalne strukture subjektivne orientacije. Le-ta je možna z izdelavo dveh sistemov konstruktov: zdravorazumskega in znanstvenega. Schutz (ki je šlo za izdelavo ekzaktnega racionalnega modela sociologije in nikakor ne moremo njegove-

konteksta interakcij (motivov, namenov, drž, tj. vlog) in akterjevo delovanje je izraz tega vzorca. Z drugimi besedami: gre za identifikacijo vzorca, na katerem temelji vrsta pojavov, pri tem se vsak pojav gleda kot da se nanaša na vzorec, se pravi kot na izraz, »dokument« vzorca. Ta pa je identificiran le preko konkretnih individualnih pojavov in izrazov, tako da se vzorec in pojavi medsebojno determinirajo (podobno kot del in celota v smislu »gestalta«). Tu pa smo pri eni centralnih tem, ki jih je razvil Garfinkel: opisana determinacija ni nič drugega kot indeksikalnost (oziroma indeksikalizacija). Napor »konvencionalnih« sociologov direktno izolirati objektivne izraze (status, deviantnost, avtoritarnost) je iluzoren. Dezindeksikalizacija je edino možna preko dokumentarne metode interpretacije. (O tem razpravlja Silvermann, 1975).

³² Kot pri funkcionalistično-sistemskem pristopu. Tako Silverman (1970) pravi, da je Parsons prezrl dejstvo, da pričakovanja v zvezi z vlogo (role-expectations) niso le dana s strani družbe (sistema), ampak izvirajo in so odvisna od potekajoče (on-going) človeške interakcije (str. 137).

ga koncepta pojmovati kot diametralno nasprotnega pozitivističnemu, ali ga preprosto okarakterizirati kot (kvazi) humanistični pristop. V tem smislu nam dosti pove naslednji citat: »(znanstvenik) začne s konstrukcijo tipičnega vzorca načinov delovanja, ki odgovarjajo opazovanim dogodkom. Temu tipičnemu vzorcu delovanja koordinira osebnosti tip, namreč model delujočega (des Handelden), ki si ga predstavlja napolnjenega z zavestjo. Vendar je to zavest, ki je omenjena s tem, da ne vsebuje drugega kot za izpolnitev opazovanih načinov delovanja relevantne elemente, ki so s tem relevantni tudi za probleme, ki jih proučuje znanstvenik. Tej fiktivni zavesti pripisuje vrste tipičnih »da-bi motivov« (»um-zu Motive«), ki odgovarjajo namenom opazovanih načinov delovanja, ter vrste tipičnih »če motivov« (weil Motive), na katerih počivajo »da bi motivi«. Obe vrsti motivov sta predstavljeni v imaginarnem delu zavesti. Vendar ti modeli delujočega niso človeška bitja, ki živijo znotraj svoje biografske situacije v socialnem svetu vsakdanjosti. Strogo vzeto nimajo čisto nobene biografije ali zgodovine in situacija, v katero so postavljeni ni od njih določena, ampak jo določi njihov stvarnik, družboslovec. Le-ta te marionete ali homunkulije ustvarja, da bi jih manipuliral za svoje cilje. Znanstvenik jim pripisuje le navidezno zavest, ki je konstruirana na ta način, da že prisoten in dan repertuar znanja (vključno pripisanemu sistemu invariantne motive) in iz njega izvirajoča delovanja naredi subjektivno razumljivo s predpostavko, da so ta delovanja izvršena (vollfuhr) s strani dejanskih akterjev znotraj socialnega sveta ... Homunkuli ni bil rojen, ne odrasča in ne umre. Nima nobenih upanj in strahov, ne pozna strasti kot glavnega motiva vseh svojih dejanj ... Ne more izbirati razen med alternativami, ki jih mu ponudi družboslovec« (Schutz, citat po Cicourel, 1974; 94, 95).

Tudi Cicourel (1974) ugotavlja, da je Schutz opozoril na to, da je principiello mogoče isto logiko kot jo uporabljajo naravoslovci aplicirati tudi v družboslovju. Seveda z nekimi bistvenimi modifikacijami, katerih izvor je v različni naravi objektov, oziroma konstruktov: »Dejstva, podatki in dogodki, s katerimi ima opraviti naravoslovec so samo dejstva ... znotraj opazovanega polja, to polje nima nobenega »pomena« za molekule, atome in elektrone v njem ... Socialni svet ... ima posebno strukturo, ki je pomensko relevantna za človeška bitja, ki živijo, mislijo in delujejo v njem ... Mišljeni objekti, ki jih konstruirajo družboslovci se nanašajo in so osnovani na umišljenih objektih, ki jih z zdravorazumskim mišljenjem konstruira človek, ki živi svoje vsakdanje življenje med soljudmi (Schutz, cit. po Habermas, 1971).

Zdi pa se, da je strogo vzeto, tudi Schutzov projekt nerešljiva naloga. Javljata se dva pomisleka. 1. Ali res obstoji nek invarianten konstitutivni red vsakdanjega življenja? 2. Ali je fenomenološka metoda redukcija (ali epochè-ja), ki naj bi pripeljala do te invariantne strukture kot zadnjega apodiktičnega temelja, res »ek-saktna« in uporabna v sociologiji. Dodatno »zmedo« ustvarja pojem »fenomenološke sociologije«. Luckmann; ki ga lahko štejemo za najvplivnejšeg Schutzovega učenca, je v zadnjih tekstih (Luckmann, 1979) popolnoma določeno povedal, da nekaj takega kot fenomenološka sociologija ne more obstajati. Zakaj? Fenomenološka metoda je namreč »neznanstvena« (ni induktivna), ker je refleksivna: »Egološka perspektiva fenomenologije osvetljuje človeški svet in razjasnjuje procese skozi katere je svet zgrajen kot specifično človeški. Fenomenologija lahko nudi ali izdela splošne principe za konstrukcije znanstvenega jezika, v katerega se lahko prevede »empirične« jezike sociologije.« Fungira torej kot nekakšna metasociologija, kot se je izrazil Luckmann. Vsiljuje pa se vprašanje, kako to, da je

program te »protosociologije« še vedno odprta naloga. V tem smislu je relevantna Habermasova kritika: »Zgradbo individualnega življenjskega sveta dojemamo le preko socialno doživljenih (eingelebte) komunikacij; toda njihovih pravil se nauči s sistematičnim so-igranjem (Mitspielen) in ne, kot Schutz domneva, z fenomenološkim zrenjem, ali kot domneva Cicourel in Garfinkel, z fenomenološko vedenimi eksperimenti.« (Habermas, 1971).

»Bielefeldski sociologi« zatorej govorijo o »komunikativni« znanosti, oziroma sociologiji. Sociološka metoda je tu zapopadena kot proces komunikacije in je zato večji del raziskovalnega delovanja pojmovati kot komunikativno-sociološko terensko delo (Schutze/Meinefeld/Spinger/Weimann, 1973). Kar se tiče invariantne konstitutivne strukture vsakdanjega življenja, se šele skozi najnovejša proučevanja Leithauserja in sodelavcev (Leithauser, Volmerg, Salje, Wundthe, 1976) izkaže, da je le-ta, v toliko »invariantna« v kolikor je determinirana po specifičnih procesih podružbljanja. Predpostavljena »invariantnost« (ali prisotnost zdravorazumskega znanja in pravil uporabe) je »vidljiva« šele skozi teorije podružbljanja (Theorie der Vergesellschaftung) in iz nje izvirajoče primarne in sekundarne socializacije (Sozialisation). Končni produkt teh procesov je »vsakdanja zavest« (das Alltagsbewusstsein).

Kapitalizem ima za predpostavko podružbljanje vsakdanjih življenjskih okvirov, kar zajema socialno (de) integracijo, procese zavesti in mišljenja. Psihologija človeka ni nikdar izolirana od historičnega razvoja podružbljanja. Le-to pa je navezano, oziroma dobiva svojo vsebino s procesom akumulacije (izhodišče je Marxova teza, da je »kapitalistični produkcijski proces istočasno, bistveno proces akumulacije«). Ne gre le za opis akumulacije in z njo povezanega podružbljanja, v terminih (kritike) politične ekonomije, temveč tudi za dejstvo, da se proces uvrdenja (Verwertungsprozess) širi na vsa področja socialnega življenja in določa tudi potek socializacije. Sam proces socializacije, ki je v glavnem ne-kumulativen proces, »odsmišlja« vse kar bi utegnilo pričati o protislovnosti in represivnosti procesa podružbljanja. Tu pa že lahko govorimo o »vsakdanji zavesti, ki je »depozitarna zavest«³³ (ki je institucijsko organizirana, t.j., da s posredstvom masovnih občil in primarne socializacije »proizvede« psihično strukturo s specifično interakcijsko in komunikativno odzivnostjo). V zavesti se prepletajo subjektivne (socializacijske) in objektivne (podružbljene) strukture, ki pa jih vsakdanja zavest ni možna posredovati skozi refleksijo, kar pomeni, da ni zmožna samorefleksije. Vsakdanji zavesti se družba kaže kot zbir ali sosledje socialnih situacij in temu nasproti se postavlja s stabilno shemo tematskega horizonta, ki deluje po principu filtra. Odloča, katere situacije bo tematiziral in katere ne. Opravka imamo s tipičnimi ponavljajočimi socialnimi situacijami, ki jih vsakdanja zavest organizira preko posebnih pravil, internaliziranih kot interpretacijske sheme. Gre za transferna pravila (Übertragungsregeln): »Ponavljajoča, na golo asimilacijo usmerjena uporaba socializiranih, vsakdanjo zavest strukturirajočih in socialne situacije organizirajočih pravil, imenujemo transfer (Übertragung)«. (Leithäuser, Volmerg, 1976, str. 62). Na delu so tri vrste pravil: tematizacijska, obrambna in redukcijska. Pravila tematizacije lahko stojijo v službi zafiksirane sheme tematskega horizonta, lahko pa se tudi predre tako, da se spusti v nove situacije in kumulira izkustva – to pa pomeni prekinitev vsakdanje zavesti. Funkcija pravil obrambe je nasprotno v harmonizaciji, nivelizaciji in eksteritorizaciji ogrožujočih in »neu-

³³ Ta pojem je razvil Freire (1973), od njega je prevzel tudi Berger (1974)

godnih« tem. Pravila redukcije reducirajo nepoznane situacije in teme na poznan in utečen svet vsakdanjega življenja. Ta pravila transfera pa ne tvorijo nekega transcendentalnega ali naravnega, nesprejemljivega, idealnega reda, temveč se fiksirajo kot kvazi transcendentalni horizont zavesti nasproti socialni realiteti, katere del je sam in, ki jih tudi ustvarja in usmerja. Tematizacija (samorefleksija) načelno ni onemogočena, predvsem pa je zaželeno, saj se skozi njo šele odpira možnosti kritike ideologije, oziroma refleksije ideoloških usedlin; ki jih vsakdanja zavest nujno ustvarja in perpetuira kot pogoj svojega obstoja. S tem v zvezi postavljajo Leithäuser in sodelavci zahtevo po takšnem raziskovalnem pristopu, ki bi zajel tiste forme zavesti, ki prehajajo horizont vsakdanje zavesti, torej take, ki so sposobne tematizacije. Metodološko gledano se tej nalogi lahko približamo z upoštevanjem dveh momentov. Prvič gre za približanje raziskovalne situacije vsakdanji situaciji ali drugače povedano; raziskovalne metode se morajo prilagoditi pravilom vsakdanje komunikacije (raziskovalec ne more avtonomno postaviti pravil komunikacije kot to predpostavlja eksperimentalna psihologija ali standardizirano anketiranje). Po drugi strani gre za tak pristop, ki bi subjektom omogočil, oziroma »olajšal« tematizacije – šele v kriznih situacijah se izpostavi »rutinskost« pravil. Zatorej je govora o »Verfremdung« tehnikah. Na nek način je tu vzpostavljena plodna sinteza z Garfinklovimi kriznimi eksperimenti. Odpira se tudi stik z akcijskim raziskovanjem. Naj tu še enkrat ekspliciram odločilen domet Leithäusserja in sodelavcev v kontekstu »femenoloških« proučevanj: socialno pred določen transfer (in pravila njegove »uporabe«), ki regulira interakcijsko interpretativno prakso (individualno in kolektivno) stopi na mesto (s strani fenomenologije imputiranega) invariantnega konstitutivnega (na zdravorazumskem fondu znanja temelječega) reda »sveta vsakdanjega življenja«. Tu je prevladana »indiferentnost« etnometodologije (in interpretativne paradigme) toda ostane zavezanost »konfliktni metodologiji« (Young, 1974), vendar na način akcijskega raziskovanja – ne gre za iniciranje institucionalnih sprememb, temveč le za razkritje institucionalnega reda, ki ga vsak nosi v sebi in ga deli s soljudmi.

Kar lahko kot rezime potegne iz dosedanjega razpravljanja o interpretativni paradigmi (in še posebej »femenološki sociologiji«) je naslednje.

Epistemološki plan

Socialni svet nam ni prprosto dan kot od nas neodvisno obstoječa »stvar« (Durheimova pozicija), ki bi jo lahko »objektivno« opisali/odrazili, temveč je ta svet le v toliko pričujoč, v kolikor se instalira v vsakdanji zavesti, v kolikor ga individui osmislijo (interpretirajo). Socialni svet je so-konstruiran z jezikovno posredovanim zdravorazumskim fondom znanja.³⁴

³⁴ Socialna realiteta torej ni dana v oklepaje kot pri Husserlu, Schutzu in etnometodologiji. Po drugi strani pa zavest ni nekak idealni antipod socialni realnosti kot to naivno predpostavlja marksistična dogmatika, je njen sestavni del, je ireduktibilni pogoj delovanja in eksistiranja socialne realnosti. Z drugimi besedami: »To je razlog, da tudi ideološko čisto sprevrnjena zavest ni samo odraz/izraz »dejanske« situacije, ampak je praksa v strogem pomenu, konstitutivni moment same »dejanskosti« (ki je prav zato »dejanskost« v strogem pomenu, za razliko od gole »realnosti«). Tako, da ni dovolj najti »realno osnovo« ideologije, ki jo le-ta napačno/lažno odraža, ker je ta »višek«, falsifikat izkrivljene ideološke reprezentacije »realnih družbenih odnosov«, tudi sam spet določen z realnimi družbenimi odnosi... Način, na kateri individui simbolizirajo svoj »dejanski življenjski proces« je konstitutivni moment samega tega procesa.« (Žižek, 1979; 10/11)

Metodološko-raziskovalno to pomeni, da je predpogoj za konkretno sociološko analizo, dojetje konstrukcij socialnega sveta, kot jih »proizvajajo« subjekti; da bi to dosegli je treba prakticirati »komunikativno terensko raziskovanje«.

2.2. Institucionalni učinek kvalitativne metodologije

Reafirmacija kvalitativnega pristopa v zadnjih letih je vedno bolj očitna. Eden od poljskih sociologov omenja v svoji analizi sodobne ameriške sociologije vračanje k kvalitativnim metodam kot nezadržen in upoštevanja vreden trend (Stzompka, 1974).³⁵

Tu se je tudi še postavilo vprašanje, ali je ta trend trenutni odmik od kvantifikacije ali usmeritev bodočnosti. Gotovo je, da so cilji in interesi, ki so inherentni kvalitativni metodologiji različni in večdimenzionalni. Tako npr. obstaja takale ocena: »Ta konfrontacija med kvalitativno in kvantitativno metodologijo označuje po našem mnenju sicer napačno alternativo, so pa zastopniki kvalitativnega pristopa vendarle prišli na dan z argumenti, ki so važni za funkcionalno določitev analiz vsebine v kontekstu ideološko-kritičnih raziskav« (Ritsert, 1972, str. 10). Omenjeni avtor, ki kritično analizira pozitivistično kvantitativno »content analysis« (ki jo imenuje statistična semantika) izpostavi tri momente (katere je ekspliciral že Kracauer v svoji polemiki z Berelsonom): Rekonstrukcijo konteksta, latentnost (tj. latentne smiselne strukture) in singularnosti (pomen posameznih primerov), ki pridejo na dan le preko kvalitativne (nefrekvenčne) analize. Je pa dovolj ilustrativno, da se Ritsert načelno ne odpoveduje kvantitativni analizi.

Medtem ko gre za umestitev v kritiko ideoloških vsebin, pa se npr. v predgovoru v zborniku o kvalitativni metodologiji izhaja iz predpostavke, da kvalitativni pristop omogoča intenzivni stik s socialnim svetom, oziroma da kvalitativni pristop predstavlja »first hand involment with social world«, kot se glasi podnaslov zbornika (Filsteat, ed. 1970). Po drugi strani je spet naznačena poveza kvalitativnega pristopa z radikalno strujo v ameriški sociologiji³⁶ (Kuvačič, 1977). S tem v zvezi je tudi govora o odvisnosti od birokratske raziskovalne organizacije, kvalitativna metodologija pa naj bi ravno omogočila večjo neodvisnost od administracije. Ali ni mar že Cicourel zaostрил tega problema, ko je zapisal, da se sociologi namensko skrivajo za fasado birokratske organizacije, ki zagotavlja produkcijo kvantitativnih podatkov? (Cicourel, 1974, str. 60).

Zanimiva bi bila študija (v stilu »sociologije sociologij«, ki bi razkrila, zakaj se je pri nas v Jugoslaviji tako trdno zasidral anketarski pristop in zakaj zanimanje za kvalitativni pristop tako počasi narašča. Prav gotovo je to v zvezi z neko socialno atmosfero, ki producira znanstvenika – uradnika, ki skratka sili v birokratizacijo in pretirano institucionalizacijo.

³⁵ To vračanje je značilno za ameriško sociologijo, ki ima bogato tradicijo v kvalitativnih raziskavah (čikaška šola!). Drugače je npr. v ZRN, kjer se je šele prav začela intenzivna debata o kvalitativnem pristopu. Kot informira Kuchler (1980) so v letu 1979 izšla prva tri temeljna dela oziroma zborniki o kvalitativnem raziskovanju (avtor oziroma izdajatelj enega je sociolog K. Gerdes, ki ga tu jaz omenjam v zvezi s sekvenčno analizo).

³⁶ Obstajala naj bi kontinuiteta, ki se vleče od Veblena pa preko »čikaške« šole do Millsa, Gouldnerja in znanih »kvalitativcev« kot Beckerja, Straussa, Goffmana itd. O tem glej tudi kritični članek Diona (1977).

Eden od naših sociologov je v svoji »samokritiki« prišel do naslednjega zaključka: »V resnici pri nas niti ni težko izvesti raziskave, ne da bi prestopili prag svoje pisarne« (Jambrek, 1979). Skratka, večina slovenskih sociologov »uraduje«.³⁷ Na tem mestu se prav lahko strinjamo z oceno, ki nam pojasni prednosti kvalitativnega pristopa: »Navedena dela (gre za nekatere raziskave čikaške šole, ter E. Langerjeve, op. F. A.), obstoji pa jih še mnogo več, ki so nastala z uporabo zelo enostavne znanstvene aparature, jasno kažejo, da tudi skromna in majhna raziskovanja, ki jih vodi dobra ideja, zelo veliko pomenijo in so dragocena za razvoj znanosti. Iz tega nikakor ne sledi negatorski odnos do modernih instrumentov znanosti, jasno je, da se z njimi mnoge stvari hitreje in uspešneje opravijo, posebno če se njihova uporaba uspešno kombinira s človekovo sposobnostjo opazovanja in uvida. Toda glede na to, da ti instrumenti niso vsakemu dostopni, in zelo pogosto se dogaja, da jih ne morejo uporabljati prav tisti ljudje, ki imajo razen dobre volje tudi dobre ideje, ni pribežališče, ki ga nudi kvalitativna metodologija samo izhod v nuji, temveč tudi mesto, kjer se lahko prijetno nastani in se lahko mnogo doseže« (Kuvačič, 1977: 53).

Po drugi plati pa polemiko, ki se razvija ob uvajanju kvalitativne metodologije lahko označimo za nadaljevanje »Positivismustreit-a« (Ritset, 1972).

2.3. Čikaška šola: Thomas, Znaniecki in Anderson – začetki kvalitativne metodologije

S čikaško šolo povezana imena in dela Parka, Thomasa, Znanieckega, Thrasherja, Andersona, Burgessa, idr. so postala »klasika« sociološke literature. Predvsem pa čikaške šole ne gre prezreti, ko je govora o kvalitativni metodologiji. Njihova teoretska in empirična dognanja so namreč baza, iz katere lahko zajemamo še danes, saj so sami utemeljitelji kvalitativnega pristopa pri proučevanju družbenih pojavov in socialnih problemov.³⁸

Tu nam ne gre za nekakšen zgodovinski opis ali biografije članov te šole, prej za to, da izluščimo tiste relevantne sekvence iz njihovega opusa, ki bi nam koristile pri nadaljnjem razvijanju problematike kvalitativne metodologije. Zlasti trije »klasiki« nam lahko pomagajo pri tem: gre za Thomasa, Znanieckega ter Andersona. Prva dva preprosto zato, ker sta razvila nek obče teoretski in metodološki koncept, ki je v največji meri vplival na druge člane te šole in so ga ti z manjšimi modifikacijami sprejeli. Anderson pa je kot avtor znane monografije o »brezdomcih« (*The Hobo, The Sociology of Homelessness*), ki je bila izdana leta 1923 in v kateri je verjetno prvi (čeprav nezavedajoč se) uporabil metodo opazovanja z udeležbo, ki jo je sicer teoretsko obdelal in razvil Lindemann v svojem *Social Discovery* leta 1924 (Madge, 1961).

³⁷ Omenjeni avtor se tudi sprašuje: »Zakaj torej ne delam ali ne delamo več podobnih raziskav?« Mišljene so tu terenske raziskave.

Naj tu mimogrede pripomnim, da je avtorjeva teza, da bi dostojna »mesečna plača« znanstvenikov ali profesorjev omogočila kreativno raziskovanje (zdaj namreč slaba plača vpliva destimulativno, saj forsira zaslužkarstvo) po mojem mnenju iluzorna in neosnovana (čeprav je sistemsko gledano Jambrekov predlog mogoče v redu). Da bi naredili takšno raziskavo, kot si jo zamišlja tudi Jambrek, je treba včasih pristati tudi na nižjo plačo. V tem smislu je glavna napaka univerzitetnega in znanstveno raziskovalnega sistema v togosti, nemobilnosti in hiperinstitucionaliziranosti ter neadekvatni selekciji potencialnih kadrov.

³⁸ Bogdan in Taylor (1975) v svojem prikazu historiatu kvalitativne metodologije začneta prav s Thomasom in Znanieckim.

Thomas (ki je na oddelku za sociologijo čikaške univerze kot prvem samostojnem sociološkem oddelku na svetu nasledil Smalla) in Znaniecki sta svoje obče metodološke in epistemološke nazore razvila v metodološki beležnici (*Methodological Note*) v sklopu velike raziskave o poljskih kmetih v Ameriki (*Polish Peasant in Europe and America*).

Nekatere njune formulacije zelo spominjajo na Webrove in Schutzove, čeprav je omenjena raziskava izšla leta 1919.³⁹ Takole pravita: »Posledica fizikalnega pojava zavisi od objektivne narave tega pojava (in jo lahko študiramo samo na osnovi poznejše empirične vsebine). Posledica socialnega pojava zavisi od subjektivnega stališča posameznikov ali skupine do tega pojava in ga lahko proučimo samo, če poznamo ne le objektivno vsebino nekega vzroka, ampak tudi pomen, ki ga ima v danem trenutku za ljudi (Thomas/Znaniecki, 1967, str. 84). Socialni vzrok mora tedaj vključevati objektivne in subjektivne elemente – vrednoto in stališče. Podatek, s katerim ima opraviti družboslovec, so ravno stališča in vrednote. Družbena teorija mora vključevati dva tipa podatkov – objektivne kulturne elemente socialnega življenja in subjektivne karakteristike članov socialne skupine. Te podatke je treba korelirati. Socialna vrednota je vsak podatek, ki ima empirično vsebino in pomen, le-ta postane ekspliciten, če povežemo vrednoto s socialno akcijo. Naravna stvar nima pomena (ima pa vsebino) za človeško akcijo. S stališčem pa je mišljen proces individualne zavesti, ki determinira realno ali aktivnost individuma v socialnem svetu. Za razliko od sociologije kot posebne znanosti, ki proučuje socialno organizacijo kot element kulture, je socialna psihologija obča znanost, ki proučuje stališča.

Zdaj, bi poskušal izluščiti še nekaj glavnih karakteristik metodološke zasnove Thomasa in Znanieckega.⁴⁰

Holistični in zgodovinski pristop

V ospredju sta dva problema: problem odvisnosti individuma od socialne organizacije in kulture ter odvisnost slednje od individuma. Naj bo pristop induktiven ali deduktiven, v vsakem primeru mora biti narejen rekurz na socialno organizacijo oziroma družbo v celoti. Pri komparativnih študijah je navzoča zlasti tale napaka: izbere se neka institucija, mit ipd. v eni družbi in jo primerja s podobno institucijo ali mitom v drugi(h) družbi(ah). Prava pot pa je le v proučevanju **celotnega pomena**, ki ga ima določena institucija ali mit v eni družbi in šele nato primerjava s celotnim pomenom, ki ga ima predmet proučevanja v drugi družbi. Na ta način je tudi možno, da s proučitvijo modernih družb ocenimo pomen »primitivnih« (ali kot se je Marx izrazil, da je anatomija človeka ključ za anatomijo opice).

Po drugi strani pa je treba upoštevati tudi medsebojno pogojenost in prepletenost individualnega vzroka in socialnih posledic. Namreč, če domnevamo, da je individualna aktivnost sama po sebi vzrok socialnim posledicam (npr. spre-

³⁹ Tu bi omenil še, da je velik vpliv na čikaško sociološko šolo imel G. Mead, tedaj profesor na oddelku za filozofijo na isti univerzi. Uvrščajo ga med utemeljitelje »simbolnega interakcionizma« (o je ena od struj interpretativne paradigme).

⁴⁰ Tudi pri nas je bilo opozorjeno, da je monografija o poljskih kmetih aktualna za naše razmere tako z metodološkega kot vsebinskega vidika (Kuvačić, 1970). Na žalost je ostalo le pri opozorilu.

membi socialne organizacije), se postavi naslednje vprašanje: Zakaj določena akcija povzroči to posebno (določeno) posledico v tej določeni družbi in določenem trenutku? Odgovor na to vprašanje je možen le s pojasnitvijo celotnega statusa dane družbe v danem momentu, sili pa tudi k študiranju preteklosti. Z drugimi besedami: vzrok socialnega ali individualnega pojava ni nikdar socialni ali individualni pojav, temveč zmeraj kombinacija socialnega ali individualnega pojava, ali če navežemo na pojma stališče in vrednote, vzrok vrednote ali stališča ni nikdar stališče ali vrednota sama, ampak vedno kombinacija stališča in vrednote.

Analitična indukcija

Izhajati je treba iz postavke, da ne vemo nič o problemu, ki ga raziskujemo, razen formalnih kriterijev, ki nam pomagajo, da oddvojimo relevantni material (podatke)⁴¹ od nerelevantnega (se pravi tistega, ki nima zveze s predmetom). Ta senzitivna receptivnost je možna in upravičena le v prvi fazi raziskave, ko gre za obmejitve polja proučevanja. Kakor hitro je zbran material, ga je treba »selekcionirati« s pomočjo kriterijev, ki vključujejo (metodološko) generalizacijo in hipoteze. Nadaljnje faze kot so razčlenitev podatkov v elemente, sistemizacija teh elementov, definiranje socialnih dejstev, postavljanje zakonov naj bi se vršilo po istem postopku kot je to običajno v biologiji in fiziki. Končna praktična aplikabilnost naj bi bila edini zanesljivi in intrinzični kriterij znanstvene objektivnosti (vendar avtorja tu posebno naglašata: zahteva po praktičnosti in uporabnosti ne sme biti vodilo, se pravi izhodišče raziskovanja – znanost mora biti »vrednostno-nevtralna«, sicer se že na začetku zaplete v vrednostne in etične kontraverze,⁴² ki negativno vplivajo na nadaljnji potek).

Aplikabilnost je bolj aposteriorna, kot je tudi takšno izoliranje posameznih faktov (prostitucija, kriminal) in njih vrednotenje. Tisto, kar je bistveno za sociologijo, je ravno težnja po kontroli socialne realnosti, tako kot naravoslovje izpostavlja kontrolo nad naravo.

Osební dokumenti

Čisto metodično gledano sta Thomas in Znaniecki veliko važnost pripisovala osebnim dokumentom (avtobiografije, pisma, dnevniki).⁴³ To pa je v zvezi z njunim pojmovanjem individua kot enkratnega in neponovljivega. Za sociologa je namreč bolj važno proučevanje tega kar odstopa od povprečja kot povprečje samo. Ali kot sta se izrazila, problem ni v socialnem treningu, ampak v neuspehu tega treninga in »iskanju osebnih odgovorov in načinov obnašanja, ki naj bi bilo značilno za civilizirane moderne družbe«. V nasprotju s statističnim pristopom

⁴¹ kot že rečeno, je treba zbrati podatke tako »objektivnega« kot subjektivnega tipa.

⁴² Če je izhodišče neka norma, se vse, kar ni v skladu z njo, pokaže kot ne-normalno, se pravi, da že preden nek faktor vstavimo v socialni okvir, vemo kaj je. S tem zapademo zdravo-razumskemu rezoniranju in nismo več znanstveniki.

⁴³ Velik pomen osebnim dokumentom dajeta Bogdan/Taylor, 1975. Tudi za Parka so osebni dokumenti medij, v katerem se doseže »simpatetična identifikacija« s subjektom (Park, 1971). Na osebne dokumente se je v svoji raziskavi »The gang« precej opiral Thraser (1965).

(že takrat se je med njima in Lundbergom razvila polemika o »kvantofreniji«), kjer gre za povprečje in se ne išče specifičnost razlik med primeri, so v analitični indukciji te razlike pripoznane. Seveda pa je to možno le pri raziskovanju, ki ima obliko **monografije**, o določeni socialni skupini.

Thomas in Znaniecki sta uporabljala naslednje podatke (Madge, 1962):

- 1) biografske podatke poljskih emigrantov potom pisem, ki so jih poslali Thomasu in Znanieckemu na njun poziv oziroma vabilo;
- 2) podatke iz dokumentacije nekega poljskega časopisa;
- 3) podatke, ki so jih hranile institucije za emigrante;
- 4) podatke o poljskih združenjih v ZDA in v Varšavi;
- 5) podatke od raznih karitativnih in cerkvenih organizacij v ZDA, ki so imele opravka s Poljaki;
- 6) življenjsko zgodovino Wladeka Wisznenskega, ki je tudi najbolj poznan izvor, iz katerega sta zajemala Thomas in Znaniecki.

Thomas in Znaniecki sta s tem svojim preiskovanjem odprla pot problematiki socialne dezorganizacije (in reorganizacije). S tem v zvezi je njuno vztrajanje na socialnih spremembah kot prvemu objektu raziskovanja.

* * *

Kot je v uvodu k Andersonovi knjigi *The Hobo* (Anderson 1965, sicer izšla 1923), poudaril Park se ponuja problematika urbanega okolja kot nov predmet sociološkega proučevanja. V skladu s Thomasom in Znanieckim pravi: »Ustaljeni običaji, tradicija, stara politična in socialna dediščina – človeška narava sama – se je spremenila in se spreminja pod vplivom modernega urbanega okolja« – (Park, XIII, 1965). Ravno študij socialnih sprememb in socialne dezorganizacije je bilo tisto področje, ki je najbolj okupiralo pripadnike čikaške šole. Urbano okolje, še zlasti hitro naraščajoča vlemesta npr. Chicago v tistem času, so se ponujala kot svojevrsten naravni socialni laboratorij.

Kot v vseh monografijah čikaške šole je tudi tu izhodišče skupnost kot »habitat«: »Interesantno je pripomniti, da je znotraj lastnega socialnega okolja brezdomec ustvaril ali pa je kot odgovor na njegove potrebe zrasla oddvojena in relativno neodvisna lokalna skupnost z lastnimi ekonomskimi, socialnimi in socialno političnimi institucijami« – (Park, 1965, XXV.).

To pa so bile orientacijske točke Andersonove raziskave. Metodološko gledano pomeni ta raziskava premik v čikaški šoli – terensko raziskovanje, ki se je dotlej gibalo v glavnem v horizontu tako zvanega objektivnega opazovanja (Park, Thrasher idr.), ki se je naslanjalo na poročila »informatorjev ali/in osebne dokumente (Thrasher poleg Thomasa in Znanieckega) je z Andersonom dobilo obliko opazovanja z udeležbo. Vendar kot pravi Anderson v predgovoru iz leta 1965 do takrat ni nihče nič vedel niti slišal za pojem opazovanja z udeležbo. Čeprav je bila ta metoda uporabljena v njegovi raziskavi pa je tu šlo bolj za slučajno nplanirano uporabo. Anderson je namreč nekaj časa preden je prišel v Chicago študiral sociologijo, živel kot selitveni oziroma sezonski delavec (migratory Worker). Opravljal je razna fizična dela (v rudniku, pri gradnji ceste) in pri tem prišel v stik s sezonskimi delavci brezdomci, ter dobobra spoznal njihov način življenja, saj je bil za določen čas »eden njihovih«. Šele ko se je vpisal na sociologijo in

so v seminarju hoteli zvedeti več o življenju teh ljudi,⁴⁴ je Anderson svoje izkušnje bogatil z dodatnim študijem literature in dokumentacije, ter opazovanjem tistih točk v Chichagu, kjer so se brezdomci zbirali (Park je potem vse to brez njegove vednosti objavil v knjižni obliki). Tako se je šele post-festum izkazalo, da je v njegovi raziskavi prišlo do opazovanja z udeležbo. Kot že rečeno, lahko tu govorimo o neplanski, to je ne iz socioloških pobud inicirani »totalni« participaciji. Vsekakor je Andersonu njegova vključenost v življenje brezdomcev oziroma sezonskih delavcev omogočila zapopadnje njihove perspektive skozi njihove lastne oči oziroma skozi njihovo lastno interpretacijo in razumevanje.

S teoretskega stališča Andersonova študija ne odpira kakšnih novih poti. Prej bi lahko rekli, da gre za izredno detaljno deskripcijo vseh relevantnejših momentov v zvezi z brezdomci. Njegova raziskava nudi dragoceno informacijo o dotlej malo poznani socialni subkulturni skupini. S tem v zvezi se zdi, da je Anderson »upošteval« nasvet, ki mu ga je dal Park: »Napiši vse kar vidiš, slišiš in izveš, tako kot novinar pri časopisu« (Anderson, 1965, XII.).

V skladu z zahtevo Thomasa in Znaniekega, da je treba zbirati tako subjektivne kot objektivne podatke, je Anderson usmeril svoje proučevanje brezdomcev na pomen, ki ga kot socialna subkulturna skupina, imajo v celotni družbi, pokazal pa je tudi na to, kako družbeni procesi vplivajo na brezdomce.

V tem smislu je pravzaprav nakazano, da so brezdomci nujen produkt ameriške (kapitalistične) družbe. Kot sam pravi, sta glavna rezultata njegove študije 1) da solucija problema brezdomcev ne more biti izpeljana na lokalni ravni, marveč na nacionalni, 2) da je problem brezdomcev del veliko širšega problema industrije kot se kažejo v brezposelnosti, sezonskemu delu, selitvah za delom, rasni nacionalni in razredni diskriminaciji, kar se tiče dostopa do dela.

* * *

Omenjeni avtorji so v sklopu »čikaške šole« vsaj v rudimentarni obliki razvili vse tiste komponente, ki so prisotne v sodobni kvalitativni metodologiji. Gre zlasti za poudarjanje eksplorativnega (analitična indukcija!) nasproti eksplanativnemu pristopu, interpretativnega nasproti normativnemu; gre za poudarek na postopnem generiranju teoretskih konceptov iz empiričnega materiala in na sekvenčni analizi.

2.4. Beckerjeva sekvenčna analiza

V znanem tekstu, ki ga je Becker napisal skupaj z B. Greer in v katerem komparirata metodo intervjuja z opazovanjem z udeležbo, se izpostavi naslednja bistvena prednost opazovanja z udeležbo: široki izkustveni in strateško manevrski prostor omogoča raziskovalcu dostop do mnogih podatkov (ki jih v intervjuju ne dobi), predvsem pa omogoča dodatno razčiščevanje in zbiranje podatkov v zvezi z inkongruentnimi ali nepopolnimi informacijami. To pa mu daje možnost, da permanentno redefinira in preadaptira svoj teoretski koncept, ter tako pride do globljih in relevantnejših spoznanj (Becker/Greer, 1970; 141).

⁴⁴ Brezdomci (homeless man) »razpadejo« v pet skupin: 1) sezonski delavci, 2) selitveni delavci (»hobo«), 3) selitveni nedelavci, potepuhi (the tramp), 4) neselitveni občasni delavci (home guard), 5) klateži, delomrzneži (the bum).

Tu smo že blizu pojma sekvenčne analize, ki jo je Becker uporabil v svojem znanem delu oziroma raziskavi z naslovom *Outsiders* (Becker, 1963). Sekvenčna analiza je glavno analitično orodje v opazovanju z udeležbo. Le-to pa ni najboljša in univerzalna metoda (kot je to Throw, 1970, sklepal že iz omenjenega članka, ki sta ga napisala Becker in Greer), najbolj adekvatna je tedaj, ko gre za zapadnanje »interrelacije elementov sistema v akciji«. Bistvo sekvenčne analize je v simultanosti dveh faz: zbiranju podatkov in interpretaciji. Običajno je interpretacija na koncu raziskave oziroma spada v »post-terensko« delo, tu pa gre za tak postopek, ki omogoča, da se v določenih točkah ali sekvencah terenskega dela oziroma opazovanja z udeležbo naredi pregled nad zbranimi podatki in se jih poskuša sistematizirati in konceptualizirati. Izhajajoč iz Beckerja sta tak model uporabila nemška sociologa (Wolffersdovf/Ekbert, 1974), ki sta proučevala podobno problematiko kot on, subkulturo narkomanskih združb v urbanih središčih. Kot bomo še pozneje videli sta omenjena avtorja sekvenčni model še razvila in ga operacionalizirala.

Sekvenčna analiza ima kot je zapisal Becker v članku, kjer razpravlja o validnosti in verifikabilnosti (Becker, 1970, a), dve prednosti. Prva je v tem, da na nadaljnje zbiranje podatkov vplivajo rezultati (delne) analize in sistemizacije, po drugi strani pa je le-ta omejena s situacijo na »terenu«, tako da je končna analiza ali interpretacija možna šele po končanem terenskem delu. Skratka, sekvenčni model omogoča pogled v spremembe skozi časovna obdobja (sekvence). V nasprotju s tem pa simultani model (ki ga je uporabljen v večini socioloških raziskav) predpostavlja hkraten, to je istočasen vpliv faktorjev na proučevani pojav. Tako npr. večina raziskav o deviantnosti izhaja iz pojma patološkega in cilj takih proučevanj je odkriti etiologijo nenormalnega ali nezaželenega obnašanja. V takšen teoretsko – metodološki okvir se prilega multivariantna analiza (Becker, 1962),⁴⁵ ki poizkuša odkriti variable, ki naj bi bile najboljši prediktor posameznikovega obnašanja. Toda kot pravi Becker vsi faktorji (vzroki) ne delujejo v istem času, zato je treba eksplicirati model, ki bi imel vkalkulirano dejstvo, da se vzorci obnašanja razvijajo v urejenih sekvencah. Gre torej za sekvence faz, za sosednje spremembe v individualnem obnašanju in perspektivah, tako da vsaka faza posebej zahteva ekspanacijo. Kar je vzrok v eni fazi sekvence je ne bistveno v naslednji. Becker daje za ilustracijo primer uživalca marihuane. Le-ta mora iti skozi naslednje faze: 1) mora imeti dostop do marihuane, 2) mora jo preizkusiti oziroma eksperimentirati z njo, 3) mora nadaljevati z uživanjem. Vsaka faza potrebuje razlago oziroma odgovor na vprašanja: 1) kako individuum pride v situacijo, kjer ima lahek dostop do droge, 2) zakaj je pripravljen eksperimentirati z njo, 3) zakaj eksperimentira z njo in nadaljuje z uživanjem. S tem v zvezi Becker govori o »deviantni karieri« gre za koncept, ki še najbolj ustreza sekvenčnemu modelu. V pojmu »kariera« so vsebovani tako objektivni fakti, ki se nanašajo na socialno strukturo, pa tudi subjektivni fakti, to je spremembe v perspektivah in motivacijah posameznika. V tem smislu je zastavljen tudi najsplošnejši koncept deviantnosti: »Deviantnost ni kvaliteta, ki leži v samem obnašanju, temveč v interakciji med osebo, ki izvršuje akt in tistim, ki reagira (odgovarja) na to«. (Becker, 1962: 14). Govorimo lahko o interakcionističnem pristopu. Deviantnost je

⁴⁵ Beckerjeva sekvenčna analiza precej spominja na tako zvano multinivojsko analizo kot so jo razvili Burns in sod. (1976), ki nastopa kot alternativa multiarientni analizi. V tem smislu je Becker anticipator pomembne metodološke inovacije.

torej »možna«, oziroma se vzpostavlja skozi medsebojno razmerje med tistim, ki krši pravila (rule breaker) in tistim(i), ki pravila ustvarja(jo) (moral enterpreners),⁴⁶ oziroma jih ojačuje(jo), (rule enforcer). Fokus proučevanja naj bi bil torej na interakciji med obema stranema. Pri Beckerju je pa vidno, da se vseeno bolj centrira na »rules-breakerje«, kot na drugo stran, kljub načelno jasni izhodiščni poziciji. Becher opozarja na zanimivost; da je večina raziskav o deviantnosti usmerjena na kršilce pravil, ustvarjalci in ojačevalci pravil pa so iz proučevanja skoraj izuzeti.⁴⁷ Po Becherjevem mnenju je to velika pomankljivost sociologije.

Kar se tiče metod raziskovanja je Becher v študiji o jazz glasbenikih zbiral večino materiala z opazovanjem udeležbe. Sam je namreč nekaj časa živel kot profesionalni glasbenik (igral je klavir v večih skupinah) v Chicagu, in je na ta način dobil vpogled v glasbeno dogajanje.⁴⁸ Večina ljudi, oziroma glasbenikov ni vedela, da jih »proučuje«, oziroma da dela študijo. Sicer pa je tudi zelo redko delal intenzivno intervjuje. V glavnem je protokoliral običajne razgovore med glasbeniki in važnejše dogodke. Večina protokolov je bila narejenih »na delu«, tj. v barih in dvoranh, kjer so igrali, delno pa tudi v birojih, ki so glasbenikom posredovali delo.

2.5. Bergerjev koncept tematske zavesti

Hartwig Berger je tisti, ki je v zadnjem času na račun pozitivističnega empiričnega družboslovja nastavljal eno najostrejših kritik, po drugi strani pa je izdelal, po mojem mnenju nepopolno, toda upoštevanja vredno alternativno koncepcijo empiričnega raziskovanja. Njegovo delo je v ZRN sicer zelo poznano in se nanj neposredno navezuje mnogo avtorjev,⁴⁹ toda pri nas skorajda⁵⁰ ni bilo o njem še nič slišati.

Bergerjev opus obsega tri knjige (Berger 1972; 1974; 1978) in lahko bi rekli, da je to nekakšna »trilogija«. Najbolj je sicer poznana njegova knjiga o raziskovalnih metodah in socialni realnosti (1974), vendar pa je temelje zanjo udaril že v svoji prvi knjigi (1972). V tretji knjigi pa se nahaja aplikacija metodoloških in raziskovalno-tehničnih postopkov ter teorije tematske zavesti, ki jih je elaboriral v svoji drugi knjigi. To z drugimi besedami pomeni, da lahko iz perspektive njegove tretje knjige (kjer je opisan potek terenske raziskave) ocenimo domet njegovih »teoretskih« kritik in alternativ, ki jih je razvil v prvi in drugi knjigi.

Kot je bilo že omenjeno, je Berger koncentral svoja kritična razmišljanja o pozitivistični metodologiji oziroma o raziskovalnih postopkih v dveh točkah. Prvič gre za apeliranje na izoliranega individua, kar se je še najbolj izpostavilo pri strukturiranem intervjuju oziroma anketi. Po drugi strani gre za standardizacijo

⁴⁶ Ali »moral crusadors«, o katerih Becher ugotavlja, da zasedajo dominantne pozicije, ki legirimirajo njihovo moč.

⁴⁷ Tudi drugi avtorji, zlasti radikalno usmerjeni postavljajo problem zanemarjanja proučevanja tistih, ki imajo (inducirajo) moč, oziroma kontrolirajo vrednostni sistem. Tako Gili (1974) pravi, da se sociologija skoraj izključno ukvarja z delavskim razredom in marginalci z namenom njihove pacifikacije.

⁴⁸ npr. Moser, 1975; 1977, ali Leithausser in sod. 1977.

⁴⁹ Pri nas na Bergerja navezuje Kavčič (1978).

oziroma strukturiranje intervjuja. Prva točka se veže na pojem stališča – družboslovci operirajo s predpostavko, da individui poseduje neko stališče ali mnenje o določenih aspektih oziroma lastnosti in je to stališče »stvar« posameznika.

Na delu je neka skrita »teorija« družbe – namreč družbe, zapopadene kot »agregat disparatnih individuov«. Po drugi strani pa naraščajoča standardizacija ne prispeva k večji objektivnosti kot se zdravo-razumsko domneva, temveč prej obratno: prispeva k zmanjšanju objektivnosti, saj so standardiziranim postopkom zbiranja podatkov dostopni le posamezni izseki družbene dejanskosti kot pravi Berger (1974). V intervjujih, ki se poslužujejo standardizacije in statistične primerljivosti, ne pridejo do izraza (ali nepopolno) stališča oziroma način mišljenja, ki niso kanpatibilna s prevladujočim občevalnim jezikom (le ta sistematično izključuje deviantne pojme in izraze). Skratka, protislovna in ambivalentna stališča ne pridejo na dan. Tega se ne da »popraviti« niti z možnostjo več odgovorov – ta postopek pelje tudi v logično nevzdržne trditve (kaj lahko zaključimo, če respondent v vprašalniku v zvezi z enim in istim vprašanjem obkroži dve nasprotujoči modaliteti).

Empirično družboslovje popolnoma zanemarja dejstvo, da se (pogojno rečeno) stališča, mnenja v toku intervjuja šele strukturirajo, razvijajo in reflektirajo. Zato Berger pravi: »Intervju bi bilo treba voditi v obliki intenzivnega razgovora, strukturiranje kot tudi sprememba zavesti delavcev bi morala biti vkalkulirana v proces raziskovanja« (Berger 1974, str. 98). Gre torej za proces socialnega učenja, se pravi cilj raziskave oziroma intervjuja ni golo zbiranje podatkov oziroma identifikacija stališč, temveč refleksija in razjasnitev določene aktualne tematike za vse udeležence. Ali kot je to formulirano: »S tem je upravičena zahteva emancipatornega družboslovja, da se odpove pojmovanju sorodnih vsebin kot 'samo po sebi obstoječih' in da se je treba zavzemati za spremembe v raziskovalni situaciji, katerih cilj naj bi bil vzpostavljane procesov samo-prosvetljevanja (Selbstaufklärung prozesse) raziskovanih« (Berger, 1974; 27). Metodološko gledano je tu poudarek na dveh metodah: skupinski diskusiji ter terenskemu delu. Na osnovi socio-lingvističnih spoznanj (ki jih je kritično Berger predelal v svoji prvi knjigi) se izkaže, da je pravo razumevanje in dojetje govornih izrazov možno šele v kontekstu praktične uporabe v vsakdanjem življenju.⁵¹

To pomeni, da je potrebno predhodno terensko delo oziroma opazovanja z udeležbo, da bi z njegovo pomočjo prišli do smiselno razumevajočega opazovanja, preko katerega nam je dostopno govorno obnašanje določene skupine ali sloja.

V tem kontekstu Berger takole zaključí: »Nujni rekurz na smiselno-razumevajoče opazovanje je treba precizirati tako, da raziskovalec dojame življenjsko-praktični kontekst pravil obnašanja in jezika s participacijo v življenjski praksi proučevanih« (Berger, 1974).

Po drugi strani pa je alternativa klasičnemu strukturiranemu intervjuju takole opisana: »Intervju v emancipatornem smislu mora biti voden kot odprt in intenziven pogovor. V razgovoru se šele konstituirajo nazorí intervjuvancev neodvisno od utečenih (vorgestanzten) mišljenskih vzorcev meščanske javnosti. Razvidne naj

⁵⁰ S tem v zvezi je tudi raziskovalni postopek »umetelni«, saj je odtrgan od »naravnega socialno-jezikovnega okolja in obnašanja, v katerem respondent živi.

⁵¹ Intervju je ravno zato »individualističen« in »privatističen«, ker je odtrgan od neposredne govorne prakse in nastopajo zato težave pri razumevanju oziroma bolje rečeno »prevajanju« govornih izrazov. V mnogih primerih je monolog raziskovalca oziroma anketarja.

bi naredil možne smeri dolgoročnega učnega procesa, v katerem se zavest intervjuancev osvobaja (ablöst) od same po sebi iluzorne ideje pozitivistične objektivnosti, da raziskovalni proces ne sme vplivati in spreminjati nazorov in jezikovnih orientacijskih vzorcev intervjuancev«. (Berger, 1974, str. 90).

Ni pa povedanega mogoče razumeti v smislu akcijskega raziskovanja. Bergerju namreč ne gre za direktno spreminjanje ali vnašanje »inovacij« v institucionalni sistem, niti za učenje novih vzorcev obnašanja (kot to počenjajo skupinsko-dinamične šole), temveč za razvijanje tematske zavesti. V tem, ko je namreč predmet »integrativne sociologije« model adaptirane zavesti, je »predmet« tematske zavesti samoreflektivna kolektivna zavest. Le-ta nastane lahko le skozi socialno gibanje, kajti nosilec tematske zavesti ni individuum, kot poudarja Berger, temveč »kolektiv«.

Navezujoč na to trditev, je popolnoma jasno, da v intervjuju (kot raziskovalnem postopku) šele z vzpodbujanjem in motiviranjem respondentov pridemo do razumevanja oziroma samorefleksije le-teh o družbenem položaju, v katerem se nahajajo. S tem pa tudi do prevladanja »depozitarne« preko javnih medijev predorganizirane (manipularizirane) zavesti.

Kot alternativa socialnopsihološkemu konceptu stališča, ki običajno operira le z emocionalno vrednostjo komponente, naj bi bila v tematski zavesti inkorporirana tako kognitivna kot vrednostna ter akcijska komponenta. Izhodišče tematske zavesti so socialne izkušnje raziskovanih. Tematska zavest je medij, skozi katerega se te izkušnje šele artikulirajo in reflektirajo. Cilj je odpiranje akcijskih perspektiv za spremembo položaja udeležencev »tematske diskusije« ali pa uvid v vzroke resignacije in nemožnost sprememb. Kot že rečeno, tu ne gre za direktno angažiranje v smislu institucionalnih sprememb. Prej bi lahko govorili o »prevajanju« konkretnih »mikro« izkušenj oziroma izjav, ki jih Berger imenuje »socialna drža« (soziale Haltung), v tematsko zavest. Medtem ko namreč socialna drža meji na konkretne-empirične socialne situacije, je tematska zavest diskurzivni odraz splošnih družbenih razmer ali na kratko: generalizacija socialne drže. V tem smislu daje Berger naslednji primer. Izjava: »Po delu na tekočem traku sem čisto uničen«, je socialna drža. Tematska zavest naj bi imela naslednjo obliko: »Delo v industrijskem podjetju nas uničuje«. Osebna izkustva je treba torej vnesti v neki socialni odnos, jim dati neko socialno-kritično vsebino. To pa je po Bergerju možno le v toliko, kolikor individuum neha biti glavni akter, oziroma ko »kolektiv« postane nosilec tematske zavesti.⁵² V tematski zavesti oziroma diskusiji je razčlenitev te pojmovno zapopadene socialne realnosti prepuščena raziskovalnim subjektom. Raziskovalec mora torej navezati na izjave subjektov in pomagati osvetliti njihov družbeni položaj. Na žalost, Berger zelo malo pove o vlogi raziskovalca. Pa tudi sicer se v luči njegovega empiričnega (terenskega) raziskovanja projekta (Berger, 1978) pokaže, da je »aplikacija« tematske zavesti težavna naloga in da ta koncept nikakor ne more v taki obliki pretendirati to na neko univerzalnost (sam namreč pravi, da predstavlja »bazični koncept emancipatornega družboslovja«).

⁵² V tem smislu Berger pravi, da je med delavci najti še elemente kolektivnosti, medtem ko naj bi bili intelektualci čisto individualizirani in parcelizirani.

⁵³ oz. se izvaja socialni položaj individuumov iz družbenega položaja kolektiva (zavest o eksploataciji se nanaša na položaj celotnega delavstva neke regije).

Veliko bolj natančno je »aplikacijo« tematske zavesti izdelal brazilski pedagog Freire (1973). Njegovi projekti opismenjevanja oziroma alfabetski tečaji (za v vseh aspektih deprivilegirane skupine ljudi) predstavljajo uspešno sintezo refleksije in akcije, »teorije in prakse«. Pedagoško-didaktična metoda, pojmovana kot »conscientizacao« (osvestitev ali ozavedenje) je osrednja točka, na katero se navezuje postopek raziskovanja oziroma postopek evolucije. Freirovi projekti so namreč paradigmatičen primer

1. populistične (emancipatorne) pedagogike;
2. tematsko orientiranega (intervencijskega) terenskega raziskovanja.

Freire opisuje tri faze v raziskovalnem procesu (Freire, 1973). V prvi je treba izvesti obmejitvev področja raziskovanja in zbirati predhodne informacije (gre za sekundarne ali informacije iz »druge roke«). V tej fazi pa se že začne terensko delo: navezati je treba začetne kontakte s potencialnimi sodelavci oziroma prebivalci določenega kraja ali regije. Raziskovalci jim morajo pojasniti namen njihove raziskovalne akcije ter kakšno korist bodo imeli od nje. Skozi te začetne kontakte in razgovore raziskovalci izberejo »asistente« (pravzaprav so to nekakšni informanti), ki so aktivno navzoči v celem toku raziskave.

Druga faza predstavlja opazovanje z udeležbo. Raziskovalci na kraju samem opazujejo in registrirajo določene izseke iz vsakdanjega življenja: stil življenja, obnašanje v cerkvi in pri delu, izraze in besednjak, ki ga uporabljajo, tvorbo stavkov (ne gre za nekorektno izgovorjavo in gramatično-sintaktične napake, temveč za način konstrukcije stavkov oziroma način mišljenja). Pomembno je, da so raziskovalci navzoči v različnih situacijah: pri delu na polju, pri lokalnih srečanjih in sestankih, pri prostem času, pri igri in športu, v družinskem življenju. Po vsakem opazovanju raziskovalec poroča timu in tam skupaj z asistenti oceni svoje beležke.

Kakšno zvezo ima to z alfabeticizacijo oziroma izobraževalnim programom? Zelo direktno, kajti namen raziskovanj in opazovanj v teh dveh fazah je v iskanju (in elaboraciji) tako zvanih »generativnih besed« oziroma »generativnih tem«. S tem so mišljene ključne besede oziroma najosnovnejša izkustva, ki organizirajo celotno interpretacijo in delovanje individuumov. Kompleks generativnih tem tvori tematsko zavest. Iz tega sledi, da so te generativne teme oziroma tematska zavest didaktičen material, ki služi pri alfabeticizaciji. Izobraževalni program naj bi namreč odpiral učencem možnost, da svoja lastna izkustva in percepcije socialne realnosti naredijo za predmet proučevanja oziroma učenja. V tem smislu Freire govori o problemski in dialoški pedagogiki v nasprotju z depozitarno in programirano. V zvezi s tem je dana tale definicija: »Učenje ni zanj (za Freira, op. F. A.) »žrtje« tujega znanja, ampak zaznavanje lastne situacije kot problema in rešitev tega problema skozi refleksijo in akcijo« (Lange, 1973, str. 15).

V tem kontekstu se izpostavi funkcija raziskovalnega programa oziroma terenskega dela: zbrati »podatke«, v katerih se zrcali usoda in perspektiva udeležencev alfabetskih tečajev. Tu smo sedaj pri tretji fazi, ki bi jo lahko imenovali skupinska feed-back analiza ali v Freirovi terminologiji dekodiranje. Raziskovalni tim se potem, ko na koncu druge faze opravi analizo materiala, vrne na »teren«, da bi v »tematskih krožkih« iniciral dekodirane dialoge. Ti krožki naj bi šteli okrog 20 ljudi, moralo pa bi jih biti toliko, da bi bilo vanje vključeno 10 % prebivalcev do-

ločene regije. V teh diskusijah pridejo do izraza različne »držee«: fatalistična, statična, dinamična in s tem generativne teme.⁵⁴

V teh diskusijah,⁵⁵ kjer se dekodira material, zbran v prejšnjih fazah, pridejo udeleženci do »razumevanja svojih predhodnih razumevanj« (Verstehen ihrer vorhergehenden Verständigungen) in s tem se stimulira razvoj nove percepcije in novih spoznanj.

Sledi sistematična in interdisciplinarna evalvacija rezultatov raziskave s strani raziskovalnega tima (le-ti poslušajo magnetofonske posnetke, zapiske, si izpisujejo teme, jih klasificirajo po strokah oziroma specialnosti, tako da vsak strokovnjak obdela »svojo« temo).

Tej razčlenitvi sledi kodiranje – izbere se najbolj ustrezen kanal za predstavitev določene teme (uporablja se vizualne: slikovane, pismene ali slušne komade, ali pa kombinacije – kar je odvisno tudi od stopnje pismenosti). Tako kodirana tematika⁵⁶ je nato na voljo kot didaktičen material pri alfabeticizaciji.

Če se zdaj vrnemo k Bergerjevi zastavitvi tematske zavesti (Berger, 1974), predvsem pa k njeni »aplikaciji« (Berger, 1978), nam je iz primerjave s Freirom lažje ugotoviti vzroke razkoraka med teoretskim konceptom in uporabo le-tega v raziskavi. Raziskava, ki jo je Berger s sodelavci opravil v Andaluziji v Španiji, je namreč primer dobro opravljene klasične terenske raziskave, nikakor pa ne moremo govoriti o kakšni intervencijski ali tematski raziskavi. Na koncu knjige avtorji sami pravijo, da tekom razgovorov in diskusij na »terenu« niso eksplicirali lastnih stališč in sodb o socialnem položaju andaluzijskih kmetov – proletarcev, da pa bodo to storili v naslednji raziskavi. Dejansko je bil čas, v katerem so opravljali raziskovalno delo (1973–76), še čas »frankizma« in s tem omejene svobode izražanja in zbiranja. K temu je prišteti še dejstvo, da so raziskovalci bili tujci in bi vsako njihovo »angažiranje« imelo za posledico prekinitvev oziroma onemogočanje raziskave s strani oblasti.

Kljub temu pa po mojem mnenju, Bergerjev zasnitek tematske raziskave bo-leha za neko bistveno pomanjkljivostjo. Menim namreč, da je razvijanje in za-popadanje tematske zavesti (kar je predmet raziskovanja) v večjem obsegu in in-tenziteti skoraj nemogoče. Pri tem mislim seveda na način artikulacije tematske zavesti, to je s posredstvom skupinske diskusije. Tu se ustvarja neka artificialna situacija, ki večjega števila subjektov raziskave ne more motivirati in jih za dalj časa pritegniti k aktivni participaciji.

Tega problema ne more čisto rešiti niti predhodno terensko delo. Pač pa bi lahko bila ena od možnih poti (če ostanemo pri delavski populaciji, kot Berger) uvajanje avtonomnih skupin, institucionalne ali inovacijske spremembe v delov-nih organizacijah, ali delo na kakem konkretnem projektu v naseljih ali četrtih, kjer ti delavci živijo.

Uspešnost Freirovega koncepta gre pripisati ravno določeni pragmatični, »op-rijemljivi«, »koristni« akciji, ki je bila vgrajena v projekt – opismenjevanju. S tem nikakor nočem diskvalificirati niti skupinske diskusije, niti »tematske zavesti« –

⁵⁴ Freire pravi, da obstajata (v 3. svetu) dve taki centralni temi: gospodstvo in svoboda; s tem v zvezi je npr. tema molka (ki je odraz eksploatacije in nemoči ljudskih množic). Dru-ga taka tema je tema razvoja.

⁵⁵ Lahko se to tematiko ponudi v komentar ekspertom (npr. univ. prof.) in se potem nji-hov komentar spet prezentira v skupini. Tako imajo navadni ljudje možnost spoznati in kri-tizirati mišljenje akademikov.

gre le za problematizacijo (in postavljanje pod vprašaj) »pretiranih« pričakovanj, ki jih Berger polaga v svoj koncept raziskovanja.

V svojem raziskovalnem delu (za katerega naslov so vzeli napis z neke demonstracije kmetov-proletarcev: »Danes kruh – jutri lakota«) so Berger in sodelavci skušali analizirati fenomen migracije oziroma »gastarbajterstva« v njegovih koreninah. To pa je možno le s študijem razmer v domači deželi, ki pogojuje migracije v zahodno Evropo. Največji del »gastarbajterjev«, tako iz Španije, kot iz ostalih delov južne Evrope, se rekrutira iz nerazvitih ruralnih predelov; socialno oziroma razredno gledano so to pripadniki kmečko-proletarskega življa. Le-ti so zaradi brezposelnosti obsojeni na sezonska dela (kar je povezano s potovanjem iz kraja v kraj) ali na ekonomsko emigracijo v dežele zahodne Evrope. Za (južno) španske razmere je značilna koncentracija zemlje in kapitala v rokah veleposestnikov, ki pa ne investirajo v razvoj industrije (kar bi po moderni kapitalistični logiki nujno morali) v regiji, temveč svoj kapital hranijo v bankah ali izgine kdo ve kam po drugih kanalih. Kakorkoli, kot ugotavljajo Berger in sodelavci, prebivalci Andaluzije ne vidijo v veleposestnikih »kapitalistov«, temveč prej »oblikovalce« ali tvorce bogastva. Čeprav pri kmetih – proletarcih obstaja nedvomno antagonistična percepcija veleposestnikov (»senoritos«), pa le-ta ni izražena v terminih in direktne razredne konfrontacije (kot že rečeno, je k temu pripomogla represivna frankistična oblast).

V tej zvezi je bil eden izmed namenov raziskave ugotoviti prisotnost revolucionarne tradicije (anarhistično obarvanega) socialnega gibanja pred državljansko vojno v Andaluziji, ki je ustvarilo celo institucionalno mrežo »proti-javnosti« (redni sestanki s prebivalci, časopisi ipd.), ki naj bi formirala kolektivno socialno zavest. Berger sicer pravi, da je spomin na tiste čase še živ, vendar pa od tedanje organiziranosti ni ostalo praktično nič. Tu se postavlja v razmislek naslednje vprašanje: Kje je pravzaprav tisti »substrat«, iz katerega se lahko razvije kolektivna zavest, ki jo Berger tako emfatično poudarja. Berger in sodelavci so pri svojem terenskem delu v Andaluziji zaznali (in to tudi opisali) neke elemente kolektivne zavesti, ki pa so prej regresivni, kot pa taki, iz katerih bi lahko zrasla osvobajajoča osvestitev. Gre predvsem za tradicionalne patriarhalne nazore (do izraza to pride v družini, spolnih odnosih in sploh odnosih med spoloma). Bergerju lahko očitamo to, da ni razdelal ambivalentnost kolektivne zavesti, da ni skratka pokazal na regresivno stran takšne zavesti.

Prav tako Berger ni niti nakazal razmerja med individualno socialno pozicijo in pozicijo referenčne skupine, namreč do katere točke je »kolektiv« še »delo« individuumov in od kje je goli »epifenomen« represivne »občosti«. ⁵⁶

Cilj raziskave ni bil v testiranju hipotez po statistični signifikantnosti, temveč ugotoviti osnovne poteze in trende emigracije iz ruralnih predelov Andaluzije. V tej zvezi tudi ni bil izbran reprezentativen vzorec. Za štiri kraje v Andaluziji, kjer so opravljali terensko delo, so se odločili več ali manj slučajno. Sicer so imeli nekaj predznanja o emigraciji iz Španije, predvsem pa so bili seznanjeni z že omenjenim socialnim gibanjem, ki je ravno v teh krajih bilo zelo močno.

Predno so začeli s terenskim delom, so pripravili katalog vprašanj, ki so jih sistematizirali po področjih. Del tega kataloga je zgledal takole: I.

⁵⁶ Več o tem Silverman (1975), ko govori o skupini kot arbitru in poskuša analizirati kolektivno oziroma skupinsko razumevanje in percepcije socialnega sveta, ter ko govori o socialno sankcioniranih percepcijah in interpretacijah.

- I. Produktijske razmere na deželi
- II. Socialna struktura na vasi
- III. Emigracija – le-ta je razdelana v naslednje podteme:
 1. Kvantitativni razvoj
 2. Socialna razčlenitev emigrantov
 3. Delovne emigracije in družbene razmere
 4. Vzrok emigracije
 5. Povratek v rodni kraj
 6. Migracija v zahodno Evropo v primerjavi z drugimi oblikami migracij
 7. Vpliv migracij na življenje v vasi
 8. Emigracija in kmetijstvo
 9. Stališče emigrantov do delovnih razmer v tujini
 10. Simbolika emigracije

Tematski kompleksi so razdelani še v vprašanja, npr. III.3: pomagajo emigranti svojim družinam? ipd.

Vendar pa se v toku terenskega dela niso mogli striktno opirati na ta katalog oziroma vprašanja, ker bi jih to oviralo v interakciji z ljudmi. V raziskavi je bila namreč uporabljena metoda opazovanja z (delno) udeležbo oziroma intenzivnega terenskega dela. Dilema ali več opazovanja ali več udeležbe so razrešili v korist udeležbe. V tej zvezi so zapisali: »Občevanje s podeželskimi prebivalci postavlja tako visoke zahteve po fleksibilnosti, spontanem delovanju in sposobnosti za komuniciranje, da je bilo največkrat izključeno, da bi vodili razgovore po vzorcu kataloga vprašanj.« (Berger in sod., 1978; 34). Se pa je takoj postavil problem distance oziroma registriranja in elaboracije »materiala«. Nujno je bilo ločiti zavestno raziskovanje od interakcij. Raziskovalci so se vsak dan umaknili nekaj ur na samo, kjer so potem v dnevniku registrirali razgovore in potek interakcij.

Zbrani material so nato primerjali s katalogom vprašanj, da bi videli, kateri elementi jim še manjkajo in na kaj morajo biti pozorni v nadaljnjem terenskem delu.

V tem smislu lahko govorimo tudi tu o sekvenčni analizi. Interpretacija (oziroma obdelava podatkov) ni končna faza, ampak se po določenem času sistematizira in s tem vsaj delno interpretira zbrani material. To pa ima tudi pozitivne posledice na kvaliteto oziroma validnost podatkov: raziskovalni tim primerja med sabo zbrane podatke in ugotavlja, kje so inkrungmentni ali pa raziskovalec sam ugotovi, kje so njegova (teoretska in druga) pričakovanja (moteče) vplivala na percepcijo interakcij in verbalnih izjav raziskave (tako npr. omenjajo, da so v začetku precenjevali pomen vaše solidarnosti ali idealizirali življenje žena na vasi).⁵⁷

Elemente za te korektivne postopke so raziskovalci dobili v tzv. »meta-diskusiji«⁵⁸ s prebivalci. Tako je skratka vsaj delno razrešen problem posplošitve sub-

⁵⁷ Gre za »over-rapport« tako značilen za raziskovalce, ki se znajdejo v tuji sredini. Raziskovalci, ki so zelo kritični do razmer v domači deželi, hitro percipirajo drugačne modele obnašanja kot »alternative« (v tem se ne razlikujejo npr. od različnih vrst »turistov« in »potnikov«). Šele po daljšem času, ko dobijo vpogled v realne razmere, se znebijo »eksotičnih« vtisov.

⁵⁸ Metadiskusija predstavlja pravzaprav zametek »diskurza« (Moser) ali skupinske feedback analize. Berger in sodelavci so ravno tu imeli možnost razviti »tematske zavesti«, vendar te možnosti niso izkoristili. Eden glavnih razlogov je bil (kot sem že omenil) ravno v

jektivnih podatkov. Kar se tiče posplošitve objektivnih podatkov (npr. število in čas brezposelnih, število gastarbajterjev ipd.), so podatke, ki so jih dobili od prebivalcev, primerjali z uradnimi statistikami v krajih, kjer so se nahajali (vendar pa niso hoteli preveč zahajati v uradne prostore oziroma k oblastem, ker bi s tem izgubili zaupanje prebivalcev). Poleg tega sta bila uporabljena še dva vira: historično-komparativni ter intervjuji s člani levih političnih organizacij.

Kljub temu, da raziskovalci niso uporabili nobene od klasičnih tehnik, niti magnetofona ne (čeprav bi ta prav prišel, kot ugotavljajo) so naredili dober »posnetek« stanja, ali kot to imenujejo »socialno poročilo« (Sozialbericht). Pojmujejo pa to poročilo kot angažirano, pokazalo naj bi na težave, ki bi jih morala premagati politična organizacija, ki bi zastopala razredne interese obubožanih prebivalcev Andaluzije. Njihov namen je bilo čim bolj resnično prikazati življenjske razmere kmetov-delavcev, ne pa generalizacija rezultatov raziskave. Ali kot pravijo: »... razširjati znanstvene pojasnitve za njihovo vedenje bi se nam zdelo rigidno in arogantno« (Berger in sod., 1978; 348). Dejansko je to socialno poročilo, bogato s podatki o ljudeh, njihovih orientacijah ter vrednotah. Skratka gre za dober posnetek stanja. Ne morem pa se čisto strinjati, da tu ni pojasnitve in posplošitve. Avtorji namreč zelo poudarjajo historično ozadje socialnih gibanj in bojov, iščejo širše socialno-politične vzroke in indikatorje kulture in materialno depri- viranega kmečkega proletariata ter imigracije v zahodno Evropo.

Čisto metodološko gledano pa se vseeno zastavlja vprašanje generalizacije in replikacije podatkov. V tem smislu so zapisali: »Ne kažejo vse izjave na kolektivno zavest in ne vse akcije na splošne navade. Odločati o reprezentativnosti manjskih izjav in opazovanj bi bilo v največjih primerih težko. Zmanjševanje zmot in napačnih zaključkov bi zahtevalo precej daljšo prisotnost na deželi kot je bila nam omogočena« (Berger in sod., 1978; 40). Pri podatkih, ki so jih dobili od subjektov na terenu in za katere niso niti gotovi, če se jih da posplošiti, oziroma preveriti so postopali različno. Nekatere so sploh črtali, sicer so se posluževali »metadiskusije«, ali neke vrste korektivne diskusije (kot sem že omenil).

Vztrajali so na tem, da ima kompetenco izreči se o življenjskih razmerah tisti, ki jih neposredno doživlja. Ali kot so raziskovalci zapisali: »Nevarnost, da zaradi podedovanih ideologij ali ponavljajočih se samoprevar, svoje razmere izkrivljeno vidijo ter napačno tolmačijo, nič (pri navadnih ljudeh, op. F.A.) večja kot pri raziskovalcih z njihovimi »konjičarskimi« teorijami (selbstgebastelten Theorien), ki dejanskost večkrat posiljujejo v skladu s svojimi kulturnimi predsodki do tujih življenjskih oblik...« (Berger in sod., 1978; 41). To je seveda lahko izhodišče, ne pa rezultat raziskave. Zakaj nobena raziskovalna naloga ni možna brez distance do subjektov/objektov raziskave in naj se še tako opiramo na njihove percepcije in interpretacije, brez teoretskih konstruktov se raziskovalec spremeni v kronista in literata.

premajhni »pragmatičnosti« njihovega koncepta oziroma projekta. Po drugi strani pa so bili raziskovalci vendarle determinirani tudi s še zmeraj dokaj represivnimi političnimi in družbenimi razmerami (tako so npr. večino podatkov zbrali v razgovorih v dvoje ali troje in niso prakticirali skupinske diskusije (intervjuja), skozi katero se tematska zavest lahko artikulira.

2.6. (Terensko raziskovanje oziroma opazovanje z udeležbo)

Terensko raziskovanje oziroma opazovanje z udeležbo je paradigmatška metoda kvalitativne metodologije.⁵⁹

V tem poglavju nam nikakor ne gre za »prikaz« te metode, temveč za izpostavitev najbolj »kritičnih« točk. V tej zvezi bomo obravnavali tri tematske sklope, in sicer: **problem intersubjektivnosti, vloga oziroma vpliv raziskovalca ter odnos teorija-empirija**. Pri tem ne gre za poljubno izbrane teme (ali dileme), temveč za fundamentalna vprašanja opazovanja z udeležbo, ki z vso ostrino prihajajo na dan v sodobni sociološki in antropološki literaturi (Whyte, 1979; Bodemann, 1976, 1978; Vidich, 1970; Becher/Greer, 1970 itd.).⁶⁰

Če Whyte (1979), eden od znanih ameriških sociologov, ki je povrh še »dogen« terenskega raziskovanja (spomnimo se njegovega dela *Street Corner Society*) izjavi, da je metoda terenskega dela oziroma opazovanja z udeležbo še vedno premalo prisotna v sociologiji in še niso izkoriščeni vsi njeni »potenciali«, potem mu moramo (vsaj delno) verjeti. S tem v zvezi bi pričakovali, da bo odgovoril na očitke, češ da je terensko delo oziroma opazovanje z udeležbo premalo objektivno oziroma, da so podatki premalo validni in reliabilni; skratka, na pripombe, da je opazovanje z udeležbo metoda, ki ne zagotavlja intersubjektivne preverljivosti oziroma replikabilnosti. Vendar Whyte ni šel v svojem članku v to smer. Potem ko eksplicira (oziroma obnovi) nekaj temeljnih dilem kot so: odnos »informant« – raziskovalec, pasivno ali aktivno zadržanje subjektov, odkrito ali zakrito (tajno) raziskovanje ipd., se usmeri na – utemeljevanje akcijskega raziskovanja.

Vendar, kot ugotavlja Kuvačić (1977), Becker in drugi »kvalitativci« kljub svoji kritiki objektivnosti in (vrednostne nevtralnosti) prevladujoče empirične sociologije, niso zapustili tal znanstvenega rezoniranja.

Becker je namreč v svoji kritiki intervjuja ravno izpostavil vprašanje »objektivnosti« oziroma ali se v intervjuju lahko »zanesemo« le na verbalne (subjektivne) izjave respondentov brez vpogleda v socialno okolje, v katerem živijo respondenti in ki hkrati fungira kot hermentski pogoj razumetja oziroma dojetja verbalnih izjav in izrazov. V tem smislu je poudarjen (metodološki) primat opazovanja z udeležbo, ki omogoča direktno kontrastiranje izjav in obnašanja subjektov (Becker/Greer, 1970; Meinefeld, 1978).

Tu zadenemo na problematiko metodoloških kriterijev, adekvatnih specifični »naravi« sociologije oziroma družboslovja, ki jo, kot je bilo že nakazano, najbolj sistematično rešuje in elaborira »interpretativna paradigma«. Določene solucije na temo znanstvenih kriterijev oziroma objektivnosti pa so prisotne že pri »modernih klasikih« opazovanja z udeležbo, tako pri Beckerju, Vidichu in drugih predstavnikih »post čikaške« šole.

Bielefeldski sociologi so na obče teoretskem in metodološkem nivoju sicer sistematično razvili interpretativno paradigmo, vendar so v zvezi s terenskim delom

⁵⁹ Ni pa s tem rečeno, da tu ni možna kvantifikacija, do absurda je to prignal Friedrichs (1973).

⁶⁰ Metodološki učbeniki jugoslovanskih avtorjev in pri nas prevedeni učbeniki tujih avtorjev v glavnem na hitro opravijo s kvalitativnimi metodami, konkretno s terenskim raziskovanjem. Tako Toš (1976), Šušnjić (1973), Pečujlić, izd. (1976), Good/Scates, (1967). Še največ in na »nivoju« piše o tej metodi Milić (1965). Zaenkrat še ne premoremo boljšega metodološkega učbenika kot je njegov.

Sicer je največ o tej problematiki napisal Kuvačić (1976), v navezavi na akcijsko raziskavo Terapevtske kolonije v Rakitni pa Mesec (1977).

(ki ga kot vse druge metode pojmujejo kot komunikativni postopek – kot razumevanje drugega) ugotovili pomanjkljivo eksplikacijo kriterijev, ki bi fungirali kot alternativa kriterijem objektivnosti in replikabilnosti v noramtni paradigmi. Tako so postavili zahtevo: »... treba je razviti tudi pravila, s pomočjo katerih bo omogočeno preverjanje teh interpretacij s strani drugih raziskovalcev. Morala bi obstajati nadaljnja pravila za menjavo med »notranjo perspektivo« in zunanjo analizo.« (Arbeitsgruppe Bielf. Soz., 1976; 14).

Problem torej, ki ga je skušal rešiti še Shutz z uvedbo konstruktov prvega in drugega reda (solucija, ki jo je podal, pa je precej »scientistična«, kot smo videli). Doslej je na tem področju še največ naredil že omenjeni Leithäuser s sodelavci (1976). Izhajajoč iz zahteve, ki so jo postavili »bielefeldski sociologi«, je elaboriran naslednji alternativni metodološki kriterij (Leithäuser/Volmerg, 1976, 128/129):

Znanstveno-teoretski kriteriji družboslovnega spoznanja	Pripadajoči metodični kriteriji za interpretacije
Tipična situacija (vsakdnja situacija)	»eksterna validnost«
Odvisnost od konteksta (praktična udeležba raziskovalca v vsakdanji situaciji)	»interna validnost« (npr. tematsko centrirana interakcija)
Intersubjektivnost	ponovljivost ugotovitev strukturnega soglasja (tipične vsakdanje situacije) Oblikovanje konsensa o pravilnosti interpretacije

Tukaj je govor o dveh hermentskih poljih. V »hermentskem polju I.« gre za praktično udeležbo v določeni socialni situaciji. Tu se mora raziskovalec čimbolj prilagoditi danostim socialne situacije oziroma z drugimi besedami prilagoditi se mora pravilom komunikacije v proučevalni sredini. Bolj kot je praktična udeležba intenzivna in korektna, bolj so vzpodbujeni pogoji oziroma kriteriji »interne validnosti«. Zdaj se zastavi vprašanje po verifikaciji »interne validnosti« (oziroma kvalitete protokolov).

Smo na tleh »hermenentskega polja II.« in smo soočeni s problematiko korespondenčnih kriterijev za zagotovitev intersubjektivno kontroliranih interpretacij. Gre za ponovljivost, ugotovitev strukturnega soglasja in oblikovanja konsensa o pravilnosti interpretacij, ki nastopajo kot »nadomestki« reproduktibilnosti, standariziranosti, merljivosti. Na mesto v normativni paradigmi proklamirane kontrole pogojev raziskovanja stopi »eksplikacija pravil«. Izpostaviti je treba pravila, po katerih se interpret loti interpretacije v prvem hermenentskem polju zbiranja podatkov. Podobno kot Moser (1974, 1976), se tudi Leithäuser in sodelavci zatečejo k instanci »diskurza«, vendar to instanco zgolj nakažejo in se ne ukvarjajo z njo. V tej zvezi razvijejo koncept psihoanalitske tekstualne interpretacije (Volmerg, 1976). Zdi pa se, da je zadnji kriterij intersubjektivne verifikacije ven-

darle teoretsko »predeterminiran« v smislu »eksterne validnosti« ... »če pogoji komunikacije in interakcije v raziskovalni situaciji reproducirajo tipične znake in strukturne elemente vsakdanje situacije« (Leithäuser, Volmerg, 1976; 138).

Če se zdaj povrnemo k diskusiji o problemu intersubjektivne kontrole oziroma verificiranja v »klasičnem« terenskem raziskovanju, lahko ugotovimo nekaj instruktivnih solucij. Tako Becker (1970) npr. govori o eksplikaciji »naravne zgodovine zaključkov«, do katerih pride raziskovalec s svoji sukcesivni poti konceptualizacije. Bralec naj bi bil tako v stanju slediti detajlem analize in videti, iz kakšne baze izhajajo zaključki.

2.6.1. Vloga raziskovalca

Neposredno na problematiko intersubjektivne preverljivosti in komparabilnosti se veže tudi vloga oziroma pozicija raziskovalca. Vidich (1970) je prišel do uvida, da mora biti terenski raziskovalec pripravljen na »kontinuirano redefinicijo svoje pozicije«. Čeprav zagovarja distanco in ne-vključitev v socialno situacijo (kar naj bi raziskovalcem omogočalo razumeti »komulativne spremembe«), pa vseeno zahteva, da »mora biti upoštevana socialna pozicija opazovalca in opazovanega ter odnos med njima, ko se interpretira podatke« (Vidich, 1970, 172). Že Lindemann, »oče«, opazovanja z udeležbo, je zanikal možnost objektivnega statusa raziskovalca (Madge, 1964).

V opazovanju z udeležbo sta vsebovana dva aspekta. Prvi: distanca (opazovanje), rezultati morajo biti preverljivi in kontroljivi. Drugi: razumevanje (udeležba) socialne entitete in živetja z njo. V tradicionalnem opazovanju z udeležbo so enote opazovanja (situacije, interakcije, geste) in opazovalne kategorije (akt opazovanja) že vnaprej definirane in se registrira samo kolikokrat se pojavijo. Subjektivni vtisi so reducirani na minimum, vendar se na tak način skoraj nič ne izve. Drugi »ekstrem« je v prevelikem razumevanju in izgubi distance (v takem primeru se zlasti za antropologe uporablja izraz »going native«, podoben izraz je tudi »over-rapport«. Zgleda, kot da smo na milost in nemilost izročeni dvema alternativama: če ostanemo v distanci do »objekta« raziskave ne izvemo nič vrednega, če pa prekinemo z distanco ne moremo kontrolirati subjektivnih vtisov. Centralna naloga je torej v tem: prizadevati si moramo socialno entiteto čimbolj razumeti, tj. spoznati jo od znotraj ter tisto, kar izvemo (razumemo) tudi drugim posredovati in zagotoviti možnost preverjanja. Tega problema pa se ne da rešiti s polovičarstvom ali blefiranjem. Individuum naj bi se branil razumeti drugega človeka na točki, pomembni zanj, namreč, da je center svojega sveta. V meni je odpor do dejstva, da je drugi v svojem svetu ravno tako resničen kot jaz v svojem. V taki poziciji individuum (npr. raziskovalec) vztraja na »nadrealnosti (svojega) jaza«. Drugi so objekti (in ne »jazi«) tako, da rezultati raziskave služijo potrditvi identitete raziskovalca. Če pa se identificiram z drugimi, izgubim svoj jaz. Treba je oboje zavrniti. V kolikor izpeljem poizkus drugega razumeti z identifikacijo do konca (reflektirane konsekvence) mi je v neposredni evidenci razvidno, da imata v tem momentu dva (ali več) jaza polno realnost v meni (če ne posedujem višje rangirane realitete, potem nimam tudi nižje).

Povzetek se glasi: »Šele poizkus speljati razumevanje dejansko do konsekvenc (do konca), me privede do točke, v kateri je opazovanje z udeležbo (in družbene znanosti sploh) sploh možno. Z notranjo nujnostjo prinaša enotnost razumevanja in kontrolirajoče distance. Nasprotje obeh momentov je na tej točki odpravljeno.« (Wolfferdorff/Ehlert, 1974;).

Ostane zahteva po tem, da morajo biti rezultati opazovanja komunikabilni in preverljivi. Toda za koga? Če hočemo drugim posredovati rezultate, do katerih sem prišel, morajo tudi ti spoznati iluzionarni značaj nadrealnosti svojega jaza in ga odpraviti. Tisti, ki hočejo izvedeti in preverjati, morajo skozi isto »očiščevalno« fazo kot jaz sam. (Wolfersdorf/Ehlert 1974)

Prava rešitev opisane metodološke zagonetke obstoji v istočasni distanci in identifikaciji z »objektom« raziskave. Ta je možna na točki **transsubjektivnosti**.

Ta točka transsubjektivnosti pa ne pomeni nekega mističnega zlitja raziskovalca z raziskovanimi, temveč gre za realizacijo zahteve po stalni refleksiji in redefiniciji raziskovalčeve pozicije, kar mora biti razvidno tudi v raziskovalnem poročilu.

Po drugi strani to implicira odpoved elitističnemu mišljenju, da običajni ljudje verjamejo in delujejo iz potrebe, medtem ko sociologu to narekuje um in logika. Sociologi morajo v skladu s tem sebe in svojo pozicijo v raziskovalnem procesu ocenjevati z istimi kriteriji, kot jih sicer uporabljajo pri ocenjevanju drugih ljudi. (Rizman, 1976).

2.6.2. Nastajanje teorije

V interpretativni paradigmi so pojmi okarakterizirani kot senzitivni instrumenti. Po eni strani napotujejo raziskovalca k določenim aspektom realnosti, po drugi strani pa predstavljajo formalno in predčasno obmejitev aspekta realnosti (ki ga proučujemo), tako da se pojmi šele v stiku z realnostjo (oziroma s predmetom proučevanja) napolnijo z vsebino (Blumer, 1970). Kar je treba tu omeniti, je to, da omenjeno pojmovanje vodi k »naravnemu socialnemu svetu« in gre tu za »empirično znanost naravnega socialnega sveta« (za razliko od sveta podatkov in abstraktnih pojmov, s katerimi operira tradicionalna sociologija). Drugače povedano: teorija ne fungira kot deduktivna baza, temveč kot »interpretativna folija (Leithäuser/Volmerg, 1977). Teorija nastopa skratka kot konceptualni referenčni okvir, v katerem postanejo teoretske domneve in hipoteze transparentne. Takšna zastavitev je skladna s centralno tezo, da interakcija predpostavlja interpretacijo, s čimer se hoče povedati, da interpretativnih procesov ne moremo deduktivno zajeti (in izčrpati) s stališča neke teorije, temveč šele po razumevanju interpretacij (kar zahteva »maksimalno bližino« do predmeta proučevanja), da bi raziskovalec lahko proučil splošne principe, po katerih ljudje v vsakdanjem življenju organizirajo svoje izkušnje oziroma si »prilaščajo« socialni svet. Tu pa smo že blizu tistih raziskav, ki jih imenujemo eksplorativne raziskave. Za razliko od eksplanativnih raziskav, pri eksplorativnih . . . ne predpostavljamo niti da poznamo relevantne spremenljivke, niti da so konceptualizirane. Iz tega sledi, da ni pojasnjen in utemeljen izbor merskih instrumentov, kar pa seveda ne pomeni, da je seznam spremenljivk in merskih instrumentov, ki smo jih nameravali uporabiti, popolnoma poljuben. Izhaja se iz določenega teoretičnega predrazumevanja, ki pa ni bilo eksplicirano in katerega implicitno obliko predstavlja prav izbor spremenljivk in merskih instrumentov kot operacionalnih definicij teh spremenljivk in, ki naj bi ga v prvi (eksplorativni) fazi skušali eksplicirati, med drugimi tudi s pomočjo neposredne uporabe tega »modela« in instrumentov v raziskovalni situaciji in opazovanje njegovega »vodenja« (Mesec, 1977, str. 436).

Tu je še zmerom navzoča predpostavka o »prvi fazi« oziroma o eksplanaciji, ki naj bi sledila drugi fazi.⁶¹ Neki drugi sociolog pa v navezavi na Straussa in Glaserja pravi: »Teoretično radikalno inovativna pa so tista raziskovalna prizadevanja, ki se nekega problema lotevajo brez obstoječih teoretičnih dogajanj, ne glede nanje ali kljub njim. V tem primeru ne gre za »neznanje« ali »pozitivizem« ali »radikalni empirizem«, ampak za zavestno iskanje takih teoretičnih rešitev ali posploševanj, ki bi izvirala neposredno iz konkretnega izkustvenega gradiva in opazovanj, in ki bi bila v največji možni meri povezana s specifičnim raziskovalnim problemom ali področjem« (Jambrek, 1979). Tu je eksplorativnost prignana do konca, toda dokler pobliže ne razjasnimo, kaj mislimo s teorijo, »teoretskim posploševanjem« ipd., nas še zmeraj zadane očitek empirističnega induktivizma. Na srečo sta Glaser in Strauss (1970) natančneje opredelila postopek eksplorativne študije oziroma razmerje med področjem in predmetom raziskovanja in »teorijo v nastajanju«. Po drugi strani pa sta zavrnili tezo o preliminarnem karakterju eksplorativne, kvalitativno-terenskega raziskovanja. Postopek, ki ga avtorja imenujeta »odkritje substantivne teorije« naj bi se izražal v naslednjem: »Z odkritjem substantivne teorije mislimo na formulacijo konceptov in njihove medsebojne povezanosti v set hipotez za določeno substantivno področje – kot je oskrba pacienta, obnašanje »klopek« ali vzgoja – ki bazirajo na raziskovanju določenega področja (area)« (Glaser/Strauss, 1970, str. 288). Avtorja namreč ločita tri »vrste« teorij: že naznačeno substantivno, »utemeljeno formalno teorijo«, ki bazira na podatkih in formalno teorijo, ki je spekulativno-logične narave (primer je Parsons). Substantivna teorija naj bi ravno fungirala kot strateška baza za formuliranje »utemeljene formalne teorije«. Samorazvijanje in samonastajanje konceptov in hipotez oziroma podatkov (pridobljenih s kvalitativnim pristopom) pa je tudi pri Glaserju in Straussu pogojeno s sekvenčno analizo (ki jo je, kot smo videli, razvil H. Becker).⁶²

Eksplorativni postopek »odkrivanja substantivne teorije« je jemati kot poizkus elaboracije kompromisa med makroskopskim in molekularnim pristopom (Mills, 1977). Ali če hočemo drugače: na delu je stara filozofska kontradikcija med racionalizmom in empirizmom (med sociologi je znana delitev na »teoretike« in »empirike«). Glede na multiparadigmatško naravo sociologije in silovit razvoj kvantitativnih tehnik obdelave vsekakor prihaja do velike diskrepance med empiričnim delom in teoretskim posploševanjem. Eksplorativno raziskovalno strategijo, ki sta jo razvila Glaser in Strauss,⁶³ je najlažje uporabiti v terenskem delu oziroma opazovanju z udeležbo – zlasti, ko se spuščamo v malo poznana in v literaturi za-

⁶¹ Čeprav avtor, kot je razvidno iz nadaljnjega teksta, priznava enakopravnost obema pristopoma oziroma eksplorativni pristop enači s kvalitativnim, eksplanativni pa s kvantitativnim pristopom.

⁶² Zato ni nič čudnega, če Glaser in Strauss navajata kot primer »utemeljene« teorije – Beckerjevo delo *The Outsiders*. Po mojem mnenju pa je mogoče celo boljši »primer« Goffmanova teorija sekundarne adaptacije v totalni instituciji (Goffman, 1967). Le-ta je definirana takole: »Sekundarna adaptacija predstavlja načine, s katerimi se posameznik ločuje od vloge, ki mu jo piše na kožo institucija.« (Goffman, 1961; 172). Pojavna oblika sekundarne adaptacije je »notranje življenje« institucije (underlife) – sistem procedur izmikanja in kompromisov z oblastjo oziroma institucijo. Goffman je več časa preživel v eni od psihiatričnih bolnic kot pomožni terapevt, kar mu je omogočilo, da je svojo teorijo sekundarne adaptacije razvil neposredno iz konkretnih opazovanj.

⁶³ Asociacije na Mertonovo »teorijo srednjega dometa« niso brez osnove, čeprav Merton (1979) o njih govori bolj v terminih eksplanacije.

nemarjena področja in bi z aplikacijo neke »formalne teorije« le »forsirali podatke« v nek teoretski okvir, tako da bi se zgubila vsa »diferentia specifica« raziskovanega objekta – s tem eventualna teoretska inovativnost.

Po drugi strani pa nobeno raziskovanje ni »brez-teoretsko« (lahko je teoretsko siromašno), tudi eksplorativno ne, že sam izbor problema, vstop na teren, da ne govorimo o konceptih in kategorijah (ki jih sicer lahko razvijemo, izhajajoč iz empiričnega materiala), tudi če so še tako »provizorične«, priča o obstoju (implicitnem ali zavednem) teoretskega predrazumevanja.

2.6.3. Kako narediti dobro terensko raziskavo

Osrednja točka terenskega raziskovanja je sekvenčna ali dimenzionalna analiza, kot jo imenujeta avtorja (Gerdes/Wolffersdorf-Eklert, 1974), ki sta izhajala iz Beckerjevega koncepta. Proučevala sta subkulturo narkomanskih združb v nekaterih nemških mestih. Že od vsega začetka sta si zapisovala tako deskriptivne kot interpretativne elemente. Bistvo opazovanja z udeležbo naj bi bilo ravno v zapopadenju poteka dogajanja in interpretacije in statu nascendi. Na ta način sta prišla na različnih mestih poročil, intervjujev in zapiskov do abstrakcij, spekulacij in končno do teoretske formulacije opazovanih zvez. Da pa bi prišla do pregleda nad do tistega časa zbranimi abstrakcijami in teoretskimi formulacijami, sta iskala dimenzije, pod katere se je dalo subsumirati zbrani material. Nastal je grob raster, ki je vseboval več dimenzij (npr. vsakodnevne aktivnosti, jezik in način komunikacije, biografske podatke itd.). Dimenzionalna analiza naj bi bila vmesni korak med raziskovalno aktivnostjo in končnimi teoretskimi interpretacijami. V to shemo dimenzionalne analize so bili vključeni materiali, ki so nastali pri opazovanju in zapiskih. Kljub temu, da magnetofonskih posnetkov intervjujev in skupinskih diskusij nista vključila, pa pripominjata, da bi se jih dalo ravno tako vključiti.

V tej shemi pa ni upoštevana »hermeneutska pozicija« raziskovalca. Za kaj gre?

Sistematična eksplikacija in refleksija vključitve v raziskavo in »vstopa« na teren, teoretskega predrazumevanja in vloge raziskovalca v raziskovalnem procesu v veliki meri pripomore k zagotovitvi validnosti, reliabilnosti in objektivnosti ter s tem k verifikabilnosti oziroma replikabilnosti raziskave.⁶⁴ Gre za izpostavitve »naravne zgodovine« raziskave (Becker, 1970), tako da ima **bralce** vpogled v vse faze raziskave in tako tudi možnost evaluacije in verifikacije. Na ta način je (do neke mere) zadovoljeno Cicourelovi (1974) zahtevi po izdelavi teorije socialnih tipov (oz. tipifikaciji), ki šele omogoča vzpostavitev korespondenčnih pravil na relaciji teorija – empirija. Tu pa nujno nastopi potreba po uporabi **sekvenčnega oz. dimenzionalnega** modela (kjer posamezne faze zbiranja podatkov dopolnjuje in usmerja delna »obdelava« oziroma interpretacija), ker na ta način vzpostavljeni **sukcesivni** razvoj interpretacij in teoretskih posploševanj ponuja možnost poglobljenega vida v celoten raziskovalni proces tudi za bralce. V ta globalni metodološki pristop se zdi povsem logično vstaviti sekvenčno analizo. Le-ta pa ne more abstrahirati od nujnosti po samorefleksiji raziskovalca oziroma raziskovalnega tima. Gre za sistematičen opis (samo) refleksije, ki naj bi obsegala:

⁶⁴ Če se izražamo v klasičnih terminih.

1. ideološko – eksistencialno pozicijo in zadržanje raziskovalca do »objekta« raziskave
2. teoretska predrazumevanja in teoretska pričakovanja
3. način vključitve v raziskavo in vstopa na »teren« ter posebej način izbora informatorjev oziroma intervjuvancev.

Te tri točke je treba eksplicirati tekom pripravljalne faze raziskave. Aposteriorna (samo) refleksija (ki se vrši na koncu raziskave) pa naj bi se usmerila zlasti na

1. opis spreminjajoče se vloge raziskovalca
2. opis, iz katerega bo razvidna (ne)adekvatnost teoretskega predrazumevanja ter eventualne teoretske in konceptualne pa tudi metodološke transformacije.

Readaptirana in dopolnjena shema Gerdesa in Wolffersorfa-Eklerta bi zdaj zgledala takole:

glej stran 188

2.7. Odprti intervju⁶⁵

Prva opredelitev intervjuja, ki se nam ponuja, je tale: intervju je poseben način (medčloveške) komunikacije. V metodološki literaturi je ta ugotovitev pripoznana, niso pa na ustrezen način zapopadene konsekvence, ki tej ugotovitvi sledijo. »Ideal«, za katerega se zavzemajo metodologi, je še zmeraj perfekcioniranje instrumenta, ki ga dosegajo z eliminiranjem sledov interpersonalnih procesov. Raziskovalca zanima le intervjuvančeva osebnost kot taka (po sebi) – to se pravi, da so njegova stališča in mnenja pojmovanja kot »privatna stvar«, skratka na intervjuvanca se gleda kot na izoliranega in od socialnega konteksta odtrganega individua, ki po neki imanentni logiki v sebi »producira« mnenja in stališča (svoj odnos do sveta). Celotna socio-lingvistična »problematika«⁶⁶ (obstoje različnih kodov in »prevajanje«) ostaja neproblematizirana. Kritika takšne pozicije je prišla najprej s strani »interpretativne« paradigme. V simboličnem interakcionizmu je interakcija oziroma komunikacija koncipirana kot intencionalno medsebojno pogojeno delovanje, v katerem akterji izmenjujejo med seboj cilje delovanja in definicije realnosti. V nasprotju z bihevizmom je poudarjeno, da niso relevantni (fizični) objekti in dogodki sami po sebi, temveč pomeni, ki se jim pripisujejo na podlagi definicijskih oziroma interpretativnih procesov. Pomeni so simbolično posredovani predvsem jezikovno. V interpretativni paradigmi gre skratka za način posredovanja bazičnih pravil komunikacije, tj. medsebojnih »idealizacij« interakcijskih partnerjev z metodami, ki zagotavljajo pomen (smisel) medsebojnih akcij. Metoda pa je interpretativni postopek (dokumentarna metoda interpretacije, ki jo je razvil Garfinkel), ki ima lastnosti hermenevtskega procesa: delujoči (akter) gleda na posamezne izjave svojega partnerja kot na dokumente, ki izvirajo

⁶⁵ Odprti intervju je seveda lahko uporabljen skupinsko ali posamično; v tem primeru se bolj nanaša na individualno uporabo, čeprav splošne premise veljajo za oba tipa intervjuja.

V tej zvezi bi pripomnil, da obstajajo za odprti intervju še naslednji sinonimi: intenzivni intervju, centrirani intervju (focused interview), kvalitativni intervju, ter globinski ali klasični intervju, čeprav ti dve zadnji obliki ne sovpadata z intencami odprtega intervjuja v sociologiji (Friedrichs, 1973).

⁶⁶ Enega od redkih poizkusov obravnave intervjuja v tem kontekstu se je lotil Reschka (1971).

Pred-raziskovalna (terenska) aktivnost	Raziskovalna aktivnost (terensko delo)	Teoretska aktivnost	Post-terensko delo
Eksplikacija »hermeneutске pozicije« raziskovalca (samorefleksija)	Dimenzionalna analiza (sekvenčna analiza)	Formiranje teorije, konstrukcija modela, interpretacija	Retrospektivna analiza
Ideološko-eksistencialna pozicija: odnos do »objekta«	Opazovanje z udeležbo	Analiza materiala	Opis spremenjajoč se vloge raziskovalca
Teoretsko predzumevanje	Izdelava poročil o opazovanju	Izdelava deskriptivne sheme	Uvrstitev registriranih zvez v teoretski okvir
Način vključitve in izbor »informantov« oziroma intervjuvanec	Globinski intervju	Posplošitev pregleda nad zvezami med posameznimi fakti	Teoretske in metodološke transformacije
	Skupinska diskusija	Deskriptivne študije	Eksploativne študije

iz določenega vzorca, ki pa je spet zgrajen iz posameznih izjav. Ta proces ni nikoli zaključen. Delujoči (akter) razumeva, da dobijo izjave interakcijskega partnerja svoj pomen (smisel) šele v okviru skupnega delovanja; obratno povlečejo izjave, ki peljejo k reviziji temeljnega vzorca, za seboj reinterpreteracijo predhodnih izjav.

Iz tega sledi, da imata tako intervjuvanec kot spraševalec svoje cilje (intence), ki zmeraj (ali sploh malokdaj) ne sovpadajo oz. se ne ujemajo (še zlasti če upoštevamo, da je njuna interakcija kratkotrajna, tudi »skupno delovanje« je zato omejeno). Nikakršne potrebe pa ni, da bi na »pojav« gledali kot na moteči faktor. Ne gre namreč za »čisto« mišljenje in delovanje intervjuvanca, temveč za mišljenje in delovanje v kontekstu socialnih pogojev vsakdanjega življenja. Iz te perspektive se nam v malo drugačni luči kaže (sicer paradoksalni) izrek: »Vprašani nikdar ne laže«. Z drugimi besedami: vprašani nikdar ne laže govoreč svoje socialne skušnje in iz svoje umestitve v svetu vsakdanjega življenja. Poenostavljeno: možno je sicer, da ne govori »po resnici«, toda za to ima svoje »razloge«, ki pa so bistveno povezani z njegovo konstrukcijo socialne realnosti. »Dramaturških efektov«, na katere opozarjajo nekateri sociologi (E. Goffman, H. Becker), torej ne gre jemati kot golo blefiranje ali izigravanje raziskovalca s strani intervjuvanca, temveč so že zmeraj del njegove »zgodovine«. Namen raziskovalca pa tudi ni, da bi »strl« te »odpore«, »obrambne mehanizme« (analogija s psihoanalizo); gre le za to, da jih percipira in »klasificira«. Tega pa se v zaprtem intervjuju niti ne opazi, niti ni na to obrnjena pozornost. S tem v zvezi bi bilo seveda zaželeno, da intervjuju predhodi terensko delo oz. opazovanje z udeležbo (vsaj v minimalni obliki). To stališče zagovarja tudi H. Becker (1970), kritični nadaljevalec čikaške šole.

Povrnimo se k primerjavi med zaprtim in odprtim intervjujem. V zaprtem intervjuju se izhaja iz podmene, da intervjuvanec daje vprašanjem isti pomen kot ga imajo za raziskovalca in da odgovarja v okviru, ki ga je le-ta začrtal. To pa predpostavlja pri obeh analogen simbolni sistem z ekvivalentnimi pravili uporabe. Seveda se stvar tu precej zaplete. Komunikacija je razumevanje drugega – to pa zahteva obojestransko »prevajanje«. Kajti jezik hkrati posreduje in artikulira zapopadenje socialne realitete. Gre za izpostavitve sociolingvističnih razlik, ki so v bistveni zvezi z razredno konstelacijo. Čeprav »prevod« na koncu koncev opravi raziskovalec, pa se problem le-tega izpostavi šele v odprtem intervjuju (v zaprtem ta problem, vsaj načelno, ne obstaja). V zaprtem intervjuju se tudi ne da preveriti, če je uspel prevod v kod intervjuvanca; to sicer ni dobro za validnost, je pa, kot se je ironično izrazil avtor članka o zaprtem in odprtem intervjuju (Kohli, 1978), v prid samozaupanju raziskovalca. Tako se dogaja, da se realiteta, ki je predmet intervjuja, razčleni in eksplicira eksterno, to je s pozicije raziskovalca, in se potem vsili intervjuvancu. Tu je treba iskati dejstvo (pre)množi raziskovalca nad objektov v klasični metodologiji, kot to opisuje A. Gilli (1974). V odprtem intervjuju je treba že samo definicijo realnosti prepustiti intervjuvancu, v zaprtem intervjuju pa je intervjuvanec objekt, ki reagira na posamezne stimule, ki mu jih navrže raziskovalec. Primer intervjuja z delavci, ki so gledali film z »delavsko« problematiko, – prvo vprašanje se je glasilo: »Kako vam je bil film všeč?« Na ta način je bilo intervjuvancem omogočeno, da so sami eksplicirali svoja izhodišča in kriterije pristopa k vsebini filma. Šele nato nastopijo vprašanja kot: »Opisuje film realnost tako kot je?« ipd. (Kohli, 1978).⁶⁷

⁶⁷ Tu moramo biti previdni. Sicer je treba prepustiti intervjuvancu, da definira izhodiščno pozicijo, toda dogaja se le-to, da sam ni zmožen tega (ali pa noče) ter mora intervenirati

Intervjuvanec sam pove, kaj je zanj relevantno, splošna vprašanja mora sam konkretizirati. Spraševalec mora slediti njegovim prispevkom in te dopolnjevati in poglobljati z dodatnimi vprašanji; šele na koncu spregovori o aspektih, ki jih bi bilo treba še osvetliti.

Etnometodolog A. Cicourel (1972) daje raziskovalcem za izvedbo intervjuja naslednje napotke:

1) Intervju naj se posname na magnetofon. Na ta način je raziskovalcu omogočeno, da zapisuje ekstraverbalne reakcije: občuti odgovore kot adekvatne ali ne, ali je intervjuvanec razumel vprašanje ali ne, se čuti prisiljen korigirati ali pomagati intervjuvancu.

2) Registrirati ali akceptirati je treba tudi tiste odgovore, ki niso v skladu s teoretskimi pričakovanji raziskovalcev.

3) Odgovori naj pojasnijo perspektivo intervjuvanca, toda naj vsebujejo tudi teoretska pričakovanja raziskovalca o različnih socialnih tipih. Cicourel namreč postavlja zahtevo po teoriji socialnih tipov, ker da so opisi intervjuvanca kot zainteresiranega, kritičnega ipd. zdravorazumski.

4) Uvodna vprašanja naj pojasnijo in karakterizirajo interese raziskovalca. Intervjuvanec naj ne bo v situaciji, ko se mora odločati med vprašanji, katerih smisel mu ni čisto razumljiv.

5) Preverjati je treba, če intervjuvanec razume smisel vprašanja.

6) Beleži naj si spremembe v pravilih, vlogah, distanci, oziroma vse spremembe, ki se tičejo odnosa raziskovalec – intervjuvanec.

7) Registrirati je treba način, po katerem se udeleženci intervjuja medsebojno stereotipizirajo, ter kakšne posledice ima to za percepcijo in interpretacijo vprašanj in odgovorov.

Kaj pa, če intervjuvani »nimajo nobenega mnenja« o zastavljeni temi? Več razlogov je za to. Lahko je tema za njih neprijetna oz. mislijo, da bodo sledile kakšne negativne sankcije, če bodo »vse povedali po resnici«. Intervjuvanci so večkrat neodločeni – ne morejo se odločiti med dvema ali več nasprotujočimi si mnenji. Možna je tudi pomanjkljiva informiranost. V tej zvezi se postavlja dvom o uporabnosti odprtega intervjuja pri ljudeh z nižjo izobrazbo. Pri njih odprta vprašanja povzročajo nelagodnost in občutek nesposobnosti in neznanja, po drugi strani pa vendarle omogočajo »transparentnost« takih občutkov. Tu naj pripomnim, da se tudi pri zaprtem intervjuju (pa tudi pri anketi) intervjuvanci počutijo nelagodno, če ne »znajo« odgovoriti na vprašanje. Seveda pa ostanejo tukaj razlogi, zaradi katerih ne znajo ali ne marajo odgovoriti na vprašanje, zakriti in neproblematizirani ter niso del raziskave, tako kot pri odprtem intervjuju.

V samem procesu intervjuja bi lahko ločili dve dimenziji: namenskost intervjuja in mikrostrukturo intervjuja (Kohli, 1978). Pri prvi gre za to, kje intervjuvanec vidi ozadje in cilj intervjuja, kako etiketira raziskovalca, katere splošne intence zasleduje v intervjuju ipd. Pri drugi dimenziji je treba razlikovati med tem, kaj intervjuvanec izrazi sam od sebe, in med tem, kako odgovarja na vprašanja oz. kako se prilagodi raziskovalcu.

Bolj podrobno o oblikovanju oz. projektiranju intervjuja in o interakciji raziskovalec – intervjuvanec pišeta ameriška sociologa R. Bogdan in S. J. Taylor

raziskovalec z »dodatnimi« vprašanji. Razen tega zasleduje raziskovalec tudi svoje cilje. Torej: intervju naj bo odprt, toda ne nestrukturiran. Whyte (1979) uporablja izraz »fleksibilno strukturiran« intervju kot alternativo nedirektivnemu intervjuju.

(1975) v svoji knjigi o kvalitativni metodologiji. Že takoj na začetku naj bi raziskovalec pojasnil intervjuvancu te komponente:

- 1) lastne motive in intence;
- 2) anonimnost;
- 3) možnost vpogleda intervjuvanca v raziskovalni material;
- 4) honorar;
- 5) splošni plan;
- 6) prostor in čas intervjuvanja.

Mislim, da je treba vse te napotke upoštevati; predvsem je treba vztrajati na tem, da ima intervjuvanec možnosti vpogleda v vse pisne materiale in da jih lahko komentira. Ta možnost pride zlasti v poštev pri daljših in poglobljenih intervjujih. Kar se tiče napotkov za privatno »obnašanje« raziskovalca v intervjuju, pa sta avtorja nekoliko nekonsistentna. Na eni strani raziskovalcu priporočata, da naj ne vrednoti – (»povej jim, da tvoj namen ni niti kritizirati, niti soditi, temveč prej razumeti«). Po drugi strani pa menita, da »raziskovalec ne sme vzeti za zadnjo resnico zdravorazumsko razumevanje in domneve, ki jih ljudje uporabljajo v vsakodnevnih interakcijah«. Tu se seveda naslanjata na etnometodologijo in Garfinklove »eksperimente«. In spet: raziskovalcu priporočata, naj ne skriva svojih čustev v zvezi z obravnavano tematiko intervjuja (čeprav naj bi jih izražal na »ustrezen« način), v isti sapi pa zatrjujeta, da je najbolje začasno prekiniti intervju, če pride med raziskovalcem in intervjuvancem do »napetosti« (tension).

Vsekakor se za intervju ne da dajati kakih splošnih napotkov in navodil. Razpon je velik. Tradicionalna metodologija postavlja kot vzor odnosa med raziskovalcem in od njega proučevanim laikom sicer prijazno-vljudno, toda nezainteresirano – opazujočo zadržanost raziskovalca. Na drugi strani pa npr.: etnometodologija ali pa italijanski marksistični sociolog Gilli (1974) vsak s svojega zornega kota propagirata vsekakor konflikten odnos. Akcijsko raziskovanje se zavzema za kooperacijo, vendar samo s tistimi posamezniki in skupinami, ki sčasoma sprejemajo nase vlogo raziskovalca (oz. vsaj nekatere elemente le-te); sicer pa ti skoraj vedno v spreminjanju socialnega prostora naletijo na odpore (zlasti institucionalne) in tako tudi tu nastane konflikten odnos.

2.8. Skupinski intervju – (diskusija)

Po mnenju nekaterih avtorjev so možnosti, ki jih ponuja metoda skupinskega intervjuja oz. skupinske diskusije, precejšnjega pomena za sociološko metodologijo, vendar še vedno premalo izkoriščene in premalo obdelane.

Kaj pravzaprav pojmuje pod izrazom skupinski intervju in kaj pod izrazom skupinska diskusija? Mangold (1973) npr. sinonimno uporablja te pojme: skupinska diskusija, skupinsko spraševanje, skupinski intervju, magnetofonski skupinski test. Daje pa vendarle prednost terminu skupinska diskusija pred skupinskim intervjujem, ker le-ta vzbuja asociacije na t.i. »intervju v razredu«, kjer gre za simultano pisno spraševanje večih oseb. Nobene možnosti ni za oblikovanje interakcije med udeleženci, kar pa je ravno najvažnejši element skupinske diskusije.

Nek drug avtor (Scheuch, 1973) pa pravi, da je bolj točno govoriti o intervjuju v skupinski situaciji. Omenjeni avtor daje tole definicijo: »Najbolj tipična forma intervjuja v skupinski situaciji je ustno spraševanje z relativno nestrukturiranim stimulom ali s strukturiranim stimulom pri več ali manj svobodnem potekanju

pogovora, pri čemer je odločilna vrednost dana interakcija med člani skupine» (str. 128). Tu je torej več ljudi konfrontirano s tistim, ki »delo« intervju – le-ta v večji ali manjši meri inicira temo pogovora (daje stimulus).

Mangoldova opredelitev: »Skupinsko diskusijo pojmuje kot proučevanje mnenj in stališč pod vplivom neformalne kontrole« (str. 254).

A. S. Gilli pa meni, da je (skupinski) intervju tista raziskovalna tehnika, ki se največ uporablja v situaciji opazovanja z udeležbo, kot tudi v situaciji bolj omejenega sodelovanja (str. 102–107).

Prednosti skupinskega intervjuja (diskusije) pred (posamičnim) individualnim:

- do izraza pride več aspektov in pogledov (skupina kot stimulus za posameznika);

- večji obseg reakcij (na kognitivnem in emocionalnem planu);
- udeleženci vzpodbujajo drug drugega k detajlnejšemu izražanju;
- na dan pridejo tudi tiste zavestne vsebine, ki v individualnem intervjuju ostanejo zakrite;
- diskusijska situacija ustvarja pogoje za odpravo psihične kontrole ter provocira spontano nekontrolirane reakcije.

Dogaja pa se, da so nekatere skupine oz. posamezniki v določenih skupinah »neproduktivni«. Zastavlja se vprašanje, v koliki meri vpliva socialna kontrola v skupini na inhibicije posameznikov: »produktivna« je skupina (to seveda ni takšna, kjer se veliko govori, temveč taka, kjer se pride do novih spoznanj oz. rešitve določenega problema) tedaj, ko je vzpostavljena atmosfera, ki vodi k odpravi inhibicij. Ta pa nastane takrat, ko je vzpostavljeno zaupanje v skupini, zlasti pa med raziskovalcem in skupino in ko je predmet diskusije aktualen za vse člane skupine.

Metodološka literatura o skupinskem intervjuju (diskusiji) upošteva zlasti te aspekte:

1. Obseg skupine: 3–20, optimalno 6–10 oseb.
2. Dominantna razmerja v skupini, opazuje se eventualno inhibirajoč vpliv hierarhičnih odnosov v komuniciranju.
3. Vpliv homogenosti oz. heterogenosti skupine na način komuniciranja.

Pri veliki heterogenosti skupina ne eksistira kot skupina, ker nima referenčnega okvira. V tem smislu je treba ločevati med naravnimi skupinami (ki imajo trden referenčni okvir) in ad hoc skupinami, tj. »umetnimi«, na hitro sestavljenimi skupinami. Mangold sicer pravi, da so bolj konstruktivne naravne skupine, toda to ne drži v vseh primerih.

Ad hoc skupine gredo ponavadi skozi tri faze: tujost – orientacija – prilagoditev. To se v neformalnih (naravnih) skupinah ne dogaja. V teh skupinah se partnerji takoj orientirajo na skupna (neformalna) mnenja, kar jim nudi izhodišče za konfrontacijo z mnenjem vodje diskusije.

4. Način poseganja vodje (raziskovalca) v skupinsko diskusijo.

V zvezi s to točko se omenja dva momenta – naloga vodje diskusije oz. raziskovalca je v tem, da omeji dominacijo posameznikov (ki »preveč« govorijo) ter da animira tiste, ki molčijo,

- korigirati mora tematske enostranosti oz. zavijanje v drugo temo tako, da »vrže« v debato argumente in aspekte, na katere je skupina začasno »pozabila«.

Mangold (1973) omenja še te naloge raziskovalca:

Skrb za formalen potek pogovora (skrbi za vrstni red diskutantov in daje besedo). Ne sme pa preveč vsiljevati pravil in reda diskusije. Z nevtralnimi vprašanji

npr.: »Kaj mislite o tem?« ali »Lahko navedete kakšen konkreten primer?« itd. skuša pojasniti, katera mnenja so skupinska, ali obstajajo podskupine, ali si nazorji udeležencev nasprotujejo itd. Podčrtuje implicitne ali eksplicitne razlike v mnenjih, tako, da so fronte vidnejše. Provocira podskupine, da svoja mnenja bolj pojasnijo, ojača mehanizme socialne kontrole v smislu reprodukcije obstoječih neformalnih skupinskih mnenj ipd.

Čeprav Mangold (1973) izhaja iz kritike standardiziranega, individualnega intervjuja, pa tudi sam zapada iluziji, da je možno skupinsko diskusijo (ki naj bi reproducirala že obstoječa, sicer neartikulirana, skupinska mnenja) aranžirati v obliko kontroliranega eksperimenta. To je možno z vzpostavitvijo pogojev, ki omogočajo merljivosti in primerljivosti. Problem vzpostavitve konstantnih in kontroliranih pogojev za posamičnega udeleženca diskusije je samo premeščen na vzpostavitev primerljivih in eksperimentalnih pogojev na celo skupino. Skupinska neformalna mnenja so tako analogni nadomestek individualno-psihološkemu »stališču« (Volmerg, 1977).

Če postavimo, da je glavni stimulus (vprašanje raziskovalca) neodvisna variabla, obnašanje intervjuvancev odvisna variabla, način vodenja diskusije oz. osebnost modelatorja (raziskovalca) pa vplivajoč faktor (intervenirajoča variabla), ne moremo prezreti dejstva, da udeleženci ne reagirajo le na glavni stimulus, ampak tudi na izjave drugih udeležencev (intervjuvancev, diskutantov). V tej zvezi je že Pollock⁶⁸ (1954) v svojem »skupinskem eksperimentu« predpostavljal, da so mnenja in stališča »difuzni potencial«, ki se izkristalizirajo šele v konfrontaciji z drugimi. Če pa je res, da se mnenja v skupinski diskusiji spreminjajo in celo šele oblikujejo in da iz tega procesa ni izvzet niti raziskovalec (kot vodja diskusije), je principiелno nemogoče zagotoviti reprodukcijo oz. replikacijo raziskovalnega dizajna.

Tukaj se tudi skriva razlaga, zakaj je skupinski intervju (oz. diskusija) tako malo uporabljana v empiričnih raziskavah. Če pa jo sociologi že uporabijo, jo kot pripravo na reprezentativne (ankete) raziskave ali kot njihov korektivni postopek. Uporabljala se je tudi za merjenje stališč, za kar pa je nujna standardizacija, ki seveda v temelju omejuje komunikacijo. Ta varianta ne ustreza Mangoldovi konceptiji, toda sam je verjel, da je možno v skupinski diskusiji aktualizirati v realnosti prisotna neformalna mnenja, hkrati pa ni uvidel, da se takšna aktualizacija izmika standardizaciji in kontroli.

Kot predmet raziskovanja »neformalna skupinska mnenja« namreč zahtevajo poseben hermenevitični postopek, ki bi smisel (pomen) izjav interpretiral v horizontu socialno pogojenih, skupinskih procesov (v toku diskusije). Ali kot pravi soavtorica knjige »Zasnitek empirije vsakdanje zavesti«: »Če velja, da individualne izjave, ki presegajo javne stereotipe, ne eksistirajo neodvisno od določene socialne situacije, ampak se nanašajo na vsakokratne življenjske in izkustvene zveze individuov, potem se jih ne da niti interpretirati, niti primerjati dokler ni to izkustveno ozadje poznano. Postopek skupinske diskusije ima za razliko od standardiziranega intervjuja možnost, da z odprtostjo posredovane situacije zajame ta izkustvena ozadja;« (Volmerg, 1977, str. 200).

Metoda skupinske diskusije je s tem umeščena v kontekst interpretativne paradigme. Po drugi strani pa spet predpostavlja vsaj minimalno terensko razisko-

⁶⁸ Pollockov »skupinski eksperiment« je (skupaj z Adornovo raziskavo avtoritativnih osebnosti in observacijami o kvalitativni analizi vsebine) eno izmed redkih empiričnih del, članov Frankfurtske šole.

vanje, saj socialnih izkušenj in skupinsko dinamičnih procesov, ki tvorijo hermenevski okvir neformalnih skupinskih mnenj, ni možno zapopasti v dveh urah trajajoči diskusiji.

Glede na to, da tradicionalna metodična pravila ne ustrezajo raziskovalnemu predmetu, pa ni rečeno, da so zavrženi vsi metodični kriteriji. Kot prvo je izpostaviti hermenevsko pozicijo raziskovalca ter izdelati kvalitativne postopke obdelave podatkov.

Obstajajo še druge oblike intervjuja, za nas pa je še najbolj zanimiva tehnika protislovne oz. nasprotujoče diskusije (difference reveal technique). Usmerjena je k odkrivanju protislovnih oz. nasprotujočih si mnenj ali stališč med člani družine. Začne se z ločenimi individualnimi intervjuji, kjer se proučuje nasprotujoča si stališča. V naslednji fazi se konfrontira vse člane družine z nasprotji med njimi in se zahteva, da pojasnijo, katera stališča se jim zdijo zdaj pravilna in kako prihaja do nasprotij med njimi. Ta tehnika sproža pogosto nepredvidljive reakcije (agresivnost) in je nevarna v toliko, v kolikor raziskovalec ni kos dogajanju. Po mojem mnenju je ta metoda uporabna tudi v drugih situacijah in ne samo v družinski. Zanimiva bi bila primerjava z »agresijskim treningom« (G. Bach). Tako tu kot pri vseh drugih oblikah skupinskega intervjuja (diskusije) se postavlja zahteva, da je raziskovalec seznanjen z osnovnimi elementi skupinske dinamike.

Navedimo še Gillijev »koncept« (skupinskega) intervjuja: le-ta še najbolj ustreza postulatam akcijskega raziskovanja. Nekatere postavke, ki jih omenjata Mangold in Scheuch so tu (implicitno) podvržene kritiki:

Po Gilliju mora raziskovalec slediti temle zahtevam:

- Raziskovalec ne sme akceptirati nobenega odgovora, ne da bi ga prej prediskutiral z intervjuvanim. To pa ne samo zato, da bi se prepričal, če je prav razumel odgovor, temveč tudi zato, da bi ugotovil, ali odgovor ustreza realnosti.

- Raziskovalec prav tako zato ne sme prikrivati, ampak nasprotno: eksplicirati mora svoje mnenje.

- Vse kar piše, mora biti pred očmi intervjuvanca; tisto kar piše, naj bo sinteza diskusije med njim in intervjuvanim.

- Načrt intervjuja oz. vprašalnik mora pustiti ali predložiti posamezniku ali skupini, s katerim dela.

Po mnenju Gillija zahteva po homogenosti skupine, kot jo zastavlja tradicionalna metodologija, nima argumentacije, njen namen je le zakrivanje konfliktnih razmer. Prav tako ni moteče, če med intervjujem oz. diskusijo skupina fluktuirá.

Za tradicionalno metodologijo je intervju oz. diskusija končana tedaj, ko raziskovalec ugotovi, da zanj ne obstoja noben raziskovalni problem več. Kaj se dogaja z intervjuvanci, kaj so se le-ti naučili oz. spoznali, ga ne zanima. V skladu s konceptom akcijskega raziskovanja (in v soglasju z Gillijem) lahko rečemo, da ni izključen namen **skupinske** diskusije oz. intervjuja merjenje (identifikacija) stališč posameznikov; »bistvo« je namreč v tem, da se stališča razvijajo ter da posameznik in skupina preideta do določenih razrešitev diskutirane problematike.

Ni težko ugotoviti, da se opisani osnutek skupinskega intervjuja v mnogih točkah pokriva s konceptom odprtega intervjuja.

3. AKCIJSKO RAZISKOVANJE

3.1. Vprašanja uporabnosti sociološke produkcije

Akcijsko raziskovanje je kot modus aplikativne (uporabne) sociologije (oz. družboslovja) izpostavljeno vsem tistim dilemam in kritičnim pripombam, ki so naslovljene na tisti del sociološkega (družboslovnega) početja, ki hoče biti uporabno. Toda, kaj je to »uporabno«? In seveda, za koga?

Badura (1976) ugotavlja, da so družboslovne znanosti na dobri poti, da postanejo »big sciences«, se pravi, da se, zlasti kar zadeva družbeno uveljavitev in »potrebnost«, konstituirajo po vzoru naravoslovnih znanosti. Čarobna formula, ki naj bi družboslovne znanosti privedla do tako pomembnega mesta, naj bi se skrivala v njihovi uporabnosti oz. aplikativnosti. Njihov domet je bil do sedaj omejen le na razumevanje družbenih problemov, ne pa na njihovo razreševanje. Ta asimetrija, popolnoma neznana uspešnemu naravoslovju je poglavitni dejavnik zaostajanja družboslovja. In kaj je treba na tem mestu poudariti: omejena možnost družboslovja, da prispeva k reševanju teh problemov, ni odvisna le od družboslovja kot znanosti, temveč tudi od naročnika oz. uporabnika. V tem smislu se nam aplikativna družboslovna znanost kaže (kar poudarjajo tudi drugi avtorji, predvsem ameriški) kot izrazito politično usmerjena znanost. Odločilni vprašanji sta; za kakšno uporabnost gre in komu je namenjena? Pejorativne oznake, kot so socialna tehnologija, družbeno inženirstvo, znanstveno upravljanje, ki so sinonim za uporabne družbene znanosti – in, ki niso nekaj novega – so pokazale svojo metodološko in socialno (razredno) omejenost; njihova zasidranost v visoko razviti, pozno kapitalistični družbi ni naključna. Se da uporabnost definirati lahko drugače, kot sta to storila Mayo in Skinner? (Omenim naj samo ta dva najbolj znana aplikativca; enega iz dvajsetih in tridesetih, drugega iz sedemdesetih let). Badura v tem kontekstu zanika možnost, pa tudi zaželenost realizacije Comtovega koncepta »physique sociale« ter predlaga **sociologijo aplikativnih družboslovnih znanosti**. Prva naloga le-te naj bi bila v premisleku o tem, na kakšen način se produkti sociološkega raziskovanja odtujujejo producentom, druga pa v spodbujanju razširjanja področja aplikabilnosti.

Po Baduri obstajajo naslednje komponente, ki so inherentne hitremu razvoju in uveljavljanju družboslovja:

1. Profesionalizacija, t.j. razvoj predstav o poklicu, nastanek poklicnih vlog in posebnih organizacijskih oblik za produkcijo, distribucijo in uporabo družboslovnega znanja. Hiter razvoj šolstva pospešuje povpraševanje po družboslovcih tudi v zunaj znanstvenih sektorjih: šolah, podjetjih, socialnih službah.

2. Naraščajoča potreba družbe po državni intervenciji (koncept, Sozialstaat), t.j. vedno večji interes države po interni kontroli uspešnosti in racionalizaciji upravljanja. Družboslovje je prispevalo k nastanku kompleksnega aparata socialne zaščite in socialne oskrbe in s tem tudi k samoperpetuiranju, t.j. povpraševanju po družboslovnih strokovnjakih in znanju.

3. Družboslovje je postalo medij družbene diskusije o potrebah. Povpraševanje pa je tudi po družboslovcih kot svetovalcih argumentov pri političnih sporih, kot pomočnikih pri ustvarjanju konsenza, pri formulaciji reformnih alternativov ipd.

4. Družboslovje pa ni pomembno samo pri političnih odločitvah, temveč tudi pri oblikovanju posameznikove usmeritve v vsakdanjem življenju: pri vzgoji ot-

rok, pri razumevanju in razlagi okolja in družbenih dogajanj. Skratka, fungira kot nadomestek za religiozne in sekularizirane vedenjske vzorce in obrazce.

Sociologija aplikativnega družbenega raziskovanja se ukvarja:

- z družbenimi, t.j. ekonomskimi, političnimi, socialnimi predpostavkami in pogoji produkcije, difuzije ter uporabe družboslovnega znanja;
- z družbenimi posledicami tega procesa;
- s povratnim učinkovanjem aplikativne procedure na položaj v celotnem družboslovju;
- s kritično analizo tistih sil in faktorjev, ki se zoperstavljajo večjemu upoštevanju socialnih potreb ter družboslovnim informacijam, ki tematizirajo te potrebe v gospodarstvu, upravi, politiki.

V ospredju pa je vprašanje (ne) ustreznosti sedanjega koncepta družboslovja za konstituiranje le-tega kot aplikativne znanosti. Z drugimi besedami: povratni učinek, ki deluje v začetnih izkušnjah družboslovja z uporabnostjo in uporabniki, prinaša s seboj nova vprašanja in nove dileme, ki zadevajo tako splošne, teoretske oz. »filozofske« usmeritve (problem »value free« znanosti, za koga delati in zakaj) kot metodološko, tehnične plati. V tem sklopu predlagajo avtorji različne rešitve; največkrat gre za bolj ali manj posrečene električne spoje, v katerih vidijo nekatere nove, vseodrešujoče sinteze (v glavnem gre za novo podobo t.i. »policy science«). Kar zadeva splošno teoretično usmerjenost, je očitna dokajšnja zadržanost, če ne celo averzija nasproti funkcionalizmu (pa tudi nasproti sistematski analizi kot taki), in s tem v zvezi tudi splošno zanikanje možnosti vrednostno nevtralne znanosti.

Aplikativno družboslovje je par exelence, politična znanost. Nasveti in priporočila družboslovcev so na apologetski ali kritični način namenjeni centrom odločanja, t.j. politični strukturi v širšem pomenu, saj se tu sprejemajo načrti in razvojne projekcije. V tem smislu loči Badura dve stopnji integracije med znanostjo in politiko.⁶⁹ Prva (nižja) stopnja naj bi bila v »podružboslovljenju« (Versozialwis issenschaftlichung) političnih odločitev, se pravi v angažiranju družboslovcev kot svetovalcev oz. strokovnjakov. Smisel druge stopnje pa naj bi bil v tem, da je perspektiva ljudi, ki neposredno odločajo, pogojena s predhodnim družboslovnim razumevanjem in znanjem.

Vprašanje, ki se tu zastavlja, je, ali pomeni to željo ali zahtevo, da pridejo, preprosto rečeno, družboslovci na oblast? Ali ni to samo tehnokratska zamisel? Ali se da predloge, ki jih je izdelal Badura, razumeti še kako drugače? Na to je treba odgovoriti pritrdilno, čeprav z določeno distanco. Badura namreč loči tri modele aplikacije oz. razširjanja in uporabe družboslovnega znanja. V prvem modelu je uporabnost definirana kot neposredna, kratkoročna in kontrolirana posledenca znanstvenega svetovanja (npr. družboslovci izdelajo predloge za razvoj novih planskih instrumentov ali za reorganizacijo planskih oddelkov). Ta model uporablja tisti, ki sodeluje z uporabniki v eksekutivi (npr. ministrstvu), tisti, ki skriva rezultate proučevanja in svetovanje, tako da so na vpogled le uporabniški hierarhiji in tisti, ki se izmika sodelovanju z znanstveno skupnostjo. Komur ne gre le za kratkoročne vplive na posamezne politične odločitve eksekutive, temveč ima namen sodelovati pri dolgoročnih učnih procesih demokratične skupnosti, oz. pri demokratizaciji političnih odločitev, bo uveljavljal drugi model. Za tega je značilno, da

⁶⁹ O problemu poznanstvenja politike v zvezi z javnim mnenjem piše Habermas (1979).

uporabnik ni le eksekutiva, temveč parlament in širša javnost, družboslovec se zavzema za čim širše razširjanje rezultatov, soglašja pa tudi z znanstveno izmenjavo mnenj in kritik, kar prispeva h kakovosti dela. Tretji model je vrsta antiekspertize. Tu gre za kritiko uradnih planov in ukrepov s stališča subprivilegiranih, marginalcev in vseh, ki živijo na robu družbe. Družboslovec postavi alternative, katerih cilj je večja socialna enakost in demokratizacija.

Kot pravi Badura, je kritična sociologija zavezana drugemu in tretjemu modelu, prvega naj bi prakticirala le izjemoma. Prikazal bom nekaj različnih pristopov, ki se, kot bomo lahko ugotovili, izogibajo prvemu modelu, vsekakor pa niso tako izdelani in tako naravnani, da bi jih lahko uvrščali v kritično sociologijo, kot jo je opredelil Badura.

K. A. Arshibald (1976) ob komparaciji systemske analize, inkrementalističnega in kliničnega pristopa ugotavlja, da je zadnji pristop, čeprav mlad in še neizdelan, najperspektivnejši. Njegovo moč in privlačnost vidi v razumevanju dinamike sprememb v organizaciji in potencialni možnosti izboljšanja načina delovanja organizacij. Ekspert je označen kot »agent spremembe« (Change Agent), ki mora vstopiti v sistem klienta in povzročiti spremembo (podobnost s terapevtskimi skupinami insensitivity training). Systemski analitik se zoperstavlja neprijaznosti in kaotičnosti okolja, v katerega je postavljen sistem klienta, in hoče ustvariti vsaj videz reda. Zanima ga večja učinkovitost odločanja, pri tem pa ga vodi ekonomska racionalnost (cost benefit approach).

Pri klinikih je drugače. Meje klientovega sistema ji služijo za definicijo njihove naloge. Klientov sistem (politični center odločanja) je pojmovan kot zaprt sistem, katerega način delovanja je treba izboljšati. Niso pozorni na nered v okolju, klientu pomagajo s tem, da ga usposobijo za premagovanje nereda. V prvi vrsti jih zanimajo komunikacije in interpersonalne percepcije v organizaciji, tako tiste, ki potekajo od spodaj navzgor in obratno, kot tiste, ki se stekajo k obrobju. Zanima jih tudi njihovo vplivanje na odnose in vrednote posameznikov ter skupin. Njihov ideal je precej motivirana skupina kot racionalna birokracija (ideal systemskih analitikov) ali pluralistična družba oz. organizacija, ki je ideal inkrementalistov; v tem smislu so zastopniki socialne racionalnosti v nasprotju s systemskimi analitiki, ki zastopajo ekonomsko racionalnost, in inkrementalisti, ki zastopajo politično. Ni pa jasno, v kakšnem odnosu je »motivirana skupina« do institucionalnega (oz. strukturalnega) konteksta. Zgleda, da bi tu na račun zgoraj opredeljenega kliničnega pristopa prav lahko naslovili očiek, ki je sicer namenjen systemski analizi oz. teoriji odločanja (Dror, 1976): da je tu zanemarljiv institucionalni okvir, da je spreminjanje institucij in postavljanje radikalnih alternativ izven dometa »klinikov«. ⁷⁰

⁷⁰ Naj tu pripomnim, da Gouldner (1965) razvija drugačen koncept: v okviru aplikativne sociologije klinični pristop zoperstavi »inženirskemu«. Bistvena razlika med obema naj bi bila v tem, da si klinik kot »change agent« ustvari na podlagi mnenj in percepcij vseh članov organizacije (ki so vsi »klienti«) lastno interpretacijo (diagnozo) situacije. Raziskovalec, ki se poslužuje inženirskega modela pa kot klienta smatra le vodstveni ešalon in tudi izhaja iz njegove percepcije in definicije situacije. Kot ekspert ponudi le določena priporočila in nasvete, njih aplikacija je izven njegovega dometa. Gouldner v tem smislu pravi, da ga ne zanima rezistenca članov organizacije, nasprotno pa je za klinike rezistenca problem in se čutijo odgovorni zanj. Posebno koncept »klinične sociologije« navajata tudi Glasser in Strauss (1979).

Integracija sistemske analize oz. teorije odločanja in aplikativnega družboslovja naj bi rezultirala v novi paradigmi: »policy science«, ki naj bi upoštevala še elemente iz splošne sistemske teorije, konfliktne teorije, sistemskega inženiringa; relevantna naj bi bila tudi nekatera spoznanja iz biologije in fizike. Seveda naj bi bila ta nova paradigma sposobna odgovoriti na vsa tista vprašanja, ki tako v sistemski teoriji kot v aplikativni sociologiji ostajajo netematizirana ali brez pravega odgovora. Tu se poskuša diferencirati od klasične »policy science«, ki je bila v službi establishmenta, ko pravi, da se bo treba spoprijeti z odnosom znanosti in moči. Tako se odpira vprašanje takšnih institucionalnih sprememb, ki bi onemogočale monopolizacijo »policy science« s strani establishmenta (Dror, 1976).

Značilnost Gansovega (1978) modela planiranja je porazdelitev vlog in nalog na političnega raziskovalca (policy researcher) in političnega planerja.

Glavna naloga političnega raziskovalca, ki dela v okviru »politično usmerjenega družboslovja«, je oskrbeti planerja in izvajalca politike s splošnimi in specifičnimi raziskavami. Predmet prvih so teorije socialne politike, vloga planerja v različnih institucionalnih kontekstih, možnosti in meje socialno-politične intervencije ipd. Specifične raziskave morajo vsebovati detaljne podatke o specifičnih političnih področjih, kot so zdravstvo, stanovanjska politika, družinska politika ipd. Za vsako področje je treba katalogizirati programe in analizirati iz njih izhajajoče konsekvence. Specifično raziskovanje mora temeljiti na zelo specializiranih teorijah in konceptih, tako da omogoča analizo konkretnih skupin, organizacij in institucij, s katerimi je planer v stiku. Teoretični pojmi se morajo dati operacionalizirati.

Kot vidimo, je tu aplikativno politično raziskovanje definirano kot sistem konkretnih in specifičnih ter specifiziranih postopkov (teorij) ter kot takšno potrebuje bolj splošno teoretsko ozadje, ki ga lahko najde v »čisti« znanosti, ki je sicer domena akademikov. Gans je naslovil celo vrsto očitkov in kritik na akademsko znanost, vendar je pritegnitev nekaterih njenih rezultatov v aplikativno raziskovanje oz. planiranje nujna. Tudi kar zadeva metodološka načela objektivnosti in validnosti, naj bi akademska znanost ostala vzor političnim raziskovalcem (čep-rav le-ti lahko poskušajo uvajati tudi metodološke novosti).

Glede na to, da smo o odnosu med znanostjo in politiko že spregovorili v poglavju, ki smo ga posvetili Gilliju, je treba tu še opozoriti na relacijo bazična znanost ali »čista« teorija – aplikativna znanost. Po mnenju Glasserja in Freedmanna lahko govorimo:

1. o čisti znanosti oz. sociologiji, ki odkriva in razvija generalne zakone, ki uravnavajo človekovo vedenje; na podlagi raziskovanja skuša podati predikcije tega vedenja.
2. o aplikativni oz. uporabni sociologiji, ki se ukvarja s praktičnim znanjem in je njen namen reševanje (akutnih socialnih oz. družbenih problemov).
3. o kritični sociologiji – kjer ne gre niti za spoznavanje vedenjskih zakonitosti niti za neposredno reševanje socialnih problemov, temveč je poudarjena pomembnost socialnih relacij v terminih historičnih procesov in bodočih projekcij in ciljev, ki vodijo sedanje skupin in posameznikov. Fokus je torej na makrodružbenih strukturah s posebnim ozirom na način produkcije materialnih dobrin ter idej (avtorji, zavezani kritični sociologiji proučujejo npr. problematiko internacionalnega kapitalizma in imperializma, pojav multinacionalnih družb ipd.).

Navedeno delitev bi morali, kar se tiče čiste znanosti, dopolniti s pripombo, da obstaja dovolj evidenten razcep med (čisto) teoretskim in empiričnim raziskovanjem, tako da naši sociologi izpostavljajo v glavnem le-to relacijo (npr. Rotar, 1979; Sekulič, 1979). Ne moremo pa tudi mimo ugotovitve, da je Glaser/Freedmanova klasifikacija zasidrana v ameriški sociološki tradiciji – od tod pojmovanje sociologije kot znanosti o vedenju (oz. kot »behavioural science«), po drugi strani pa se z družbenimi makrostrukturami in njihovo historično pogojevanostjo ukvarja tudi del sociologije, za katerega ne bi mogli reči, da je kritičen, npr. dogmatski marksizem, delno tudi makrofunkcionalizem Parsonsove variante ipd. Kakor koli že, omenjena avtorja uporabljata (sporno) klasifikacijo, da bi z njeno pomočjo dognala status njune koncepcije klinične sociologije. Tako le-to umestita nekam na sredo med aplikativno in kritično znanostjo.⁷¹ Klinični sociologiji gre torej za reševanje neposrednih socialnih problemov, toda ne brez predhodne proučitve (stalne »občutljivosti«) njihovih vpetosti v institucionalno in makrodružbeno mrežo. Tudi tu je treba kot pri »policy science« nujno navezati na izsledke bazične znanosti oz. teorije.

Pri teh, v tem poglavju omenjenih avtorjih, gre nedvomno za poizkus sistematizacije in konceptualizacije tistih problemskih sklopov in izsledkov ter metodološko teoretskih implikacij, nastalih v zvezi z aplikacijo oz. uporabo socioloških (spo)znanj v konkretnih praktičnih situacijah.⁷² Zdi se, kakor da je že dozorel čas za sociologijo aplikativnega družboslovja (Badura, 1976), čeprav je o kakem večjem pomenu aplikativne sociologije (razen delno v ZDA) še težko govoriti.

Navkljub temu, da je družboslovje od svojega začetka poudarjalo svoje »praktično« in intervencijsko funkcijo. Praktično pa tu vse niti vodijo k konceptom, ki so povezani z imenom K. Lewina.

Tako intervencijsko delovanje⁷³ pa je imelo oz. ima različne namene in sega od posvetovalne funkcije preko »field« eksperimentov in proučevanja malih sku-

⁷¹ V tem smislu Glaser in Freedmann (1979) diferencirata svoj koncept aplikativne kritične (klinične) sociologije od:

1. kriznih intervencionistov (ki posežejo le v kriznih situacijah);
2. inženirskih raziskovalcev (ki jih opredeljuje ta po Goludnerju);
3. aktivistov (ki postopajo v imenu specifičnih etičnih ali političnih prepričanj kot npr. Fourier s svojimi »phalansterii«);
4. socialnih patolgov (ki, da so »konservativno akademski aktivisti«, ker je njih kriterij »normalnost«);
5. socialnih delavcev (ki so zasidrani v profesionalni tradiciji psihologov).

⁷² Avtorji kot Gans (1976), Dror (1976) in drugi, ki razvijajo nov koncept aplikativnega raziskovanja v podobi »policy science« še zmeraj ostajajo v horizontu »inženirskega« pristopa. Dejstvo, pa je da so se s tem ko so zastavili vprašanje demokratizacije odločitev, odnosov moči ipd. vendarle približali Badurinemu drugemu modelu (aplikativnega družboslovja).

⁷³ Na kratko bomo skušali skicirati pot, ki jo je prehodil ta del družboslovja ter, kako se je razvil koncept akcijskega raziskovanja (naprej AR) v sklopu tega konteksta.

Prvi eksperimenti v družboslovju, ki so hoteli posnemati eksaktnost naravoslovnih raziskav, so bili **laboratorijski**. Cilj teh proučevanj je bil ugotoviti, kako različni dražljaji vplivajo na posameznike ali skupine (npr. Sherifovo proučevanje avtokinetičnega efekta pri izoliranih posameznikih in nato v skupinah). Vse domnevne važne variable so poizkušali striktno kontrolirati in kontrolirano manipulirati. Skratka, v teh eksperimentih je bila verificirana osnovna hipoteza, da se s posameznikom, ki je pod skupinskim pritiskom, da manipulirajo oz. da je le-ta v veliki meri podredljiv skupinski avtoriteti. Ti skrbno pripravljeni in vodeni eksperimenti v laboratorijih pod budnim očesom v bele halje oblečenih znanstvenikov pa le niso dali tako znanstvenih rezultatov, kot je to izgledalo, in bi se to dalo presojati

pin do čisto naivnih megalomanskih, mesijanskih planov (npr. »sociometrična revolucija« Morena, delno tudi Lewin, Rogers, Skinner s svojo konstrukcijo utoپیčne naselbine Walden Two ipd.).

Izhajajoč iz tega okvirja ni težko razumeti znanega Lewinovega stavka: »Raziskovanje, ki ne proizvede nič drugega kot knjige ne zadostuje (Lewin, 1948). Lewin ni razvil le na teoriji polja sloneče field eksperimente in skupinsko dinamiko; temveč velja tudi za utemeljitelja akcijskega raziskovanja. V prispevku Akcijsko raziskovanje in problemi manjšin je zapisal: »Raziskovanje, potrebno socialni praksi najbolj označimo kot raziskovanje za socialni management ali socialno inženirstvo. To je tip akcijskega raziskovanja, komparativno raziskovanje pogojev in učinkov različnih oblik socialne akcije in raziskovanje, ki vodi k socialni akciji« (Lewin, 1948; 202–203).

Značilno pa je, da Lewin v tem novem pristopu ni videl nobene znanstvene insuficientnosti napram bazičnemu raziskovanju, oz. čisti znanosti. Za to sta dva razloga; prvič so akcijske raziskave le razširitev na (inter)skupinski dinamiki bazirajočih »Field« eksperimentov (ki imajo sicer predhodnika v laboratorijskih skupinah). V tej zvezi je karakterističen naslednji citat: »Na področju skupinske dinamike, bolj kot na katerem drugem psihološkem področju, sta teorija in praksa metodično tako prepleteni, da se da pri pravilnem vodenju (Handhabung) dobiti odgovore na teoretične probleme« (Lewin 1963; 205). Po drugi strani pa je Lewin svoj akcijsko-raziskovalni pristop še vedno umeščal v okvir klasične t.j. pozitivistične logike raziskovanja. Aplikativno raziskovanje ne posega v veljavnost bazičnih epistemoloških in metodoloških postavk. Eksperimentalna metoda kot najvažnejši instrument družboslovnega raziskovanja ni postavljena pod vprašaj, temveč gre (kot sem že omenil) za strateško razširitev njene uporabnosti na območju »naravnih skupin, oz. situacij. Čeprav je Lewin tu opozarjal na težave

po celi proceduri. Tu ne gre samo za njih umetni značaj, ampak je dovolj razvidna njih nehumana komponenta. Formalno govoreno je bila pri teh poizkusih dosežena visoka reliabilnost, toda nizka validnost, z ozirom na normalne (realne) socialne situacije. Ali kot bi nekoliko ironično rekli, da ti eksperimenti merijo zmeraj bolj točno in zmeraj bolj zanesljivo tisto, kar se meriti ne izplača (več avtorjev Haag in dr., 1972; 61).

Naslednja etapa so takozvani »field eksperimenti«, ki naj bi se skušali izogniti malo komični situaciji, v kateri so običajni laboratorijski eksperimenti. »Field« eksperimenti so bili aranžirani v realnih življenjskih situacijah in variable se niso ali pa so se le nepopolno kontrolirale ali manipulirale s strani raziskovalcev. Tu je treba omeniti poznan poizkus Lewina in Whita z različnimi stili vodenja oz. njihovimi vplivi na skupine 10–12 letnih otrok v ZDA.

Leta 1947 je bil ustanovljen National Training Laboratories (pod vodstvom Lewina in sod.); to je nekakšen **trening laboratorij** za trening (ali T) skupine. Poudarek naj bi bil na »neodvisnosti individua in na boljših interpersonalnih, skupinskih in interskupinskih odnosih kot predpostavkah za participativne stile obnašanja in za ustrežnejšo strategijo problemov v organizacijah« (Bennis). Skrajni cilj je »organizational development«, potemtakem se trening laboratorij izteka v sociologijo organizacije. Čeprav se po Lewinovem mnenju »demokracij« (ta je pri njem včasih precej medel pojem) ne da doseči samo s spremembo obnašanja pri posamezniku, ampak tudi s strukturnimi spremembami, zlasti mehanizmom odločanja, je v »National Training Laboratories« vedno bolj prihajala v ospredje individualna komponenta, tako da so trening skupine dobivale vedno bolj terapevtski karakter.

Začeto nalogo je nadaljeval neki drugi inštitut – Tavistock Inštitut, kjer je pozornost veljala »odnosu med individuum in večjimi socialnimi sistemi« (Rapport).

Kljub možnim pripombam predstavlja Lewinov že omenjeni poizkus določeno kritiko human-relations; v nasprotju z njo se tu bolj upošteva strukturne elemente odnosov v skupini (vodenje, kooperacija itd.) kot faktorje individualne motivacije

pri sestavi kontrolnih skupin ter na težave pri kontroli pogojev (oz. odvisnih variabel) pa je vseeno verjel, da so ti problemi načelno rešljivi (Moser, 1975; 48).

Konstatacija Susmanna (1978), da je Lewin tisti, ki je eden prvih prebil meje pozitivističnega družboslovja in, da je uveljavil nove metodološke prijeme kompatibilne z novo (ne pozitivistično) paradigmo, je prenatlagjena in ne vzdrži kritičnega preverjanja. Lewinov koncept akcijskega raziskovanja bi namreč lahko uvrstili v inženirsko raziskovanje za kakšnega je značilno povdarjanje vrednostne nevtiralnosti in »nevmešavanje« v klientov sistem od znotraj. Lewin piše: »Z drugimi besedami, eksperimentator ni tisti, ki bi določal politično linijo organizacije. On sicer lahko prouči kaj je treba narediti, da bi dosegli določene socialne cilje. Lahko poskrbi za argumente (Unterlagen), ki so važni za analizo obstoječe politike in njenega delovanja in, ki so odločilni za vsako razumsko orientirano utemeljitev politike« (Lewin, 1963; 204).

Kljub temu pa je Lewin dovolj eksplicitno izrazil svoj znanstveni interes: izboljšanje interskupinskih odnosov, reševanje perečih socialnih problemov (rasne segregacije, manjšine) kar naj bi rezultiralo v izboljšanju demokracije, oz. kot je izjavil že v zvezi z nacističnim totalitarizmom, da je treba »fašistično skupinsko življenje preusmeriti na pot demokracije«.

V ta namen je Lewin formiral »delavnice« (workshop), kjer naj bi se družboslovci učili obvladovati specifične probleme; ena najvažnejših nalog pa je bila oblikovanje kohezivnega tima »praktikov«. Te »delavnice« kot način sodelovanja znanstvenikov in praktikov, naj bi imele trojno funkcijo: akcijo, raziskovanje in trening (Lewin, 1948).

3.2. Različne »definicije« akcijskega raziskovanja

Akcijsko raziskovanje je pravzaprav težko diferencirati od ostalih strategij in modelov aplikativnega raziskovanja. Po drugi strani pa samo akcijsko raziskovanje ni nikakršen enopomenski in že formiran koncept. Prej gre metodološko-teoretsko gledano za difuzni in »ideološko« gledano za ambivalentni skupek strategij, modelov »eksperimentov in teoretskih elaboratov ter »nadgrajenja«. Poleg termina akcijsko raziskovanje so v veljavi še drugi termini kot: intervencijsko terensko raziskovanje (Bodemann, 1976), akcijska sociologija (Eztkowitz/Schaflander, 1980), demokratski kvazi eksperiment (Rus, 1978), eksperimentalna socialna inovacija (Haag, 1972), problemsko usmerjeno ali terensko inducirano raziskovanje (de Bie, nav. po Haag, 1972), socioanalitična intervencija (Loureau, 1971); sem bi lahko uvrstili tudi klinični pristop oziroma klinično sociologijo (Glassner, Strauss, 1979). Vse te raziskovalno-aplikativne praktike pa vseeno združuje podobnost v ciljih – prvič uvajanje spremembe oziroma intervencija v »objekt« raziskave (ki je lahko (ne)-formalna skupina, institucija ipd.), ki se je udeleži tudi raziskovalec⁷⁴ oz. kar je »minimum« da se »institucionalizira« »diskurz«⁷⁵ (Moser, 1976), drugič uporaba teoretskih metodoloških znanj imanentnih oz. pripadajo-

⁷⁴ Tu je ravno diferenca med aplikativno inženirsko koncepcijo (kot smo jo obravnavali že prej) in akcijskim raziskovanjem. Zatorej smemo smatrati klinični pristop (ali klinično sociologijo) kot modus AR.

⁷⁵ Kar predpostavlja participacijo vseh (tudi »laikov«) vključenih v projekt. V tem smislu se govori o participatornem raziskovanju (npr. Kassam, 1980 idr.).

čih sociologiji oziroma družboslovju. Vsi ostali momenti kot so teoretska »nagrada«, politično-ideološka izhodišča ipd., so različni.

V tem smislu je Rapoport (1970) definiral akcijsko raziskovanje kot prispevek tako k »praktičnim zadevam (concerns) ljudi v neposredni problematični situaciji kot k ciljem družboslovja s tesnim sodelovanjem skupno akceptirajočega etičnega okvira«. Podobno definicijo zastopa tudi Haag (1972), ko pravi, da je akcijsko raziskovanje raziskovalna strategija, s pomočjo katere raziskovalec (ali raziskovalni tim) v kooperaciji z zainteresiranimi posamezniki ali skupinami inicira socialne spremembe.

Akciji oz. uvajanju sprememb pa mora predhoditi analiza dane situacije, akcijsko samo pa mora raziskovalec (ali raziskovalna skupina) opisati, kontrolirati ter evaluirati njeno učinkovitost v reševanju praktičnih problemov. Tako sta tudi tukaj prisotna oba elementa: akcijsko-praktični in raziskovalno-znanstveni. Tretji element: intervencijsko delovanje raziskovalca se mora odvijati v enakopravnem odnosu z »objektom«.

Kar se tiče teoretske oziroma obče metodološke (in epistemološke) utemeljenosti, se bomo v glavnem srečali z dvema »variantama«, »ameriško« varianto »organizational development« ter z »nemško« varianto (akcijskega raziskovanja) kot emancipatorne znanosti (in prakse), historično gledano obe varianti navezujeta na Lewina (seveda z nekaterimi bolj ali manj bistvenimi modifikacijami) – kar seveda pomeni, da jima še zmeraj ni uspelo prevladati mikro skupinsko dinamičnega modela, čeprav obe vsaj načelno nahajata svoj pravi predmet v spreminjanju makro skupinskih okvirov (Cuningham, 1976; Moser, 1975). Posebno interesantna pa je koncepcija akcijskega raziskovanja, ki je nastala kot »podaljšek« terenskega dela oz. raziskovanja (Whyte, 1979; Bodemann, 1976, 1978).

Ne nazadnje pa se postavlja vprašanje, ali gre uvrstiti v akcijsko raziskovanje tudi praktične poizkuse in projekte, ki niso bili neposredno vođeni s teoretsko-sociološkimi interesi in, ki jim manjka specifična teoretsko-metodološka utemeljenost in konceptualizacija (npr. dezinstitutizacija) psihiatrične bolnice s strani Basaglie in sodelavcev (1972, 1981), Richterjev (1974) skupinsko dinamični koncept dela z marginalnimi skupinami). Na tem mestu se seveda soočamo z vprašanjem, kaj je pravzaprav diferencialna specifična akcijskega raziskovanja glede na ostale aplikativne modele. Omenili smo tri elemente, ki naj bi bili konstitutivni za AR: akcijsko-praktični (aplikativnost), raziskovalno-znanstvena procedura, element deobjektivizacije. Prva dva elementa sta značilna tudi za ostale modele aplikativne sociologije, dočim je moment deobjektivizacije tisti, ki do neke mere omogoča, da akcijsko raziskovanje razmejimo od ostalih modelov. Spet pa se tu pojavlja vprašanje ali ni ta moment imanenten le določenim oblikam oz. usmeritvam akcijskega raziskovanja.⁷⁶

In spet, ali je ta moment teoretsko detajlno elaboriran s strani nekaterih (zlasti) nemških avtorjev, ki so pod vplivom »kritične teorije« (Haag, 1972; Moser, 1975,

⁷⁶ Po mnenju Bodemanna (1978) akcijsko raziskovanje predstavlja »ideologijo najnižjega čedalona profesionalnosti v sociologiji«. To pa zato, ker so rezultati akcijskega raziskovanja na voljo industrijski birokraciji. Bodemann torej tu označi akcijsko raziskovanje z »inženirskim« pristopom.

Na tem mestu velja pripomniti še naslednje. Akcijsko raziskovanje gre uvrstiti v skladu z klasifikacijo Badure (1976) in Glassnerja/Freedmana (1979) v kritično uporabno sociologijo.

76, idr.), prestal tudi »praktično« preizkušnjo, oziroma kako se »obnese« v empiriji?

Na ta vprašanja pa lahko odgovorimo le skozi nadaljnje pisanje. Te uvodne pojasnitve naj pomagajo le pri lažjem »vstopu« v problematiko akcijskega raziskovanja.

3.3. Gilli in vprašanja vrednostne nevtralnosti

Več je razlogov, ki opravičujejo namero, da se Gillijevemu konceptu akcijskega raziskovanja oziroma njegove »nove metodologije« posveti posebno pozornost. Res, da ima Gillijev koncept precej stičnih točk z drugimi » modeli« akcijskega raziskovanja, toda je tudi res, da je »sestavljen« iz elementov in komponent, ki jih sicer v akcijskem raziskovanju ne srečamo. Po drugi strani pa je argumentacija zoper »vrednostno nevtralno« družboslovje tako specifična, da se ne da mimo nje. Skratka: Gillija je treba jemati kot avtorja, ki je s svojo intervencijo v polje sociologije sprožil zelo protislovne reakcije – od bolj ali manj navdušenega sprejema do popolne odklonitve.⁷⁷ Sicer pa je za nas pomemben tudi še zaradi nečesa drugega. Postavil nas je namreč pred nalogo, da se ne ustavimo tam, kjer se je on sam, da se ne zapletemo v iste mreže, kot se je on. To pa pomeni, da moramo z vso ostrino pokazati na nekonstentnost in protislovnosti njegove »logike nove metodologije«, po drugi strani pa nas to ne sme ovirati, da ne bi v njegovem prispevku odkrili vsebine, ki nam lahko pomaga pri nadaljnjem ukvarjanju tako s problematiko akcijskega raziskovanja kot kritiko »tradicionalne« sociologije sploh.

Zgleda, da začetek Gillijevih sistematičnejših razmišljanj o vlogi in funkciji sociologa (in sociologije) sovпада z njegovim sodelovanjem z Basaglio, znanim italijanskim (anti)psihiatrom, ki se je v Gorici in Trstu lotil dekonstrukcije oziroma dezinstitutacionalizacije psihiatrične klinike (Basaglia, 1974). V teh »eksperimentih« so Basaglia in njegovi sodelavci (med njimi tudi Gilli) prehodili pot od psihiatrične klinike do totalne institucije (E. Goffman) preko reformirane institucije (utelešene v terapevtski skupnosti) do negacije institucije in končno do ukinitve oziroma razpustitve psihiatrične klinike.

S tem v zvezi pa je treba tudi povedati, da se je ta razvoj vezal z likvidacijo fiksne porazdelitve vlog, ki je tako značilna za totalno institucijo. Ta menjava vlog pa se ni zgodila preko prerazdelitve moči in vpliva na interpersonalnem nivoju, temveč tudi na »profesionalnem«. Gre za tak status psihiatra (pa tudi sociologa, kar je ravno opisal Gilli), ki predpostavlja posedovanje moči, s katero psihiater lahko razpolaga (se pravi tudi manipulira) s pacienti (tako kot sociolog s svojim »objektom« proučevanja). Ker ta moč med drugim temelji na družbeno pripoznanem vedenju, je Basaglia hkrati s procesom dezinstitutacionalizacije postavil pod vprašaj tudi tradicionalno psihiatrijo, tako njeno tehniko oziroma terapevtske prijeme, ki jih je označil za represivne, kot njene teoretske in vrednostne predpostavke, in jih spoznal za meščanske. Dokler pa se ni pričela zadnja faza

⁷⁷ Pri nas je Gilli precej čitan, zlasti med mlajšimi družboslovci. Je pa dejstvo, da o njem še ni bilo (vsaj v Sloveniji) napisanega skoraj nič.

Mikecin (1974) v predgovoru k prevodu Gillijeve knjige zelo pozitivno ovrednoti prispevek Gillija. Nasprotno pa se Milić (1978) loti kritične obravnave in zavrne nekatere osnovne premise na katerih počiva Gillijev koncept.

(to je ukinitve oziroma razpustitve psihiatrične institucije, do katere je prišlo v letu 1978), se je celotni »eksperiment« nahajal v precepu, ki ga je Basaglia takole formuliral: »Tako dolgo, kot še obstajamo v sistemu, mora biti naša situacija protislovna: z naše strani negirana institucija je istočasno upravljana; bolezen istočasno postavljamo v oklepaje in jo obravnavamo; terapevtski akt istočasno zavračamo in prakticiramo«. Imanentna funkcija sistema je namreč v tem, da se hoče rešiti vsake svoje negacije s tem, da jo pretvori v svojo samopotrditve. Ta zvižanost sistema pa je na delu toliko časa, dokler je govora o »pacientih«. Namen psihiatrične ustanove je namreč, da ozdravi paciente (bolnike), pri tem pa je v skrajnem oziru malo relevantno dejstvo, da se je ta ustanova zradikalizirala, se humanizirala ipd. Funkcijo, ki ji jo je naložil sistem, še zmeraj opravlja. Basaglia in njegovi sodelavci pa ravno niso hoteli napraviti nove institucije, ki bi služila kot »mirno odlagališče za družbene antagonizme« (naj tu pripomnim, da ni za Basaglio »duševna bolezen« nič drugega kot posledica nakopičenih družbenih protislovij v individuumu). Institucionalna kritika se je kot rečeno usmerila na dve področji in sicer na praktično problematiziranje tako »totalne« kot »reformirane« institucije psihiatrične bolnice ter po drugi strani na negacijo institucije tradicionalne psihiatrije, ki v končni konsekvenci nastopa kot reprezentant vrednostnega sistema meščanskega razreda.

Tako kot je vzporedno z radikalizacijo »eksperimenta« zašla v precep vloga psihiatra, se je v istem položaju znašel vsak »udeleženec« (tudi pacienti), in seveda tudi Gilli sam, ki je opravljal funkcijo sociološkega svetovalca za strokovni tim klinike. Psihiatrična bolnica, s katero se je v začetku srečal, je pravzaprav nekakšna »totalna institucija«. Porazdelitev moči je popolnoma transparentna – na eni strani so tisti, ki jo posedujejo (psihiatri in zdravstveno osebje) na drugi strani pa so pacienti, ki so popolnoma nemočni. Kakršna koli psihiatrova ali sociologova intervencija, ki počiva na tradicionalnem pojmovanju znanosti, to delitev vlog samo še bolj zafiksira. Izhaja torej iz spoznanja, da vsako raziskovalno delo nujno implicira izražanje moči (in s tem nasilje nad objekti). Ta ugotovitev pa še zdaleč ne trdi, da je sociolog subjekt moči – prej obratno – on je objekt, čeprav sicer razpolaga z majhno močjo, toda pravi »lastnik« moči je »sistem« in šele ta daje sociologu moč in le-ta dela zanj.

Edina rešitev se je pokazala v radikalni zavrnitvi »ideje raziskovanja« in lastne vloge sociologa. Čeprav je spoznanje opredeljeno per negationem, pa ne gre za odpoved vsakemu raziskovanju. Gilli je to takole formuliral: »Kaj po tej brez-pogojni negaciji samega sebe še preostane, ni jasno. Da pa nekaj ostane, da je treba iti po poti naprej, imamo za verjetno. Zavrnitve raziskovanja ne razumemo kot zavrnitve njegovih kognitivno-operacionalnih implikacij, ampak bistveno kot zavrnitev moči.« Vprašanje pa je, ali je sploh možna raziskovalna situacija, v kateri bi bil raziskovalec brez moči (oziroma ne bi posedoval moči). Gilli pravi, da »za sedaj nismo zmožni dajati takojšnje odgovore na takšna vprašanja«. Kar priporoča, je naslednje: postavitev lastne sociološke vloge pod vprašaj se mora zgoditi v praktičnem raziskovalnem delu in ne v teoriji.

V svoji knjigi, ki je izšla nekaj let pozneje, se Gilli (1974) neposredno navezuje na izkušnje iz Gorice in že lahko odgovori na zgoraj zastavljena vprašanja. Naprej pravi takole: »Tu navajamo izkustvo iz Gorice zato, ker je imelo odločilno vlogo v našem sociološkem formiranju«. In naprej: »Ravno v Gorici smo kot metodično perspektivo dobili perspektivo negativnega prakticiranja lastne vloge. Elementi, na katerih je temeljila ta perspektiva, so bili ti: moč, s katero razpolaga

znanstvenik, je mistificirana moč, ki se odeva v nekakšno nevtralnost, ki mu jo daje uporaba določenih tehnik. Ta uporaba pa se po svoji strani pogosto sprevrne v nasilje nad objektom, ali tako, da vanj posega fizično (npr. s strani psihiatra), ali pa, da ga, kar je še najmanj, omejuje dejanski način njegovega izražanja, t.j., da ga prisiljuje na teoretske sheme, ki so mu čisto tuje. Negativno praktificirati to vlogo je pomenilo razkriti njeno diskriminatorско obeležje v razrednem pomenu in vzpodbujati mobilizacijo samega objekta in raziskovanja proti raziskovanju; končni cilj je torej negativno družboslovje« (Gilli, 1974). Takšna per negationem pozicija pa je seveda lahko bila le začasna. Zahteva po novem konceptu raziskovanja in sociologije sploh je ovrgla stališče »negativne sociologije« in afirmirala stališče »sociologije od spodaj«. Gilli se tu naveže na radikalno kritiko vrednostne nevtralne znanosti, ki jo propagira tradicionalna sociologija (naj tu mimogrede omenim malo čudno posebnost: Gilli v svoji knjigi ne spregovori niti besedice o (vsaj) dveh znanih sociologih: Beckerju in Gouldnerju, ki sta sprožila zelo živahne polemike v zvezi z »value free« konceptom sociologije). Tradicionalna (meščanska) sociologija naj bi opravljala progresivno oz. inovativno funkcijo (ki je sicer bistvena značilnost znanosti) v obdobju, ko je bila buržuazija napreden razred. Z vse večjim razmahom delavskega razreda oziroma proletariata ter z večanjem njegove moči pa ostaja tradicionalna sociologija vse bolj v funkciji kontrole. To seveda pomeni, da je proklamacija vrednostne nevtralnosti v službi te (kontrolne) funkcije. Edina možna pozicija, ki jo sugerira že sintagma »sociologije od spodaj«, je v tem, da se sociolog postavi na stran tistega razreda, »ki najbolj resnično predstavlja proizvodjalne sile« – to pa je delavski razred. Skratka: »znanstvenik se postavi na stran proizvodjalnih sil«. Ta opredelitev pa ne sme biti toliko vrednostna (ali etična), temveč mora biti rezultat »znanstvene ocene sodobne družbe«. Samo takšna pozicija zagotavlja pravo aspektivnost spoznanj. Te, po mojem mnenju, močno simplifikatorske postavke so v tesni zvezi še z dvema drugima kategorijama empiričnega raziskovanja – gre za moč povezano s figuro naročnika. Simplifikatorsko je navedeno izhodišče iz več razlogov. Prvo je vsekakor v tem, da Gilli zapada tipični »hegeljanski koreografiji« kot bi rekel M. Nikolaus (1977), ko postulira dihotovno razredno shemo, se pravi, na eni strani boržuazijo, ki izgublja svoj primat napredne zgodovinske sile, na drugi strani delavski razred kot nosilca razvoja produktivnih sil. Zlasti ostaneta dva momenta zakrita: prvič kot da je »razvoj proizvodjalnih sil« v današnjem času nekaj samo po sebi (tudi v socializmu) progresivnega in neproblematičnega, drugič Gilli sploh ne omenja enornega povečanja tako imenovanega srednjega razreda in njegove funkcije v odnosu do »razvoja proizvodjalnih sil«, kot do buržuazije in delavskega razreda. Na nekem drugem mestu pa postane njegovo zatrdilo, da velja njegova analiza za visoko razviti kapitalizem, ko omenja Parsonsa (za katerega pravi, da je največji današnji sociolog) in njegovo opredelitev za »sistem«, komentira, da je ta opredelitev »moči, ki ohranja« neuporabna za analizo ameriške družbe, ker se pojavljajo upori in krizna žarišča, torej »moč – ki – spreminja«. To pa še ne pomeni, da je Parsonsova ali katera druga tradicionalna (oziroma meščanska) teorija nekaj, kar se da zlahka ovreči in se ji odreči. Novih pojmov namreč ne moremo ustvarjati v praznem prostoru – le-ti morajo na nek način slediti iz starih pojmov, ki nam kažejo na točke, v katerih se kumulirajo protislovja sistema oziroma točke, v katerih je sistem ranljiv. Niso pa ti stari pojmi v stanju pojasniti razvojnih tendenc in kriznih pojavov. Tega ne zmorejo, ne zaradi teoretskih ali tehničnih pomanjkljivosti, temveč zaradi tega, ker je v krizi ali razpadanju določen tip dist-

ribucije družbene moči, na osnovi katere temeljijo stari pojmi. Sociolog oziroma raziskovalec mora to moč analizirati in v zvezi z njo tudi pojme. Kot že rečeno, mora povleči konsekvence, to je priključiti se mora razredu, ki je sicer še zatiran, a nezadržno uveljavlja svojo moč (Gilli, 1974).

Ko pa Gilli govori o »moči, ki spreminja« v ZDA, kar naenkrat za njenega nosilca oziroma subjekta proglasi radikalno črnsko gibanje, ki pa vendar ni nič drugega kot sicer lahko pomembna, a vendar marginalna kontestaciji v okviru ameriškega zrelega kapitalizma. Kje je torej delavski razred, ki je za Gillija alfa in omega novih prevratnih tendenc v poznem kapitalizmu? Tu namreč ni možna interpretacija, češ da ima črnski odpor obeležja razrednega boja delavskega razreda, kajti po Gilliju je delavski razred znanilec in nosilec »novih proizvodnih sil« in kar seveda ameriško črnsko gibanje nikakor ne more biti. Zdi se, kakor da se Gilli ne zaveda tega kratkega stika, ki je nastal med njegovim konceptom oziroma teorijo moči in realno situacijo v najbolj razviti kapitalistični državi. To pa je, če izhajamo iz njegovih lastnih premis, zanj velik minus. Po drugi strani pa ta »inkompatibilnost« postavlja pod vprašaj njegov radikalni empirizem, češ da: »V kolikor so pojmi teoretskega orodja, ne morejo popolnoma predhoditi praksi, temveč lahko nastanejo samo iz prakse« (Gilli, 1974). Zgleda pa, da praksa, iz katere izhajajo njegovi pojmi, ni »praksa poznega kapitalizma«, kvečjemu je to praksa delavsko sindikalnih, študentskih in intelektualnih kontestacij v sodobni italijanski družbi.

Nezadostnost in omejena validnost Gillijeve pozicije oziroma njegovega koncepta moči (in na njemu temelječe kritike vrednostne nevtralnosti znanosti) se ne nazadnje kaže tudi v njegovem praktičnem empiričnem delu. Vsekakor pa je treba s tem v zvezi povedati, da je njegova zasluga v izpostavitvi distance naročnika, ki v znanstvenem raziskovanju igra pomembno vlogo (ki je bolj opazna pri aplikativnih raziskavah). Da bi se поблиže seznanili s to problematiko, je potreben vsaj kratek ekskurz v Gillijeva bazična izhodišča raziskovalne strategije.

Za razliko od tradicionalne metodologije, kjer se problem raziskave na osnovi teoretske odločitve ali naročnikovega mnenja fiksira na začetku raziskave, Gilli zagovarja tezo, da je treba problem (izhodišče, temo) raziskave šele odkriti v toku raziskovanja. S premeščanjem oziroma procesom identifikacije pravega problema pa se v raziskovalnem postopku spreminja tudi objekt in naročnik. To je Gilli ilustriral s prikazom dveh svojih raziskav. Pri prvi je na začetku dokaj splošno zastavljena problematika učencev oziroma študentov – delavcev bila najprej obravnavana v sklopu univerze in študentskega gibanja. Izkazalo pa se je, da ta objekt raziskave (torej študentje na univerzi) ni primeren in je treba tako pravi problem kot objekt raziskave iskati znotraj podjetja.

V zadnji fazi se je pokazalo, da je treba pravi problem definirati kot »novo tehnično vsebino delavskega poklica«, pravi objekt pa so vsi delavci v podjetju. Pokazala pa se je tudi potreba po naročniku (na začetku ga namreč ni bilo in je raziskava startala v smislu akademske svobode). Le-ta je bil »najden v instituciji sindikata«. Iskanje pravega problema pa ne pomeni, da je le nazadnje problem pravi in edino realen, tudi prvi in drugi problem sta realna, vendar pa ju ni mogoče rešiti, ne da bi odkrili in rešili zadnji problem.

Kaj je tisto, kar narekuje potrebo po naročniku? Cilj raziskovanja je po Gilliju dvojen: 1. teoretski, gre za rekonstrukcijo realnosti s stališča njenih razvojnih tendenc, 2. praktični, to je sprememba situacije oziroma realnosti. Zlasti drugega cilja pa se ne da doseči brez moči in naročnik je tisti, ki jo poseduje. Gilli je skozi

svoja raziskovalna izkustva prišel do zaključka, da mora biti vloga raziskovalca legalizirana in institucionalizirana, formalno ali vsebinsko. To pa je možno le preko naročnika, ki poseduje moč. V svoji drugi raziskavi, ki je prav tako startala z dokaj nejasnim problemom in objektom (položaj univerze in študentov), pride Gillijeva raziskovalna skupina preko raznih medfaz do skupine mladih delavcev (sicer članov sindikata), za katero se je zdelo, da lahko nastopa hkrati kot objekt, subjekt in naročnik raziskave. Omenjena skupina mladih delavcev naj bi sodelovala pri vsebinski določitvi raziskave, katere praktični cilj je bil modificirati sindikalno organizacijo, da bi bila bolj odzivna za probleme in potrebe delavstva oziroma baze. Pokazalo pa se je, da skupina mladih delavcev ne poseduje dovolj moči, da bi lahko inicirala akcije oziroma spremembe. Gilli je prišel do ugotovitve, da je skupina imela »elitistični nereprezentativni karakter« in se je nato s svojo raziskovalno skupino preusmeril na proučevanje »skrite participacije«, to je neformalne udeležbe navadnih, povprečnih kot pravi, delavcev pri delavskih bojih s ciljem, da se sindikat bolj angažira v bazi. Seveda je tako prišel do novega naročnika – sindikata.

Raziskovalna aktivnost, ki so jo sestavljali intervjuji s funkcionarji in člani sindikata, ter sodelovanje (in opazovanje) pri divjih stavkah, pa se kljub »močnemu naročniku« nikakor ni mogla prevesiti v akcijo, katere posledica naj bi bila institucionalna sprememba sindikata. Vodilne strukture le-tega so namreč izvajale pritisk na raziskovalno skupino, da naj bi le-ta ostala v okviru svoje »strokovne vloge« in opustila svoje »vmešavanje« v dogajanje »objektov« (to je sindikalne baze). Od kje ta paternalizem delavskega razreda? Gilli tega ne pojasnjuje, le resignirano ugotavlja, da je v sindikalni organizaciji zmagala birokratska struja s pomočjo intervencije od »zgoraj«, ter da so sami bili nesposobni oziroma premalo izkušeni, da bi vodstvo vpletli v aktivnosti, ki so bile cilj raziskave. (Gilli, 1974; 88).

Kakšne konsekvence, relevantne za našo diskusijo o kritiki vrednostne nevtralnosti sociologije lahko povlečemo iz Gillijeve knjige? Gre pri Gilliju za skrajno politizacijo znanosti? Za triumf akcionizma ali radikalnega empirizma? Ali akcijsko raziskovanje nujno zaide v te antinomije? Zdi se, kakor, da del odgovora najdemo na zadnji strani knjige. Tu namreč pravi avtor naslednje: »Iz teh razlogov (možnosti utemeljitve nove družboslovne znanosti in nove družboslovne profesije, op. F. A.) se mora vsako raziskovanje, čeprav je družbena praksa in čeprav je izvor spreminjanja realnosti, vedno končati kot raziskovanje. Ne more postati gola politična praksa, kakor tudi raziskovalec ni goli družbeni agitator – razen, če ne želi izgubiti svoje raziskovalne identitete.« (Gilli, 1974; 247). Prav gotovo je vsaj delno to vztrajanje na znanstveni oziroma strokovni vlogi in kompetenci odgovor na slabe izkušnje, ki jih je Gilli imel s sindikatom. Še v večji meri pa je razlog za to v njegovem pojmovanju možnosti prevladanja delitve dela. Boj proti delitvi dela in specializaciji mora biti namreč voden v okviru lastne profesionalne vloge. Za sociologa to konkretno pomeni, da oblikuje tako metodologijo oziroma strategijo raziskovanja, ki bi bila v skladu z »objektom« in njegovimi potrebami. Vendar pa je še vedno potrebna »tehnična kompetenca« ali »kvantum metodoloških znanj«.

Povezovanje znanosti in politike je bistveno prekratko, saj gre pri tem za umetno lepljenko. Zaokret k »objektu« se mora odvijati na terenu znanosti oziroma sociologije same (to je z znanstvenimi sredstvi), ne pa da je imputiran od zunaj (to je s strani politike). Po drugi strani pa ima takšna imanentna transfor-

macija prav gotovo politične in vrednostne implikacije. Nikakor pa le-teh ne smemo poistotetiti z Gillijevim eshatološkim pojmovanjem delavskega razreda, kot nosilca »novih proizvodjalnih sil«. ⁷⁸

Vseeno pa je tu skicirana Gillijeva pozicija relevantnejša od tiste, ki jo zagovarjajo nekateri drugi marksistično oziroma radikalno misleči sociologi in družboslovci. Značilno je naprimer mnenje Schmida (1977), po katerem naj bi se bazične raziskave (teoretske, elaboracije) odvijale znotraj znanstvene skupnosti, aplikativne oziroma akcijske raziskave pa bi morali prenesti na teren političnih organizacij in političnih bojev, ker imajo le tu možnost, da uspejo (in si zagotovijo moč oziroma naročnika). Insuficientnost te pozicije je v tem, da se akcijski del raziskave lahko sprevrže v prizorišče (političnih) pritiskov in kompromisov, ki jih raziskovalec ne more več kontrolirati in vplivati nanje. S tem pa si sam reže vejo – njegova strokovna oziroma znanstvena kompetenca se izniči. Po drugi strani pa tudi akcijski del raziskave ni več produkt raziskovalne oziroma znanstvene aktivnosti in kot tak nima nobene vrednosti za znanstveno skupnost.

Emancipatorno politični domet akcijskih raziskav je omejen (Moser, 1975, 1977), ne gre pa zanikati dejstva, da je diskusija o politizaciji in o vrednostni nevtralnosti znanosti ⁷⁹ dobila nove razsežnosti z vse večjim uvajanjem in uveljavljanjem akcijskih in aplikativnih raziskav. »Rešitve«, ki so se tu izoblikovale, so močno anivalentne, protislovne in večplastne (Badura, 1977, Bodemann, 1978, Moser, 1975 in 1977, Freire, 1974), zakaj raziskovalec je tu direktno soočen s posamezniki, skupinami in institucijami, katerih interesi (kratkoročni in dolgoročni) in intence se prepletajo, križajo, izključujejo.

Nekaj takega je doživel tudi Gilli – saj sta obe raziskavi, ki ju omenja, ostali »nedokončani« prav zaradi inkompatibilnosti interesov raziskovalne oziroma akcijske skupine in institucije – naročnika (t. j. sindikata).

Isto se je zgodilo z Bodemannom (1976) – le-ta je kmalu spoznal, da je forsiral (politično) intervencijo, za katero ni bilo realnih pogojev (ni bilo več političnega gibanja) in je naletel na rezistenco prebivalcev vasi na Sardiniji, kjer je podobno kot Berger hotel proučevati na kraju samem vzroke ekonomskih emigracij.

In vendar vsako raziskovanje se mora končati kot raziskovanje in ne kot gola politična praksa (Gilli). Je torej radikalno kritično razpoloženje do vrednostne nevtralnosti res že porok za naprednost, »marksističnost«, ipd.?

Ni mar na drugi strani Gouldner (1979) zastavlja vprašanje, če današnji sociologi, ki presegajo na znanstveno objektivnost in vrednostno nevtralnost in se pri tem sklicujejo na Webra, res to razumejo v horizontu ne samo Webrove misli, temveč tudi Webrove epohe? Latentna funkcija Webrove vrednostne nevtralnosti je bila namreč v pomiritvi konkurence za študente na univerzi in v zmanjšanju državnih političnih pritiskov na univerzo, in s tem v zagotovitvi avtonomije univerze. Gouldner (1977) takole pravi: »Če je princip vrednostne nevtralnosti odgovarjal pogojem Webrove Nemčije, ker je pomiril politične strasti, je vprašanje če je koristen ravno tako tudi v današnji Ameriki, kjer ne samo, da so politične razlike zanemarljive, ampak ljudje pogosto niti nimajo političnih prepričanj«.

⁷⁸ Odpoved tu omenjeni eshatologiji pa ne pomeni, da »nisimo na strani delavskega razreda«, pomeni le, da moramo vsakokrat znova v raziskovalnem procesu razrešiti osnovne metodološke zadeve (metode, vprašanja naročnika in moči), ne pa da enkrat za vselej »stopimo na stran delavskega razreda«.

⁷⁹ O vprašanju politizacije znanosti in še posebej družboslovja glej knjigo avtorjev Brücknerja in Krovoze (1974).

Weber je zastopal neko čisto »retretistično« pozicijo. Če je diskusija o najvažnejših nacionalnih oziroma političnih problemih na univerzi nemogoča, je najbolje, da ni nobene (take) diskusije. Ali kot je sam to formuliral: »Pred dejstvom, da je svobodno razpravljanje o prav odločilnih praktično-političnih vprašanjih katedri trajno odvzeto, se mi zdi, da edino ustreza dostojanstvu zastopnikov znanosti, da molčijo tudi o tistih vrednostnih problemih, o katerih se jim ljubeznivo dovoljuje, da razpravljajo Weber, cit. po Kuvačič, 1970).

V nasprotju z na nekaterih mestih dokaj demagoškimi izjavami Gillija, pa stoji poročilo sociologa, ki se je tako kot Gilli gibal v industrijskih organizacijah, kjer je sodeloval kot član akcijske skupine, ki je uvajala avtonomne delovne skupine. Kot pravi, so raziskovalci igrali precej pasivno vlogo (Karllson, 1978). Kljub temu pa izjavlja: »Ne preseneča, da njihova nepristranska raziskovanja služijo kot potrdilo sliki delovnih razmer, ki so jo očrtali delavci, kar pomeni, da raziskovalci indirektno pomagajo, da se ravnotežje prevrže v korist delavcev... Končni rezultat je bil ta, da so raziskovalci, dokler so bili nevtralni, prihajali do istih zaključkov kot delavci« (Karllson, 1978; 178). Navedeni sociolog tudi omenja, da so raziskovalci bili zaradi tega v hudem konfliktu z upravo, ter da je švedska konfederacija delodajalcev celo pripravila črne sezname po njihovem preveč radikalnih raziskovalcev.

V kakšnem smislu je bilo raziskovanje, o katerem poroča Karllson, nevtralno? Ali če drugače zastavimo vprašanje; Kako to, da so »nepristranski« raziskovalci prišli do zaključkov, ki se ujemajo s percepcijo delavcev? Avtor daje naslednjo razlago: »Nelagodju« in odkritemu zoperstavljanju uprave (privatnih delodajalcev) in nekaterih strokovnjakov je krivo dejstvo, da so te (vodilne) strukture tako oddaljene od resničnega položaja delavcev, da je vsaka analiza, ki upošteva oziroma izpostavi tudi to »stran« podjetja, za njih nezaželjena. Namreč: čim višji je hierarhični nivo v podjetju, večja je oddaljenost od realnosti proizvodnje; po drugi strani pa so za ta »nivo« nekatera dejstva relevantna in »žaljiva« ter jih hočejo potlačiti. Raziskovalec, ki torej nepristransko in znanstveno pristopi k raziskavi s tem, da izpostavi tudi realnost delavcev, mora računati na odpor uprave.

Tu pa smo že blizu pozicije, ki jo je programatsko načrtoval Becker v svojem znanem spisu *Whose side we are on?* (Becker, 1970). Zahteva po upoštevanju in analizi obeh »strani« (proučevane institucije) ter domneva, da raziskovalci v konfliktni situaciji bolj »simpatizirajo« s subordiniranimi grupacijami, je v navedenih stališčih našla svojo potrditev. So pa neke razlike, ki niso nebistvene. Karllson je že od začetka vedel, da stopa v konfliktno situacijo v podjetju (se pravi, da so »interesi« delavcev in uprave v konfrontaciji). Po drugi strani pa se niso razkrili samo konfliktni segmenti med proučevanimi grupacijami, temveč se je znotraj konfliktne situacije znašel tudi raziskovalec sam.

Zatorej ne moremo kar tako pritrditi Bodemannovi (1976) označitvi Beckerjeve kritike vrednostne nevtralnosti za še »liberalistično«, da s tem ko poudarja »osebne in politične nazore, ki nam narekujejo uvrstitev na eno stran« (Becker, 1970; 25), ostaja še ujet v obstoječi (dominantni) družbeni pluralizem ipd. Usoda Bodemannove »raziskave« je zelo indikativna: startanje s predispozicijo eliminacije vrednostne nevtralnosti (in objektivnosti) s takojšnjo uvrstitvijo na stran depriprivilegiranih (socialno razrednem ali psihološkem smislu) se pokaže kot »bumerang«. To, kar te zadene po glavi, je izguba tako strokovne oziroma znanstvene identitete (Bodemanna so prebivalci označili kot »vohuna«), kot tudi osebne (prebivalci so se izogibali komunikacij z njim).

3.4. Akcijsko raziskovanje in skupinska dinamika

Lewin je začetnik tako skupinsko-dinamičnih proučevanj (in praktik) kot tudi akcijskega raziskovanja.⁸⁰ Ne slučajno. Akcijsko raziskovanje je namreč strateško vezano na (malo) skupino, pa naj se dogaja v mikro ali makro skupinskem kontekstu. V prvem primeru vsi člani skupine bolj ali manj intenzivno participirajo v raziskovalnih aktivnostih, v drugem primeru gre ali za ustvarjanje podskupin ali pa za selekcijo najbolj motiviranih članov v raziskovalno skupino. Skupinska dinamika nudi tu različne metode in tehnike za izboljšanje emocionalnih vezi z odpravo inhibicij, za izboljšanje in intenziviranje komunikacij med člani skupine ipd. Tako imamo opraviti z dvema pomembnima problemoma: prvič pri mikroakcijskem raziskovanju preiti od skupinsko dinamično inducirane vedenjske modifikacije posameznih članov v implementacijo oz. v transfer akcijskih intenc v širši družbeni okvir. V večjih skupinah pa smo soočeni z vprašanjem, kako zagotoviti demokratično in enakopravno participacijo vseh članov v raziskavi, kako omogočiti »simetrično komunikacijo« in kako organizirati »skupinsko feedback analizo«.

Na negativno delovanje »pretirane« skupinsko dinamične usmeritve je opozoril Moser (1977), ko je izpostavil tri nevarnosti skupinske dinamike za akcijsko raziskovanje: da prva s svojimi postulati determinira potek projekta; da izraža strah in nelagodnost raziskovalca, ki ju tu skuša kompenzirati z vlogo »terapevta« in tretjič, da neskončni in nikdar dokončani procesi refleksije zatemnijo praktične cilje oz. potrebe sodelavcev projekta. Odsotnost ali averzija do praktik skupinske dinamike pa spet pelje v voluntarizem in je lahko vzrok hitrega razpada raziskovalne skupine.

Sam status skupinske dinamike in njen pomen za akcijsko raziskovanje še ni čisto domišljen. Akcijsko raziskovanje ima sicer v sami raziskovalni strategiji vgrajene mehanizme, ki naj bi onemogočili interakcionistično redukcijo »emancipacije«, »demokracije« na golo spremembo komunikacijskega stila v skupini (Radtke, 1978), vendar so akcijsko raziskovanje zlasti v primerih, ko gre za vzpostavitev kooperativnih odnosov med znanstveniki (oziroma raziskovalci) in praktiki (o takem načinu poroča Lewin, 1948; Radtke, 1978; Moser, 1977, 1978) odvija pretežno v sklopu male skupine (implementacija oz. transfer »inovacij«, npr. pedagoških pa ostaja prepuščena praktikom).

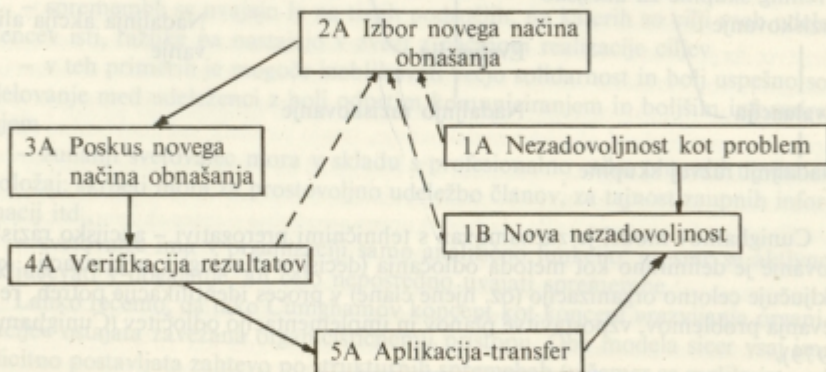
Cuningham (1976) tako v svojem »proceduralnem modelu« akcijskega raziskovanja loči tri faze:

- 1) razvoj skupine, kjer gre za skupinsko dinamično oblikovanje za raziskovalni in akcijski proces selekcioniranih oz. motiviranih članov organizacije;
- 2) faza raziskovanja
- 3) faza akcije. Model je cikličnega značaja in ga bom (grafično) prikazal v nadaljevanju. Če se na tem mestu omejimo na »razvoj skupine«, ima po mnenju Cuningham (1976) teamsko raziskovalno delo naslednje karakteristike:
 - v skupini pridejo do izraza različna izkustva in rezultati diskusij se verifirajo v širši perspektivi

⁸⁰ Lewin je istočasno formiral akcijski komite oz. Comission on Community Interrelations (CCI) ter Research Center for Group Dynamics.

- skupina zagotavlja atmosfero, v kateri je možno sodelovanje nadrejenih in podrejenih oz. je možna odprava razlik v vlogah
- medosebni odnosi v kohezivnih skupinah vodijo do večje sprejemljivosti in zaupanje med člani; vsak član razvija občutek varnosti in osebne veljave
- če je zaupanje v skupinah ustrezno razvito, pripomore to k odprtim diskusijam o problemih in frustracijah, ki spremljajo proces akcijskega raziskovanja
- skupne odločitve so močan pritisk in sicer v obliki recipročnih pričakovanj
- vsak član se čuti dolžan izvesti tisto, o čemer je skupina dosegla konsens.

Opisane karakteristike so dejansko sestavni del skupinsko-dinamičnih treningov in prav tu je na mestu očitek »interakcionistične redukcije«. Vendar pa je treba takoj povedati, da obstaja razlika med Cuninghamovim »razvojem skupine« in skupinsko-dinamičnimi modeli v dveh točkah: v prvem primeru gre za naravne skupine, medtem ko je večji del skupinsko dinamičnih treningov prirejen za »umetne« oz. ad hoc skupine, aplikacija oz. transfer »rezultatov« (npr. modifikacije obnašanja ali pač nove komunikacijske zmožnosti) je prepuščen posamezniku. Če grafično to prikažemo, dobimo naslednjo sliko (Däumling i. dr., 1974; 41):

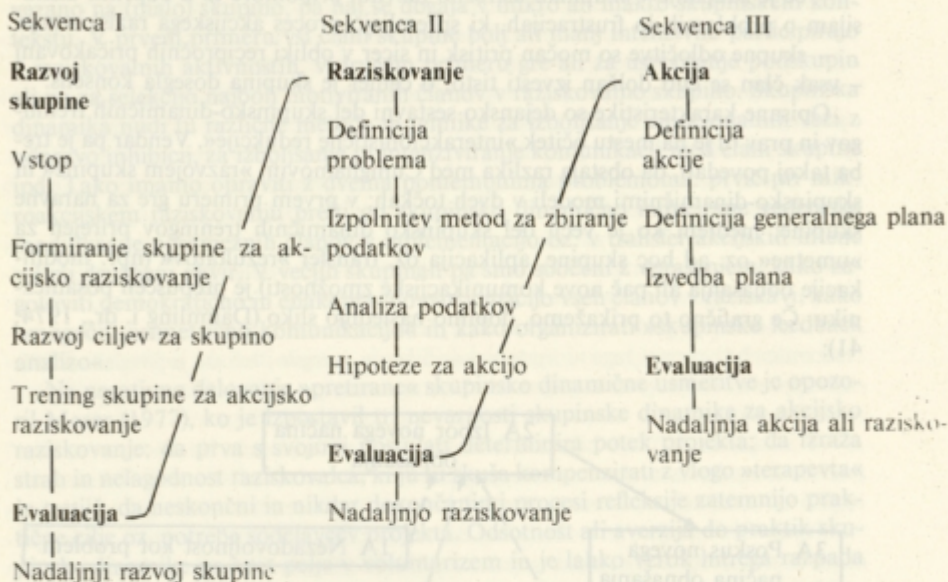
Čeprav je dogajanje spiralno, pa se takoj, ko se posameznik znajde izven skupine (v svojem »naravnem« okolju) krog zapre. S tem ni rečeno, da so skupinsko-dinamični treningi brez vsake relevance, toda izpostaviti je treba omejenost njihovega učinkovanja.⁸¹

⁸¹ Ko razpoznavamo različne oblike skupin dinamike in ko se soočamo z njenimi metodami, se pokažejo globoka razcepljenost in nasprotja v skupinsko-dinamičnem gibanju.

»Senzibilnost« kot socialna kategorija je bila odkrita in prakticirana v subkulturnih skupinah, ne v »National Training Laboratories« in posvetovalnicah za podjetnike. To je druga veja skupinske dinamike. Ambivalentna dediščina, ki do danes dozoreva posledice: metodološki zagon, ki je bil prvič po eni strani uporabljen v centrih dehumanizacije, v profitarsko orientirani industriji, na drugi strani je bil prakticiran v dejanski radikalnosti in izobilju v opozicijskih skupinah. Redkeje je ambivalentna praksa psihološkega raziskovanja ostreje demonstirana...« (Schibilsky, 1975).

In dalje: »Odločilna pripomba, ki so jo med drugim formulirali Horn, Brüge in Giere se glasi: skupinska dinamika je, najbolj subtilno skupinsko delovanje poznega kapitalizma (Brüge); ne nudi nobene možnosti za plitizacijo (Horn), nasprotno poizkuša izključiti trdi svet vsakdanjosti (Giére). V nasprotju s tem pojmom afektivno, emocionalno in kognitivno

Kot že rečeno, je akcijsko raziskovanje zavarovano pred zaprtjem kroga s tem, da se faza skupinskega »zorenja« odigrava v navezavi z drugimi fazami, ki predstavljajo skupno intervencijo in seveda s tem, da gre za »naravne skupine«. V tem smislu zgleđa Cuninghamov »proceduralni model« takole:

Cuninghamov model je zaznamovan s tehničnimi prerogativi – akcijsko raziskovanje je definirano kot metoda odločanja (decision-making) v organizaciji, ki vključuje celotno organizacijo (oz. njene člane) v proces identifikacije potreb, reševanja problemov, vzpostavitve planov in implementacijo odločitev (Cuningham, 1979).

reševanje problemov, ki so tudi družbeno pogojeni za zelo politični proces. V skladu s stopnjo spoznanja, da je reševanje konfliktov, in individualno ojačenje jaza, nujno predpostavka za družbeno delovanje, bo očitek, češ da sta skupinska dinamika in senzitivni trening depolitizirajoča, sam sebe pripeljal do absurda...» (Schibilsky, 1975).

Schibilsky, avtor obeh citatov, je kritične pripombe treh avtorjev prevzel iz njihovih prispevkov, ki se nahajajo v znanem zborniku *Skupinska dinamika in »subjektivni faktor«*, katerega izdajatelj je K. Horn, eden od najbolj ostrih (marksistično orientiranih) kritikov skupinske dinamike. Vendar pa ta uvidi (prav tako kot Giere in Rosenwald) možnost skupinsko-dinamičnega delovanja kot emancipatoričnega oz. politično-kritičnega delovanja. V tem kontekstu pa je tudi zavrnjeno Brūgejevo izrazito negativno stališče, po katerem pri skupinski dinamiki (oz. senzitivnem treningu, ki ga opisuje v svojem članku) ne gre za kaj drugega kot za »visoko šolo adaptacije« (opozoriti pa je treba, da ima ta avtor v svojem kritičnem razpoloženju, ko je govora o skupinski dinamiki, pred očmi pa le tisto njeno »formo«, kot je v ZRN prakticirana s strani Däumlinga in njegove šole).

Horn pravi: »Vseeno pa je lahko ukvarjanje s skupinsko-dinamičnimi modeli plodno za politično delo, že samo s tem, če se uči spoznavati oblike represivne desublimacije na tem področju; sploh pa, če proučujemo raznovrstne vzpodbude v zvezi s subjektivnim faktorjem, v njegovem političnem pomenu. Če razumemo skupinsko-dinamično gibanje z njegovimi mnogimi strujami, kot je bilo to tu preizkušeno, kot simptom družbenega razvoja, je možno iz te analize, v smislu koncepta socialnega raziskovanja kot politizirane prakse, dobiti kritične vzpodbude za politično vzgojo.« (Horn, 1974)

Model ima naslednje značilnosti:

- akcijsko raziskovanje izvajajo člani organizacije s pomočjo zunanjega svetovalca oziroma eksperta
- poudarjena je participacija v raziskavi in akciji
- upošteva se skupinska dinamika in socialne sile, ki pospešujejo ali zavirajo skupinsko akcijo

- gre za spremembo obnašanja s pomočjo plana, izvedbe in evalvacije.

Akcijso raziskovanje tu fungira kot **tehnika**, ki naj pripomore k efikasnejšemu odločanju v organizaciji. V tem smislu lahko rečemo, da se vključuje v model razvijanja organizacij (ali Organizational Development), ki zelo spominja na tisto, kar smo poimenovali »inženirsko raziskovanje« (pristop), le da gre za »demokratizacijo« raziskovalčevega odnosa do članov organizacije. Za »razvijanje organizacije« so namreč karakteristična naslednja izhodišča (Argyris, cit. po Rus, 1980)

- zunanji svetovalec mora biti povezan s posebnim odborom (sestavljen iz članov organizacije), ki mu nudi pomoč pri uvajanju sprememb

zunanji svetovalec ne sme uveljavljati zgolj interesov vodstva, ampak interese vseh zaposlenih

- spremembe se uvajajo le na tistih področjih, na katerih so cilji vseh udeležencev isti, razlike pa nastajajo v zvezi z načinom realizacije ciljev

- v teh primerih je mogoče izoblikovati večjo solidarnost in bolj uspešno sodelovanje med udeleženci z bolj odprtim komuniciranjem in boljšim informiranjem

- zunanji svetovalec mora v skladu s profesionalno etiko ohraniti nevtralen položaj; skrbeti mora za prostovoljno udeležbo članov, za tajnost zaupnih informacij itd.,

- svetovalec ima v organizaciji samo analitično funkcijo; ne sme se aktivno vključevati v dogajanje, ali celo neposredno uvajati spremembe.

Lahko rečemo, da tako Cunighamov koncept kot koncept »razvijanja organizacije« ostajata zavezana organicističnemu pristopu. Oba modela sicer vsaj implicitno postavljata zahtevo po strukturnih spremembah (v čemer se razlikujeta od skupinsko-dinamičnih in psihoterapevtskih posegov), uporabljata pa skupinsko-dinamične in psihoterapevtsko metodo. Ali kot je rečeno v zvezi z Argyrisovim eksperimentom v redakciji nekega metropolitanskega časopisa:⁸²

»Iz gornjega je očitno, da sta si cilj in metoda izvedbe eksperimenta nasprotujoča. Cilj je strukturna sprememba, metoda za dosego cilja pa je psihoterapevtska. Cilj je akcijski, metoda pa introspektivna ali intragrupna. Rezultati te metode so v najboljšem primeru večja odprtost članov, večji pogum za konfrontacijo in za prevzemanje rizika. Ker ni nikakršnega objektivnega cilja, postane introspektivna dejavnost samodestruktivna. Ker ni uperjena v destrukcijo obstoječe organizacijske strukture, lahko pripelje samo do intenziviranja nemoči in do samodestrukcije članov redakcije«. (Rus, 1980).

Dejansko opisan organističen⁸³ pristop velja tudi za Cunighama.⁸⁴ Njegov raziskovalni interes po »izboljšanju« odločanja prav gotovo predpostavlja neke

⁸² Tu naj bi bila dosežena zrela faza »razvijanja organizacij«, vendar s to novostjo, da je raziskovalec vpleten v skupinsko dogajanje (Rus, 1980).

⁸³ lahko bi rekli tudi harmoničen pristop (Sandberg, 1978)

⁸⁴ Sicer obstaja »objektivni« cilj, toda poti do njega niso adekvatno nakazane.

strukturne spremembe v redistribuciji moči,⁸⁵ vendar ni nikjer najti mesta, iz katerega bi bilo razvidno in eksplicitno. Nikakor pa ne moremo tu govoriti o "humanrelations" konceptu, saj imamo opravka s tako raziskovalno (in akcijsko) proceduro, ki dopušča angažma tudi tistih članov organizacije, ki imajo interes po strukturnih spremembah. Kot že rečeno, pa sta zanemarjeni dve bistveni vprašanji: 1) kateri so tisti cilji, ki se tičejo strukturnih sprememb in ki jih je treba nujno predvideti že v prvi fazi⁸⁶.

2) Kdo je »naročnik« raziskave, je to uprava oziroma management sindikat ali kakšna druga vplivna skupina ali organizacija in kakšne so njegove intence in njegova socialna percepcija.⁸⁷

Tu zadenemo na tisti problem, ki ga je izpostavil tudi Moser (1977) – namreč kako skupinskim projektom zagotoviti institucionalno (organizacijsko) relevantno in kako jih odtrgati od pretežno skupinskih »introspekcij«. Čeprav Moser že v prvi svoji knjigi (1975) postavi vprašanje aplikacije akcijskega raziskovanja v večje organizacijske oziroma intra-skupinske tvorbe (saj je od tega odvisna njegova družbena relevantnost), pa v svoji tretji knjigi (Moser, 1977) priznava, da se večina akcijsko-raziskovalnih projektov, ki jih opisuje in ki jih pozna, dogaja v manjših skupinah. V tem smislu smo priča malo paradoksalni situaciji glede na dejstvo, da je Moser tisti avtor, ki akcijsko raziskovanje utemeljuje kot novo paradigmo, kot »kritično teorijo družboslovja«. Vsekakor pa se Moser te situacije zaveda, zato ni naključje, da v svoji tretji knjigi omenja projekte, ki sicer niso eksplicitno nastali skozi akcijsko raziskovanje, imajo pa velik institucionalno spreminjalni radij (projekti že omenjenih Richterja in Basaglie).⁸⁸ Po drugi strani pa se ubada z vprašanjem, kako male projekte »podaljšati« v institucionalno (in družbeno) relevantne in kako majhne skupine »razširiti« v inter-skupinske oblike.

Že Haag in sodelavci (1972), ki so prvi v nemškem družboslovnem prostoru bolj sistematično prikazali akcijsko raziskovanje, so le-tega označili za »emancipatorno intervencijsko delovanje«, ki ima za cilj posamezniku skozi kooperacijo z raziskovalcem (znanstvenikom) in drugimi udeleženci razkriti (represivne) družbene mehanizme, ki ga determinirajo v njegovih bistvenih življenjskih izrazih in zmožnostih spreminjanja socialne situacije. Čeprav je zlasti Moser to osnovno matrico podgradil z (neo)marksistično (kritično) teorijo in jo navezal na kritiko »klasičnega empirizma« (pozitivistične znanosti), si ni mogel drugega, kot da je pripoznal, da četudi »običajni« ljudje (»laiki«) postanejo subjekti v raziskovalnem procesu, ni s tem rečeno, da so subjekti (tudi) v socialni realiteti. (Moser, 1975).

⁸⁵ Gre za vprašanje, kako šibkejšemu pomagati, da si pridobi več moči (Boru, 1980).

⁸⁶ Tako so npr.: splošni cilji akcijskega raziskovanja v kontekstu formiranja avtonomnih skupin v delovnih organizacijah takole formulirani:

- definiranje novih organizacijskih struktur, ki jih karakterizira večja integracija različnih nalog, zmanjšanje hierarhičnih stopenj, večja avtonomija delavcev,
- raziskovanje in iskanje načina participacije delavcev pri spremembah organizacije dela,

- določanje oblik konfrontacije in dogovarjanja s sindikati na različnih nivojih o vprašanih organizacije dela (Micheli/Mighetto/Montobio/Paradi/Rouvery, 1978).

⁸⁷ Na pomembnost tega vprašanja opozarja razen Gillija (1974) tudi Loureau (1970).

⁸⁸ Tu je za pripomniti, da Moser ni seznanjen z nekaterimi večjimi akcijsko raziskovalnimi projekti kot »Vicos project« (Holmberg, nav. White, 1979) ali s tistimi, ki uvajajo avtonomne skupine v industrijske organizacije. Nedavno pa sem iz knjige Fals Borda (1978) izvedel, da Moser sodeluje s tem Kolumbijskim sociologom, kar ima verjetno vpliv na njegov koncept.

V Moserjevi redakciji akcijskega raziskovanja je torej težko govoriti o kakem bistvenem preseganju, kar se emancipatorno-političnega oziroma institucionalnega dometa tiče, projektov, ki smo jih označili z »organizational development«, ali projektov, ki bazirajo na skupinsko-dinamični (intraskupinski) intervenciji. »Presežek« pa je vsekakor na teoretskem obče metodološkem (in epistemološkem) ter metodično-tehničnem področju. V tej zvezi moramo opraviti majhno samokritiko: v prikazu prve Moserjeve knjige (Adam, 1978) sem kot pomanjkljivost Moserjevega koncepta označil nekatere »psihoterapevtske« dimenzije kot motivacijo, organizacijo meta-diskurza ipd., ki da jih Moser ni dovolj razdelal. Zdaj je jasno, da leži insuficientnost omenjenega koncepta drugje. Gre za nepopolno in nezadostno elaboracijo teorije institucionalnega reda ali z drugo besedo **institucionalne analize** (Loureau, 1971). Tudi sam Moser je prišel do tega zaključka, saj je v svoji zadnji knjigi posvetil precej strani temu problemu, vendar ga po eni strani neadekvatno zapopade z napotki za »izbalansiranje različnih interesov«, po drugi pa sicer upravičeno, toda od konkretnih objektov nekoliko odmaknjeno, razmišlja o moči in bistvenih strukturnih premisah globalnega institucionalnega sistema pozno kapitalistične družbe. Manjka torej nekakšna teorija »srednjega dometa« (Merton, 1979); ki bi omogočila transparencio mehanizmov, ki uravnavajo življenje institucij (in procesov institucionalizacije). Šele potem je možna učinkovita intervencija (»paradigmatski« primer je Basaglia, 1972) v socialno polje.

3.5. Pozicija raziskovalca in vprašanje »deobjektivizacije«

Nakazali smo možnost, da bi utegnil biti moment »deobjektivizacije« tista razmejitelna linija, ki bi ločevala »pravo« akcijsko raziskovanje od drugih modusov aplikativne sociologije (družboslovje).

Enostavno povedano predstavlja »deobjektivizacija« dekonstrukcijo relacije subjekt – objekt v smislu takšnega povečanja »moči« slednjega, da imamo opraviti z relacijo subjekt–subjekt. Torej nastopa raziskovalec (Znanstvenik nasproti »raziskovalcu« ne kot objektu znanstvene razikave, temveč kot enakopravnemu partnerju, ali kot se je Habermas izrazil »reflektirajočemu soigralcu«. Seveda se vprašamo, od kje ta imperativ po ukinitvi odnosa subjekt–objekt, ko pa vendar vzpostavlja možnost vsakršnega znanstvenega početja? Vsaj tako je bilo takšno gledanje do nedavno prisotno v družboslovju. Vsekakor pa bi podrobnejša analiza pokazala, da je tako gledanje veljalo dalj časa le v »vrednostni nevtralni« teoretično-empirični paradigmi, nikakor pa ne v terenskem raziskovanju in aplikativnih poizkusih in eksperimentih. Tu se je namreč zelo hitro pokazala dilema: ali enakopravnejši odnos z »objekti« raziskave, ali etično in moralno nevzdržna situacija manipulacije oziroma špijonaže. V obeh pristopih imajo namreč raziskovalci tesen in dolgotrajnejši stik z »objekti« in so, če se tako izrazim, odvisni od njih (bolj kot na primer anketar od anketiranca). V terenskem raziskovanju je kvaliteta podatkov v dobrih meri odvisna od odnosa raziskovalca od raziskovanih, v aplikativnih pristopih pa je sprememba socialne situacije odvisna od pripravljenosti posameznikov in skupin. Whyte (1979) kot doyen terenskega raziskovanja je v svojem zadnjem spisu dovolj eksplicitno pokazal na dileme, ki jih je imel v raziskavi »Street Corner Society« z »informatorem«, ki mu je omogočil, da je spoznal nekatere bistvene dimenzije proučevane »klape« (ganga). Izgledalo je, da bi lahko le-ta nastopal kot soavtor omenjene raziskave oziroma knjige. Po drugi strani pa se je tudi Argyris kot predstavnik »zrele« faze »razvijanja orga-

nizacije» intenzivno angažiral v eksperimentalni situaciji. Spet pa se je v akcijskem raziskovanju podobnih projektih izkazalo, da spremembe niso stabilne, če je njihov glavni agens raziskovalec (Rus, 1978).

Vprašanje »deobjektivizacije« je vendarle kompleksno in večznačno. Nanj je bilo opozorjeno pravzaprav v vseh poglavjih in se vleče kot rdeča nit, ki pa jo je vseeno treba na koncu zavozlati. Zlasti v poglavju, kjer je govora o terenskem raziskovanju, je bilo pokazano dejstvo, da znotraj interpretativne paradigme odnos subjekt–objekt nima tiste legitimitete kot v normativni paradigmi. Celoten problem je povezan z nekaterimi bistvenimi metodološkimi in epistemološkimi preobrti, ki jih uvaja interpretativna paradigma in, ki rezultirajo v pojmovanju družboslovnega raziskovanja kot komunikativnega početja (o čemer pišejo že Bielefeldski sociologi).

V tem kontekstu je instruktivna tale misel: »Moje delovanje ne jemlje tega drugega kot predmet, ampak kot meni nasproti postavljen subjekt, ki sam izhaja iz interpretacije situacije, v kateri se oba nahajava in ravno tako po njej uravnava svoje delovanje. Do njega se ne morem obnašati popolnoma kontrolirano, ampak moram upoštevati njegove akcijske intence. Cilj delovanja je ravno zato v iskanju skupne interpretacije situacije, v kateri razpravljanje o subjektivnih akcijskih intencah privede do skupnega konsensusa« (Moser, 1975; 138).

Izhajajoč iz te zastavitve, vzpostavi Moser (kot eno izmed faz akcijsko raziskovalnega procesa) instanco **diskurza**, ki naj bi zagotovila možnost »simetrične« komunikacije med raziskovalcem in ostalimi udeleženci v projektu. Pravzaprav je večina Moserjevega (teoretičnega) napora usmerjenega ravno v argumentacijo, elaboracijo in »tehnično« izgradnjo diskurza. Potem takem ne more začuditi to, da je ta diskurz proglašen za »minimalni kriterij«, akcijskega raziskovanja – se pravi brez diskurza ni akcijskega raziskovanja. To pa je tudi v skladu z našim začetnim izhodiščem oziroma bolje rečeno (hipo)tezo, da je deobjektivizacija konstruktivni in razmejitveni element akcijskega raziskovanja v odnosu do drugih aplikativnih procedur. Diskurz namreč ni nič drugega kot instanca, v kateri se z enakopravno komunikacijo in kooperacijo vzpostavlja oziroma začenja deobjektivizacija.

Moserjev model **cikličnih** faz je sestavljen iz:

- zbiranja informacij,
- diskurza,
- obdelave oziroma modifikacije akcijskih intenc,
- akcije v socialno polje.

V diskurzu gre za argumentirano problemsko diskusijo o relevanci dobljenih informacij za poseg v socialno situacijo (pravzaprav bi se dala tudi tretja faza združiti v drugo, to je v diskurz). Predpogoj za enakopravno sodelovanje vseh v diskurzu udeleženi pa je komunikativna kompetenca, ki se sestoji v skladu z dvojno naravo komunikacije (komunikacije na področju predmeta in komunikacije na področju odnosa) iz razumevanja dialoške oziroma govorne teme in razumevanja intence in strategije komunikacijskega partnerja (Badura, 1971). V tej zvezi bi raziskovalec moral dati udeležencem projekta »na razpolago« svoje znanje oziroma informacije⁹⁹ in omogočiti bi jim bilo treba oceno evolucije raziskovalčevega vedenja – raziskovalec bi moral njihov »feed-back« adekvatno akceptirati (Moser, 1976).

⁹⁹ To pa pomeni, da bi jim moral biti razjasnjen smisel raziskave, morali bi se seznaniti z osnovnimi premisami, ki se tičejo teoretske in metodološke zastavitve.

Tak postopek bi bil v skladu s Habermasovo tezo, da idealna govorna situacija ni karakterizirana z osebnostnimi značilnostmi idealnega govornika, temveč s strukturalnimi značilnostmi situacije, v kateri se odigrava govor, to je s simetrično porazdelitvijo vlog (se pravi z zamenljivostjo vlog, šans ipd.), (Habermas, 1971).

Podobno funkcijo kot diskurz ima skupinskega feed-back analiza. Raziskovalni instrumenti dobavljajo podatke o procesu in ga skušajo analitsko dojeti, po drugi strani pa služijo kot efikasno sredstvo za intervencijski poseg v skupinsko dogajanje. Z drugimi besedami: raziskovalni instrumenti nimajo samo raziskovalne funkcije, temveč imajo tudi namen organizacije feed-back-a.⁹⁰ Mehanizmi feed-backa pa so spet v tesni zvezi s cilji (delovne) skupine in je njihova naloga odpraviti skupinsko-dinamično pogojene moteče faktorje.

V akcijskem raziskovanju pa služijo rezultati raziskovanja zavestnejši in uspešnejši organizaciji delovnega procesa in s tem ustvarjanju ustrežnejše emocionalne klime, ker so problemi emocionalne narave zelo pomembni in jih je treba upoštevati. Seveda ne na takšen način in v takem kontekstu kot to počenjajo human-relations tehnike.

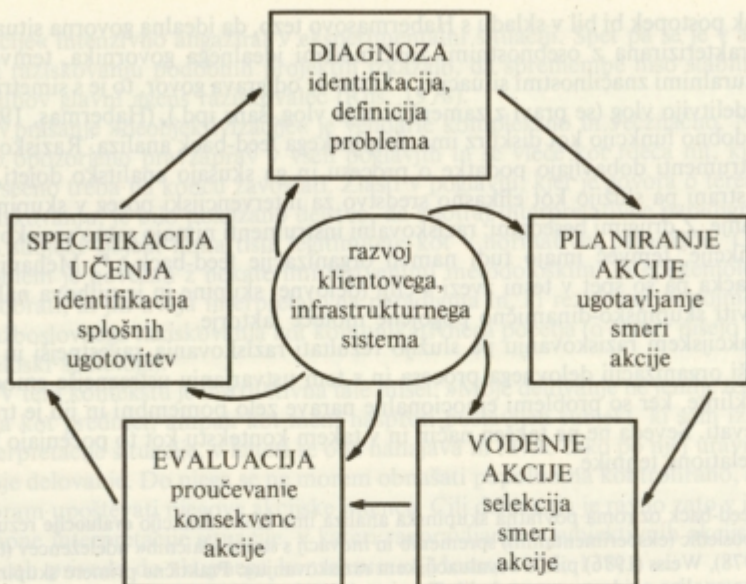
⁹⁰ Feed-back oziroma povratna skupinska analiza ima lahko funkcijo **evaluacije** rezultatov in posledic (eksperimentalnih) sprememb in inovacij s strani »laičnih« udeležencev (tako Rus, 1978), Weiss (1976) piše o »evaluacijskem raziskovanju«. Praktične primere skupinske povratne analize najdemo v protokolih Tavistock Institute of Human Relations (Richardson/Merrel 1978) ter v Conchelos idr. (1980), kjer je govor o kolektivni (samo) analizi (1980).

S kolektivno organizacijo odločanja in na podlagi feed-backa je možno zbiranje in analiziranje podatkov ter goli proces feed-backa v smislu probabilističnega sistema pretvoriti v komunikacijski oziroma socialno interakcijski proces, kjer se preizkuša ukiniti odnos subjekt-objekt in aktivirati člane za dosego skupinskih ciljev. **Skupinski procesi niso ugotovljeni od zunaj, temveč so tako s strani skupine zavestno doživljeni in adekvatno kvalitativno spreminjani** (Schwärzel/Wildt, 1972).

Nikakor ni nujno, da bi raziskovalec (ali raziskovalni team) in ostali »laični« sodelavci v projektu sodelovali ves čas trajanja akcije, oziroma eksperimenta. Je pa to odvisno od načina in časa vstopa »na teren«. Ni potrebno, da raziskovalec inicira spremembe, lahko so te že v teku in jih on spremlja, regulira ter evaluiira. Diskurz ali povratna skupinska analiza lahko predstavlja le obliko končne evaluacije, ipd. ...

Susmann in Everet (1978) sta opirajoč se na petfazno, ciklično zasnovano akcijskega raziskovanja razvila pet možnih načinov sodelovanja med raziskovalcem in »klienti«. Grafično se lahko to sodelovanje prikaže:

⁹⁰ Feed-back oziroma povratna skupinska analiza ima lahko funkcijo **evaluacije** rezultatov in posledic (eksperimentalnih) sprememb in inovacij s strani »laičnih« udeležencev (tako Rus, 1978), Weiss (1976) piše o »evaluacijskem raziskovanju«. Praktične primere skupinske povratne analize najdemo v protokolih Tavistock Institute of Human Relations (Richardson/Merrel 1978) ter v Conchelos idr. (1980), kjer je govor o kolektivni (samo) analizi (1980).

Pri diagnostičnem akcijskem raziskovanju raziskovalec sodeluje le pri zbiranju podatkov, ki jih nato še posreduje klientovemu sistemu.⁹¹ Pri empiričnem akcijskem raziskovanju raziskovalec samo evaluiira akcijo, ki je že sprožena in vodena s strani klientovega sistema ter mu vrne podatke, oziroma informacije. V participativnem akcijskem raziskovanju sodeluje raziskovalec pri diagnoziranju in planiranju akcije. V eksperimentalnem akcijskem raziskovanju je raziskovalec navzoč v vseh fazah od priprave do evaluacije.

⁹¹ Klientov sistem v Susmannovi terminologiji pomeni socialni sistem, v katerem člani parcipirajo problem, ki se ga da rešiti z akcijskim raziskovanjem. Ta sistem je lahko »face to face« skupina, organizacija, mreže organizacij ali lokalne skupnosti. O problemu dejanskega naročnika tu še ni govora.

Opisani načini partiipacije raziskovalca v procesu akcijskega raziskovanja tudi določajo njegov odnos do »objektov«. Vendar naj takoj povem, da se mi zdita le dva načina participacije raziskovalca realna, gre za empirično in eksperimentalno akcijsko raziskovanje. Diagnostično in participativno raziskovanje postavlja raziskovalca v artificiozno situacijo (pravzaprav tu niti ne moremo govoriti o pravem akcijskem raziskovanju), saj se ne bi smelo dogajati, da se raziskovalec ne bi čutil odgovornega za posledice diagnoze in planiranja akcije. Poanta akcijskega raziskovanja je ravno v tem, da je raziskovalec odgovoren za »prakso«, to je za potek akcije, oziroma spremembe. Laični udeleženci morajo biti pripravljeni vključiti se v metodološke in teoretske diskusije. To pa je tista točka »transsubjektivnosti«, o kateri smo govorili v poglavju o terenskem raziskovanju. Le-ta svojo pravo razrešitev oziroma svojo pravo podobo zadobi šele skozi tako raziskovalno proceduro, ki omogoča posredovanje teorije in prakse. To posredovanje pa ima svoje determinante v družbeni delitvi dela, kar se kaže v hierarhični

porazdelitvi vlog in distribucije moči. Ne samo primarna, temveč tudi sekundarna z njo povezana profesionalna socializacija, fiksira in reproducira takšno delitev dela. Tako kot v vsakem raziskovanju, ki predpostavlja kontakt med raziskovalcem in raziskovancem, imamo tudi v akcijskem raziskovanju opravka s situacijo, ki je paradigmatično izoblikovana v odnosu psihoanalitik – analizand. Gre za pojav **kontratransfera**. To kar so v psihoanalizi nezavedne potrebe, želje in fantazije analitika, ki mu povzročijo strah in odpor tako, da pacientov »material« delno potlači, izkrivi ali na novo aranžira, so v sociološkem raziskovanju latentne norme in prisile, ki izvirajo iz profesionalne socializacije in statusne situacije raziskovalca⁹² in ga onemogočajo, da bi izjave (mnenja) »praktikov« percipiral v pravi luči, oziroma se adekvatno soočil z njimi (Radtke, 1978). Vedno znova postavljena zahteva po izpostavitvi »naravne zgodovine« raziskave in po samorefleksiji raziskovalčeve vloge pridobi v tem oziru polno legitimiteto.

3.6. Mesto metode in metodološki pluralizem

V poglavju, anketna metoda in njena izkrivljanja, smo se soočili z izrazito insuficienco standardiziranih metod in tehnik zbiranja podatkov. Tu se je tako kot v poglavju o kvalitativni metodologiji pojavila zamisel o preseganju metodične in metodološke enostranosti z integracijo več metod (tako kvalitativnih kot kvantitativnih) kot tudi s kombinacijo različnih metodoloških in raziskovalnih dizajnov.

Dandanes ni nobena skrivnost več, da med številnimi sociologi in družboslovci obstaja konsens oziroma prepričanje o brezizhodni in nič kaj perspektivni situaciji, v katero je sociologijo privedel eksibicionizem v metodološki proceduri in s tem v zvezi zanemarjanje teoretskih in epistemoloških dimenzij,⁹³ ter po drugi strani orientacija na uporabo le ene (kvantitativne) metode zbiranja podatkov. Ali kot je eden od sociologov zapisal: »Enostavno ne moremo več nadaljevati z angažmajem v isti vrsti sterilnih, neproduktivnih, neimaginativnih raziskav, ki so bile dolgo značilne za večino . . . raziskovanja« (Phillips, cit. po Jick, 1979). Torej nikakor ne gre za nekakšen larpulizem metode, za zgolj metodične finese oziroma za izboljšanje merskih karakteristik instrumenta. Opravka imamo s temeljno konceptualno in epistemološko problematiko, saj metoda ni nevtrarno orodje, s katerim odkrivamo vedno nova spoznanja, temveč sama predpostavlja neko teoretsko predrazumevanje, kar lahko v veliki meri vpliva na potek in rezultate raziskave. Dogajalo se je oziroma se še, da se je pač najprej izbralo metodo šele na to temo ali probleme raziskave, malokdo pa se je vprašal, v kolikšni meri domet same metode determinira (oži) polje opazovanja, oziroma kateri so tisti izseki družbene realnosti, ki se jih z dotično metodo ne da zajeti.

V sklopu akcijskega raziskovanja ima razpravljanje o mestu in strategiji uporabe metode še poseben pomen. Pred očmi moramo imeti dejstvo, da je proces deobjektivizacije oziroma zmanjševanje distance med subjektom (raziskovalcem) in objektom (raziskovancem) bistveno povezan z uporabo metod zbiranja podatkov (in s celotno raziskovalno proceduro). Izkazalo se je, da nekatere standardizirane metode (kot je struktuirani intervju oziroma vprašalnih z vnaprej fiksi-

⁹² Nikakor ne gre tu zanemariti možnega vpliva institucionalne in politične presije, ki raziskovalca vklene v nekakšno »double bind« situacijo.

⁹³ Ta problem je na primer izpostavila cela vrsta ameriških sociologov v reviji *The American Sociologist* 1/1979, posebno prispevka Overingtona in Graya.

ranimi odgovori in različne skale) ovirajo ali celo v temelju izničujejo »komunikacijski aksion« (Moser, 1975). Kaj je s tem mišljeno? Na metodo je treba gledati kot da je »sestavljena« iz dveh aspektov. Prvi je spoznavno teoretski oziroma **instrumentalni** (metoda kot orodje za doseg nekega spoznavnega cilja), drugi je **komunikativni**. Metoda v tem primeru predpostavlja komunikacijo/interakcijo med raziskovalcem in raziskovancem.⁹⁴ Bolj je metoda standardizirana, bolj je skrčena in omejena ta komunikacija. Poleg tega je na delu izrazita asimetrija: raziskovalec je tisti, ki uravnava in vodi komunikacijo, on je tisti, ki v obliki in jeziku strukturiranega vprašalnika definira socialno realnost in to definicijo vsili respondentu kot izhodišče in temo »razgovora«.⁹⁵ Posledica je pasivizacija in v nekem smislu reificirana objektivizacija raziskovanca oziroma respondenta. Povsem je jasno, da iz takega izhodišča ni možno razviti kooperativnih in enakopravnejših odnosov med raziskovalcem in v projektu soudeleženi »laiki« (kar je seveda bazična postavka akcijskega raziskovanja). Spet pa s tem ni rečeno, da je treba v okviru akcijskega raziskovanja odvreči vse standardizirane metode in vpeljevati neke popolnoma nove (to pa bi tudi bila pretežka naloga). Čeprav je poudarek na novjših ali manj poznanih in uporabljenih nestrukturiranih ali polstruktuiranih metodah, pa je preko readaptacije legitimna tudi uporaba »starih« strukturiranih metod. Upoštevati je potrebno dva momenta:

- 1) feed-back analizo (v prvi fazi zbranih podatkov) v diskurzu,
- 2) metodološki pluralizem.

V kontekstu prve točke ne gre le za prezentacijo obdelanih podatkov udeležencem projekta, temveč tudi za diskusijo o adekvatnosti določene metode, za refleksijo o možni determinaciji socialnih odnosov (komunikacije) skozi metodo. Slej ko prej je v cikličnem poteku akcijskega raziskovanja, njegov »minimalni kriterij« (Moser, 1975, 1977) **na osnovi feed-backa podatkov inicirani problemski diskurzi z vsemi udeleženci projekta**.

Kar se tiče metodičnega oziroma metodološkega pluralizma je ta uveden v raziskovalno strategijo dosti poprej, akcijsko raziskovanje pa to zamisel postavlja v samo metodološko izhodišče. Kot pravi Jick (1979) sta tu začetnika Campbell in Fiske, ki sta razvila idejo »multiplega operacionalizma«. Postavila sta tezo, da konvergenca med dvema metodama omogoča bolj validne rezultate, oziroma prepreči, da ti ne izpadejo kot metodološki artifakti. Bolj se je s to problematiko ukvarjal Zeldich (1970), ki je tudi že razvil tipologijo informacijskih tipov in metod zbiranja informacij. Skratka: določenim raziskovalnim ciljem (ali informacijskim tipom) ustrezajo določene metode zbiranja podatkov oziroma informacij.

⁹⁴ Haag (1972) govori o metodah kot **medijih** v komunikacijskem procesu med raziskovalci in »raziskovanci«. Z drugimi besedami: metode (zbiranja podatkov) istočasno lahko služijo kot sredstva za intenziviranje komunikacije in obratno. V »terapevtski Koloniji na Rakitni« so kot taki mediji z dvema funkcijama nastopili psihodrama, simulacijske (oziroma situacijske) igre, risbe in dnevniki otrok ipd. (Kos, Stritih, Adam, Podmenik idr., 1977). Kritika Friedrichsa (1973) na račun Haaga, da je tako pojmovanje le metaforično, ni na mestu. O pomenu **simulacijskih iger** za akcijsko raziskovanje glej Greenblatt (1974) in Podmenik (1978).

⁹⁵ Ta problematika je podrobneje razvita v poglavju o anketni metodi in v poglavju o Bergerju. V zvezi z aplikativnim raziskovanjem podobno ugotavlja tudi Argyris (1972).

Informacijski tipi	Metode zbiranja informacij		
	Vzorčenje	Opazovanje z udeležbo	Intervju z informanti
Frekvenčna distribucija	Prototip in najboljša oblika	Običajno neadekvatna in neuspešna	Večkrat, toda ne vedno neadekvatna, če je adekvatna je uspešna
Dogodki, doživljaji	Neadekvatna in neuspešna	Prototip in najboljša oblika	Adekvatna
Institucionalizirane norme in statusi	Adekvatna toda neuspešna	Adekvatna toda neuspešna, razen za neverbolizirane forme	Najbolj uspešna in zato najboljša forma

To matrico je v svoji prvi knjigi prevzel tudi Moser (1975), kjer je še priznal, da so metode, o katerih govori, še vedno »orientirane po merilih klasičnega empiričnega raziskovanja«. V svoji drugi knjigi, ki je posvečena metodam akcijskega raziskovanja (1977) pa je matrico razširil in jo dopolnil s tretjo dimenzijo prisotnostjo oziroma odsotnostjo raziskovalca na terenu. Tako dobimo takole sliko:

glej stran 222

Matrika nakazuje:

1. da raziskujemo različne »socialne entitete«, oziroma informacijske tipe (dejstva, dogodke, norme),
2. da moramo razpolagati z različnimi metodami zbiranja podatkov, oziroma informacij – doseženim informacijskim tipom ustrezajo določene metode zbiranja informacij,
3. od tega, s katerimi metodami bomo proučevali neki informacijski tip zavisi tudi od prisotnosti oziroma odsotnosti raziskovalca iz terena.

Navedene klasifikacije informacijskih tipov v fakte dogodke in norme je zgolj hevrističnega značaja. Ima torej orientacijsko funkcijo: na začetku projekta oziroma raziskave je treba upoštevati to, da izbor metod zavisi od tega, na kaj se raziskava pretežno usmeri (na katere informacijske tipe).

Po drugi strani pa je seveda nemogoče proučevati dogodke, ne da bi proučili tudi norme in fakte. Namreč na to kaj se pri individuumu sploh pojavlja kot »dogodek« je odvisno od norm in vrednot. Celo fakti se ne pojavljajo »v čisti obliki« temveč so reinterpretirani skozi set racionalizacij, obrambnih mehanizmov in situacijskih determinant.⁹⁶ Torej ni nobenih faktov dogodkov in norm samih po

⁹⁶ Tipičen primer je bila modaliteta v raziskavi o Štepanjskem naselju (Inštitut za sociologijo v Ljubljani 1976), ki je respondente povpraševal po stanovanjskem statusu: so podnajemniki, najemniki ali lastniki. S primerjavo z drugimi viri se je izkazalo, da respondenti niso dali točnih odgovorov, več je bilo »lastnikov« oziroma ljudi, ki so se proglasili za lastnike. To je možno interpretirati v tem smislu, da so nekateri skušali kompenzirati svoj manjvrednostni občutek; ki so ga imeli kot ne-lastniki in še kot prebivalci stigmatiziranega naselja.

Neprisotnost na terenu	Prisotnost na terenu	Intervju z informanti
Znanje o pravilih in normah Statistična obdelava sodicekonomskih podatkov, standardiziran ali odprt vprašalnik, analiza vsebine, kvazi eksperiment, informativni test	Kvazi eksperiment, strukturirano ali nestrukturirano opazovanje	Standardiziran ali odprt intervju, intervju z eksperti, analiza literature, virov in dokumentov
Znanje o dogodkih (singularni dogodki, potek procesa) Analiza vsebine, ponavljanje se dogodkov samocenjevanje ali ocenjevanje dogodkov s strani drugih s pisnimi vprašanji (intervjuji)	Posnetek procesov s posredstvom medijev (magnetofon, video) v smislu strukturane ali nestrukturirane opazovanja, protokoli, neposredna refleksija procesa s pismeno fiksacijo (skupinsko dinamična refleksija, krizni eksperiment)	Spraševanje oseb z namenom samocene, spraševanje ekspertov, analiza dokumentov (pisma, časopisi) analiza literature, interpretacije virov
Znanje o dejstvih Sociometrija, analiza vsebine, kvazi eksperiment, standardiziran ali odprt vprašalnik, semantični diferencial	Strukturirano ali nestrukturirano opazovanje, kvazi eksperiment, krizni eksperiment (Garfinkel), skupinsko dinamična refleksija, igra vlog, planska igra	Standardiziran ali odprt intervju, ocena ekspertov, igra vlog, planska igra analiza literature in dokumentov, interpretacija virov

sebi, ne moremo jih izločiti in izolirano proučevati, kar pomeni, da niso objektivni, temveč »indeksikalni izrazi« (se pravi odvisni od konteksta).

»Dodatno« se izkaže, da bi morala matrika upoštevati tudi naslednje kategorije⁹⁷ (Moser 1977):

- vzpostavitev situacije, gre za vprašanje ali hočemo raziskavi kreirati določene situacije, ki nas zanimajo, klasičen primer je eksperiment,⁹⁸ sicer pa sem še spadajo planska igra, igra vlog, krizni eksperiment,

- dojetje potekajočega delovanja, v tem primeru uporabljamo metode (ne)strukturnega opazovanja, intervjuja itd.,

- obdelava akcijskih determinant in akcijskih procesov »sosveta« (Mitwelt), gre za proučevanje že preteklih in torej aktualno nedostopnih situacij po sekundarni poti; uporablja se analiza vsebine, analiza dokumentov ipd. (Moser 1977).

Na vprašanje, kako preprečiti samovoljno in »anarhoidno« uporabo metod, je odgovor pravzaprav pri roki: treba je upoštevati spoznavne in akcijske cilje in intence raziskave; uporabo vsake metode je potrebno selektivno utemeljiti in reflektirati, ter korigirati v soočenju z drugimi metodami (in izvori informacij in podatkov). Posebno pa morajo biti v skladu s teoretskimi hipotezami in domnevami.

Opozoriti velja tudi na dejstvo, da se koncepti metodičnega pluralizma pojavljajo tudi izven akcijskega raziskovanja. Že omenjeni Jick (1979) v tej zvezi govori o »triangulaciji«, ki je definirana kot »kombinacija metodologij v proučevanju istega pojava«. Gre mu za integracijo kvantitativnih in kvalitativnih metod zlasti ankete in terenskega raziskovanja.⁹⁹

⁹⁷ Te kategorije so temporalnega značaja in označujejo dejstva in dogodke v bodočnosti, sedanjosti in preteklosti.

⁹⁸ V sociologiji sicer lahko govorimo le o kvazi eksperimentu (Cambell Stanley 1972), o demokratičnem (kvazi) eksperimentu razpravlja Rus (1978). Omenjeni avtor ugotavlja, da je sodobna znanost o družbi pretežno pozitivistična (deskriptivno-analitska), premalo eksperimentalna in zaradi tega tudi premalo pragmatična. Kolektivna evolucija rezultatov eksperimenta pa bi zagotavljala demokratiški karakter eksperimenta, ter prispevala k njegovi stabilizaciji in legabraciji. Znanosti o družbi bi se morale omejiti na »Kontrolo učinkov družbenih sprememb« oziroma se »morajo afirmirati kot instrument, s katerim se bi lahko vršila sistematska evaluacija raznih programov družbenih sprememb in, s katerimi bi se lahko nekontrolirani eksperiment formaliziral v kontrolirani« (Rus, 1978; 47)

⁹⁹ Kot primer »triangulacije v akciji«, avtor opisuje raziskavo o vplivu organizacijskega povezovanja oziroma združevanja na zaposlene. Predhodni intervjuji so indicirali simptome tesnobe in strahu v zvezi z negotovostjo zaposlitve. Tako je bilo raziskovanje fokusirano na proučevanju virov in simptomov akcionosti ter njihov vpliv na novo združeno organizacijo. Uporabljali so več metod dela tako, da so zajeli občutke in obnašanje v direktna in indirektna poročila. Dominirale so kvalitativne metode (kvantitativne so jih bolj dopolnjevale) zlasti »nevsiljivo« (unobtrusive) in neudeležujoče opazovanje ter analiza arhivskega materiala. Poebej so se ustavili ravno pri arhivu (kjer so bile na razpolago poročila in akti oziroma dokumentacija za 100 let nazaj). Arhiv je postal »termometer anksioznosti« saj so opazili, da se dosti zaposlenih zadržuje v njem in išče po aktih. Po mnenju arhivarja so primerjali aktualna poročila in izjave, ki so se tikala bodočnosti organizacije s preteklimi izjavami. Na ta način so poizkušali reducirati svojo negotovost. Bila je postavljena hipoteza, da čimveč zaposlenih obišče arhive tem večji je nivo anksioznosti. (Arhivar je nato zbral podatke o uporabnikih arhiva kot so starost, delovno mesto ipd. ter čas, ki so ga uporabili v arhivu). Iste rezultate so indicirale različne metode. Npr. intervjuji, ankete; dokumentacija sprememb delovnih mest, absentizma; analiza vsebine zakulisnih zgodb, negodovanj ipd.

Tako ankete kot druge statistične metode so pridobile na pomenu šele, ko so bile primerjane z kvalitativnimi, npr. z analizo vsebin intervjujev. V tem oziru kaže triangulacija

Mora pa takšen multimetodološki dizajn rezultirati v integraciji več teorij oziroma konceptualnih zasnov. Jick (1979) tu pravi: »V tem smislu metodološka triangulacija tesno sovпада s teoretsko triangulacijo«. Značilen primer je Devereuxov koncept etnopsihiatrije, za katerega je značilna komplementarnost metod in teorij in o katerem je povedano naslednje: »... enkrat medsebojno dopolnjevanje in korektura različnih metod, ki imajo isti predmet. Tako lahko etnologija pokaže (*bewusst machen*) na etnocentrični imperializem psihoanalize, obratno psihoanaliza lahko izdela univerzalne psihične analize, ki kulturnemu relativizmu etnologije ostanejo skriti. Komplementarnost gre tako daleč, da se obe metode dopolnjujeta kot poziv in negativ na sliki...« (Devereux, 1979).

Širšo utemeljitev multimetodološkega (in tudi multiteoretskega) pristopa najdemo v **multinivojski analizi** (Burns, Baumgartner, Meeker, 1976; Rus, 1980). Že Becher (1963) je (kot smo videli) kot alternativo simultanemu (sinhronemu) modelu multivariantne analize ponudil **sekvenčno analizo**, model, ki omogoča vpogled v spremembe skozi časovna obdobja (sekvence). Skratka izhaja se iz podmene, da vsaka sekvenca zahteva posebno eksplanacijo (kar je »vzrok« v eni sekvenci je nebstveno v drugi). Skoraj indentično izhodišče je značilno za multinivojsko analizo. Deskripcija in analiza socialnega sveta se sestoji iz različnih nivojev agregacije. Vsak nivo ima svoje značilnosti, relacije in zakone, ki se jih ne da imputirati ali prenesti na druge nivoje. Nasprotno pa so: »Multivariantne,¹⁰⁰ nedinamične tehnike kot tudi enonivojski dinamični modeli in metode, sicer primerni za stabilne, v osnovi zaprte ali za kontekst nesenzitivne sisteme so neadekvatne, v najboljšem primeru so delno orodje, za generalno znanstveno nalogo reprezentacije in analize socialnih fenomenov. Človeški sistemi so tipično odprti (adaptivni, samo-transformirajoči sistemi kot nasprotje mehanskih sistemov) z morfo-genetsko ali s strukturo, za katero so značilne spreminjajoče tendence in potencialnosti (Burns/Baumgartner/Meeker, 1976).

Po mnenju omenjenih avtorjev je družboslovna metodologija (ki je sicer pretežno kvantitativnega značaja) v glavnem narejena za potrebe zaprtih morfostatičnih sistemov, kjer gre za konstantne funkcionalne odnose in zakone, skratka za stabilne kavzalne strukture. V skladu s tem je zbiranje in analiza podatkov omenjena na kratek časovni izsek, tako da morfo-genetski potenciali in tendence ne pridejo do izraza. Treba je preseči enonivojsko, ekvilibristično metodologijo in razvijati modele in metode, s pomočjo katerih bi lahko proučevali, kako se strukture socialnega sveta razvijajo, stabilizirajo, propadajo ali se transformirajo. Pri tem je upoštevati dva važna momenta: kontekst in zgodovinskost. V multinivojski analizi se tako poskuša razložiti posebno strukturo odnosa med faktorji ali sistemi v danem kontekstu ali historičnem obdobju in spreminjanje te struk-

na prominentno vlogo kvalitativnega evidentiranja. Enega redkih primerov sinteze anketnega in terenskega raziskovanja pri nas predstavlja raziskava o mladinskih delovnih brigadah, ki jo je izvedel Supek pred več kot dvajsetimi leti. V multimetodični dizajn so bile vključene naslednje metode: 1) opisna anketa; 2) panel študija; 3) lestvica za merjenje socialne ekspanzije; 4) standardiziran, globinski in slučajni intervju; 5) kolektivni razgovor in diskusija; 6) sistematsko opazovanje; 7) opazovanje z udeležbo; 8) analiza statističnih podatkov; 9) analiza dokumentov; 10) analiza mladinskega tiska glede na to, da je bila v ospredje postavljena skupinska dinamika, je kot centralna metoda nastopala panel-studija (Supek, 1963).

¹⁰⁰ O težavah multivariantne analize z določitvijo časovnega zaporedja oziroma sploh s tem, katera je odvisna in katera neodvisna spremenljivka, piše Ščepanović (1976).

ture iz enega konteksta v drugi ali z enega časovnega obdobja v drugo. Ali drugače povedano: Ključni predmet v multinivojski deskripciji in analizi je specifikacija razmerij in procesov v različnih kontekstih ali različnih časovnih obdobjih (komparativne tehnike ali časovne serijske študije), kar zagotavlja informacijo o morfogenetskih in morfostatističnih faktorjih in procesih ter njihovem razmerju do nižjega nivoja odnosa med variablami« (Burns in sod., 1976; 57).

Medtem, ko gre pri multivariantni analizi (kot protitipu kvantitativnega pristopa) le za dodajanje variabel na istem nivoju, pa multinivojska analiza daje podatek variablam in procesom, ki v nekem obdobju ali kontekstu ohranjajo ali spreminjajo odnos med variablami, ki so pomembne za sistem s temi identificira glavne komponente lokalnih modelov, ki so reprezentativni za določen kontekst ali časovno obdobje in jih integrira v globalno multinivojsko teorijo.¹⁰¹

Čisto metodološko gledano akcijo opozarjajo na dve stvari: prvič, da izbira časovnega okvira in raziskovalne scene determinira percepcija (ne)stabilnosti sistema in drugič, da obstaja »interakcijski efekt«, t. j. vpliv raziskovalca na dogajanje, kar je treba preprosto »vkalculirati« v raziskavo in ne od tega bežati v standardizacijo in »nevtralnost« raziskovalčeve pozicije. Ideja multinivojske analize¹⁰² tako na neki način dopolnjuje in legitimira to, kar smo o metodološkem pluralizmu že povedali. Kar se akcijskega raziskovanja tiče je koncept multinivojske analize (sicer elaboriran v jeziku sistemske teorije) zanj relevanten v več ozirih. Lahko pomaga pri določanju relevantnih nivojev sistema (zlasti če gre za projekt oz. intervencije v večje organizacije in institucije ali v manjše sisteme s kompleksnim okoljem) in nam pomaga odgovoriti na vprašnji: na kateri nivo usmeriti akcijo in kakšne bodo posledice oz. obnašanje drugih nivojev. Ne nazadnje je ideja o morfogenetskih, dinamičnih in nelinearnih, večnivojskih sistemih blizu predstavi, ki jo akcijsko raziskovanje ima o človeku, organizaciji in družbi. Prav tako je treba imeti pred očmi predpostavko, da obstajajo različni tipi akcij oz. intervencij prav z ozirom na različne nivoje oz. preseke socialne organizacije (v okviru katere se dogaja večina akcijskih raziskav). Ta tema pa je premalo obdelana in ravno tu se skriva manko akcijsko-raziskovalnih projektov. V tem smislu so posebne dragocene izkušnje uvajanja t. im. avtonomnih in polavtonomnih skupin v delovne organizacije (Rus, Kamušič, izd. 1978). Akcijska raziskovanja v tem

¹⁰¹ Ne gre le za odnos implikacije »če X, potem Y«, temveč za propozicijo kot je tale: zaradi učinka strukturirajočega ali regulatornega sistema, procesa ali variabel Z, ki je odvisen od procesa, znotraj sistema ali outputov sistema, je pričakovati, da bo razmerje X/Y ohranjeno ali pomembno spremenjeno na tak in tak način (Burns in sod. 1976)

¹⁰² Kot ilustracija. Multinivojski pristop je bil uporabljen v analizi moči v delovnih organizacijah, kjer se nahaja iz predpostavkov, da je narava moči na različnih nivojih različna, in da zato tudi vse teorije in metode niso primerne za vse nivoje (Rus 1980). Prikaz:

Nivo socialnega dogajanja

Teorija in metoda soc. moči

Individualni nivo
Skupinski nivo

Teorija moči kot pomanjkanja

Teorija o (nerecipročni) odvisnosti

Organizacijski nivo

Teorija o alokaciji resursov in odločanja

Teorija o redukciji negotovosti

Interoorganizacijski nivo
Globalni družbeni nivo
Zgodovinski nivo

Institucije kot produkt moči

Teorija o inerciji kot obliki moči

kontekstu so se namreč odvijala v velikih in kompleksnih organizacijah oz. sociotehničnih sistemih za razliko od »mini« raziskav kot jih opisujeta Moser (1976) in Haag in sod. (1972).

Po drugi strani pa intervencija v institucionalni (organizacijski) prostor postfestum »razkrije« spremenljivo naravo do tedaj morfostatičnih lastnosti (sub)sistema. Observacija ali participacija raziskovalca v situacijah krize, izbruha konfliktov in nasprotij pa tudi omogoča zapopadanje zgodovinskega »ozadja« sistema, razkrijejo se konstelacije moči in odnosa med subsystemi. Na ta način je narejena pot za optimalnejšo intervencijo – v tem primeru le-ta poseduje tudi večjo stopnjo legitimnosti.

3.7. Socialna antropologija, akcijsko raziskovanje, »tretji svet«

Razvijanje in prakticiranje akcijskega raziskovanja v sklopu socialne antropologije sovпада s tremi momenti: prvič spoznanjem antropologov, da objektivni vrednostno nevtralni in deskriptivni ali inženirski način dela postavlja antropologa v službo (neo)kolonialističnih in imperialističnih ciljev, drugič s pojavom revolucionarnih vrenj v tretjem svetu, tretjič, z ugotovitvijo, da goli transfer zahodne tehnologije in z njo povezanega evropocentrizma ne more rešiti tretjega sveta pred bedo n nerazvitostjo.

Izhajajoč iz tega konteksta so bili tako zahodni socialni antropologi (outsiderji), ki imajo v »zakupu« tretji svet kot domači antropologi in družboslovci, prisiljeni redefinirati svojo etično in politično pozicijo ter tudi svojo znanstveno proceduro.¹⁰³

Eksemplaričen primer je ameriški antropolog Sol Tax, ki med antropologi velja za utemeljitelja akcijskega raziskovanja (Sklevicky, 1978). Znan je njegov »Fox project«, akcijski poseg v nekem plemenu oz. rezervatu ameriških Indijancev. V svoji retrospektivni analizi Sol Tax (1975 a) pokaže na dejstvo, da so izhajali iz postavke, da njihov namen ni integracija Indijancev v ameriško industrijsko družbo, toda vseeno se ni posrečilo, da bi spremembe, ki so jih inicirali, delovale v zaželeni smeri. Njihovi posegi so namreč omajali identiteto Indijancev, kar pa je prispevalo tudi k temu, da je bila postavljena pod vprašaj njihova antropološka identiteta. To pa je, lahko rečemo zelo pomemben in pozitiven rezultat akcijske antropologije. Tu naj bi veljalo: »mi moramo znanje odkrivati in ne aplicirati«. (Tax 1975 b, Kurziv, F. A.).

Terensko delo naj bi se tako odvijalo v znamenju učenja (antropologov) od proučevane skupine, ter v pomoči tej skupini oz. skupnosti. Sicer naj bi ta pomoč temeljila na tem, da je treba skupaj z Indijanci odkriti, kaj je za njih primerno in zaželeno (Tax 1975 a), toda kako se izogniti parternalizmu in še posebej parcialnim rešitvam?

Tax pravi, da so bili nesposobni pomagati, toda v tem smislu da so se tega »naučili« in da so to reflektirali. Pomagati niso mogli, ker so Indijanci dokončno spoznali, da se ne morejo in nočejo integrirati, antropologi so skupaj z njimi akceptirali to dejstvo. V tem slučaju je seveda nujen konflikt z institucijami, ki so

¹⁰³ O novem položaju antropologa instruktivno piše Vidich (1977).

¹⁰⁴ Tudi med Indijanci v rezervatu, kjer je deloval Tax, sta bili dve skupini: tradicionalna in modernistična. Tako je nastal kompromis: skupaj z antropologi so formirali delavnico in prodajalno starih indijanskih izdelkov in spominkov. Ostali so v rezervatu, toda so se vključili v turistično industrijo.

skrbele za Indijance. Po Taxu je naloga antropologa, da prepriča te institucije, da vzpodbujajo Indijance (in podobne marginalne skupine) da same odločijo na kakšen način se bodo prilagodili spremembam znotraj širšega okolja. Stvar je namreč v tem, da te spremembe vplivajo na »marginalce«, tako vemo da velik del Indijancev iz rezervatov zapušča svojo sredino in se seli v mesto, prav tako razpadajo npr. vaške skupnosti Indijancev v Južni Ameriki. Obstaja stalna napetost med tistimi, ki hočejo ostati in obdržati svojo identiteto in tistimi, ki odhajajo oz. bi se radi bolj ali manj integrirali (seveda pa ne moremo mimo poizkusov, da bi nekatere take skupnosti na silo integrirali). Ilustrativen je slučaj Holmberga. Le-ta je s pomočjo Peruanskega vladnega inštituta pomagal pri transformaciji indijanske vaške skupnosti iz pol fevdalnega režima v odprto samoupravno skupnost. Zgodilo pa se je, da je tekom tega procesa veliko Indijancev emigriralo v urbana središča. Etzkowitz in Schafflander pravita, da je Holmberg v svoji analizi zanemaril tedenco »inkliniranja Južne Amerike k urbanizaciji« (da pa se vso stvar razumeti v tem smislu, da so Indijanci skozi proces dekonstrukcije izrazite podrejenosti in nesamostojnosti naprav gospodarjem postali zmožni samoodločitve in si tako pridobili pravico do mobilnosti).

Po eni strani (akcijski) antropolog ne more biti zgolj v funkciji zaščite tradicionalnih ali marginalnih skupnosti pred agresivnimi posegi domačega ali tujega kapitala (in z njim povezane »trde« tehnologije) v tem smislu, da ohranja in podarja konstante njihove arhaične, socialne in tehnološke organizacije. Še manj je lahko vnašalec »modernističnih« navad in tehnologij. V prvem primeru je stvar v tem, da je večina takih tradicionalnih skupnostih že soočeno z »modernizmom« z razkrojem tradicionalnih obrazcev organizacije in bi vztrajati na izoliranosti in tradiciji pomenilo le kompenzacijo za antropologovo »slabo vest«, ki jo ima kot zastopnik agresivne tehnološke civilizacije. V drugem primeru bi bil rezultat razkranje identitete članov skupnosti, antropolog tu lahko fungira le kot agent »naprednejše« civilizacije. Dejansko imamo opraviti z obema pristopoma. Tako na primer Etzkowitz in Schafflander (1980) očitata Taxu, da je »na ta način antropolog akcije sočustvojoč z omejeno definicijo tistih, ki jim je hotel pomagati, ni bil v stanju premagati poraznega siromaštva nič bolj kot Indijanci sami«. Kar se tiče drugega pristopa je značilno kot sem že na začetku omenil, vedno bolj prezentno spoznanje, da nobena misionarska vloga, tudi združena z dodatno pomočjo razvitih ni učinkovita (če gledamo samo ta aspekt).¹⁰⁵ Po mojem mnenju bi eden od adekvatnih pristopov bil v tem, da antropologi (in družboslovci) respektirajo nekatere tradicionalne (arhetipske) obrazce, toda istočasno proučijo možnost za implementacijo učinkovitejših oblik tehnologije (mislim na enostavno ali »mehko« tehnologijo) in socialne organizacije¹⁰⁶ z namenom izboljšanja duhovnega in materialnega nivoja prebivalcev skupnosti. Pri tem so napotki, ki jih je domislil Tax, instruktivni, zlasti misel, da akcijski antropolog ne sme kot prvo »aplicirati znanja«, temveč mora biti vključen v učni proces skupaj z ostalimi udeleženci. Le

¹⁰⁵ Glede na čedalje bolj izraženo potrebo po identiteti in socialnih spremembah v tretjem svetu se izgublja možnost, da bi antropolog nastopal v vlogi agenta postkolonialne politike. Značilen primer je projekt »Camelot«, ki je bil eden zadnjih in neuspešnih poizkusov vpreči družboslovce v politiko, za katero so stali imperialistični cilji. Glej tudi Vidich (1977).

¹⁰⁶ O takem načinu poroča naš arhitekt-oblikovalec, ki se je udeležil projekta implementacije tehnološko-oblikovalskih inovacij v vaško skupnost v Mehiki (Mächting, 1979).

tako se izognemo inženirskemu raziskovanju. V zvezi z očitkom Etzkowitza in Schafflanderja lahko rečemo, da mora biti akcijski antropolog v stanju tudi aplicirati znanje, toda ne pred »opravljenim« učnim procesom. Se pravi na podlagi svojega znanja in izbranih informacij mora na podlagi konsensa ponuditi neke opcije oz. rešitve in sodelovati pri njih transferu.¹⁰⁷

Nikakor pa se ne strinjam z posplošeno oceno, da akcijski antropolog, kljub temu da eksplicite podvrže kritičnemu prepraševanju osnovne postulate antropološke znanosti, še vedno ostaja zavezan akademski skupnosti in s tem vladajočemu sistemu (Sklevicky, 1978). Tu je treba reči dvoje, prvič, da akcijski antropolog mora biti v stalnem soočenju z akademsko skupnostjo (tako ima možnost verifikacije svojega dela), po drugi strani pa si mora prizadevati (in to mu uspele tako, da je vključen v akademsko skupnost) omajati povezanost znanstvene skupnosti z vladajočim sistemom. To pa je možno le (ko dovolj jasno izhaja iz našega razpravljanja o akcijskem raziskovanju in družbeni pogojenosti družboslovnega znanja) če kot antropolog (sociolog itd.) v svojem profesionalnem okviru torej, postavi pod vprašaj tiste elemente, ki legitimirajo vladajoči sistem in dajejo legitimiteto tudi njemu in odvrže svojo »karakterno masko« zasnovano na družbeni delitvi dela, ki mu daje možnost objektiviziranja (razpolaganja) ljudi – »lajkov«.

Glede na to, da so antropologi po naravi svojega raziskovanja bolj usmerjeni na praktično delo in kontakte z ljudmi se je že pri klasičnih antropoloških študijah pojavilo vprašanje po smiselnosti in namembnosti antropološkega raziskovanja. To vprašanje so zastavili raziskovalci sami in antropologi niso mogli ostati neodzivni. Dovolj indikativna je v tem smislu Lewisova študija o Tepoztlanu (Lewis, 1970), kjer je šlo za ponovitevno študijo (restudies). Ravno dejstvo, da so se antropologi večkrat znašli v istem kraju je pri prebivalcih zbudila dvome v smiselnost antropološkega dela, po drugi strani pa tudi upe.¹⁰⁸

Lewis je že na začetku zdvomil v uspešnost tradicionalne antropološke metodologije, da se namreč s pomočjo nekoliko informantov zbere čimveč podatkov o določenem mikro kulturnem sistemu. Domislil si je nove metode: sklical je sestanek družinskih »poglarvarjev« in jim pojasnil namen njihove misije (v raziskavi je bilo udeleženih več antropologov in študentov-asistentov, tako ameriških kot mehiških) ter jih povprašal po njihovih problemih. Cela stvar se je končala, nepričakovano kot pravi v vzpostavitev programa socialnih služb (Lewis in sod. je tudi uspelo, da so pri vladi izposlovali nekaj strokovnjakov, ki jih je kraj nujno rabil).¹⁰⁹

¹⁰⁷ Tax pravi: »zaradi tega smo akcijsko antropologijo definirali kot dejavnost, pri kateri se pred antropologa postavljata dva koordinirana cilja, od katerih pa nobeden ne more biti v podrejenem položaju. On (antropolog, op. F.A.) želi pomagati skupini ljudi, da rešijo problem in si želi nekaj naučiti v samem tem procesu. Antropolog odklanja, da bi mislil ali rekel kako so vključeni ljudje za njega golo sredstvo za napredek lastnega znanja. ravno tako odklanja samo misel, da enostavno aplicira znanost na reševanje problemov teh ljudi« (Tax, 1975 b).

¹⁰⁸ Tako je eden prebivalcev rekel: »Mnogo ljudi je že prišlo sem, da bi nas proučevalo, toda nobeden nam ni pomagal« (Lewis 1970, XV.)

¹⁰⁹ Lewis je tu, čeprav samo v fusnoti zaznal novo situacijo: »Zdi se, da bi kombinacija raziskovanja in programa socialnih služb na podlagi naših izkušenj v Tepoizlanu predstavljala odlično pot integracije področij aplikativne in teoretične antropologije. Predstavljamo

Kot sem že omenil je znanih še več akcijskih antropoloških projektov kot Holmbergov ali del Pradov v smislu »programa razvijanja lokalnih skupnosti«. V usmerjenosti antropologije na terensko delo z ljudmi je eden od razlogov za silovit vzpon akcijske antropologije. Ta je seveda povezan z revolucionarnimi vrenji in s procesi iskanja identitete tretjega sveta. Drugi razlog je po mojem četjstvo, da v deželah tretjega sveta obstaja že precejšnje število družboslovcev. Le-ti so direktno soočeni z bedo, tako materialno kot duhovno, velikega števila ali celo večine prebivalcev svoje dežele. Glede na to, da se osvobajajo zahodne pozitivistične metodologije in iščejo nove pristope, ki bi rezultirali v neki pragmatiski akciji in spremembi, ni čudno, da so začeli na široko uporabljati akcijsko raziskovanje. Ne gre samo za socialne antropologe, temveč so v tej akciji vključeni tudi sociologi ter pedagogi oz. andragogi in drugi strokovnjaki.¹¹⁰

Prijetno presenečenje je bilo zame, ko sem v knjigi, ki jo je napisal Fals Borda (1978) in ki je izšla v Bogoti, naletel na »zagovor«, ki ga je napisal nam znani Moser (ki sicer deluje v pedagoškem inštitutu univerze v Zürichu). Mar ne govori to dejstvo v prid tistemu pojmovanju (ki ga zastopam tudi sam) namreč, da akcijsko raziskovanje ni le nek parcialen koncept, da ni le izhod v sili za razočarane in frustrirane družboslovce na zahodu. Da tudi ni le akcionistična »operacionalizacija« Marxove 11. teze o Feuerbachu, kar si predstavljajo nekateri revolucionarni družboslovci v tretjem svetu ko se identificirajo z zatiranimi. Že to da Fals Borda, ki se deklarira za marksista in akcijsko raziskovanje (investigation-accion) pojmuje kot obliko razrednega boja, sodeluje z Moserjem pomeni, da vidi revelanco tudi v razvijanju tipičnih znanstvenih momentov kot so metodologija in teorija akcijskih raziskav.

Po mojem bi bila za zdaj (pa tudi v bodočnosti) centralna preokupacija akcijskih raziskovalcev v tretjem svetu v implementaciji adekvatnih, to je lokalni infrastrukturi ustrezajočih tehnoloških inovacij. Vse večjega prepada med razvitimi in nerazvitimi se ne da reševati z komplicirano »trdo« zahodno tehnologijo (in ekonomijo), temveč z uvajanjem »mehke« tehnologije (ki je prvič socialno ustrezna in na razpolago največjemu številu ljudi, se z njo preprosto rokuje, je ekološko ustrezna ter vključuje elemente tradicionalne tehnologije (ali medicine npr.).¹¹¹ To uvajanje pa je bistveno povezano s procesi socialne transformacije. Le-ta pa ni možna brez osvestitve »opresiranih« o njihovem položaju in možnostih prevlade tega položaja.

si, da to zveni puristično. O. Mowrer mi je pokazal, da je bilo v zgodovini psihologije nekaj največjih napredovanj v razvoju psihološke teorije rezultat klinične obravnave pacientov. Izkušstvo angleških antropologov z akcijskim programom v Afriki označuje to smer... (Lewis, 1970; XV).

¹¹⁰ O Freiru smo že spregovorili – ne slučajno, saj predstavlja referenčno točko za večino akcijskih raziskovalcev tretjega sveta (ne samo njih). Prav tako lahko beremo, da poziva kolumbijski antropolog k sodelovanju v smislu razvijanja akcijskega raziskovanja vse zainteresirane sociologe in antropologe (Sevilla-Casas, 1978). V Kolumbiji se je leta 1977 odvijal simpozij o akcijskem raziskovanju, ki ga je organiziral »Research Comitee on Inovative Processes and Social change«, ki je eden od komitejev mednarodnega sociološkega združenja – ISA. V tej deželi deluje tudi sociolog, ki ga pogosto citirajo drugi avtorji iz tretjega sveta, Fals Borda (1978). Tudi v afriških deželah, zlasti Tanzaniji je več družboslovcev, ki se ukvarjajo z akcijskim raziskovanjem (Kassam, 1980), prav tako v Indiji (Tandom, 1980) itd.

¹¹¹ Tretji svet seveda ni enovita struktura, tudi znotraj njega so bolj razvite in manj razvite dežele. Zlasti bolj razvite z večjim ali manjšim uspehom uporabljajo »trdo« tehnologijo. Nekatere od teh dežel odklanjajo »mehko« tehnologijo, češ da je to nov način da jim prvi svet onemogoči dostop do najmodernejših tehnologije in tako ohranja njihovo odvisnost. Po drugih teorijah je proces (klasične) industrializacije ireverzibilen in je za najmanj razvite edi-

3.8. Nevarnosti akcijskega raziskovanja: akcionizem in empiricizem

Forsiranje zahteve po zbiranju čim več podatkov je prav lahko odraz negativnega in anksioznega stališča raziskovalca v mogoče zanj neprijaznem in rezistentnem okolju. Kot se je zgodilo v primeru »terapevtske kolonije na Rakitni«, ¹¹² pa je tudi posledica želj in namenov nekaterih raziskovalcev, da bi zbrali čim več »hard data«, da bi tako ustregli znanstveni skupnosti, ki še ni priznavala akcijskega raziskovanja kot znanstvene metode. Začnejo se kopičiti gore podatkov, ker pa je treba razmišljati tudi o akciji ali njenih posledicah (če je bila že izpeljana), ne ostane časa za analizo in interpretacijo najbolj relevantnih podatkov.

Dilemi empiricizma in akcionizma sta povezani s centralnima izhodiščema akcijskega raziskovanja: prvič, da gre za intervencijo oz. iniciranje socialne spremembe, drugič, da gre za generiranje teorije. Na delu sta torej tudi dva interesa, od tega, kateri bo prevladal, je odvisen potek projekta. Možen je tudi paralelen pojav akcionizma in empiricizma. Po eni strani torej iztek v pragmatično in znanstveno nereflektirano akcijo, po drugi strani v neskončno refleksijo podatkov in informacij in njihovi teoretski elaboraciji, ki služijo »odtujenju« samopotrditvi raziskovalca.

Freire (1974) je postavil tezo, da je človeško vedenje sinteza akcije in refleksije (etnometodologija tu govori o človeku kot »praktičnemu metodologu«). Toda tako prva in druga komponenta sta lahko »alienirani« (prva v smislu heteronomne oz. neavtonomne motivacije, druga v smislu »vsakdanje zavesti«, ki utrjuje status-quo) omenjena teza je toliko bolj relevantna v kolikor predpostavimo, da je tudi znanost umeščena v ta kontekst oz., da je sinteza obeh komponent (de Vries, 1980; Tandon, 1980). Nič čudnega, da klasični sociologi organizacije niso sposobni za drugega kot za avtoritarno intervencijo oz. akcijo (v smislu inženiringa) za kar je vzrok v rigorozni metodološki proceduri (Argyris, 1972). Rešitev, ki jo je predlagal Moser s tem, da je postavil zahtevo po vzpostavitvi instance »diskursa«, drugi avtorji razširjajo v zahtevo po participatorni akciji (Tandon, 1980) in participatornem raziskovanju (de Vries, 1980; Jackson/Conchelos/ Vigoda, 1980; Vio Grossi, 1980; Kassam, 1980). Akcionizem izhaja iz dveh na videz različnih prepričanj, vendar obe peljeta v slepo ulico. Pri prvem raziskovalci sponirajo, da oni sami poznajo najboljšo rešitev oz. terapijo za probleme ljudi in v tem smis-

na možna pot v kombinaciji informatike (ki je proizvod postindustrijske družbe) in enostavne,« mehke tehnologije (tega mnenja je n. pr. J. J. Schreiber v Svetovnem izivu).

Dejstvo pa je da je dosedanja transfer tehnologije v tretji svet povzročil nekaj težkih in neintendiranih »kontraindikacij« (zelena revolucija je n. pr. privedla do pavperizacije malih kmetov in njihovega eksodusu v urbana središča, imela pa je tudi nekaj ekološko negativnih efektov, itd.) Zelo instruktivne in poučne so v tej zvezi izkušnje in rezultati razvojnih projektov z elementi akcijskega raziskovanja, ki jih je izvajala večja skupina nemških strokovnjakov in aktivistov (med njimi je bilo precej družboslovcev in strokovnjakov za medije in film), glej Dennhardt/Pater, 1980.

¹¹² O tem enem prvem akcijsko raziskovalnem projektu pri nas obstaja obsežna publikacija oz. zbornik (Kos, Stritih, Adam, Podmenik idr. 1977). Iz poročil različnih avtorjev (ne samo raziskovalcev, temveč tudi vzgojiteljev in otrok) se da razbrati dejstvo, da je forsiranje raznih testov in standardiziranih tehnik naletelo na odpor s strani otrok. Po drugi strani pa je bila (po mojem mnenju) zelo dobra in **sociološko** relevantna analiza narejena s strani dveh vzgojiteljev – tedaj še študentov (Baskar/Fišer, 1977).

lu tudi inicirajo že prej omenjeno avtoritarno intervencijo. V zvezi z drugim pričanjem gre za hipostaziranje v tem smislu, da edino ljudje, laiki, subjekti raziskave posedujejo ustrezno znanje o lastni situaciji, skratka, da je treba izhajati iz njihove percepcije realnosti in njihovih predlogov. V prvem primeru so zanemarjene percepcije in konstrukcije realitete subjektov oz. udeležencev raziskave/akcije, zato je pristop voluntarističen in vodi v akcionizem v smislu odsotnosti refleksije udeležencev raziskave/akcije. Dvojnik akcionizma je tu empirizem v smislu kopičenja podatkov in »delanja teorije« za vsako ceno. Tudi v drugem primeru se konec koncev izkaže, da gre za voluntarističen akcionizem – zanemarjanje objektivnih in subjektivnih parametrov, ki so izven dosega percepcij in interpretacij subjektov (udeležencev projekta) mora prej ali slej pripeljati do situacije divjega akcionizma ali do avtoritarnega posega raziskovalcev. Prav v drugem primeru izgleda kot da gre za autonomno participatorno akcijo, čeprav temu ni tako (Vio Grassi 1980). Akcent je na interakciji med raziskovalci in raziskovanimi. Kar »določa« znanstvenika je to, da poseduje kvantum občih in specifičnih teoretskih in metodoloških znanj; »praktiki« pa po drugi strani razpolagajo s poznavanjem konkretnih situacijskih parametrov in vsaj delno percipirajo razloge za problematičnost ali nevzdržnost situacije v kateri se nahajajo. V kolikor se hoče raziskovalec izogniti zgolj ekspertski (inženirski) vlogi, kjer je odvisen od informacij vodstvenega ešalona ali od drugih zunanjih informacij, in hočejo zainteresirani subjekti v skupini, organizaciji ali lokalni skupnosti izpeljati učinkovito akcijo, ki bi rezultirala v zaželenih (čeprav še nejasnih) spremembah morajo oboji enakopravno participirati, prvi v akcijah drugih, drugi v raziskovanju prvih. Na ta način izpostavljen proces medsebojnega učenja in kooperacije (Whyte, 1979). S tem v zvezi je jasno, da delitev dela ostane, znanstveniki ostanejo znanstveniki, laiki pa še naprej laiki. Nevum pa je v tem, da znanstveniki počasi odvržejo lažno (sicer v družbeni delitvi dela utemeljeno) avreolo večvrednosti, premoči in nezmotljivosti, laiki pa postanejo bolj informirani, sposobni sistematičnejše in bolj široke samorefleksije ter racionalnejših odločitev.

To pa pomeni, da ne aludiram na harmonične odnose med raziskovalci in raziskovanci. Vsaj na začetku so ti odnosi disharmonični in konfliktni.¹¹³ Toda kako ustvariti atmosfero zaupanja, ki jo terjajo vsi teoretiki in praktiki akcijskega raziskovanja? Na vsak način z razkritjem svojih (t. j. raziskovalno-akcijskih) ciljev in metod z javno eksplikacijo svojih stališč in z odprtostjo informacij. Tu se seveda pojavi vprašanje »na kateri strani smo«, odgovor nanj je lahko le posledica kritičnega in (v smislu Karlssona) »nevtralnega« raziskovanja in izpostavitve institucionalne analize, da bi dognali (in)kongruenco med intencami in percepcijami »naročnika« in dejanskimi potrebami ter interesi članov institucij.

Organizacijsko je problem rešljiv z formiranjem širše raziskovalne skupine ali odbora,¹¹⁴ ki neposredno spremlja potek akcije in participira v vseh fazah pro-

¹¹³ Posebno če gre za krizne eksperimente ali za intervjuje, ki odkrivajo protislovja oz. nasprotja med intervjuvanci (difference reveal interview). Tudi zagovorniki bolj akcijsko revolucionarnega (političnega) pristopa ostajajo pri zahtevi po distanci raziskovalca do skupine ter v tem oziru po »permanentni tenziji« (publikacija skupine IDAC 1977).

¹¹⁴ Bogat material, v katerem so vpisani taki akcijski odgovori oz. skupine nudi zbornik po uvajanju avtonomnih skupin (Rus/Kamušič izd., 1978). Glej tudi poglavje, kjer je govora o Freirovi metodologiji.

Kot je razvidno iz poročila o eksperimentu v vzgojnem domu v Logatcu (Vodopivec/Bergant/Kobel/Mlinarič/Skaberne/Škalar, 1974) je po odhodu mentorskega tima nastala nevar-

jekta in kar naj bi tudi zagotovilo stabilizacijo sprememb po odhodu raziskovalcev. Problem prve vrste je namreč v vzpostavitvi **suportivnega okolja**, to je okolja, ki bi se »obnašalo« do sprememb tako, da bi jih sprejelo kot legalne ali jih vsaj ne bi poizkušalo destruirati. Mnoge spremembe in transformacije dosežene v akcijski raziskavi so bile blokirane in zmanipulirane kmalu po tistem, ko so raziskovalci zapustili prizorišče. O nekaterih uspešnih (pa tudi neuspešnih) poizkusih ustvarjanja supertivnega okolja poroča Whyte (1979), ki je v sklopu delovanja v »Federation for Economic Democracy« v ZDA pomagal pri reševanju organizacijskih in drugih vprašanj v tako zvanih delavskih kooperativah (podjetij, ki so šla v stečaj in so jih odkupili in prevzeli v upravljanje delavci sami). Povezali so se z ustreznimi institucijami v regiji, ki so tudi finančno pomagale pri odkupu. Podobno je legalizacijo odpiranja in dekonstrukcije psihiatričnih ustanov v Italiji dosegel tudi Basaglia, s tem, da je preko politične akcije dosegel, da so bile spremembe in inovacije institucionalizirane in zakonsko sankcionirane (Basaglia, 1981).

3.9. Akcijsko raziskovanje – nova paradigma?

Avtorji prve obširnejše publikacije o akcijskem raziskovanju v nemškem raziskovalnem prostoru (Haag in sod. 1972), so, po opravljeni komparaciji osnovnih postulatov akcijskega raziskovanja z aktualnimi sociološkimi paradigmami konstatirali, da je akcijsko raziskovanje »nastanjeno na instrumentalni in ne na teoretski ravni« (Klüver/Krüger, 1972). Konsekvenca tega je v tem, da je akcijsko nastavljanje potemtakem »uporabno« za različne teoretske in ideološko-politične pozicije. Da pa temu ni tako, se je razkrilo skozi nadaljne polemike,¹¹⁵ predvsem pa skozi nadaljnje teoretsko in praktično delovanje in raziskovanje.

Čisto odločno smo tu soočeni z vprašanjem **interesov**, ali drugače povedano: na katere instrumentalne in teoretske interese se veže akcijsko raziskovanje. Seveda ti interesi niso nekaj znanstvenemu početju tujega ali zunanjega, niso enostavno imputirani s strani politike, ideologije itd. Znanstveno delovanje je družbena aktivnost, »**socialno organizirana praksa**« (kot pravi Silverman, 1975).

Dogaja se torej v določljivem socialnem prostoru in zgodovinska (ontogenetska in-filogenetska) izkušnja nam pove, da je ta prostor v veliki meri zaznamovan z nasprotji, protislovji, političnimi in ideološkimi ter razrednimi boji in spopadi. Znanost ni izvzeta iz te perspektive, niti pa ni nujno samo odraz nekih parcialnih družbenih oz. razrednih interesov in njih podaljšana roka (kot je Altusser to eksplarično ekspliciral z izjavo, da je filozofija prizorišče v teoretski obliki izra-

nost, da osebe zavoda opusti uvajanje intendiranih sprememb. Ko pa je začel eden od članov mentorskega tima delati z osebjem po drugih zavodih in so tudi ti sprejeli način dela, ki so ga tekom eksperimenta uveljavljali v Logatcu, se je ta znašel v »centru pozornosti«, doživel je gratifikacijo in osebe je bilo bolj motivirano izvajati program, ki se je izkristaliziral v sodelovanju z mentorskim timom.

¹¹⁵ S tem mislim zlasti na polemiko, ki so jo odprli pripadniki »poperjanskega« kritičnega racionalizma (Eichner/Schmidt 1974) in kjer je bila zavrnjena možnost integracije akcijskega raziskovanja s kritičnim racionalizmom. V odgovoru, ki je kmalu sledil (Klüver/Krüger, 1975) je bila poudarjena neustreznost zgolj jezikovno-semantične kritične analize osnovnih premis akcijskega raziskovanja (ta analiza je dokazovala nedorečenosti in neznanstvene formulacije) češ da: »centralni postulat akcijskega raziskovanja je v tem, da je treba gledati družbeno prakso kot na integralni sestavni del družboslovnega raziskovanja in ne pojmovati prakse kot nekaj teoriji zunanjega« (Klüver/Krüger, 1975).

ženega razrednega boja). V tej točki prav lahko navežemo na Habermasa (1975), ki pravi, da ne gre ločiti znanstvene objektivnosti oz. znanstvenega spoznanja od praktičnega življenjskega odnosa, t. j. interesa. S tem pojmom Habermas meri na človeške generične karakteristike: »z interesi poimenujemo osnovne orientacije, ki so vezane na določene fundamentalne pogoje možne reprodukcije in samokonstituiranje človeške vrste, namreč na delo in interakcije« (Habermas, 1975; 241). Delo kot funkcija instrumentalnega delovanja¹¹⁶ je na kategorialnem razvoju mišljena kot proizvodna dejavnost v smislu proizvodjalnih sil, ki določajo stopnjo tehnične obvladljivosti narave. Interakcija meri na jezikovno (simbolično) posredovano komunikativno delovanje.

V tem smislu »operacionaliziran« metodološki obrazec izgleda takole: »Komunikacija raziskovalca zahteva tako uporabo jezika, ki ni zaprta v meje tehničnega razpolaganja z opredmetenimi naravnimi procesi. Razvija se iz simbolično posredovane interakcije med podružbljenimi subjekti, ki se vzajemno spoznavajo in priznavajo kot nezamenljivi individui. To komunikativno delovanje je tak sistem odnosov, ki se ne more izvesti na okvir instrumentalnega delovanja« (Habermas, 1975; 1979). Tu imamo opravke s tremi tipi spoznanja (analitsko-empiričnem, hermenentskim in kritično dialektičnim), ki jim odgovarjajo trije tipi interesov: interes po objektivizaciji in obvladanju narave, zagotovitev intersubjektivnosti sporazumevanja v govorno jezikovni komunikaciji, interes po metodični (samo)refleksiji. Kot pa je pokazal Apel (1979), ki je svoja izvajanja o tipologiji družbenih znanosti neposredno navezoval na Habermasovo delo Spoznanje in interes, so v družboslovju možna samo sekundarna metodološka objektiviziranja; da namreč ne bi kvazi-nomološka znanost (katerih interes se sicer kaže v družbeni tehnologiji) človeške subjekte izgubila kot intencionalne objekte spoznanja.

Po drugi strani pa se hermeneutsko razumevanje ne more izogniti objektiviziranju komunikacij v predmet striktnega opisa ali celo predmet eksplanacije. **Komplementarnost** doseže svojo izpolnitev prav v pritegnitvi tretjega tipa znanosti, ki ga Apel imenuje kritično-rekonstruktivna znanost in katere paradigmatiski formi sta psihoanaliza in kritike ideologije oz. sociološka kritika institucij.

V tej zvezi je povedano naslednje: »Na ta način dialektično posredovanje samo razumevanja kot tudi komunikativnega razumevanja preko kvazi-naturalistične kavzalne pojasnitve karakterizira metodološko lastnost mišljenja po vodilnem interesu spoznavanja kritične družbene znanosti« (Apel, 1979). Če zdaj v diskusijo »vržemo« temo interesa akcijskega raziskovanja se izkaže, da je le-ta uresničen v refleksiji¹¹⁷ samoaplikacije kvazi-nomološke eksplanacije v smislu modifikacije vedenjskih procesov.

Tu se lahko opremo na naslednjo misel, ki pravzaprav predstavlja rezime Apelovih razmišljanj o tipih družbenih znanosti: »V nasprotju s tem, se v primeru kritične družbene znanosti oz. metodoloških razlogov namerno vzpodbuja, po-

¹¹⁶ Duhm (1975) tu očita Habermasu, da je nekorektno reducirai Marxov pojem produkcije na instrumentalno delo. Nasprotno naj bi bila v tem pojmu zapopadena enotnost dela in občevarja oz. komunikacije (Verkehr).

¹¹⁷ Habermas (1975) pravi, da je psihoanaliza edina znanost, ki metodično zahteva refleksijo. V tem smislu da: »Analitik vodi pacienta, da ga nauči brati lastne tekste, ki jih je sam okril in skrivil in da ga nauči prevesti simbole privatno-jezikovno izobličene načina izražanja na izražanja javne komunikacije. Ta prevod doseže v dosedaj zaprtem spominu važne faze življenjske zgodovine in naredi zavesten lasten formiranja: v toliko psihoanalitska hermeneutika ni usmerjena, kot duhovna-znanstvena hermeneutika na razumevanje simboličnih zvez nasploh, temveč je efekt h kateremu vodi, samorefleksija (Habermas, 1975; 275).

sebnost z vzorom na psihoanalizo, samorazmišljanje človeških subjektov–objektov spoznavanja. V tem slučaju način dialektičnega posredovanja poglobljenega samo-razumevanja kvazi-kavzalnih pojasnitev razdvojenih, reificiranih, obveznih (obligatornih) procesov z odgovarjajočo samo-aplikacijo eksplanatorne teorije, ki ima za cilj spremembo vedenja človeških subjektov–objektov raziskovanja – ne samo da ne predstavlja ovire, nasprotno postaja terapevtski cilj analize, ki istočasno predstavlja test zahtevi po resničnosti analize« (Apel, 1979). Emancipatorna moč samorefleksije tu vodi v spremembo reificiranih vedenjskih vzorcev, ta cilj pa ni dosegljiv brez kontrole (s strani kvazi-kavzalne nomološke teorije predpostavljenih) objektiviziranih procesov (oz. nekega preseka socialne realitete), vendar se ta kontrola dogaja kot »samoaplikacija« teoretskih spoznanj, ki je hkrati testiranje resničnosti analize. Emancipatorna samorefleksija torej ni možna brez komunikativnega razumevanja in kontrole objektivnega sveta, vendar sta zadnja spoznavna interesa le sredstvo in ne cilj. Na ta način se manipulirana vedenjska modifikacija (ki jo predpostavlja na kvazi-nomološki teoriji utemeljen interes po kontroli socialnega sveta) umakne na komunikativnem sporazumetju utemeljeni reflektirajoči »samoaplikaciji«, ki jo izvedejo sami subjekti/objekti raziskave. Ravno v teh koordinantah pa se giblje tudi »interes« akcijskega raziskovanja.

Sugerirano je, da trije tipi znanstvenega spoznanja z odgovarjajočimi interesi, prikazujejo tri glavne paradigme v družboslovju. V tem smislu je akcijsko raziskovanje del kritično-rekonstruktivne družbene znanosti oz. sociologije oz. točneje rečeno operacionalizacije te paradigme.

Moserjev program je tu ambicioznejši koncipirati akcijsko raziskovanje kot kritično teorijo družboslovja sploh in s tem najaviti nujnost **menjave paradigme** (Moser, 1975). Ta nujnost ne more izhajati od nikjer druge kot iz dejstva, da pojavljanje in raziskovanje nenavadnih problemov v okviru paradigme, ki teh problemov ne more vključiti v svoj model, postavlja zahtevo po opustitvi stare paradigme (Kuhn, 1974). Nerešljiv problem za staro paradigmo pa je prav gotovo tisti, ki izvira iz relacije raziskovalec–raziskovanec. Gre za problem, ki ga je Moser jedrnat izrazil v terminih monološke versus **dialoške znanosti**. Slednja je tista, ki teži k deobjektivizaciji in participaciji vseh udeleženih v raziskovanju, v skupni določitvi smeri in programa tako raziskovanja kot akcijskega posega. Ni slučajno, da že omenjeni Apel (1979) pravi, da nova logika (epistemologija) družbenih znanosti ne more sprejeti fiksiranega odnosa subjekt–objekt, ta teoretsko vzpostavljen odnos bi moral biti prevladan s praktičnim angažmajem. Jasen je interes, ki vodi epistemologijo bazirajočo na objektiviziranem odnosu raziskovalec–raziskovanec: »Takšna eliminacija – to vzpostavljanje in stabiliziranje kvazi-fizikalnega odnosa subjekt–objekt odgovarja dejanskemu vodilnemu interesu, ki se nanaša na objektiviziranje in eksplanatorno prikazovanje človeškega obnašanja kot osnove za družbeno inženirstvo ali družbeno tehnologijo« (Apel, 1979). Problemi izšli iz objektiviziranega odnosa med raziskovalcem in raziskovancem so v tem, da tak odnos onemogoča po eni strani validnejše podatke, po drugi strani pa uveljavljanje demokratičnih teženj tako raziskovalca kot raziskovanca po participaciji in interesu po samoosvobajajoči refleksiji.

Moja teza je, da je akcijsko raziskovanje kot kritično rekonstruktivna oblika družboslovja po svojem spoznavnem in praktičnem interesu umeščeno v sklop **interpretativne paradigme** kot so jo redefinirali že omenjeni Leithäuser in sod. (1977). Le-ti so postavili osnovo za takšen raziskovalni pristop, ki omogoča tematizacijo »vsakdanje zavesti«. Analogija s psihoanalizo ni le hevristična. Psihoa-

naliza kot paradigmatski vzorec emancipatorne znanosti temelji na sledečem pojmovanju samorefleksije: »V aktu samorefleksije je spoznanje neke objektivizacije, katere moč počiva edino na tem, da subjekt v njej ne prepozna sebe kot lastno drugo (bit), neposredno eno in isto kot interes po spoznanju, namreč po emancipaciji prav od te moči« (Habermas, 1975; 338). Objektivizacija, ki jo omenja Habermas, je v koncepciji Leithäuserja in sodelavcev identificirana kot skozi proces podružbljanja in kot skozi medij ne-kumulativne socializacije nastala petrificirana depozitarna vsakdanja zavest. Le-ta ne dopušča, da bi v njen tematski horizont vstopile ogrožujoče, ambivalentne teme, oz. točneje povedano s pomočjo transfernih pravil redukcije in obrambe jih skuša harmonizirati, zvesti na že poznano ali jih eksteriorizirati (segmentirati). Naloga raziskovalca je izzvati krizno situacijo v kateri bi subjekti lahko transparirali samo po sebi umevna, socialna predoločena pravila in jih naredili za predmet samorefleksije. Navezanost na (Garfinklove) krizne eksperimente je več kot očitna, vendar je tu na delu »zainteresirana« kritika ideoloških usedlin (ki jih vsakdanja zavest nujno proizvaja in reproducira kot pogoj svoje eksistence). Kot je bilo že povedano, etnometodologija ni zainteresirana za tematizacijo pravil vsakdanjega življenja, indiferentna je v toliko v koliko predpostavlja enakovrednost vseh konstrukcij in konstitucij socialnega sveta. V sklopu akcijskega raziskovanja naj bi bila prevladana indiferentnost etnometodologije tako, da bi v krizi inscenirano anomijo in vedenjsko dezorganizacijo pripeljala preko (samo)refleksije k spremembi rigidnih in nezaželenih oz. neadekvatnih norm in pravil, kar naj bi rezultiralo v novih vedenjskih obrazcih (Koeck, 1976). Privilegirana »terapeutska« pozicija raziskovalca je sicer omejena z zahtevo po kooperaciji in skupni refleksiji z raziskovancem, vendar bi bilo bolje, da insceniranje kriz ni naloga, ki bi jo začel raziskovalec. Problematičnost **vstopa na teren**, ki se kaže v akcionizmu in »trouble-makerstvu« bi bilo treba nadomestiti z možnostjo vstopa v situacijo (sceno) kjer bi raziskovalec bil soakter in soudeleženec (že povzročenih) ali vsaj intendiranih **endogenih sprememb oz. transformacij**. To pa pomeni, da bi moral biti proces razkritja rigidnih in represivnih rutinskih pravil, ki uravnavajo interpretativno-interakcijsko prakso že v teku.

Vse kar smo v tem poglavju napisali o paradigmah, interesih in tipih spoznanja, ko smo enkrat uvrstili akcijsko raziskovanje v kritično-rekonstruktivno znanost in drugič v interpretativno paradigmo, kaže na to, da je v sociologiji oz. družboslovju težko reči kaj je: paradigma, predvsem pa je nejasno katere sekvence mora vsebovati neki sociološki pristop da je okarakteriziran kot paradigma.¹¹⁸ Friedrichs (1970) ni identificiral vsako sociološko teorijo za paradigmo. Problem je namreč v tem, da 1) obstajajo teorije, ki so na različni stopnji abstrakcije, večinoma pa so to teorije »srednjega dometa« (»totalni« teoriji sta npr. Parsonsova in historični materializem); 2) empirična verifikacija teorij je različna, prav tako se razlikuje raziskovalno-empirični aparat in metodološki instrumentarij teorij.¹¹⁹

Po Ritzerju (1975) bo moral sociološki pristop, ki bi hotel veljati za paradigmo, vsebovati štiri komponente a) model, ki bi ga sledili kot vzor; b) predstavo o predmetu, c) teorijo, d) metode in instrumente.

¹¹⁸ Na problematičnost aplikacije Kuhnove teorije znanstvene paradigme na družboslovje je pokazal Kuvačić (1977).

¹¹⁹ Vendar to, ali je neka teorija bolj »operacionabilna« ali primerna kot izhodišče za empirična raziskovanja, ni odvisno samo od teorije, kot to domneva Sekulić (1979).

Intretativna paradigma vsebuje vse te komponente, toda kljub temu težko rečemo, da je to »prava« paradigma. Še zmeraj se da nanjo »cepiti« različne teorije oziroma konceptualne zasnove. Vsekakor pa predstavlja nov raziskovalno-metodološko-epistemološki pristop. V tem smislu je ni težko diferencirati od normativne paradigme. Pričujoča klasifikacijska shema povzema bistvene kategorije, razvite skozi celoten tekst:

Primerjalni kriteriji	Normativna paradigma	Interpretativna paradigma
cilj raziskovanja	deskriptivno-analitičen, če je akcijsko orientirano pa v smislu »inženiringa«	akcijski, oz. točneje povedano, ne izogiba se spremembam in intervencijam
formiranje teorije	eksplanativno (preverjanje hipotez in modela)	eksplorativno »teorija v nastajanju«
način zbiranja (in obdelave) podatkov	pretežno kvantitativen	pretežno (vendar ne izključno) kvalitativen
način analize in sistemizacije zbranih podatkov	multivariantna (enonivojska) analiza	sekvenčna (dimenzionalna in multinivojska analiza)
vrednostno izhodišče	sistemsko-funkcionalna analiza (gledanje na posameznika in institucijo s stališča funkcioniranja sistema). Poudarek na konsenzu in ekvilibriju.	Institucionalna analiza (gledanje na institucije s stališča posameznika oz. »institucionaliziranja«). Poudarek na konfliktnih potencialih.
mesto metode	primat metode glede na »predmet« (metoda določa »predmet«), uporaba zgolj ene metode (zbiranja podatkov)	specifičnost predmeta narekuje ustrezno metodo; multimetodični pristop
pozicija raziskovalca	monološki princip (raziskovalec kot subjekt in kreator raziskave)	dialoški princip (participacija »objektov« oz. deobjektivizacija)
Kriteriji znanstvenosti (objektivnosti)	replikacija, standardizacija, merljivost	izpostavitve »hermeneutске« pozicije raziskovalca, ponovljivost v istih (podobnih situacijah), reprodukcija tipične socialne situacije (kompatibilnost med realno in raziskovalno situacijo)

3.10. Namesto rezimeja: od opazovanja do intervencije (akcije) in socialne spremembe

Čeprav je Haag (1972) formuliral zahtevo da mora biti raziskovalec daljše časovno obdobje udeležen v socialnem okolju (oz. procesu), ki je prizorišče akcijsko raziskovalnega projekta, pa Moser (1977; 98, 99). V polemiki z Schweitzerjem zavrne koncept »razvojnega terenskega dela«, češ da je nerealističen in da si raziskovalec kot član znanstvene institucije ne more privoščiti, da bi bil dalj časa prisoten in dejaven v neki drugi instituciji, ki je prizorišče akcijske raziskave. Tu se razhajam z Moserjem. To kar lahko omenjenemu avtorju očitamo je to, da si ni zastavil vprašanja o morebitni zvezi med zavračanjem terenskega pristopa in relativno majhni družbeni in znanstveni relevantnosti projektov, pri katerih je bil kot raziskovalec soudeležen.¹²⁰ Sam namreč priznava (Moser 1976), da so bili ti projekti omejeni na majhno število sodelujočih, se pravi da so ostali v mikroskupinskih okvirih in z majhno institucionalno resonanco.

Bolj se z mojim pristopom pokriva strategija, ki jo je predlagal Bodemann (1976, 1978) in ki se sestoji iz naslednjih faz:

1. terenski raziskovalec »polno svobodno in samokritično« participira v določenem okolju oz. instituciji

2. opazuje dogodke in fakte in jih neposredno reflektira, toda v kontekstu svoje biografske pozicije

3. na podlagi dejstev, ki jih zbere in ki jih teoretsko fundira, lahko aktivno seže na dva načina:

- a) ponudi oz. prezentira opcije (alternative) skupnosti, ki jih ta ni v stanju videti (zaradi notranjih napetosti, napačne zavesti ali apatije)

- b) rezultate raziskave da na vpogled skupini, da bi tako vzpostavil sodelovanje s tistimi, ki so pripravljeni na iniciranje sprememb (in se seveda identificirajo z raziskovalčevim poročilom).

Ta model avtor imenuje intervencijsko (oz. vplivajoče) terensko delo. Glede na to, da je omenjeni avtor s svojim konkretnim posegom v Telemuli (sardinski vaški skupnosti) doživel neuspeh (sam pravi, da je kot outsider poskušal samovoljno delovati na politični razvoj) lahko sklepamo, da njegova »intervencija« ni bila plod predhodnega intenzivnega dela kot je to formulirano v njegovem delu v takšnem obsegu, da bi se lahko izognil intervenciji v prazno. Ni namreč obstajala potreba po endogenih spremembah, avtorju tudi ni uspelo najti »naročnika« v Gillijevega smislu, radikalno levo gibanje je bilo v tistem času v fazi razkroja (v korektnem predhodnem opazovanju z udeležbo, bi se moralo vse to izpostaviti). V tem primeru tako ne moremo govoriti o (pravem) akcijskem raziskovanju, kajti manjka en člen – tj. implementacija akcijskih intenc v mikro ali makro institucionalni okvir.

Za Whytea (1979) se zdi, da je čisto logično prehodil pot od opazovanja z udeležbo do akcijskega raziskovanja. V zvezi s študijo oz. raziskavo Street Corner Society se mu je zastavilo vprašanje ali ni njegov »informat« (sicer vodja klape oz. »ganga«, ki ga je proučeval) Pecci (Doc) pravzaprav soavtor knjige, saj mu ni le

¹²⁰ V glavnem je šlo za projekte, ki so se odvijali na področju pedagoških institucij (šol) kot npr. uvajanje novih metod poučevanja, uvajanje novih predmetov (npr. seksualna vzgoja) in v zvezi s tem delo v skupini učiteljev, ki naj bi rezultiralo v spremembi njihovih pristopov do pedagoške prakse in spremembi vedenjskih vzorcev.

pasivno dajal informacij, temveč je aktivno raziskoval pri raziskavi, s tem da mu je dajal pripombe in je tudi prebral od »prve do zadnje črke« prvo verzijo omejenjene študije. Tudi v drugih terenskih raziskavah, ki jih je uvažal Whyte se kaže **diaološki** moment odnosa med raziskovalci in raziskovanci. V prvi varianti akcijskega raziskovanja (kot ga je koncipiral Whyte) je ta diaološki moment ekstrapoliran na klientov sistem, vendar le v smislu konsultanske, ekspertске funkcije – intervencija je bila uspešna v toliko, kolikor bolj so ključni akteriji uporabili priporočila in nasvet raziskovalca (Whyte 1979) vendar se je kmalu izkazalo da taka strategija ni primerna in da je treba sam izbor opcij za akcijo ponuditi v diskusijo in oceno vsem zainteresiranim. S tem dosežemo dva cilja: Prvič s tem da pritegnemo zainteresirano v interpretacijo rezultatov raziskave, zvečamo validnost analize, drugič s tem preprečimo situacijo, v kateri bi bila neka skupina ali organizacija prepuščena in odvisna od evaluacije in predlogov raziskovalca-outsiderja. V tej zvezi Whyte poudarja potrebo po vzpostavljanju medsebojnega zaupanja in suportivnega odnosa med raziskovalcem in raziskovanimi. To pa predpostavlja intenzivno terensko delo oz. opazovanja z udeležbo, ki se postopoma transformira v intervencijo. Zdi se kot da se v tu opisanem modelu gibljemo še zmeraj znotraj horizonta, ki ga je začrtal Bodemann. Vendar je upoštevati neko razliko, ki se kaže v tem, da je Whyte imel naročnika v instituciji delavske kooperative, ter da je imel priliko povezave akcijskega raziskovanja na mikro nivoju z proučevanjem in interveniranjem na makro nivo socioekonomske in politične strukture v regiji in državi (kot že rečeno v smislu ustvarjanja suportivnega okolja oz. v smislu legalizacije socialnih sprememb).

V našem dozdajšnjem razpravljanju z vso ostrino izpostavljajo štiri strateške komponente, na katere je treba biti v koncipiranju in organiziranju raziskovalnih projektov še posebej pozoren. To so:

1. Predhodno **terensko raziskovanje**, ki se mora polagoma transformirati v intervencijo (primer Whyte 1979, Holmberg)

2. Formiranje **raziskovalne skupine** oz. vključitev določenega števila članov (raziskovane), skupine lokalne skupnosti ali organizacije v **akcijski odbor** (primer Freire 1974 in akcijski odbori v zvezi z uvajanjem avtonomnih skupin v industriji, Rus/Kamušič izd. 1978)

3. Ustvarjanje **suportivnega okolja** oz. legalizacijo doseženih sprememb (primer Basaglia, Whyte 1979)

4. Institucionalna analiza; t. j. permanentna analiza institucionalnih parametrov kot so moč, konflikt, interpersonalne relacije in s tem v zvezi naročnika.

Terensko raziskovanje oz. opazovanje z udeležbo nam zagotavlja fond podatkov in informacij nujnih za akcijo, v tej fazi navežemo kontakte z potencialnimi sodelavci. Predvsem je treba biti pozoren na konstelacijo nosilcev moči.¹²¹ V kolikor se ta faza prevesi v intervencijo, imamo nujno opravka s konfliktno situacijo, kako jo prevladamo je odvisno od več faktorjev, zlasti od formiranja razis-

¹²¹ Značilni sta pri tem izkušnji dveh antropologov. Holmberg se je v znanem Vicos projektu lahko oprl na finančno in institucionalno podporo peruanskega vladnega inštituta za Indijance, ko je vaško skupnost Indijancev pomagal iz napol fevdalnega režima transformirati v odprto samoupravno skupnost. Podoben projekt je pozneje izvajal O. N. del Prado, ki se je kot pravi Whyte (1979) moral soočiti in spopasti z mestici, ki so imeli oblast nad Indijanci, če je hotel realizirati projekt razvojne skupnosti s participacijo Indijancev (Community Development Project).

kovalne oz. akcijske skupine in od njene moči. Na ta način si projekt zadobi naročnika in se začasno legalizira. Namen v 3. točki omenjenega oblikovanja su-partivnega okolja je v stabilizaciji sprememb v skupinski ali institucionalni strukturi po odhodu raziskovalca iz prizorišča projekta.

Institucionalna analiza mora dati vpogled v mehanizme, ki omogočajo funkcioniranje institucije;¹²² v **latentne** strukture moči. Subjektom projekta mora biti jasno katere so tiste okoliščine institucionalnega reda, ki vplivno delujejo na njih.

Nikakršnih zagotovljenih in univerzalnih receptov in modelov akcijskega raziskovanja ni mogoče izdelati in jih ponujati v uporabo. Obstojijo zelo preprosti razlogi: raziskovalci vstopajo na »teren« v različnih fazah, vstopajo v zelo različne »terene«; enkrat so soočeni s takojšnjo pripravljenostjo skupine ali organizacije za intervencijo oz. spremembe, drugič naletijo na ogorčene odpore in obrambne mehanizme, ki jih razvijajo nosilci moči, ali pa zadenejo na rigidno depozitarno zavest tistih, ki bi spremembe najbolj potrebovali itd. Kljub temu je na mestu opozorilo, ki ga ni samo to, lahko bi ga formulirali v terminih metodološko-epistemološke in teoretske prakse: v intervencijo ali akcijo gremo lahko le z zadovoljivim fondom znanja in informacij, del teh pa moramo dobiti v neposrednem kontaktu s skupino organizacije ali skupnostjo, ki bo prizorišče socialnih sprememb. V tem kontekstu bi bila najbolj optimalna pot od **opazovanja preko participacije do intervencije in implementacije akcijskih intenc v institucionalno strukturo**.

V prvem delu pričujočo analizo kvalitativne metodologije je tako inkorporirati v koncept akcijskega raziskovanja.

¹²² Akcijski raziskovalec bi moral dobro poznati sociološke teorije organizacije oz. institucije.

BIBLIOGRAFIJA

- Adam Franko (1978): akcijsko raziskovanje, modna provokacija ali nova paradigma? *Anthropos*, 1/2
- Adorno Theodor W. (1972): Aufätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie, Suhrkamp
- Anderson Nels (1965): *The Hobo, Sociology of Homelessmen*, The University of Chicago Press.
- Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (1973), izd: Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit, Rowohlt
- Argyris Chris (1972): *The Applicability of organizational Sociology*, Cambridge University Press
- Apel Otto (1979): Tipovi naučnog saznanja u svetlu ljudskih interesa, *Ideje*, št. 5
- Arshibald Katleen (1976): Drei Ansichten über die Rolle des Experten in politischen Entscheidungsprozessen: Systemanalyse, Inkrementalismus und klinischer Ansatz, v Badura izd: Seminar: Die angewandte sozialforschung, Suhrkamp
- Badura Benhard (1976): Prolegomena zu einer Soziologie der angewandten Sozialforschung, v Badura, izd.: Seminar: Angewandte Sozialforschung, Suhrkamp
- Basaglia Franco (1972): Die Institution der Gewalt, v Basaglia, izd: Die negierte Institution oder die Gemeinschaft der Ausgeschlossenen, Suhrkamp
- isti: 1981 Negacija institucije. Vidici
- Baskar Bojan/Fišar Srečko (1976): Okolje: Proti okolje (področje medveda), *Problemi*, št. 157-159.
- Backer Howard (1970): Whose side We are on? V Filstead, izd: *Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Isti: *Outsiders* (1963); The Free Press of Glencoe
- Isti: (1970): Problems of Inference and Proof in Participant Observation, v Filstead, izd: *Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Becker Howard/Greer Blanche (1970): Participant Observation and Interviewing: A Comparison, v Filstead, izd: *Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Berger Hartwig (1972): Erfahrung und Gesellschaftsform, Kohlhammer
- Isti: (1974): Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit, Suhrkamp
- Berger Hartwig/Kavemman Barbara/ Hessler Manfred (1978): »Brot für Heute, Hunger für Morgen.« Landarbeiten in Südspanien, Suhrkamp
- Berger Peter/Berger Brigitta (1976): Wir und die Gessellschaft, Rowohlt
- Bigović-Grgić Jasna (1979): Zapis o anketoalergiji. Pitanje 6/7
- Blinkert Baldo (1979): Methodische Realitätskonstruktionen oder soziale Tatbestände? *Soziale Welt*, vol. 29, 3,
- Blumer Herbert (1973): Der methodologische Stantort des Simbolischen Interaktionismus, v Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen izd: Alltagswiss, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit
- Bodemann Michael Y. (1976): Überlegungen zu praxisbezogenen Soziologie am Beispiel der teilnehmenden Beobachtung, v Badura, izd: seminar: Angewandte Sozialforschung, Suhrkamp
- isti: (1978): Problem of Sociological Praxis, the Case for Interventive Observation in Fieldwork, *Theory and Society*, vol 5, No. 3
- Bogdanović Marija (1981): Kvantitativni pristup u sociologiji, *Službeni list SFRJ*
- Borum Finn (1980): A. Power Strategy, Alternative to Organization Development, *Organization Studies*, vol 1, No. 1
- Bogdan Robert/Taylor Steven (1975): *Introduction to Qualitative Research Methods*, John Wiley & Sons
- Brückner Peter/Krovoza Alfred (1974): Was heisst Politisierung der Wissenschaft und was kann sie für die Sozialwissenschaften heissen? Europäische Verlagsanstalt,
- Burns Tom / Baumgartner Tom / Meeker Dave (1976): Multilevel Concepts and Methodology in the description and analysis of system stability and Transformation, tipkopis (prva verzija kot referat na 8. svetovnem sociološkem kongresu v Torontu).
- Campbell Donald / Stanley Julian (1968): *Experimental and Quasi - Experimental Designs for Research*, Rand Mc nally & Comp.

- Cicourel Aaron (1974): *Methode und Messung in der Soziologie*, Suhrkamp
- Cuningham B. (1976): *Action Research – Toward Procedural Model*, Human Relations
- 3.
- Conchelos g. / Jackson T. / Vigoda A. (1980): *The Dynamics of Participation in Participatory Research*, Prepared for the International Forum on Participatory Research, Ljubljana.
- Däumling A. M. (1974): izd: *Angewandte Gruppendynamik*, Klett Verlag
- Dennhardt Joachim / Pater Siegfried, izd. (1980): *Entwicklung muss von unten kommen* Rowohlt
- Deutscher Irwin (1970): *Looking Backward: Case Studies on the Progress of Methodology in Sociological Research*, v *Filstead Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Devereau George (1979): *Wer mit dem Nudelholz mordet, muss verrückt sein*, *Psychologie heute* vol. 6, no. 1
- Dion Michel (1977): *Kriza idealizma u savremenoj sociologiji*, Marksizam u svetu, Vol. 4, 9
- Dror Yehezkel (1976): *Angewandte Sozialwissenschaft und Systemanalyse*, v Badura izd: *Seminar: Angewandte Sozialforschung*, Suhrkamp
- Duhm Dieter (1977): *Warenstruktur und zerstörte Zwischenmenschlichkeit*, Kübler Verlag
- Kurić Mihailo (1964): *Sociologija Marxa Webera*, Matica Hrvatska
- Eichner Klaus / Schmidt Peter (1974): *Aktionsforschung – eine neue Methode? Soziale Welt*, 10
- Etzkowitz Henry/Schaflander Gerald (1979): *Formiranje institucija – nova sociologija*, *Ideje* vol. 11, no. 2–3
- Fals Borda Orlando (1978): *El problema de como investigar la realidad para transformarla*, Ediciones Tercer Mundo
- Freire Paolo (1974): *Pädagogik der Unterdrückten*, Rowohlt
- Friedrichs Jürgen (1973): *Teilnehmende Beobachtung abweichenden Verhaltens*, F. Enke Verlag
- Gans Herbert (1976): *Sozialwissenschaft für Sozialpolitik*, v Badura izd: *Seminar: Angewandte Sozialforschung*, Suhrkamp
- Garfinkel Harold (1967): *Studies in Ethnomethodology*, Prentice Hall Inc.
- isti: *Das Alltagswissen über soziale und innerhalb sozialer Strukturen*, v *Bielefelder Soz. izd: Alltagswissen, Interaktion, und gesellschaftliche Wirklichkeit*, Rowohlt
- Gerdes Klaus / Wolfersdorf – Ehler Christian (1974): *Drogenscene: Suche nach Gegenwart*, F. Enke V.
- Gilli Gian Antonio (1974): *Kako se izražuje*, školska knjiga
- isti: *Die Negation der Soziologie. Ein Interview*, v *Basaglia izd. Die negierte Institution der Gemeinschaft der Ausgeschlossenen*, Suhrkamp
- Glassner Barry / Freedman Jonathan (1979): *Clinical Sociology*, Longman
- Glaser Barney / Strauss Anselm (1970): *Discovery of Substantive theory: A basic Strategy underlying Qualitative Research*, v *Filstead izd: Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Gordon Raynold (1976): *Ethnomethodology: A radical Critique*, *Human relations*, vol. 29, no. 2.
- Gouldner Alvin (1970): *The Coming Crisis of Western Sociology* Basic Books, inc.
- isti: (1965): *Explorations in Applied Science*, v *Gouldner / Miller izd: Applied Sociology*, the Free Press
- isti: (1975): *Anti – minotaur – the myth of a value free Sociology* v *For Sociology*, Penguin
- Goffman Elving (1978): *Asylums*, Pelican Books
- Gray David (1979): *American Sociology: Plight and Promise*, *The American Sociologist*, vol. 14, No. – 1
- Haag Fritz (1972): *Sozialforschung als Aktionsforschung*, v *Haag / Krüger / Schwärzel / Wildt, izd: Aktionsforschung*, Juventa Verlag
- Habermas Jürgen (1971): *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Suhrkamp
- isti: (1971): *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz*, v *Habermas / Luhmann izd: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Suhrkamp
- isti: (1979): *Oznastveljena politika i javno mnenje*, *Kulturni radnik* št. 2
- isti: (1975): *Saznanje i interes*, *Nolit*

- Habermas Jürgen (1976) *Systematically Distorted Communication*, v Connerton Paul, izd: Critical Sociology, Penguin Books
- Hammerich Kurt / Klein Michael, (1978), izd.: *Materialen zur Soziologie des Alltags*, Westdeutscher Verlag.
- Heller Agnes (1978): *Svakodnevi život*, Nolit.
- Horn Klaus (1972), izd.: *Gruppendynamik und der »subjektive Faktor«*. Repressive Entsublimierung oder politisierende Praxis, Suhrkamp.
- Hyman Herbert (1954): *Interviewing in Social Research*, The University of Chicago Press.
- Husserl Edmund (1975): *Kartezijanske meditacije*, Mladinska knjiga.
- IDAC Documenti (1977): *L'indagine militante, Una alternativa sociologica*, Centro di documentazione Pistoia.
- Jambrek Peter (1978): *Možnosti izgradnje marksistične sociološke teorije, Teorija in praksa*, 7/8.
- Jambrek Peter (1979): *Moji (neuresničeni) sociološki ideali, problemi*, vol. XVII. no. 5.
- Jerovšek Janez (1978): *Nenavadna knjiga*, Delo, 3. junij.
- Jezernik Mišo (1971): *Vrednost rezultatov anketnih raziskav*, Anthropolos, 1/2.
- Jick Todd D. (1979): *Mixing Qualitative and Quantitative Methods, Triangulation in Action*, Administrative Science Quarterly, vol. 24, Dec.
- Kamušić Mitja / Rus Veljko (1978), izd.: *Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa*, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Karlsson L. E. (1978): *Neki aspekti socialnog konflikta koji se javljaju u toku demokratizacije organizacije na nivou pogona*, v Kamušić / Rus, izd.: *Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa*, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Kavčič Bogdan / Antončič Vojko (1978): *Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij, Delavska enotnost*.
- Kavčič Bogdan / Svetlik Ivan (1979): *Poglavja iz sociologije dela, Delavska enotnost*.
- Kassam Yusuf (1980): *The issue of Methodology in Participatory Research*, International Forum on Participatory Research, Ljubljana
- Kirn Andrej (1978): *Nenavadna knjiga*, Delo, 24. junij.
- Klinar Peter (1981): *Neodgovornost in neučinkovitost družbene kontrole, Teorija in praksa*, št. 6/7
- Koch Ursula (1975): *O ideološkem sadržaju sociološke metode, Marksizam u svetu*, vol. 2, no. 3.
- Koeck Regina (1976): *Das Problem der »etnometodologischen Indifferenz«*, Soziale Welt, no. 3.
- Kohli Martin (1978): *Offenes und geschlossenes Interview*, Soziale Welt, vol. 29, no. 1.
- Klüver / Krüger / Haag (1975): *Aktionsforschung in der Diskussion*, Soziale Welt, no. 1/2.
- Kos Anica / Stritih Bernard / Adam Franko / Podmenik Darka (1977): *Prostovoljno, preventivno in socialno terapevtsko delo z otroki*, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana
- Küchler Manfred (1980): *Qualitative Sozialforschung: Modetrend oder Neuanfang? Kölner Zeitschrift für soz- und sozialpsych.* 2/1980
- Kuhn Thomas (1974): *Struktura naučnih revolucija*, Nolit.
- Kump Sonja (1981): *Družbene vrednote študentov, prispevek na posvetovanju v Otočcu*, junij 1981
- Kuvačić Ivan (1977): *Znanost i društvo*, Naprijed.
- Isti (1970): *Marksizam in funkcionalizem*, Komunist.
- Lange Ernest (1974): *Einführung*, v Freire: *Pädagogik der Unterdrückten*, Rowohlt.
- Leithäuser Thomas / Volmerg Birgit, / Salje Gunther / Volmerg Ute / Wutka Bernhard (1977): *Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins*, Suhrkamp.
- Leithäuser Thomas / Volmerg Birgit (1977): *Die Entwicklung einer empirischen Forschungsperspektive aus der Theorie des Alltagsbewusstseins*, v Leithäuser idr.: *Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins*, Suhrkamp.
- Lewin Kurt (1948): *Resolving Social Conflicts*, Harper & Brothers.
- Isti (1963): *Feldtheorie in den Sozialwissenschaften*, Bern.
- Lewis Oskar (1970): *Life in a Mexican Village: Tepoztlan Restudied*, University of Illinois Press.

- Loureau René (1970): *L'analyse institutionnelle*, Les Editions Minuit.
- Luckmann Thomas (1979): *Phänomenologie und Sociologie*, v Sprondel Walter, Garthoff, izd. A. Schutz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften, F. Enke Verlag.
- Luckmann Thomas / Berger Peter (1967): *The Social construction of Reality*, Doubleday Anchor.
- Mächtig Sašo (1979): *Interdesign Mexico 1978*, Raziskovalec, vol. 9, no. 12.
- Madge John (1978): *The Origins of Scientific Sociology*, The Free Press of Glencoe.
- Marušić Vlado (1978): *Idejne orientacije riječke omladine*, Argumenti, no. 9/10.
- McNall Scott / Johnson James (1975): *The New Conservatives: Ethnomethodologist, Phenomenologist and Symbolic Interactionist*, The Insurgent Sociology, Vol. 5, no. 4.
- Mangold W. (1973): *Gruppendiskussionen*, v König izd. *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Band 2, *Grundlegende Methoden und Techniken der Empirischen Sozialforschung*, F. Enke Verlag.
- Meinefeld Werner (1978): *Einstellung und soziales Handeln*, Rowohlt.
- Merton Robert (1979): *O teorijskoj sociologiji*, Biblioteka Pitanja.
- Mesec Blaž (1977): *Metodologija akcijsko raziskovalnega projekta*, v Kos idr.: *Prostovoljno, preventivno in socialno terapevtsko delo z otroki*, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana.
- Micheli S. idr. (1978): *Participativna strategija u mjenjanju organizacije rada*, v Kamušič / Rus: *Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa*, Filozofska fakulteta, Zagreb.
- Mičunović Dragoljub (1971): *Logika i sociologija*, Filoz. društvo Srbije.
- Mikecin Vjekoslav (1974): *Sociologija kao društvena kritika i teorija društvene promene*, predgovor v Gilli A.: *Kako se istražuje*, Školska knjiga.
- Milić Borislav (1978): *Naučno istraživanje i društvena praksa*, Sociološki pregled.
- Milić Vojin (1965): *Sociološki metod*, Nolit.
- Mills Whright (1977): *Dva stila istraživanja u društvenim naukama*, Marksizam u svetu, Vol. 4., no. 11-12.
- Mlinar Zdravko (1977): *Dialektika, empirizem in špekulacija v socioloških in politoloških raziskavah*, Anthropos, no. 1-2.
- Moser Heinz (1975): *Aktionsforschung als kritische Theorie der Sozialwissenschaften*, Kösel Verlag.
- isti (1976): *Praxis der Aktionsforschung*, Kösel Verlag.
- isti (1977): *Methoden der Aktionsforschung*, Kösel Verlag.
- Nikolaus Martin (1975): *Proletariat i srednja klasa kod Marksa: Hegeljska koreografija i kapitalistička dialektika*, Marksizam u svetu, Vol. 2, no. 3.
- Osojnik Jani (1975): *Nekaj pripomb k raziskavi: Problemi razvoja Slovenije*, tipkopis.
- Overington Michael (1979): *Doing the Whatcomes Rationally: Some Developments in Metatheory*, The American Sociologist, Vol. 14, no. 1, February.
- Park E. Robert (1965): *On Social Control and Collective Behavior*, The University of Chicago Press.
- Pollock Friederich (1955): *Gruppenexperiment*, Europäische Verlagsanstalt.
- Psatas George (1979): *Die Untersuchung von Alltagsstrukturen und das ethnomethodologische Paradigma*, v Sprondel / Garthoff, izd.: A. Schutz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften, F. Enke Verlag.
- Pečujlić Miroslav (1976): *Metodologija društvenih nauka*, Novinska ustanova Službeni list SFRJ.
- Radtke Frank Olaf (1978): *Strukturelle Probleme der Kooperation von Lehrern und Wissenschaftlern*, Soziale Welt, Vol. 29., no. 3.
- Rappoport Robert (1970): *Three Dilemmas of Action Research*, Human Relations, no. 23.
- Reich Ben / Adcock Christine (1978): *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*, Nolit.
- Reschka Willibald (1971): *Das Interview als ein verbaler Interaktionsprozess*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Vol. 23, no. 4.
- Richardson / Merrell (1978): *Meeting with Upsdaw Shop Steward; Decisions in Organizations Project*, tipkopis.
- Richter Horst (1974): *Lernziel: Solidarität*, Rowohlt.
- Ritzer George (1975): *Sociology: A Multiple Paradigm Science*, The American Sociologist, Vol. 10, no. 3.

- Rizman Rudi (1976): Perspektive marksizma v družbenih vedah: »sociologija sociologije«, *Anthropos*, no. 1-2.
- Rupel Dimitrij (1973): Problematizacija sociološkega »zdravega razuma«, *Problemi*, no. 121/122.
- Rus Veljko (1978): Uvod v Kamušič / Rus : Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa, Filozofska fakulteta, Zagreb.
- isti (1980): Večnivojska analiza moči v delovnih organizacijah, zasnova projekta, Inštitut za sociologijo v Ljubljani.
- isti (1980): Fenomenološka analiza moči v Rus / Adam / Truden: Večnivojska analiza moči v delovnih organizacijah, I. fazno poročilo za Raziskovalno skupnost, Inštitut za sociologijo v Ljubljani.
- Scheuch E. (1973): Das Interview in der Sozialforschung, v zborniku: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Band 2, Grundlegende Methoden und Techniken der empirischen Sozialforschung, F. Enke Verlag.
- Schibilsky Michael (1974): Emanzipative Sensibilisierung. Hinweise für sozialpädagogische Praxis, v Menne, izd.: *Neue Sensibilität, Luchterhand*.
- Schmidt Herman (1976): Über die Voraussetzungen einer angewandten Sozialforschung, v Badura, izd.: *Seminar: Angewandte Sozialforschung*, Suhrkamp.
- Schwärzel Wiltrud / Wildt Johannes (1972): Gruppendynamische Aktionsforschung in Arbeitsgruppen, v Haag / Krüger, Schwärzel / Wildt, izd.: *Aktionsforschung*.
- Schutz Alfred / Luckmann Thomas (1974): *The Structures of the Life-World*, Heinemann.
- Sekulić Duško (1979): Nekoliko teza o »teorijskoj« i »empirijskoj« sociologiji, *Revija za sociologiju*, Vol. IX, no. 1-2.
- Sevilla-Casas Elias (1976): Action Anthropology and Transdisciplinary Perspectives, *Current Anthropology*, Vol. 77, no. 3.
- Sewart John (1978): Verstehen and Dialectic: epistemology and methodology in Weber and Lucás, *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 5, no. 3-4.
- Silverman David (1974): Reading Castaneda, A Prologue to Social Science, Heinemann.
- Isti (1970) *The Theorie of Organizations*, Heinemann.
- Sklevicky Lidija (1977): »Antropolog heroj« v akciji, *Pitanja*, Vol. 9, no. 6/7.
- Supek Rudi (1963): *Psihosociologija radne akcije*, Mladost.
- Susmann Gerald / Evered Roger (1978): An Assessment of the Scientific Merits of Action Research, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 23, no. 4.
- Stzompka Piotr (1974): Dileme ameriške sociologije, *Teorija in praksa*, Vol. 11, no. 9-10.
- Ščepanovič Radko (1977): Meje socioloških spoznanj, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana.
- Sušnjić Djuro (1973): *Kritika sociološkega metoda*, Gradina.
- Tandon Rajesh (1980): Participatory Research and Participatory Social Action, Paper presented at International Forum of Participatory Research, Ljubljana.
- Tax Sol (1975/a): The Bow and the Hoe, *Current Anthropology*, Vol. 16, no. 4.
- isti (1975/b): *Action Anthropology*, *Current Anthropology*, Vol. 16, no. 4.
- Thrasher Frederic (1966): *The Gang*, The University of Chicago Press.
- Throw Martin (1970): Comment on »Participant Observation and Interviewing: A Comparison«, v Filstead, izd.: *Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Toš Niko (1976): Metodologija družboslovnega raziskovanja, *Partizanska knjiga*.
- Ule Mirjana (1973): Vpliv različnih osebnih karakteristik anketarjev na mnenje anketirancev v interakciji anketar-anketiranec, Center za raziskovanje javnega mnenja, FSPN, Ljubljana.
- Urbančič Ivan (1975): Fenomenologija kot transcendentalno fenomenološka filozofija, v Husserl Edmund: *Kartezijanske meditacije*, Mladinska knjiga.
- Vidich Arthur (1974): Antropologija u modernom svetu, *Revija za sociologiju*, no. 1.
- isti (1970): Participant Observation and the Collection and Interpretation of Data, v Filstead, izd.: *Qualitative Methodology*, Marcham Publ. Comp.
- Vio Grossi Francisco (1980): The Sociopolitical Implications of Participatory Research, Paper presented to the Inter. Investigative Forum on Participative Research, Ljubljana.
- Vodopivec / Bergant / Kobal / Mlinarič / Skaberne / Skalar (1974): Eksperiment u Logatcu, Savez društava defektologa Jugoslavije.

Volmerg Birgit (1977): Zum Gegenstand und zur Methode Psychoanalytischer Textinterpretation, v Leithäuser idr.: Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins, Suhrkamp.

Volmerg Ute (1977): Kritik und Perspektiven des Gruppendiskussionsverfahren in der Forschungspraxis, v Leithäuser idr.: Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins, Suhrkamp.

Vries de Jan (1980): Science as Human Behaviour: on the epistemology of the participatory Research Approach, a Contribution to the Investigative Forum on part. Research, Ljubljana.

Watzlawick Paul / Beavin Janet / Jackson Don D. (1971): Pragmatics of Human Communications, W. W. Norton & Comp. Inc.

Weber Max (1972): Wirtschaft und Gesellschaft, J. C. B. Mohr.

Weiss Carol (1976): Die Politisierung der Evaluationsforschung, v Badura, izd.: Seminar: Angewandte Sozialforschung, Suhrkamp.

Whyte William F. (1979): Making the most of Participant Observation, The American Sociologist, Vol. 14, no. 1.

Willson Thomas (1973): Theorien der Interaktion und Modelle soziologischer Erklärung, v Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen, izd.: Alltagswissen Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit, Rowohlt.

Young T. R. (1974): The politics of Sociology: Gouldner, Goffman and Garfinkel, v Theories and Paradigms in Contemporary Sociology, izd.: Denisoff / Callahan / Levine, F. E. Peacock Publ.

Zeldich Morris (1970): Some Methodological Problems of Field Studies, v Filstead, izd.: Qualitative Methodology, Marckham Publishing Company.

Znaniecki Florian / Thomas (1967): Methodological Note. University of Chicago Press.

Žižek Slavoj (1979): Uvodna reč, Marksizam u svetu, Vol. 6, no. 1.

Réne LOURAU:

ANALITIČNA SITUACIJA*

* Iz knjige: R. Loureau: *L'analyse institutionnelle*, Les Editions de Miricic, 1970, str. 263–291

Psihologija in pedagogika sta dva najbolj obdelana sektorja v raziskavah in eksperimentiranju institucionalne analize. V psihosociologiji in psihoanalizi se kažejo določene preokupacije, določene usmeritve raziskovanja, ki konvergirajo z institucionalnimi teorijami psihiatrov in pedagogov. Toda, če govorimo o socionalitični intervenciji, se pravi, o neki aplikaciji institucionalne analize v praksi skupin, kolektivnosti, organizacij, nas to nekako nepremagljivo privede do tega, da postavimo vzporednico s psihosociološko intervencijo, prav tako pa tudi z anketo na terenu sociologije organizacij. Kakor pa nimamo pravice reducirati institucionalno analizo na neko terapevtsko in/ali pedagoško metodo, tako tudi nimamo nič bolj pravico poistovetiti modus socionalitične intervencije s prejšnjimi modusi intervencije. Vendar pa pri vsem tem ni potrebno prikrivati vloge, ki jo igrajo psihosociološke teorije in skušnje pri iskanju nove metode. Kakršnakoli naj bo že kritika, ki jo je moč nasloviti na teorijo organizacij, pa je enako jasno, da vsak poskus preseganja te teorije sestoji na neki način iz obdelovanja koncepta organizacije. Kar zadeva psihoanalizo, je povsem gotovo, da bi kritika sociološkega pozitivizma ostala brez nje prav tako teološka kot je teološka Comteova pozitivistična kritika teologije.

Najprej je torej treba poskušati opredeliti **teoretske** pogoje socionalitične intervencije. S tem bomo vsaj delno, če že ne v celoti, preprečili zmešnjave in redukcije, ki jih tvega razložitev neke nove metode. To tveganje je normalno, če se, s Heglom, spomnimo, da je radikalna kritika teze najprej priznanje te teze in da smo s tem, ko en koncept zoperstavljamo drugemu, udeleženi pri analizi tega slednjega koncepta.

Kot drugo pa bo treba skušati obmejiti **praktične** pogoje socionalitične intervencije. S praktičnimi pogoji razumemo po eni strani vse, kar determinira mesto analitika (individualnega ali kolektivnega) v situaciji intervencije, torej preučevanje postojanke analitičnega dela, po drugi strani pa tehniko raziskovanja, se pravi, konkretno aplikacijo v metodi vsebovanih teorijskih podatkov.

Institucionalna analiza doseže za trenutek na eni strani neko metodo induktivne spoznavne, ki se uvršča na stran funkcionalne, strukturalne, strukturalno-funkcionalne analize, pa tudi na stran različnih modusov ekonomske analize, politične analize itd., – na drugi strani pa, bolj specifično, neki modus analize v situaciji, ki se približuje psihoanalitični kliniki. V prvem primeru imamo opravka z analizo na papirju, ki jo bolj ali manj neposredno inspirirajo intervencije ali preiskave na terenu. V drugem primeru gre za institucionalno intervencijo, ki jo analiziramo kot tako.

V tej dualnosti lahko najdemo prednosti, lahko pa jo tudi obžalujemo. Zategaj ne velja nič manj, da omogoči resnično socionalizo edinole poseg v situacijo. Analiza na papirju lahko prispeva materiale, favorizira dejavno približanje situaciji, prispeva k njeni teorijski osvetlitvi, sugerira načine evaluacije in kriterije validiranja. Njena slaba stran pa je, da sociologa, psihologa, ekonomista, političnega

teoretika postavi v situacijo »vedočega« oziroma »eksperta« – situacijo, ki je obenem udobna in izgnanska.

Analize torej ne bomo ločevali od intervencije, da bi s tem označili, da je referenčni sistem institucionalne analize izrazito determiniran s fizično prisotnostjo analitikov kot socialnih akterjev v neki socialni situaciji in z materialno prisotnostjo celotnega institucionalnega konteksta. Kaj nam omogoči konstruirati neko analitično situacijo?

- a) hipoteza
- b) instrumenti analize.

a) Hipoteza

V situaciji, ki je ne gre zamenjati z »šaljivimi resnicami« psihosociologije, pa tudi ne s »socialno higieno« sociologije organizacij, lahko z analizami dešifriramo odnos, ki jih individuuum in skupine vzdržujejo z institucijami. Onstran ideoloških, juridičnih, socioloških, ekonomskih, političnih racionalizacij nam osvetlitev teh odnosov pokaže, da je družbena vez predvsem vzdrževanje ne-vednosti akterjev o družbeni organizaciji.

b) Instrumenti analize

Ti instrumenti se nahajajo v skupku konceptov, artikuliranih kot referenčni sistem institucionalne analize.

1) **Segmentarnost.** – **Pozitivna enotnost** sleherne socialne grupacije temelji bodisi na konsenzu, bodisi na pravilu, ki je skupini zunanje, bodisi na obojem hkrati.

Konsenz je lahko konsenz zdravega razuma, konsenz »mehanske« ali »organske« solidarnosti, splošnega verovanja, itd. Uredbe s pravili so lahko bolj ali manj interiorizirane ali pa občutene kot čista prisila, pač odvisno od tega, ali gre za uredbe, ki jih izdela oziroma jih sprejme kolektivnost, ali pa gre za uredbe, ki jih vsili le en del te kolektivnosti. Pozitivna enotnost grupacije, ki ji da kvalitete socialne tvorbe (to se pravi: ji podeli neko obliko in morfološke določitve, ki jih je moč opazovati) funkcionira v vseh primerih na način ideologije. S tega stališča je vsaka grupacija skupnost s konvergentnimi interesi. V njej je nekaj svetega in nedotakljivega.

V nasprotju s to ideološko vizijo ima poudarek na partikularnostih individuov, ki sestavljajo grupacijo, za posledico često absolutno **negacijo** same ideje skupnosti. Ko negativnost privzame obliko individualizma ali nihilizma, ko obveljajo individualni interesi ali karakteristika za neizvedljive, destruira njena teža pozitivno enotnost skupine, organizacije, etnične ali politične kolektivnosti.

Lahko pa si zamislimo možnost, kako preseči prvo koncepcijo in istočasno negirati prvo negacijo. Eksistenco grupacij bomo tedaj obravnavali kot nezanimljivo, vendar pa bomo pristavili, da te grupacije posedujejo neko **negativno enotnost**. Na drugi strani abstraktne enotnosti univerzalistične ideologije, kakor tudi na drugi strani ekstremne razdelitve, utemeljene v individualnih partikularnostih, bomo enotnost grupacij, ki se jih da opazovati, prepoznali kot pluralistično in heterogeno. Individui, ki so zgolj postavljeni en poleg drugega, ne konstituirajo gru-

pacije: tvorbi dá enotnost, grupaciji dá obliko recipročna in pogosto prikrita dejavnost množstva fragmentarnih skupin znotraj grupacije. Individui se ne odločijo v abstraktnem, da bodo živeli ali delali skupaj, pač pa njihove pripadnosti številnim grupacijam in njihova nanašanja nanje delujejo tako, da se lahko konstituirajo nove grupacije, ki se tako pridajajo pripadnostim in nanašanjem, ki so že tu, pri tem pa jih negirajo na različnih stopnjah, saj prejšnje pripadnosti in nanašanja prinašajo s seboj, splošno vzeto, nasprotja in ekskluzivne kriterije, ki se morajo zaradi tega stopiti v množstvo razlik. Temu posebnemu značaju grupacij, s katerim se srečuje socialnolitična intervencija, dajemo ime segmentarnost.

Pripomnimo, da pluralnosti bolje ali slabše vidnih, bolj ali manj prepoznanih in priznanih realnih skupin, ki sestavlja dano grupacijo, ne gre zamešati s pluralnostjo »podskupin«, ki jo psihosociologija razločuje in spravlja v red v tu-in-zdaj analize. Kljub temu pa te slučajne »podskupine« niso brez odnosov s skupinami s pripadnostjo in nanašanjem, ki eksistirajo v grupaciji (ali izven nje, funkcionirajoč tedaj kot skupine z ne-pripadnostjo ali kot skupine z zunanjim nanašanjem). Na primer, podskupina »mladine« se nanaša na neki starostni razred, ki je v globalni družbi manj dojet kot neka univerzalna in naravna pripadnost in bolj kot neka segmentarna skupina, ki navezuje odvisnostne in agonistične odnose s skupino »starih«.

2) **Transverzalnost** – Grupistična ideologija (v malih skupinah) in komunitarna ideologija (v velikih socialnih tvorbah kot so stranka, cerkev, nacija, itn.) skušata konstruirati idealno podobo monosegmentarne skupine, absolutne koherence, ki jo proizvede edinstvena in vsemogočna pripadnost, pri čemer so vse druge pripadnosti zavržene kot pripadnosti drugega ranga. »Skupina« – kakršenkoli naj bo njen obseg in njena zgodovina – se narcistično kontemplira v zrcalu pozitivne enotnosti, pri tem izključi deviantne, terorizira tiste, ki so animirani s sredobežnimi težnjami, obsodi in čisto napada individue in skupine, ki evoluirajo ob njenih mejah. Ta tip grupacije, ki odklanja sleherno zunanost, je prvi primer skupine-objekta.

Drug primer skupine-objekta konstituirajo, inverzno, tiste grupacije, ki si ne priznavajo nobene druge efektivne eksistence poleg tiste, ki jim jo dodelijo institucije ali zunanje grupacije, katerih poslanstvo je, da postavijo norme, ki jih skupina-objekt ne sme obiti, ter da kontrolirajo in sankcionirajo spoštovanje oziroma nespoštovanje teh zunanjih norm. Če je prvi primer skupine-objekta primer bande ali sekte, je drugi primer grupacij, ki jih definira mesto, ki ga zavzemajo v delitvi dela in s tem v hierarhijah oblasti. Strategija sekte ali bande sestoji iz tega, da stre nasprotnika ali kar soseda, strategija totalno odvisne skupine pa iz tega, da »stre samo sebe« pred nadrejenimi instancami (oziroma pred tistimi, ki jih zastopajo) in da to stritje kompenzira z racionalizacijo z absolutno segmentarnostjo, to se pravi: z individualizmom. Medtem ko sekta stalno ohranja odprto rano njene institucionalne odraznosti od družbe, medtem ko banda ne vidi v družbi drugega kot tveganje svoje razpustitve, pa osebje neke izobraževalne ustanove ali malega podjetja preživlja svoje dni tako, da se razpušča in da blokira vsak osnutek seksijske delitve med njim in podobo **instituirane** avtoritete.

V obeh primerih skupine-objekta, ki smo ju evocirali, naletimo na negacijo transverzalnosti, ki je konstitutivna za sleherno človeško grupacijo. Opredeliti jo torej smemo kot temelj **instituirajoče** dejavnosti grupacij, in sicer v tolikšni meri, kolikor vsako kolektivno dejanje zahteva dialektično viziranje avtonomije grupacije in objektivnih meja te avtonomije. Transverzalnost je torej nastanjena v ved-

nosti in ne-vednosti grupacije o lastni polisegmentarnosti. Je nujen pogoj prehoda od skupine-objekta k skupini-subjektu.

3) **Institucionalna distanca.** – Skupina tipa »sekte« ohranja distanco med seboj in dejavnostjo institucij s silo terorja in autizma; pred kontrolo institucij skuša pobegniti, možnosti, ki jih institucije predstavljajo za družbeno akcijo, pa prezira. Skupina, tipa nasprotnega sekti (recimo, skupina-objekt B), pa, nasprotno, svojo dejavnost, svoje funkcioniranje, pa celo svojo eksistenco mnogo preveč identifikira z vplivi institucij: med njimi in med skupino-objektom A **hoče biti** distanca neskončna; med njimi in med skupino-objektom B **hoče biti** distanca ničelna. V skrajno raznoliki realnosti skupin-objektov različnih tipov in skupin, ki stremijo k statusu skupine-subjekta, bomo institucionalno distanco opredelili kot objektivni in subjektivni sestavni del zavesti, ki jo imajo akterji o svoji ne-integriranosti, o nezadostnosti svojih pripadnosti in predvsem o pomanjkanju transverzalnosti v dejavnosti grupacije, ki ji pripadajo. Objektivno vzeto manifestirata paranojni »projekt« skupine-objekta A in depresivni »projekt« skupine-objekta B obadva enako sprejemanje socialnega vakuuma in vedno bolj upoštevanja potrebno oddaljevanje od racionalnih osnov delovanja. Vendar pa igra subjektivnost v obeh primerih odločilno vlogo, saj često poveljuje evaluaciji, ki jo akter poda o skupini, ki zanj skriva privilegirane možnosti delovanja. Subjektivnost je treba nazadnje upoštevati tudi, ko gre za »klientove« evaluacije institucionalne distance dejavnikov, od katerih je odvisna njegova eksistenca. Na primer, bolnik napreduje s pomočjo funkcije podob, ki si jih ustvari o institucionalnih distancah med glavnim zdravnikom in terapevtom, podob, ki se delno opirajo na administrativno oblast in stalno prisotnost prvega ter na periodično prisotnost in administrativno nemoč drugega.

4) **Praktična distanca.** – Max Weber približa eno drugemu dve dejstvi, ki sta kapitalnega pomena za razumevanje institucionalne analize: po eni strani vse večje oddaljevanje od racionalne osnove institucionalnih norm, po drugi pa vse večje oddaljevanje od racionalnih osnov tehnik.¹ Če razširimo pomen »tehnik« na skupke operacij in instrumentov, ki služijo kot mediji v socialni praksi, bomo govorili o praktični distanci in z njo označili tisto obliko ne-vednosti, ki zadeva vlogo materialnega substrata vseh institucij in socialne organizacije.

Kot sugerira Malinowski, je ni institucije brez materialnega substrata: kulturna antropologija se tu paradokсно pridruži marksistični teoriji in marksistični kritiki prava. Vsebinska momenta singularnosti koncepta institucije ni samo organizacija v smislu sistema odločanja in oblasti, temveč tudi materialna organizacija, tehnološka komponenta in fizično okolje. »Gospodinjstvo« (to se pravi vzdrževanje ali varovanje ali **management** ekonomske infrastrukture) je tako organizacijski in tehnološki moment zakona in družine, kot je »ognjišče« moment njune univerzalnosti. Državne institucije imajo materialno organizacijo, sestavljeno iz teroristične arhitekture in tehnologije, ne da bi pri tem pozabile na tisto, kar je postalo njihov skoraj ekskluzivni privilegij: oboroženo silo. Materialna baza cerkvenih in ceremonialnih institucij (če ponovimo Spencerjevo klasifikacijo) se zdi manj očitna, kajti po eni strani je ekonomsko, čeprav igra zelo pomembno vlogo, prikrito, po drugi strani pa je veliko objektov in materialnih procedur investiranih s simboličnim karakterjem. Toda simbolom inherentna materialnost ne izbruhne nikoli tako močno kot v instituciji praznikov, ki jo sociologija često zavaja na »aranžmaje« ideologije ali mitologije. Končno se pomembnost praktične distance

med individuali in skupinami na eni strani ter institucijami na drugi manifestira v zvezi s sredstvi komuniciranja, informiranja, akulturacije. Orodja komunikacije, ki so preplavila naš vsakdanjik in ki služijo kot opora sporočilom etabliranih institucij, nam postajajo v njihovi fabrikaciji, njihovem funkcioniranju in predvsem v njihovi ceni ter v njihovih modalitetah prodaje bolj in bolj skrivnostna.³ Weber je evociral primer dveh instrumentov komunikacije: denarja in tramvaja. Temu bi lahko dodali telefon, elektrofon, magnetofon, radio, televizijo, kino, avtomobil, letalo, raketo...

Oba sektorja, v katerih se je pojavila institucionalna analiza, sta še posebej zaznamovana z nerazvozljivo mešanico ekonomskega in simboličnega v materialnem substratu. Institucionalna psihoterapija se je rodila skozi revolt proti tehnikam telesa, ki jih uporabljajo tradicionalne terapije: od elektrošoka do kemoterapevtske »prisilne srajce«. Psihiatri so, za revanš, opazili vlogo, ki jo igra bolniško okolje, ekologija kot podpornik fantazem in kot sredstvo, ki ga uporabljajo bolniki za restrukturacijo svojega mentalnega in socialnega univerza. Socialna distanca ali to, kar je socialna psihiatrija imenovala »socialni vakuum«, sta dejstvo neke institucionalne distance, ki jo bolnišnična zapora malone zvede na praktično distanco, na izgnanstvo glede na sistem objektov, tak kot funkcionira v vsakdanjem življenju.⁴ Da se prav razumemo, to izgnanstvo producira motnje in fantazmatske racionalizacije, ki jih poznajo pravi izgnanci, ki so prisiljeni neprenehoma ter z vse večjo izgubo realnega referenta rekonstruirati svet njihovega prejšnjega življenja. Od tod razumemo, da se psihiater oklene analize tega simbola reza med individuom in njegovo željo, ki ga razodeva praktična distanca.

V šolski instituciji in v institucionalnem nasploh, v katerih se manifestira funkcija formiranja, se je tudi institucionalna pedagogika rodila skozi kritiko, naslovljeno tako na uporabo materialnega substrata kot tudi na organizacijo izobraževalnega sistema. Že edukativne tehnike, ki so izšle iz Freinetovega gibanja, so predstavljale ponovno uveljavitev edukativnega prostora, tehnik telesa, odnosa do objektov, ki so v razredu prisotni ali ne. Pod Rogersovim vplivom je nedirektivna pedagogika postavila poudarek na preureditev skupine učitelja in učencev; postavili so sedeže v krog, da bi olajšali izmenjave, predvsem pa, da bi simbolizirali zastarelost frontalnega pouka – vse to pa ne brez številnih odporov, ki so nastali tako na strani učencev in učiteljev kot tudi na strani šolskega pohišva in šolske uprave. Institucionalna pedagogika je nazadnje vzela za svoj objekt celoto edukativnega prostora, da bi v njem razkrila simbole šolske birokracije, ki so že sami simboli represivnega družbenega sistema: modalnosti vstopa in izstopa, razmestitev mest, odsotnost določenih kanalov komunikacije in singularnost obstoječih kanalov, itd. – vse to je služilo kot opora analizi institucionalnega sistema kot nevidnega ali zatajenega temelja »vzgoje«. S to analizo je bilo moč pokazati, v kateri točki so vzgojno-izobraževalne institucije in institucije nasploh prav malo prilagojene njihovi uradni funkciji formacije. Onstran edukativne funkcije je sama družba tista, ki se pojavi kot polimpest – družba, ki je bojda »poučevalna«.

V teh pogojih lahko razumemo pomembnost koncepta praktične distance za socializacijo, se pravi, za institucionalno analizo, aplicirano na mesta in momente še drugih socialnih praks poleg vzgoje in terapije.

5) **Institucionalna implikacija.** – Potem ko smo obravnavali institucionalno distanco kot razkorak med dejavnostjo in racionalnimi osnovami te dejavnosti, bomo s terminom institucionalna implikacija označili skupek obstoječih zavest-

nih ali nezavestnih odnosov med akterjem in institucionalnim sistemom. Segmentarnost in transverzalnost delujeta tako, da specificirata in modificirata implikacije vsakogar, medtem ko ideologija služi njihovemu uniformiranju.

6) **Praktična implikacija.** – Tu gre za pristavek k praktični distanci. Če slednja meri razkorak med akterjem in racionalno osnovo tehnik, pa je praktična implikacija pokazatelj realnih odnosov, ki jih akter vzdržuje s tistim, kar smo zgoraj imenovali materialna baza institucij.

Institucionalna implikacija in praktična implikacija vsebujeta številne ravni. Če si sposodimo koncepte, ki jih Henri Lefebvre aplicira na »dimenzionalno analizo«, ⁵ bomo razlikovali:

7) **Sintagmatska implikacija.** – To je neposredna implikacija, lastna praksi skupin, »razvrščanju dosegljivih podatkov delovanja« (Lefebvre). Gre za medosebne odnose v teh socialnih sintagmah kot so trajne ali kratkotrajne skupine, velike ali male. Često je govora tudi o psihosociološki dimenziji institucionalne analize, vendar vemo, da gre tu dejansko za moment koncepta institucije, za moment partikularnosti. Dimenzija skupinskosti je pomembna, toda ni je treba izolirati; ona ne konstituira referenta analize. V fenomenih skupine je treba videti manifestacijo negativne instance institucije.

8) **Paradigmatska implikacija.** – To je implikacija, ki je posredovana z vednostjo in ne-vednostjo o tem, kaj je možno in kaj ni možno početi ter misliti. Delovanja neprenehoma ureja neka serija opozicij in homologij, antonimov in sinonimov. Ko imenujemo paradigmatsko os jezika sistem, podčrtamo s tem tisti aspekt klasifikacije, ki je lasten tako zdravemu razumu kot izdelani ideologiji in znanstveni vednosti. Med divjo taksinomijo starine, ki neomejeno razvršča in preureja svoj svet in svet sploh s pomočjo kodov svoje vzgoje, svojih predsodkov, svoje socialne prakse (kot ženske, žene, matere itn.) in, na drugi strani, znanstveno taksinomijo biologa ali sociologa, bomo opazili razliko v stopnji, ne pa razliko v naravi. Indijanec Bororo in etnolog, starina in njen izobražen sosed, učenec in učitelj, delavec in delodajalec producirajo bolj ali manj divje razvrstitve njihove vednosti o naravi in družbi. V vseh primerih gre, po Lefebrovem izrazu, za »premišljeno izrabljanje pridobljenega znanja«.

9) **Simbolična implikacija.** – To je implikacija, ki se največ izraža, najmanj pa se misli. To je mesto, kjer vsi materiali, po zaslugi katerih se artikulira sociabilnost, istočasno izrekajo svojo funkcijo in nekaj drugega: samo sociabilnost, družbeno vez, dejstvo, da ljudje žive skupaj, da se zoperstavljajo eden drugemu. Eden teh privilegiranih materialov je simbolni sistem sorodstva, ki načeluje ureditvi in preureditvi neke velike ali male kolektivnosti, kakor hitro je organizacija in ciljnosti konstituirajo kot tako. Sistem simbolnega sorodstva, ki je viden predvsem v mali skupini, dejansko naddoloča – kot smo videli, ko smo govorili o Freudu – velike grupacije, in sicer s posredovanjem razčlenjenih verig družbene vezi kot so male kratkotrajne ali trajne enote, ki tvorijo kontekst našega vsakdanjega življenja: družina, delovno mesto, privatni ali javni shodi, itd. Drugi privilegirani material simbolične implikacije je materialnost institucije. To zadnjo točko bomo precizirali malo pozneje, ko bo govora o analitiku in analizerju (l'analyseur).

10) **Institucionalni transfer.** – Ta koncept, izposojen od institucionalne psihoterapije, ne označuje toliko neke vrste kolektivizacije in izložitve transferja kolikor novo koncepcijo analize kot institucionalne intervencije in analitika kot socialnega akterja, nastopajočega sredi neke socialne situacije. Če rečemo, da je objekt transferja struktura organizacije, ne pa zgolj ta ali oni individuum, ki zaseda v strukturi

posebno mesto (delodajalec, zdravnik, analitik), in sicer objekt za vse osebe, ki imajo kaj opraviti s to organizacijo, tedaj dejansko priznamo, da je bistvena v življenju organizacije eksistenca neke implikacije, ki se menjava v skladu s klasifikacijo, ki smo jo predložili zgoraj.

Nasprotje med staffom-klientom (vodilno skupino, ki je zaukazala intervencijo) in skupino-klientom (skupkom klientov), se pravi, kapitalno nasprotje med vodilnimi in vodenimi, ni edino, ki povzroči, da vznikne dialektika instituirajočega in instituiranega. Treba je računati tudi z vrinjenjem teh elementov, ki so za organizacijo emimentno moteči na ravni sistema simbolnega sorodstva: z analitiki. S tem, ko navzočnost analitikov »prisili k plesu« celoto strukture skupine-klienta, istočasno »prisili k plesu« (spravi na svetlo) tudi skrito ali nerečeno strukturo organizacije. Institucionalni odnosi se prično osvetljevati s samim dejstvom, da je struktura motena.⁶ Z drugimi besedami, analiza instituiranja neke krize institucij in kriza institucij je neka oblika analize-krize-analize.

O analitični situaciji, kot smo jo tu opredelili, bi lahko rekli, da se odvrta od tistega, kar je ali kar naj bi bila situacija analize, opredeljena z drugimi tipi intervencije: psihosociolog ali sociolog težita le k temu, da bi obsodila to bistveno karakteristiko institucionalne analize. Vendar pa je jasno, da če »provokacija« je tedaj ni vpeljana umetno, temveč je inherentna eksplicitnim ciljnostim metode.

Toda v analitično situacijo ni zaobsežena vsa metoda. Kar je bilo rečenega o mestu, ki ga analitiki zasedajo v institucionalnem transferju, ne pojasni vloge institucionalnega proti-transferja. Splošneje vzeto, praktične pogoje intervencije enega ali več analitikov je treba precizirati z odkrito ergološkega vidika, to se pravi, upoštevajoč mesto analitikovega dela v strukturi institucije-klienta, določeni z njeno organizacijo in z motnjo, ki jo v organizacijo uvede analitična situacija.

ANALITIKOV INSTITUCIONALNI PROTI-TRANSFER

Koncept **čustvene provokacije**, **kr** je v rabi v socialni psihologiji,⁷ se nanaša na analitika, na deviantneže ali na vodje, ki so sposobni razkriti sami sebi skupino prek nekakšnega kontroliranega **acting-out**, ki lahko seže od radikalnega oporekanja do afektivne manipulacije. Polje intervencije kakor tudi polje analize tega tipa provokacije ostane mala skupina. Ob realni ali potencialni krizi, ki jo sproži institucija institucionalne analize, bomo govorili o **institucionalni provokaciji** v nekem prvem smislu, da bi z njo označili premestitev instituiranega z analitiko-vim instituirajočim dejanjem. V drugem smislu pa se, kot bomo videli malo pozneje, institucionalna provokacija nanaša tudi na analizerja.

Intervenirati, to pomeni, »udeležiti se oporekanja, ki je bilo med drugimi osebami virtualno že prisotno«, pravi slovar. Velik problem za intervenirajočega – pa naj se imenuje sociolog, psihosociolog, sacionalitik, svetovalec-ekspert, itn. – je razumeti, da intervenira v neko situacijo latentnega konflikta in da ga bodo, ne glede na to, kakšen je sistem vrednot in kulturnih modelov klientov, dojeli kot zdravnika in sitneža hkrati.

S tem govorimo o težavi, ki jo skušamo, ko poskušamo dojeti mesto, ki ga analitik zaseda v delitvi dela. Da bi prišlo do analitične situacije, je na eni strani potrebna zahteva organizacije ali kolektiva klientov, na drugi strani pa je potrebno, da se na tržišču dobe analitiki in njihove organizacije. Zahteva, zmedena ali natančna, se bo nanašala na tak-in-ne-drugačen tip intervencije (sociološke, psihološke, ekonomske) ter, dalje, na tako-in-ne-drugačno metodo analize. In, končno,

v skladu s podobo, ki jo kdo ima na tržišču, bo izbran ta-in-ne-drugi analitik, ta-in-ne-druga ekipa, ki pripada tej-in-ne-drugi organizaciji analitikov.

Iz teh banalnih, toda za zainteresirane stranke zelo pregnantnih ugotavljanj slede sklepi, ki prispevajo k postavitvi temeljnega analitikovega pravila:

1. Zaradi njegove funkcije, ki sestoji iz tega, da se vmeša v delitev dela, ki je že tu, ki je med člani kolektiva klientov že instituirana, analitik vidi, da je njegovo delovno mesto določeno glede na vsebino njegovega dela in omejeno glede na prerogative, ki mu jih daje zahteva po intervenciji v trenutku, ko postane ta zahteva ukaz za intervencijo in pogodba glede nje. Operativna vednost, ki jo poseduje ali naj bi jo posedoval, relativno šibko vpliva na ustanovitev ergonomskih kriterijev analize: tako kot psihoanalitikov klient lahko ve o freudovski znanosti prav toliko kot njegov analitik, tako so tudi psihosociologovi ali sociologovi klienti lahko korektno poučeni glede najnovejših rezultatov sociologije ali psihosociologije. Analitikova posebna vednost pride lahko v poštev pri vzpostavljanju njenih ergonomskih kriterijev šele takrat, ko se kot delavec zaposli v tej organizaciji s polnim delovnim časom. V tem trenutku pa – izvzemši začetek – ne moti več instituirane delitve dela.

Njegovo delo postane institucionalizirano in stopi v neposredne odnose s celoto drugih delovnih mest, ki vsa težijo k ciljnostim organizacije.

2. V premetitvi tehnične in socialne delitve dela, ki jo uvede analiza, je najbolj zgovorno in hkrati najbolj skrito posredovanje denarni odnos, ki ga analitik vzdržuje z organizacijo-klientom. Analitika plačuje klient oziroma institucija, od katere je klient odvisen. Toda kdo je resnični klient? So to člani organizacije, ki so proizvedli zmedeno zahtevo po intervenciji, ne da bi kaj dosti vedeli, kakšnemu tipu analize in analitika naj se zaupajo? Je to **staff**, sestavljen iz vodilnih ljudi v organizaciji, ki je formuliral ukaz, se dogovoril glede pogodbe, se v imenu vseh pogodil glede določenega načina intervencije? In dalje: so to tisti, ki plačajo? Toda pogosto se zgodi, da ne plačajo vsi ali da analitiku neposredno izplačajo honorarje »odgovorni« iz organizacije ali da se razlike v statusu klientov ponove v računu, sestavljenem na osnovi bolj ali manj objektivnih pretehtanj. Lahko se tudi zgodi, da honorarji analitikov še niso jasno in definitivno fiksirani ob podpisu pogodbe in da je pogodba tiha. Razlike v statusu lahko prav tako obstajajo znotraj analitičnega **staffa**, tako da se večji ali manjši del honorarjev povrne v analitično organizacijo, medtem ko si analitiki razdelijo ostanek. Končno se ne zgodi redko tudi to, da del skupine-klientov vprašanje honorarjev ignorira ali ga obravnava kot nepomembnega za samo intervencijo.

Najhuje seveda je, če že analitik sam zanemarja, podcenjuje ali odklanja upoštevanje tega materiala analize, ali če problem tehnicizira, s tem ko ga reducira na kvantitativno diskusijo o tarifah konkurenčnih organizacij.

3. Vprašanje materialnih osnov intervencije nas nujno napoti nazaj k splošnejšemu vprašanju materialnih osnov analitične institucije. Analiza je institucija: to pomeni, da je to, kar legitimira poziv analitikom kot zunanjim, začasnim ali periodičnim in plačanim intervenirajočim, neko priznanje konsenza in določenih zakonitih metod glede tega vrinka, tega institucionalnega provokatorja, kar je analitik. Institucija intervenirajočega analitika poseduje svojo univerzalnost: socialistik spada, tako kot psihosociolog ali sociolog organizacij, v splošno kategorijo »ekspertov«, ki se nanje obračamo na ravni kolektivnosti (ekonomist, zdravnik dela, itn.). Posebnost socialitika in poklicev, ki so mu najbolj sorodni,

je, da deluje v polju sociološke ali psihosociološke analize. In nazadnje, posebnost analitične institucije je v dejstvu, da socionalitik lahko resnično izvaja svojo dejavnost samo v situaciji intervencije, se pravi, tako, da se prikrade v delitev dela, iz katere je normalno izključen – razen – kot pravijo – kot sociolog ali psiholog »svetnik«, ki ga organizacija zaposluje s polnim delovnim časom in ki ima redno plačo. Analitiku očitno ni treba polagati računov pred nikomer: je »prvi poveljnik palube za bogom«, po naivni formuli nekega slavnega psihoanalitika. Ti računi, katere je dolžan položiti samo predse, pa dejansko sestavljajo del »računov«, ki jih predloži organizaciji-klientu. Denar, ki ga prejme, bi mu moral omogočiti načeti težko vprašanje institucionalnega proti-transferja.

4. To, kar intervenira v analitični situaciji, kar analizira polje, omejeno s klientovo zahtevo in analitikovimi koncepti, ni neka izolirana in z vednostjo ter titulami znanstveno legitimirana beseda, temveč je najprej osvetlitev odnosov med klienti in njihovimi institucijami, med klienti in analitikom in, končno, med analitikom in institucijami. Če prvih dvoje odnosov zadeva institucionalni transfer, pa tretji niso edini, ki zadevajo analitika. Tičejo ga tudi drugi, kajti, če klienti »transferirajo« nanj, pa, po drugi strani, tudi on »transferira« na kliente. Torej vidimo, da je institucionalni proti-transfer dejstvo osvetlitve:

a) odgovora, ki ga analitik da klientom kot statusno, starostno, spolno, rasno in na podobne načine razlikovanemu »kolektivnemu delavcu«;

b) odgovora, ki ga da organizaciji-klientu kot instituciji in v kolikor se vpisuje v neki poseben sistem institucij;

c) odgovora transferjem svoje lastne analitične organizacije in organizacije, ki »krije« njegovo ekipo z deontološkega in/ali metodološkega ter ideološkega gledišča.

Kar pri intervencijah, ki jih inspirira sociologija organizacij, često pa tudi psihosociološke intervencije, najbolj manjka, je osvetlitev teh različnih odnosov transferja in proti-transferja. Odsotnost oziroma nezadostnost osvetlitve proizvedene bodisi »divjo« intervencijo bodisi intervencijo s funkcijo lastnega pozavarovanja. V prvem primeru je institucionalna provokacija vzeta kot smoter, in to v imenu nekega določenega iracionalizma oziroma nihilizma. V drugem primeru reformistična ideologija ukazuje na slep in neekspliciten način, pa je intervencija, je institucionalna provokacija zavržena v imenu nekega racionalizma, ki je od tod poznan kot »omejen« in »subjektiven«.⁸ Tema dvema tipoma napake se lahko izognemo s tem, da kot temeljno pravilo intervencije vzamemo stalno analizo **zahteve**, in sicer hkrati izrecne zahteve **staffa**-klienta, zmedene in protislovne zahteve skupine-klienta in implicitne analitikove zahteve. Polje analize tako prekriva celoto konceptov, ki smo jih predložili: segmentarnost, transverzalnost, institucionalno distanco, praktično distanco, sintagmatsko implikacijo, paradigmatško implikacijo, simbolično implikacijo, institucionalni transfer in institucionalni proti-transfer. Zares, analizo zahteve ne smemo dojeti kot neko vrsto kolektivne introspekcije, šaljive resnice, poravnavanja računov med statusnimi kategorijami ali pranja umazanega perila v družini. Če najdemo pri poteku analitične seje tudi nekaj tega, pa je jasno, da analiza zahteve sestoji tudi in predvsem iz tega, da reliefno vidimo tisto, kar je zahteva narisala v vrtinah: realno situacijo organizacije-klienta, njene odnose s celoto socialnega sistema, njena protislovja in mogočno dejavnost negativnega, ki ji, naj velja, kar velja – dá funkcionirati in proizvajati. Zmernemu racionalizmu sociološke teorije organizacij je težko spre-

loške, ekonomske) ter, dalje, na tako-in-ne-drugačno metodo analize. In, končno,

jeti ta dialektični vidik, ki tvori del negativnosti. »Glavni predsodek, ki vlada na tem področju«, je opomnil Hegel,⁹ »je, da dialektika lahko privede le do **negativnih** rezultatov.« Takoj nato je pripomnil še: »Torej ni napačno, če jo prisodimo nekemu predmetu ali neki zavesti, saj se po svoji strukturi, po svoji organizaciji ali zaradi neke zunanje zveze razodeneta kot dialektična«.

Kako bomo to negativno imenovali, »medosebni konflikti«, »disfunkcije birokracije« ali celo »razredni boj«, to je kaj malo pomembno. Za kar gre, je opredelitev koncepta negativnega v analitični intervenciji. Ta koncept je analizer (l'analyseur).

Prevod: B. B.

¹ Videli smo že zgoraj, iz česa sestoji socializma po Van Bockstaeleu: analiza naravnih skupin, osredotočena na koncept skupine. Termin »socioanaliza« je mnogo starejši. Moreno terja njegovo očetovstvo v *Psychothérapie de groupe et psychodrame*, leta 1932. V smislu psihoanalize, aplicirane na grupacije, institucije, ideologije, govori o njej Amar, leta 1950, v »Introduction à la socioanalyse« v *Revue française de la psychoanalyse*, n°2. Drugo socioanalitično področje konstituira »psihoanaliza« za nazaj, post mortem, političnih ali umetniških osebnosti. Freud se je zanimal za »primer« predsednika Wilsona, René Laforgue pa, na primer, psihoanalizira stoletje in pol po njihovi smrti svoje »kliente« Rousseauja, Robespierrea in Napoleona (v *Psychopathologie de l'échec*). Potomci **Bodočnosti iluzije** in **Nelagodja v kulturi** so bolj senzibilna za vrst del, ki se nanaša na psihoanalitično antropologijo, čisto makropolitico (npr. Fornarijevo *Psicoanalisi de la situazione atomica*; fr. prev.: Gallimard, 1969); ta dela se najraje nanašajo na konjunkturane situacije, na nepričakovane socialne krize (določeno število študij o majsko-junjski krizi v Franciji teži k redukciji zadeve na »upor proti očetu«). In nazadnje: če psihosociološke načine intervencije lahko okvalificiramo kot »socioanalitične« (**social analysis** Elliota Jacquesa), pa je brez dvoma pretirano evocirati, z Rogerom Bastideom, neko »psihoanalitično sociologijo« na mejah aplicirane psihoanalize, »KOLEKTIVNE« ali »množične psihologije« in antropologije. Korektnije bi bilo, z Monnerotom, govoriti o »socialni fenomenologiji«.

² Max Weber, *Essai sur quelques catégories de la sociologie Compréhensive*.

»To je tisto, kar komercialna podjetja, uvrščena pod znak kooperative nakupa in »participacije«, napeljuje k iskanju »kontakta« s klienti, da bi jim razodeli skrivnosti komercializacije: »Mi odkrito povemo resnico o aparatih, ki jih prodajamo pri nas« (**Contact**, journal d'information de la Fnac, n°101, julij 1969).

⁴ Jean Baudrillard, *Le système des objets*, Gallimard 1968.

⁵ Henri Lefebvre, *Le langage et la société*, Gallimard, coll. »Idées«, pogl. VII: »Trodimensionalni kod. Esquisse d'une théorie des formes«.

⁶ »Struktura ni enostavno načelo instituciji zunanje organizacije; struktura je, v aluzivni in inverzni obliki, prisotna v sami instituciji, in načelo osvetlitve institucij je bilo mogoče odkriti v ponavljanju teh postopnih maskiranih prisotnosti« (M. Poulantzas, **Pouvoir politique et classes sociales**, Maspero, 1968).

⁷ K. Lewin, *Psychologie dynamique*, fr. prev. P. V. F., 1959.

⁸ March in Simon, v Združenih državah, predlagata koncept »omejene racionalnosti«. V Franciji Crozier usvoji ta pogled in doda koncept »subjektivne racionalnosti vsakega svobodnega dejavnika, pa naj bo izvršilec ali vodilni«. Ta subjektivna racionalnost se združuje z »vplivom psiholoških, socioloških faktorjev« in »človeških razmerij, ki jo omejujejo« (**Le phénomène bureaucratique**, Le Leuil, 1963, str. 202).

⁹ Hegel, *Science de la logique*, sklepno poglavje, naslovljeno »Absolutna ideja« in ki vsebuje prikaz dialektične metode.

ANALIZER

Vzemimo neko zelo centralizirano politično organizacijo. Hipotetična intervencija v neki od centra moči bolj ali manj oddaljen sektor te organizacije bi s strani analitičnega **staffa** zahtevala najprej permanentno osvetljevanje institucionalnega proti-transferja, katerega namen je, da razjasni različne implikacije analitikov glede na ideologijo organizacije, nato pa še posebej pretanjeno prisluhnjenje vsem, kar zadeva sporočila – in sicer ne jasna sporočila ideološkega ritualizma, pač pa sporočila »v kodu« aparata, v kolikor »govori« potihem in skoraj ves čas o svoji eksistenci, o svoji stanovitosti, o svoji oblasti, o modalitetah svojega lastnega ohranjanja in boja, svojih lastnih strategij in taktik.

Materialni substrat, organizacijska infrastruktura institucije, njena materialnost povedo več kot njeni artikulirani govori. Prav zato so prikriti s tajnostjo, s kanaliziranjem informiranja, z ideološkimi racionalizacijami. Koncept organizacije, ki ga sociolog izolira s pretvezo, da njegova gibčnost poroča hkrati o sistemih odločanja, sistemih vrednot in kulturnih modelih, ne dovoljuje dialektične analize odnosa med ideologijo, organizacijo in materialno bazo. Kajti, kako poskušati razložiti objektivne funkcije politične organizacije (ali sleherne druge organizacije), če ne vemo, da označevalec, subjekt institucije delno biva v načinu, kako se člani organizacije, glede na njihov status in druge variable, domenijo glede denarja, ki prehaja med njimi iz enih rok v druge?

Vse to, kar je zamolčanega, ne-rečenega, skopo posredovanega, simbolno izjavi struktura aparata. Značilnost sporočil aparata je, da so povelja. O njih se ne da diskutirati, saj so kot povelja obeležena s konativno funkcijo govorice:¹⁰ ta funkcija je funkcija imperativnih ali vokativnih sporočil, ki logično, ne dopuščajo, da bi glede njih postavljali vprašanja: je to res? je to laž? Kot sporočila, ki jih ni mogoče **postaviti pod vprašaj**, konstituirajo ta sporočila osnovo birokratske govorice, govorice ločitve med vodilnimi in vodenimi.

Včasih, v obdobju krize organizacije, aparat uporabi metalingvistično funkcijo, ki je privilegij »odgovornih« za dogmo in interpretacijo.¹¹ Tedaj gre za to, da člane organizacije spomnijo na najvitalnejše zahteve aparata, namreč na absolutno disciplino, sposojeno pri instituciji, ki je najbolj totalitarna in hkrati najbolj agonistična: pri armadi. Ko aparat bolj ali manj jasno izreka probleme, ki zadevajo organizacijo, notranjo demokracijo, funkcioniranje sistemov odločanja itn., s tem priča o veliki nevarnosti, ki mu grozi: o organizacijski deviantnosti.

Razlikujemo lahko tri tipe deviantnežev; njihova pomembnost variira glede na obseg, obliko in funkcije organizacije. Najpogostejši je tip **ideološkega deviantneža**, ki seje dvome o ciljnostih in splošni strategiji organizacije ter skuša grupirati nove ideološke herezije. Drugi tip konstituira **libidinalni deviantnež**, ki zasede v libidinalni strukturi skupine preveč mesta in že s samo svojo navzočnostjo spodbuja dvom o resnosti ideologije ali organizacije. Tretji tip deviantneža je natančno **organizacijski deviantnež**, ki napade frontalno – ne pa kot prej prek ovinka teoretskih nestrinjanj ali tesnobo povzročajočega fizičnega obnašanja – tisto točko, v kateri se srečujejo, po eni strani, najbolj praktični in materialni problemi, po drugi strani pa najbolj teoretska vprašanja: organizacijo.

Intervencija (še vedno hipotetična intervencija v zelo centralizirano politično organizacijo; ponovimo to) bi morala vzeti organizacijsko deviantnost za najvažnejšo, in sicer zato, ker vzbuja največ strahu. Kanali komunikacije, zasnovani, da

bi reducirali ali zatrli svoboden govor, sistemi oblasti, večje prikriti s fasado »demokratskega« funkcijiranja, in končno, za nepomembno razglašena finančna in materialna osnova organizacije – ali vse to ne manifestira na aluziven in inverzen način« (Poulantzas) strukturo, ki je skupna tolikim organizacijam, ne glede na njihove funkcije? No, organizacijski deviantnež postavi pod vprašaj prav to strukturo.

Analizerja bomo imenovali tistega, ki omogoči razkriti strukturo institucije, jo **sprovocirati**, jo **prisiliti**, da **spregovori**. Institucionalna provokacija, institucionalni **acting-out**: ker ta izraza napotujeta k sistemu s psihosociološko (čustvena provokacija) ali psihoanalitično (**acting-out**) referenco, lahko sugerirata, da institucionalna analiza poceni kupčuje s patološkimi elementi in teži k temu, da jih hoče »manipulirati«. Tako gledanje je nepravilno. Res, analizerja oziroma analizerjev ni treba priličiti individuu oziroma individuom, ki bi analitiku služili za »botra«. V zameno pa je res, če rečemo, da prehod k institucionalnemu dejanju predpostavlja prehod k besedi (provokacijo v izvirnem pomenu termina) in konsekvenco terja posredovanje posebnih individuov, ki je njihov položaj v organizaciji tak, da jim podeli posebnost »provokatorjev«. V aktualnem stanju metod sociološkega raziskovanja se ne sliši kaj prida plavzibilno, da bi problem moči, problem denarja in problem ideologije, ki je skoraj neločljivo pomešan s prvima dvema, bilo mogoče razjasniti, ne da bi v analitično situacijo interveniral ta »hudozni duh« (sejalec radikalnega dvoma), ta »zli duh« ta »vsegakriv« ali ta »grešni kozel«, ta »garjeva ovca« ali ta »sitnež«, ta »zabavljaj«, ta »manjak duha protislovja« ali kaka druga figura analizerja.

Individui »analizerji« se v glavnem ne pojavijo **ex abrupto** kot čista utelešenja negativnosti institucije. Odkrivati se začno polagoma in to v odnosu nasprotovanja in/ali dopolnjevanja, kot konkurentni ali rivalski »vodje«. Libidinalni deviantnež se tako pojavi šele, ko je – difuzno in često zamočeno – pognana v tek ideologija skupine-klienta, in sicer v trenutku, ko se slednja konstituira kot skupina-objekt, ki ideološko poistoveti svoje ciljnosti s ciljnostmi najbolj pregnantne institucije oziroma najbolj pregnantnih institucij skupine. Do dostopa k skupini-subjektu ne pride samo zaradi »ozaveščenja«, »razodetja«, »spreobrnitve« ali »razsvetljenja« skupine-objekta, ki se mora za vse to zahvaliti končno pripoznanemu »mesiji«, kar naj bi bil analizer, vzet kot on sam. Nasproti libidinalnemu deviantnežu se često pojavi organizacijski deviantnež, ki povzame ugovore proti organizaciji analitične seje, proti funkcioniranju in ideologiji skupine-tu-in-zdaj, proti sistemu moči v organizaciji, ki se zatajeno reproducira v skupini-klientu. Intervencija organizacijskega deviantneža kot analizerja je bolj racionalna kot afektivna, čeprav se rada pojavi kot strastnejša. Skupini-objektu je lastno, da se proti analizerjem brani tako, da zvede vse tipe deviantnosti na ideološko deviantnost. Tako zvajanje pa v resnici omogoči krizo racionalizirati in jo prevesti v dobro znane konfliktna sheme: vprašanja mnenja, generacije, filozofske ubogljivosti... »Zli duh« aktivizma, individualizma, osebnih ambicij, itn.

Policija, za njo pa tudi dominantna ideologija in »zdrava pamet«, vidijo v vodji povzročitelja vseh dogodkov, ki motijo javni red. Ideološki vodja, ki je često devianten intelektualec, bo obtožen, da s svojimi spisi ali besedo kvari mladež.

Libidinalni vodja bo obtožen, da se skuša do oblasti povzpeti z opiranjem na ženske – ali na moške, če je, kar ni tako redek primer, osumljen homoseksualnosti. Kar zadeva organizacijskega deviantneža, bo njegov primer zveden bodisi

na enega prejšnjih bodisi na oba ali pa bo zmedeno obtožen, da »drži v rokah vrvice« številnih kompletov ali opozicionalnih manifestacij, stremeč k oblasti in denarju.

Socioanalitik ne sme ostati indiferenten do teh ideoloških konstruktov v toliko, v kolikor jih na raznih ravneh in v raznih oblikah znova srečuje na delu znotraj skupine-klienta, na njeni analitični seji. Značilno je, da ti trije tipi deviantnežev ali leaderjev – »analizerjev« institucionalne situacije vstopijo v dialektiko, ki je dialektika treh momentov koncepta institucije:

moment občosti	:	ideološka deviantnost
moment posebnosti	:	libidinalna deviantnost
moment posamičnosti	:	organizacijska deviantnost.

Če hočemo priti do koherentne in učinkovite teorije analizerja, nam preostanejo še mnoge smeri, da jih raziščemo. ČAKAJOČ NA TO NAJ SE ZADOVOLJIMO S TEM, DA ZAZNAMUJEMO NEKATERA TISTIH VPRAŠANJ, KI JIH PUŠČAJO V SUSPENZU TAKO INSTITUCIONALNA ANALIZA KOT TUDI OBIČAJNE RAZISKAVE V SOCIOLOGIJI IN SOCIALNI PSIHLOGIJI:

– Kakšni so odnosi med vodstvom in deviantnostjo. Dialektiki leaderja in deviantneža odgovarja dejstvo, da leader po funkciji priključuje, kot se zdi, deviantneža, ki je leader zaradi moči, v tolikšni meri, v kolikrški en in drugi ne počneta nič drugega kot to, da na najlepše vidni in najbolj dramatični ravni izražata igro različnih artikuliranih momentov v konceptu institucije.

– Simultana ali zaporedna prisotnost takega tipa leaderja ali deviantneža evocira v analizi pomembnost vsakega prisotnega-odsotnega elementa, se pravi, elementa, ki deluje v opoziciji do prisotnega elementa (če je odsoten) ali v opoziciji do odsotnega elementa (če je prisoten). Privilegirani primer tega simbola in tega simptoma, kar je prisotni-odsotni analizer, bi bil primer leaderja in/ali deviantneža, ki služi za govornika, za tistega, ki govori besedo drugih članov skupine, ali za njihov resonančni trup: če je prisoten, se lahko izrazijo določene kategorije oseb, medtem ko drugim preostaneta molk ali **acting-out**. Če je odsoten, je situacija obrnjena. Ta **tretji kanal** ali **tretji-fatični** (z referenco na fatično ali kontaktno funkcijo govornice) je ojačevalec govora, s tem pa tudi sklopljevalec smisla, analizer.

– Treba se bo vprašati tudi, kako se med delovnim časom in izven njega artikulirajo in kako si nasprotujejo socialne norme in materialnost: z drugimi besedami, kako institucija neprenehoma »znova ujame« na tisoče ubežnikov iz družbene vezi v najbolj šibkem predelu socialne strukture, v tistem predelu, kjer praktično-inertno stopa v kontakt zgolj s serialnostjo, kjer delavec, ergonomsko opredeljen in kontroliran, lahko »vodi dialog« samo s faličnimi sporočili stroja in naloženih kadenc. Odnose med institucijo in ideologijo je treba dopolniti s preučitvijo odnosov med institucijo in tehnologijo; v tem primeru se bomo izognili tveganju (glede kateraga ne mislim, da sem se mu izmaknil) avtonomiziranja institucionalnega glede na ekonomsko in tveganju precenitve psihosociološkega materiala. Osvetlitev koncepta analizerja v vsakem primeru zahteva, da na to mejno cono, ki je slabo poznana, saj se o njej malo govori, usmerimo zelo živo pozornost; ta cona je tista, kjer se socialno delovanje simbolično in/ali materialno opira na produkcijska sredstva. To je primer vloge, ki jo v pretekli in sedanjí produkciji

igrajo živali in naravne sile. To je tudi primer naravnih analizerjev kot so otrok, ženska, bolnik, norec, starec, v kolikor imajo (ali nimajo) v produkciji vidno mesto in v kolikor vedno imajo mesto v sistemu simbolnega sorodstva in v produkciji socialnih simbolov: ko nam te kategorije govorijo o ne-delu, o finančni neodgovornosti, o smrti, o želji in smrti želje, nam zelo glasno govorijo o ločitvah, ki jih instituirajo socialni sistem in jih povišujejo v rang naravnih norm našega delovanja.

Otrok nam govori o ločitvi med formacijo in brutalnim vstopom v življenje »odraslih«, v življenje kapitala. Ženska nam govori o ločitvi med iskanjem sreče in socialno ambicijo. Bolnik nam govori o ločitvi med kontemplacijo in dejavnostjo. Norec nam govori o ločitvi med kontemplacijo in dejavnostjo. Norec nam govori o ločitvi med normalnim in patološkim. In nazadnje, starec nam govori o hiranju pojma odraslega, o negativnosti, ki razdeja pojem odraslega s tem, da ločuje med (vse krajšim) obdobjem eksistence, ki jo je mogoče prodati kapitalu, in obdobjem prežitka, eksistence za v staro šaro.

Analizer je, v zadnji analizi, vedno materialen. Telo je privilegirani analizer. Institucionalizacija odnosov med mojim telesom in sistemom objektov najbolj brezobzirno razkrije ekonomsko instanco v institucionalnem sistemu. Torej vidimo, zakaj bo moral koncept analizerja postati objekt prihodnjih institucionalnih raziskovanj.

Sklep

Kaj počnemo, ko instituiramo to »socioanalizo« ali to »krizo-analizo«, kar je institucionalna analiza, o kateri govorimo? Na začetku tega dela sem postavil vprašanje, ali ne tvegamo negativnih rezultatov ali celo čisto »nihilistično« operacijo.

Ali to, da smo začeli z Rousseaujem in Heglom, da bi prek marksizma, sociologije, psihoanalize, psihosociologije in pedagogike prišli do teorije institucionalne provokacije, ni dokaz, da je bilo evocirano tveganje preveliko? Kar zadeva nevarnost subjektivizma, ali smo jo zares odstranili? Je, konec koncev, to »bivanje poleg negativnega«, ki smo si ga – sledeč Heglu – zadali, prepričljivo? In za koga?

Ko začnemo s sejo ali stažem institucionalne analize, podpisemo pakt ne le z organizacijo ali institucijo, katere del tvori skupina-klient, temveč s celoto institucionalnega sistema, ki jamči tako za eksistenco institucije-klienta, kot tudi za eksistenco analitične institucije. Mislim, da nisem v celoti osvetlil narave in implikacij tega pakta: ali gre za politično intervencijo ali za formacijo? Ali gre za »razjasnjevanje« v Rousseaujevem in Kantovem smislu ali pa gre za favorizacijo preloma z obstoječimi institucijami?

Poleg tega problema razlik in odnosov med intervencijo in formacijo je bilo še neko drugo vprašanje brez dvoma nezadostno obravnavano: namreč vprašanje artikulacij med poljem intervencije in poljem analize. Konceptualnega referenčnega sistema analize ne smemo zamešati z empiričnim referenčnim sistemom akterjev, ki so prisotni v situaciji. Še posebej se je treba izogniti pastem analize skupine, ki se osredotoča na skupino, prav tako pa še bolj subtilnim pastem analize organizacije, ki se osredotoča na organizacijo. Kljub rečenemu ostane referenčni sistem institucionalne analize še vedno zelo hevrističen. Nekaj intervencij, razvr-

ščenih v času dveh let, vzpostavlja okvir eksperimentiranja, ki je toliko ožji, kolikor bolj se polja intervencije, ki so mi bila predlagana, reducirajo za trenutek na organizacije mladih, na organizacije učiteljev ali vzgojiteljev in na verske organizacije.

Druga točka, ki je njeno preučevanje komajda skicirano, zadeva rezultate intervencije, njeno vez z drugimi obstoječimi metodami in tehnikami in njene kriterije validiranja. Je k ne-vednosti, k negativnosti kot determinantama socialne prakse mogoče pristopiti kot k novemu spoznanju ali novemu »ozaveščenju?« Kako vmestiti analitikov glas med »molčečo zavest« in »zavest-okostje«, med brezoblični sociogram in uradni organigram? Analitično dejanje je to, kar povzroči, da se subjektivna ne-vednost prepozna v surovem razkritju objektivnega analizerja. To lahko sprejmemo in razumemo, če beremo **Fenomenologijo duha**, povzroča pa nekaj težav v situacijah, ko pokličejo analitika ljudje, ki bi se radi znebili njegove navzočnosti.

Potrebna bi bila precizacija še prenekaterih drugih vprašanj, če bi se naslonili na materiale, ki pa bi znatno otežili pričujoče delo. Na primer vprašanje, ki je teoretsko in praktično hkrati: vprašanje organizacije intervencij, njihovih časovnih in prostorskih modalnosti, njihovih plačilnih modalnosti. Naj bo socioanalitična seja dolgotrajna ali kratkotrajna? Punktualna, periodična, kontinuirana? Ti navidezno tehnični problemi se dejansko dotikajo bistvenega, namreč **časa** analitikov in časa klientov, **dela** obeh teh protagonistov in, končno, **delovnega časa** kot institucije. Analiza suspendira čas dela, čas boja in čas ljubezni. Suspendirajoč dejanje hoče sama biti dejanje. Toda kaj je dejanje?

Ali naj bo mesto seje na delovnih mestih skupine-klienta ali v prostorih institucije, na katero se skupina obrne z zahtevo po intervenciji, ali pa v prostorih, ki pripadajo organizaciji analitikov, če ne kar na nekem nevtralnem mestu? Analiza upravnega in materialnega konteksta ter pojavitev do zdaj skritih in neizgovorjenih protislovij ne bosta potekala enako na kateremkoli od teh mest.

Končno je treba (v trenutku sklenitve pogodbe s **staffom**-klientom, pa tudi na plenarni seji s skupino-klientom oziroma skupinami-klienti) teoretsko in praktično postaviti vprašanje denarja. Naj bo analiza plačana ali ne? Kdo naj plača? V kakšni obliki? Po kakšnih kriterijih? Proti-transferna analiza teh »umazanih« vprašanj je, da se prav razumemo, neobhoden pogoj resnične analize podobnih problemov, s katerimi se srečujejo klientje v njihovi vsakdanji praksi.

Naša težnja ni izdelati izčrpno listo vprašanj, ki jih je treba še preučiti in poglobiti. Vprašanje, **kdo lahko analizira**, ne bi smelo biti izključno. Z drugimi besedami: ali analiza kot prvi ali drugi poklic, kot specialnost, ki je vpisana v delitev dela, ne tvega zanimanje svojega lastnega projekta, če upoštevamo, da ta projekt vsebuje idejo ukinitve instituiranih ločitev in korenito transformacijo določenega števila institucij?

Institucionalna analiza oscilira med skušnjavo **socioanalize**, ki jo lahko zlahka »pridobe nazaj« sociologija, psihologija ali institucije, ki jamčijo za ti vedi, in med **krizoanalizo**, ki gre do dna institucionalne provokacije. Socioanalitik ni in tudi ne bo povsem gotov glede svoje izbire med Rabelaisom in Rousseaujem, ki postavlja družbo pod vprašaj in **abstracto**, ter Sadeom ali Calvinom, ki v svoji revolucionarni ali religiozni sekti izvedeta postavitev pod vprašaj in **vivo**. Vendar pa mora izbrati, saj se ta negotovost navezuje ne toliko na stanje znanosti kolikor na stanje socialnih sil, znotraj katerih igra svojo igro.

¹⁰ Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, fr. prev. Editions de Minuit, 1964. Konativna funkcija je funkcija sporočila, osredotočenega na naslovnika. Privzame lahko obliko povelja (»Umolknite!«), opomina (»Zedinimo se!«), prošnje (»Pomagajte mi!«).

¹¹ Metalingvistična funkcija je funkcija sporočila, osredotočenega na kod. Je reformulacija, konotacija, komentar, interpretacija: »Levičarstvo, otroška bolezen komunizma«...

Prevod: B. B.

komentarji bodo vpisani v terenske beležke in se jih zapisuje v pri-

Barney E. GLASER, Anselm L. STRAUSS:

ODKRIVANJE SUBSTANTIVNE TEORIJE: OSNOVNA STRATEGIJA KVALITATIVNEGA RAZISKOVANJA*

Zdi se, da spisi sociologov kljub raznovrstnosti problemov, pristopov in sklepov podpirajo isto splošno stališče: kvalitativno raziskovanje je preliminarno, raziskujoče prizadevanje h kvantitativnemu raziskovanju, saj edino slednje dobavi strogo verificirana dognanja in hipoteze.¹ To stališče izvira iz tega, da sociologi sprejmejo za vodilo svoje »sistematičnosti« kanone kvantitativne analize, in sicer v takih točkah, kot so vzorčenje, kodiranje, reliabilnost, validnost, indikatorji, frekvenčne distribucije, konceptualna formalizacija, konstrukcija hipotez in prezentacija očitnosti. Ti sociologi tako precenjujejo strogo testiranje hipotez, podcenjujejo pa pomen odkrivanja tega, kateri koncepti in hipoteze so relevantni za substantivno področje, ki ga raziskujejo.

Mi trdimo, da je treba kvalitativno raziskovanje – ne glede na njegovo koristnost kot predigre h kvantitativnemu raziskovanju – temeljito preiskati glede njegove koristi za odkrivanje substantivne teorije.²

* Prevod teksta: B. G. Glaser, A. L. Strauss: *Discovery of Substantive Theory: A Basic Strategy Underlying Qualitative Research*, iz knjige: *Qualitative Methodology* (W. J. Flitstead, izd.), Markham Publishing Company (Chicago), str. 288–305

Z odkrivanjem substantivne teorije mislimo na formulacijo konceptov in njihovih medsebojnih razmerij v svetu hipotez za dano substantivno področje – kot oskrva pacienta, obnašanje bande ali vzgoja – osnovano na raziskovanju v tem okolišu. Če gledamo na kvalitativno raziskovanje kot na zgolj preliminacijo kvantitativnega raziskovanja, zanemarjamo in zato tudi podcenjujemo številna pomembna dejstva o substantivni teoriji, ki je osnovana na kvalitativnem raziskovanju. Prvič, substantivna teorija je češče končni produkt raziskovanja znotraj substantivnega področja, ki so ga le redki, če sploh kateri, sociologi-raziskovalci motivirani prestopiti. Drugič, substantivna teorija je osnova, na kateri se generira utemeljena formalna teorija.⁴ Tretjič, kvalitativno raziskovanje je često »najadekvatnejša« in »najučinkovitejša« metoda dobivanja tipa iskanih informacij in premagovanja težav empirične raziskovalne situacije.⁵ Četrtoč, substantivna teorija, osnovana na kvalitativnem raziskovanju, lahko često omogoči sociologom (in poučenim laikom), da imajo z njo kar dober dobiček pri njihovem vsakdanjem delu.⁶

Vzeta skupaj, ta dejstva povzročijo dvome glede aplikabilnosti kanonov kvantitativnega raziskovanja kot kriterijev za razsojanje o verodostojnosti substantivne teorije, osnovane na kvalitativnem raziskovanju. Vendar pa sugerirajo bolj to, da naj bodo kriteriji razsojanja osnovani na generičnih elementih kvalitativnih metod za zbiranje, analiziranje in prezentiranje podatkov ter za način, kako ljudje berejo kvalitativne analize.

Naloga tega spisa je razgrniti te generične elemente, ki so uporabljeni tako pri odkrivanju substantivne teorije, osnovane na kvalitativnem raziskovanju kot tudi pri razsojanju o njeni verodostojnosti. Pri tem bomo na **kvalitativno raziskovanje** – pa naj uporabimo opazovanje, intenzivne intervjuje ali kakršenkoli tip doku-

menta – gledali kot na **neko strategijo, zaposleno z odkrivanjem substantivne teorije**, ne pa s hranjenjem kvantitativnih raziskovalcev. Posvetili se bomo naslednjim pertinentnim pravilom:

1. zbiranje in analiza podatkov
2. povečevanje verodostojnosti substantivne teorije z uporabo primerjalnih skupin v raziskovalnem načrtu
3. raziskovalčevo zaupanje vase glede tega, da ve, kar ve
4. raziskovalčevo sporočanje drugim v obliki publikacije tega, kar ve, da bi lahko drugi sodili v njegovi teoriji
5. razmerje odkrivanja substantivne teorije do njenega nadaljnjega strogega testiranja.

Zbiranje in analiza podatkov

Bodisi da terenski delavec začne z zmedenim beleženjem vsega, kar vidi, saj je vsaka stvar lahko pomembna, bodisi da začne z bolj definiranim namenom – opazovanju se v vsakem primeru hitro pridruži postavljanje hipotez. Ko se postavljanje hipotez prične, raziskovalec ne more več, pa četudi je tako disponiran, ostati pasivni sprejemalec vtisov, temveč ga naravno potegne v aktivno najdevanje podatkov, pertinentnih za razvijanje in verifikiranje njegovih hipotez. On te podatke išče. Vmesti se v prostore, v katerih njegovi podatki »žive«. Udeležen je pri dogajanjih, tako da se bodo stvari odvijale pred njegovimi očmi in da se bodo zgodile njemu, ki bo tako pohitel z nadaljnjim postavljanjem hipotez. Z dogajanjem lahko celo upravlja, da bi videl, kaj se bo zgodilo. Čeprav bi lahko vse te preiskovalne dejavnosti izpeljal brez hipotez, se hipoteze neizogibno pojavljajo, da ga vodijo.⁷

Za terensko delo je značilno, da zasledujemo istočasno številne hipoteze. Določeni dogodki bodo raziskovalcu seveda dobesedno vsilili kako pomembno ali fascinantno hipotezo, tako da bo porabil dneve in tedne za njeno kontrolo – še posebej, če bo njena verifikacija povezana z razvijajočimi se družbenimi dogodki. Medtem pa so bile v njegovih terenskih beležkah zgrajene druge hipoteze. Raziskovalec bo morebiti ali dejavno verificiral številne od svojih hipotez ali pa bo pomanjkljivo verificirajoč dogodke opažal slučajno. V vsakem primeru ne pakeтира več svojih beležk glede na očitnost, ki pripada tem posebnim hipotezam, temveč začne z zbiranjem podatkov za novejš, porajajoče se hipoteze.

Ranejš hipoteze se spočetka lahko zde brez zveze, vendar pa se prav kmalu integrirajo in prično tvoriti osnovo osrednjega analitičnega ogrodja. Terenski delavci so dejansko imeli pripombe zaradi hitre kristalizacije tega ogrodja in nekateri so se vprašali, ali poznejše terensko delo ne pomeni le njegove gole elaboracije.⁸ Kakorkoli že, gotovo je to, da izkušeni raziskovalci takoj razvijejo pomembne koncepte, osnovne kategorije in signifikantne hipoteze.⁹ Če se ne ukvarjamo z dejavnim iskanjem njihove očitnosti, nam te integrirane hipoteze neposredno priskrbe osrednjo srčiko teoriziranja, ki raziskovalcu pomaga razviti tiste hipoteze, ki imajo zvezo, prav tako pa tudi odstriči tiste, ki je nimajo. Eno tveganje terenskega dela je dejansko to, da potencialno razsvetljujoče perspektive zatrejo v prid prehitro nastajajočega analitičnega ogrodja.

Analitično ogrodje se nasplošno pojavlja na papirju v dveh oblikah. Analitični komentarji bodo vpisani neposredno v terenske beležke in se jih zapisuje v pri-

ložnostna memoranda, ki so specifično namenjena zadevam analize. Če gre za raziskovalni team, pišejo raziskovalci tako kolektivna kot individualna memoranda. Za raziskovalce je karakteristično, da se začasno umaknejo iz dejavnega terenskega iskanja, da bi premislili o svojih opažanjih in pisali analitična memoranda. Večina terenskih situacij raziskovalcem take periode celo vsili, in sicer zaradi naravnih brezvetrij v družbenem življenju. Toda pomembneje je to, da si take odgoditve aktivnega terenskega dela nekateri terenski delavci dovolijo zato, da bi preprečili zbiranje ogromne množine podatkov brez odgovarjajočega sistematskega razmisleka o smereh in namenih raziskave, kot jih določa nastajajoče analitično ogrodje.

Te refleksivne periode so tako zelo pomembne že zaradi dveh dodatnih razlogov – poleg tega, da je raziskovalcu potreben občasni odmor od naloge opazovanja. En razlog je seveda ta, da analiza lahko bolje napreduje takrat, ko raziskovalec neprekinjeno razmišlja o svojih opažanjih, intervjujih in osebnih terenskih izkušnjah. Ko gre za raziskovalni team, njegovi člani lahko bolje delajo vsi skupaj kot pa če so razkropljeni po opazovalnem polju.

Drugič, potrebno je razmisliti o tem, kaj prispeva k procesu implicitnega kodiranja, ki je pričelo podtalno delovati že od samega začetka raziskave. Ta raziskovalčeva refleksija sestoji iz sistematičnega razmišljanja o podatkih, usklajenega z njegovimi osnovnimi analitičnimi kategorijami. Raziskovalcu ni treba eksplicitno kodirati vseh – ali samo nekaterih – svojih beležk. Terenski delavci v resnici le preletijo oziroma le znova prečitajo odseke svojih beležk, ko verificirajo glavne hipoteze. Pri verifikaciji hipotez se bodo vrnil nazaj tudi »v spominu«. V vsakem primeru počno nekaj sorodnega tistemu, kar se običajno imenuje kodiranje, ni pa nujno, da kodiranje povzdignejo do prominentnega neodvisnega statusa. Zares, celo takrat, ko bodo zbirali podatke, bodo raziskovalci često doživeli »Aha!« izkušnjo, ko bodo prepoznali, da neki opazovan dogodek sodi v neko dano kategorijo. Razen tega generirajo strateški pomenljivi dogodki nove kategorije in hipoteze ali pa vlivajo dvom o učinkovitosti določenih kategorij in priskrbe negativno očitnost proti prejšnjim hipotezam. Ti pomenljivi dogodki so lahko analizirani neposredno po tem, ko nastopijo, ali pa se v spominu vračajo z morečo persistenco, dokler niso sistematično analizirani v periodah, ko se pišejo memoranda.

Skratka, tako kot v kvalitativnem delu ni jasne ločnice med zbiranjem podatkov in analizo (razen v periodah sistematične refleksije), tako tudi ni ostre delitve med implicitnim kodiranjem in zbiranjem oziroma analizo podatkov. Od začetka pa skoraj do konca raziskave se vse tri operacije stalno mešajo in prepletajo med seboj.

Do implicitnega kodiranja prihaja celo, ko ga raziskovalci ne nameravajo namenoma uporabiti, temveč imajo v načrtu, da bodo ob zaključku terenskega dela eksplicitno kodirali ves zbran material, nato pa opravili glavno analizo. Če je substantivna teorija njihov cilj, bodo kmalu ugotovili, da so implicitno kodirali že dovolj materiala, da lahko prično pisati svojo teorijo. Operacija eksplicitnega kodiranja lahko postane zaradi tega dojeta kot nesmiselno in dolgočasno početje brez prave vrednosti, in sicer zaradi dveh razlogov.

Prvič, raziskovalci lahko ugotovijo, da se o svoji teoriji ne naučijo nič zares novega – se pravi, nič takega, kar bi zadostno modificiralo osrednje koncepte in hipoteze teorije – da bi se jim njihov eksplicirajoči postopek zdel vreden truda.

EksPLICITNO kodiranje ob zaključku študije lahko substantivni teoriji seveda doda nadaljnjo obdelavo detajlov, toda vprašanje, za katerega gre, je vedno tole, ali se trud tega dodajanja splača, saj obstoji le majhna možnost, da se bo srčika teorije zaradi tega spremenila, in detajli, ki so pod ravno splošnostjo teorije, le po redkoma prispevajo k njeni večji važnosti in aplikabilnosti.

Drugič, tudi z eksPLICITNIM kodiranjem po zbiranju podatkov se verjetno ne bomo naučili kaj prida več, saj bodo razni segmenti analitičnega ogródja učvrščeni med kronološko različnimi etapami terenskega dela. Ko je segment enkrat učvrščen, ni več potrebno nadaljevati niti z zbiranjem podatkov zanj niti z njegovo analizo, če nadaljuje teoretsko delo ne zahteva teh dodatnih operacij. Izkušeni terenski delavci vedo, da njihove beležke odsevajo to stalno učvrščanje, povrh tega pa njihovo branje zunanjim ljudem ni inteligibilno, saj se v poznejših etapah raziskave pojavi stenografsko poročanje, ki ga upravičuje to, da je raziskovalec snov že dalj časa dobro znana.¹¹

Stalna medsebojna povezanost zbiranja podatkov in analize ima neposredno zvezo s tem, kako privedemo raziskavo do zaključka. Raziskovalec lahko vedno skuša minirati svoje podatke in lahko vedno zbere še več podatkov za kontrolo hipotez oziroma za vpeljavo novih hipotez. In ko raziskovalec piše na terenu oziroma poleg njega, je njegova skušnjava, da bi se spet vrgel na teren, še posebej velika. Zaključno iskanje podatkov razumljivo teži k temu, da bi bilo bodisi specifično potrjevalne (raziskovalec se zdaj giblje z znatno gotovostjo in hitrostjo) bodisi elaborativne narave (raziskovalec želi zaokrožiti svoje delo z raziskovanjem nekega področja, ki je prej ostalo nedotaknjeno ali celo neupoštevano).¹² To poslednje iskanje lahko predstavlja veliko skušnjava, če so medosebni odnosi, ki so se izoblikovali na terenu, prijetni, ali če se tam razvijajo novi razburljivi dogodki. Vendar pa sta zbiranje in analiza dodatnih podatkov lahko le izgubljanje časa, če to delo zgolj dalje obdeluje detajle substantivne teorije; spet se o bistvenem le malo naučimo.¹³

Ko je raziskovalec prepričan, da njegovo analitično ogródje tvori sistematično substantivno teorijo, da predstavlja razumno in točno ugotovitev o preučevani snovi ter da je izraženo v taki obliki, da ga lahko uporabijo tudi drugi, če bi morali iti na isti teren – tedaj lahko samozavestno objavi svoje rezultate. Tedaj verjame v svojo lastno sposobnost vedenja in ne vidi razloga, da bi to verovanje spremenil. V to ne verjame zaradi neke arbitrarne sodbe, temveč zato, ker se je zelo specialno potrudil verificirati tisto, kar misli, da lahko ve na vsakem koraku svoje poti, od začetka raziskave pa do njenega objavljivega zaključka.

Povečevanje verodostojnosti s primerjalnimi skupinami

V tem oddelku bomo predstavili strategijo, s katero si terenski delavci lahko olajšajo odkrivanje substantivne teorije, pri tem pa istočasno razvijajo zaupanje v njeno verodostojnost. Ta strategija vključuje sistematičen izbor in preučevanje številnih primerjalnih skupin.

Terensko delo v sociologiji je izšlo iz etnološke tradicije preučevanja le ene družbe ali skupine naenkrat. Temeljni razlog te tradicije je sestajal iz tega, kaj en antropolog ali sociolog lahko sam opazi, in iz prepričanja, da je treba družbeno strukturo zajeti »kot celoto«. Konsekventno temu so monografije terenskega dela

leta in leta težile k temu, da bi privzele obliko posameznih študij primerov. Celo danes še večina terenskih delavcev preučuje le eno skupino naenkrat in le redki so tisti, ki se osredotočijo na več kot dve ali tri skupine hkrati.¹⁴ Take primerjave kot obstajajo pri posameznih študijah primerov so bodisi vnešene v monografijo (ali v članek) tako, da so primerljive zadeve postavljene v opombe pod črto in tam diskutirane, bodisi so dosežene s publiciranjem številnih primerljivih študij v skupnem zborniku.

Vendar pa je možno (in sicer večkrat kot so poskušali) pri terenskih preučevanjih **v načrt raziskave vgraditi primerjavo vsaj z nekaterimi – često pa z mnogimi – družbenimi sistemi.**¹⁵ Strategijo izbora mnogoterih **primerjalnih skupin vodi logika** raziskovalčevega nastajajočega analitičnega ogrodka.

Signifikantne kategorije in hipoteze so prvič identificirane v porajajoči se analizi, med uvodnim terenskim delom v eni ali več skupinah in med temeljitim preučevanjem substantivnih teorij in podatkov iz drugih študij. Primerjalne skupine nato lociramo in izberemo v skladu s tem namenom, da nam bodo dobavile nove podatke o kategorijah in njihovih kombinacijah, sugerirale nove hipoteze in verificirale uvodne hipoteze v različnih kontekstih. Niti štirideset skupin ni pretežno primerjati, če upoštevamo, da jih primerjamo na osnovi definiranega seta kategorij in hipotez (ne primerjamo jih izhajajoč iz »cele« skupine) in da primerjamo skupine v skupinah (npr. različne in podobne oddelke v različnih tipih bolnišnic). Te skupine lahko preučujemo po eno naenkrat ali v večjem številu hkrati. Lahko jih preučujemo tudi hitro zaporedoma, da bi kontrolirali pogloblitve hipoteze, še preden se okoli njih izgradi preveč teorije.

Mnogotere primerjalne skupine funkcionirajo na več načinov, kako izpopolniti raziskovanje in poboljšati konsekvantno substantivno teorijo. Primerjave povečujejo verodostojnost končne teorije predvsem na dva temeljna načina:

A)

Če analitik, namesto da bi preučeval en sam ali le maloštevilne družbene sisteme, natančno detajlira mnoge podobnosti in razlike med različnimi primerjalnimi skupinami, potem ve bolje, v kakšnih setih strukturalnih pogojev se njegove hipoteze minimizirajo ali maksimizirajo, od tod pa tudi, na katere vrste družbenih struktur je mogoče aplicirati njegovo teorijo. Z razširitvijo področja in omejitvijo splošnosti svoje teorije prihrani delo svojim kolegom. Bralci terenskih raziskav morajo običajno izračunati omejitve publicirane študije tako, da delajo primerjave z njihovimi lastnimi izkušnjami in poznavanjem podobnih skupin. S primerjavo izračunajo, da se posredovani material posmehuje prav toliko in nič bolj – zaradi danih strukturalnih razlogov. Z uporabo mnogoterih primerjalnih skupin je bralec precej razbremenjen bremena postavljanja relevantnih razmeritev za teorijo.¹⁶ Skratka, replikacija je vgrajena v raziskovanje.

B)

Drugi način, kako mnogotere primerjalne skupine povečajo verodostojnost, je ta, da primerjava pomaga raziskovalcu izračunati, ali je za dani red dogodkov oziroma nezgod verjetneje, da se bo ali da se ne bo pojavil. Ta račun priskrbi učinkovito logično vodilo med skupinami za pridobivanje več podatkov, s katerimi raziskovalec zapolni teoretske praznine in verificira svoje hipoteze. Ta račun je še v posebno pomoč pri učinkovitem iskanju negativnih primerov, ki lahko za-

htevajo reformulacijo hipoteze. Raznolikost, ki jo njegovemu preučevanju dajo mnogotere primerjalne skupine, poveča možnost, da raziskovalca presenetijo neanticipirani negativni primeri.

Mnogotere primerjalne skupine tudi dovoljujejo in generirajo hiter razvoj analize v dveh glavnih smereh:

A)

Stalna primerjava med številnimi skupinami prav kmalu pritegne opazovalčevo pozornost na mnoge podobnosti in razlike med skupinami, ki so pomembne za njegovo teorijo. Iz teh podobnosti in razlik generiramo teoretične kategorije, namenjene uporabi, njihov polni rang tipov oziroma kontinuum, njihove dimenzije, pogoje, pod katerimi bolj ali manj eksistirajo, in njihove pglavitne konsekvence. Na ta način sta vzpostavljena popolna splošnost in pomen vsake kategorije.¹⁷ Na posamičnem terenu je kategorialni razvoj mnogo počasnejši, rezultat pa je manj posplošena kategorija, prežeta z manj pomena.

B)

Razlika in podobnosti med skupinami poleg tega hitro generirajo posplošena razmerja med kategorijami, ki seveda postanejo hipoteze, ki bodo takoj integrirane v substantivno teorijo. Skupina je pokazatelj seta strukturalnih pogojev; ko analitik, medtem ko reformulira svojo hipotezo, najde v različni skupini negativen primer, tedaj primerja set pogojev, pod katerimi je obstajala, s setom pogojev, v katerih jo sreča, da bi našel poseben strukturalni pogoj (pogoje), ki povzroči to spremembo – na ta pogoj (pogoje) je nato treba računati pri reformulaciji hipoteze. Analitična strategija je zelo različna, mnogo močnejša, natančnejša in informativnejša od primerjanja pozitivnih in negativnih primerov v posamični strukturi.¹⁸ Pri slednjem lahko zgolj primerjamo **notranjo** strukturo negativnega pripetljaja s pozitivnimi pripetljaji, saj oboji nastopijo pod istimi strukturalnimi pogoji. Taka primerjava bo verjetno nesprejemljiva, celo tavitološka, če bo nekdo zaključil, da je neki element nekega pripetljaja samega sebe povzročil kot različnega od vseh drugih podobnih pripetlajev. Sprejemljiveje je pokazati na različne sete **zunanjih** strukturalnih pogojev, ki opredeljujejo tako pozitivne kot tudi negativne pripetljaje, in sugerirati diferenciranje faktorjev teh primerov, osnovano na primerjavi setov.

Tudi raziskovalci, ki imajo opravka z drugimi tipi kvalitativnih podatkov, lahko uporabljajo to učinkovito metodo. Če se omejujejo npr. na intervjuje, ni nobenega razloga, da ne bi preučevali primerjalnih skupin intervjuvancev, izbranih v skladu z nastajajočimi analitičnimi ogrudji. Zgodovinski dokumenti ali drugi knjižnični materiali se čudovito ponujajo komparativni metodi. Njihova uporaba je morda celo učinkovitejša, saj je raziskovalcu prihranjenega mnogo časa in sitnosti z iskanjem primerjalnih skupin, ki jih najde tu, konec koncev, koncentrirane v knjižnici. Ko je njegovo analitično ogrodje dovolj razvito, lahko raziskovalec, ki uporablja knjižnične materiale, tako kot pri terenskem delu vedno odbere dodatne primerjalne skupine, da bi pridobil dodatno zaupanje v verodostojnost svojega ogrudja. Prav tako bo občasno – tako kot terenski delavec, ki se včasih spotika ob primerjalne skupine, nato pa jih še sam uporablja – imel dobiček zaradi srečnih naključij, ki nastopijo med brskanjem po policah knjižnice.

Zaupanje v verodostojnost znanja

Analitičen okvir, zgrajen na osnovi zbiranja in preverjanja kvantitativnih podatkov je ekvivalenten sistematičnemu znanju o lastnih podatkih. Razjasnimo, zakaj terenski raziskovalci zaupajo v svoje znanje.

V primeru posameznega terenskega raziskovalca je on sam tisti, ki ve, da pozna področje, ki ga je proučeval in doživel. Gre za njegova opažanja, osebne izkušnje in s težavo pridobljene zaključke. Terenski raziskovalec pozna svoje znanje, ne le zato, ker ga je pridobil z delom na terenu in z pazljivim preverjanjem hipotez, ampak tudi zato, ker prizadeto, »globoko v sebi« čuti vrednost končnih rezultatov. Mesece je živel z delnimi zaključki, preverjal jih je korak za korakom vse dokler ni oblikoval končne, substantivne teorije. Še več; če je sodeloval v družbenem življenju svojih subjektov, je svoje predpostavke doživljal, preverjal jih ni le z opazovanjem in spraševanjem, ampak tudi z vsakodnevnimi, živimi dejstvi. Glede na to je njegovo teoretično prepričanje ob koncu raziskovanja neomajno. To lahko potrdi večina terenskih raziskovalcev. Neomajno prepričanje ne pomeni, da so njegovi zaključki edini, ki jih je iz zbranih podatkov mogoče izpeljati, kaže le na visoko stopnjo zaupanja verjetnosti teh zaključkov. Zaupanje se ne nanaša na delne zaključke, ampak na integrativno teorijo, s katero so ti zaključki sistematično urejeni.¹⁹ Raziskovalec je v bistvu, z induktivnimi ter deduktivnimi napori odkril substantivno teorijo omejenega področja podatkov in je to teorijo pripravljen javno predstaviti.

V primeru teamskega dela oblikuje končno, substantivno teorijo deljeno znanje. Vsak od terenskih raziskovalcev ne le, da podrobno pozna svoja terenska opažanja; s pogovori, skupinskimi razgovori, razgovori o zapiskih se tudi seznanja z izkušnjami svojih kolegov. Ob teh oblikah so za zaupanje o analitičnem okvirju pomembni tudi slučajni pogovori v teamu.

Poznavanje pravega življenja, ki ga omogoča terensko delo je še posebej pomembno zato, ker ga številni kritiki razvrščajo ob ostalih kvalitativnih metodah v preliminarno stopnjo pravega (znanstvenega) raziskovanja. Vključitev v takšno družbeno življenje in delovanje, ki se od že znanega bistveno razlikuje, prinaša terenskemu raziskovalcu določene prednosti. Neposredno opazovanje družbenega življenja je mogoče le, če raziskovalec doživlja to življenje v najglobljem smislu. Sama vključitev v novo okolje, še ne pomeni njegovega poznavanja; vzdrževati je treba samostojnost, ker le ta omogoča teoretično rezoniranje vidnega in doživetega. Nedotakljivost spoznavanja koristi ne le raziskovalcu-sociologu, temveč tudi raziskovalcu-človeku, ki je prisiljen obvladovati svet. To je mogoče kljub temu, da ljudje na splošno ne pričakujejo od tujca, da se bo prilagodil njihovem načinu. Neprizadetost raziskovalcu preprečuje, da bi postal več kot nepopoln domačin in mu omogoča, da kot nepopoln tujec, naredi več kot domačin. Ljudje, ki jih proučuje občasno pozabijo na njegovo distanco ali pa je celo ne opazijo. Na osnovi zaupanja, ki si ga raziskovalec pridobi z zanimanjem in dovezetnostjo za njihove oblike življenja, lahko vidi pomembne dogodke, ali celo dokumente in sliši pomembne razgovore. Če se zaupanje ne razvije, je raziskovanje onemogočeno.²⁰

Terenski raziskovalec lahko razvija sistematične zaključke in hkrati predstavlja opazovano okolje ter dogajanje s povsem literarnimi opisi. To je ena od prednosti njegove substantivne teorije. Če se je na osnovi takšnih zaključkov mogoče

izogniti težavam v določenem družbenem okolju, je očitno, da predstavljajo bistvene lastnosti okolja, da so uporabni kot smernice za akcijo in, da bistveno prispevajo k verjetnosti analize.²¹

V končni instanci je to le opis refleksije spoznanja kateregakoli bistrourmnega in mislečega opazovalca družbenega življenja. Pogosto zastavijo ljudje denar, ugled ali celo življenja in zaupanje v ljudi, za svoje interpretacije. Naloga terenskega raziskovalca je, da spreminja te običajne strategije reflektirajočega opazovalca v uspešno raziskovalno strategijo, ob tem, da kot kompetenten in izurjen raziskovalec svoje ideje veliko bolj sistematično oblikuje. Znanje dobrega raziskovalca je mogoče posplošiti in oblikovati v teorijo. Ob vsem tem je tudi veliko bolj sistematičen v preverjanju svojih idej kot povprečen opazovalec. Usmeritve, ki jih vnaša v stroko so lažje preverljive v primerih, ko je svoje hipoteze oblikoval z opazovanjem, kot v primerih, ko jih je vnašal od zunaj. Terenski raziskovalec se razlikuje od drugih raziskovalcev, ker so le-ti do takšne mere obremenjeni s formalno teorijo, da se s substantivno teorijo sploh ne morejo ukvarjati in v večini pišejo le opombe k inportirani teoriji, s katero ne želijo in tudi ne morejo pragmatično testirati življeja.

Ob koncu je vredno omeniti, da so terenski raziskovalci, ki ne verjamejo v lastno »težko pridobljeno« temeljno izkušnjo, usmerjeni k prisilnemu scientizmu. Ker ne zaupajo sami sebi, sposobnosti svojega znanja in motiviranosti, so dejansko odvisni od vprašalnikov ali drugih »objektivnih« metod za zbiranje in urejanje kvantitativnih podatkov. Te metode, uporabljene v takšne namene, ne vodijo nujno v večjo verodostojnost, pač pa omogočajo resigniranemu raziskovalcu, da si ustvari zaupanje v lastne »rezultate«, ne da bi razčistil vprašanje potrebnosti teh dodatnih »hard data«. Možno je, da negotov raziskovalec zavestno beži sam pred sabo, zato ker ne verjame, da je svoje znanje sposoben prepričljivo predstaviti in zato tudi ne more z bežanjem prenehati.

Posredovanje in presojanje verodostojnosti

Ko se raziskovalec odloči za publiciranje, se sooči s problemom oblikovanja smiselnih sodb, s katerimi lahko kolegom verodostojno posreduje teorijo, ki jo je odkril. Problem verodostojne predstavitve sestavljata dva podproblema, ki ju je treba posebej obravnavati.

Prvi podproblem se nanaša na vprašanje, kako narediti teoretični okvir bralcu razumljiv. To je izvedljivo z obsežnim opisom samega okvira in nanj vezanih teoretičnih stališč, na začetku ali na koncu publikacije, pogosto pa tudi v odlomkih skozi celoten tekst. Takšna predstavitev ni posebno težavna, ker temelji na abstraktni sociološki terminologiji, ki je sprejemljiva tako za kvantitativne in kvalitativne podatke kot za preprosto sociološko razumevanje, ki omogoča komunikacijo.

Na to se navezuje drug podproblem: kako opisati proučevano družbeno življenje dovolj živo, da bo bralec lahko skorajda videl in slišal ljudi in to v relacijah s teoretičnim okvirom. Za to raziskovalec običajno uporabi različne nasvete iz razpoložljivega standardnega arzenala. Citira lahko neposredno iz intervjujev ali pogovorov, ki jih ima na pretek. Vključi lahko dramatične vložke iz terenskih zapiskov. Navaja lahko pripombe, ki so jih omenili intervjuvani. Dogodke in osebe lahko predstavlja z konstrukcijami berljivih študij primerov (Case Studies). Pre-

izkusi se lahko v opisovanju dogodkov in dejanj, pogosto pa bo navedel vsaj časovni in prostorski pregled. Z ocenami lastnih izkušenj lahko prikaže, kako so dogodki vplivali nanj. Včasih bo uporabil tudi pripovedništvo. Tudi naslovi poglavij lahko prispevajo k posredovanju vidnega in slišnega.²²

Prvi in drugi podproblem verodostojnega posredovanja, se odraža v tipu koncepta, ki ga raziskovalec izbere za pisanje substantivne teorije. V prvem primeru je koncept analitičen, zadosti posplošen, da predstavi značilnosti konkretnih entitet (ne konkretnih entitet samih). V drugem primeru koncept tudi vpeljuje občutljivost; »pomenskost« slik, ki jih vzpodbujajo primerne ilustracije omogoča, da je sporočilo mogoče razumeti v povezavi z lastnimi izkušnjami.²³ Takšna vrsta koncepta zatorej uvaja boljšega od dveh možnih svetov in predstavlja popolnejše razumevanje raziskovalčevih podatkov.²⁴

Iz različnih aspektov se kaže predstavitev tudi kot ocena, s katero ocenjujejo bralci verodostojnost teorije, ki jo avtor predstavlja. Pomembno je, da je bralec dovolj prevzet s deskripcijo tako, da se počuti kot bi bil on sam na terenu. V tem primeru je bolj dovzeten za raziskovalčevo teorijo kot v primeru nezanimive in nepričljive deskripcije.

Prav tako pa na presojo verodostojnosti vplivajo tudi ocene načinov, s katerimi je raziskovalec prišel do svojih zaključkov. Bralec bo npr. opazil, katero vrsto dogodkov je raziskovalec upošteval, koga je intervjuval, s kom se je pogovarjal, kakšne so bile njegove izkušnje in kakšnega so ga videli različni ljudje, ki jih je proučeval. To pomeni, da bo bralec ocenjeval podatke tako na osnovi eksplicitno povedanega kot na osnovi razbranega med vrsticami. V celoti je takšna presoja dolžnost bralca; delno zato, ker je publicirano lahko izmišljeno, v glavnem pa zato, ker vsaka analiza zahteva neke vrste oceno.

Takšno oceno lahko opredelimo kot »proces razveljavljanja«. Bralci prav gotovo ne sprejemajo dela, če že ne večine objavljenih aspektov analize (ne glede na kvantitativno ali kvalitativno podatkovno osnovo).²⁵ Razveljavljanje s strani bralcev poteka na več različnih načinov: teorija se korigira zaradi enostranskega raziskovalnega modela,²⁷ prilagaja se pogojem različnih družbenih struktur, lahko pa se v luči bralčeve izkušnje ali znanja izkaže za določene družbene strukture kot neveljavna ali neuporabna. Pomembno je opozoriti, da teorije, ki je v določenih družbenih pogojih, oz. strukturah ocenjena za neaplikabilno, ne gre razveljavljati s temi istimi pogoji. Trditev, da teorija ne velja, ker se ne prilega strukturi, ni pravilna. Razveljavitev, oz. potrditev teorije je na mestu samo v tistih družbenih okoljih in strukturah, v katerih je teorija aplikabilna.

Prav zaradi bralčevega ocenjevanja lahko raziskovalec piše teorijo v splošni obliki. Raziskovalec ve, da bo bralec naredil neobhodne popravke, prilagoditve, razveljavitve in dodatne aplikacije, ko bo razmišljal o uporabnosti teorije. To so ocene, v katere se raziskovalec ne more spuščati, niti za to, da bi prekril samo del enega od tipa bralcev. Še bolj je pomembno, da se mora raziskovalec naučiti te ocene presegati ali ignorirati v smislu substantivne teorije ali posplošitve, ki jo piše.²⁸ (Neobhodno je pustiti te ocene ob strani, tudi ko se piše berljiva teorija, kajti njihova retorika je težavna, tako za branje kot za pisanje.)

Tako raziskovalec in bralec delita odgovornost. Raziskovalec mora zagotoviti jasne teoretične in opisne zaključke na osnovi katerih lahko bralec natančno oceni verodostojnost teoretičnega okvirja predstavljenega v publikaciji. Raziskovalčevo temeljno pravilo je, da v primeru, ko dvomi o pomembni interpretaciji ali napovedi in ko predpostavlja, da bo dvomil tudi bralec, eksplicitno specificira vr-

sto podatkov, na katerih ta interpretacija temelji. Recipročno pravilo velja tudi za bralca: zahtevati mora eksplicitno pomembnejših interpretacij in v kolikor raziskovalec ne more preskrbeti informacij, bralci lahko ocenjujejo interpretacije na osnovi katerega koli posrednega vira, s katerim razpolagajo. Ta ista pravila so uporabna za branje in pisanje kvalitativnih materialov v knjižnicah in arhivih.

Vprašanje nadaljnega omejevanja

Predstavitev substantivne teorije, ki se je izoblikovala z analizo kvalitativnih podatkov je pogosto na nivoju verjetnosti, ki ustreza večini bralcev. Teorija se lahko prilagodi in priredi tako, da z zadovoljivo točnostjo usmerja mišljenje, razumevanje in raziskovanje različnih situacij. Določeni strukturalni okviri družboslovnega dela (npr. oblikovanje specifičnih akcijskih programov ali delo na področjih z razvito substantivno teorijo), zahtevajo bolj rigorozno testiranje, ki zviša nivo točnosti nekaterih hipotez.

V teh pogojih bi morala biti smer nadaljnega testiranja stvar empirične določitve: v bolj rigorozno ali ekstenzivno terensko delo ali v eksperimentalne ali anketne metode. Dve bistveni točki metodoloških odločitev sta: prvič, testiranje mora biti ostrejšo od prvega (ne gre za vprašanje, katera od vseh metod je najostrejša) in drugič, ostrejši pristopi morajo sovpadati z raziskovalno situacijo tako, da dajejo primerljive rezultate. Določitev nadaljnega testiranja naj ne bi vključevala raziskovalčeve ideološke usmeritve (z možnostmi kariere) na eno samo metodo, npr. na anketo kot natančnejšo obliko, ki v primerjavi z terenskim opazovanjem, dosega višjo stopnjo natančnosti in je zato tudi najboljše in edina oblika, uporabna v vseh primerih. V dejanski situaciji je lahko, da anketa ni izvedljiva, bodisi časovno ali stroškovno, bodisi iz aspekta potrebovanih informacij, ki jih lahko le izkrivi. Pristop, ki zagotavlja zahtevano stopnjo točnosti mora temeljiti na metodi ali metodah, ki se najbolje prilagajajo družbeno strukturiranim potrebam raziskovalčeve raziskovalne situacije.

Tudi raziskovalčeva ideološka zavezanost kvantitativnim metodam ruši to temeljno pravilo o izbiri metod, ki prispevajo k točnosti substantivne teorije. Izven konteksta se predpostavlja, da vse raziskave zahtevajo visoko stopnjo točnosti, ki jo zagotavljajo predvsem kvantitativni pristopi. Zato so le-ti najboljše metoda, uporabna v vseh raziskovalnih situacijah. Glede na to je kvalitativno raziskovanje mogoče izvesti le na preliminarno zajetje kategorij, ki jih kvantitativna raziskava potrebuje. Kot smo že omenili na začetku, takšno stališče zanika tako pomembnost odkrivanja substantivne teorije, ki temelji na kvalitativni raziskavi; kot dejstva, da je ta substantivna teorija bolj pogosto, kot ne produkt raziskovanja znotraj substantivnega področja, ki so ga pripravljeni presegati le redki, če sploh kateri, raziskovalci.

Substantivna teorija, ki jo odkrijejo kvalitativne raziskave je končni produkt iz večih razlogov. Prvič, tistim raziskovalcem, ki poskušajo substantivno teorijo preseči z testiranjem kvantitativnih podatkov, se pogosto očita, da preprosto dokazujejo tisto, kar vsakdo že ve. Njihovo delo se tako ocenjuje kot trivialno in odvečno.²⁹ Da to delo »rešijo« so prisiljeni preusmeriti testiranje »že znanih hipotez« v odkrivanje novih substantivnih dejstev ter teorij, skritih v podatkih. Tako se kvantitativni podatki ne uporabljajo kot rigorozna predstavitev teorije,

ampak kot en drug način odkrivanja dodatnih teorij. Kvalitativni podatki so tako pogosto »de facto« zaključna, namesto preliminarna analiza.

Drugič, stara zgodba v družboslovju je, da zasičenost določenega poglavja s substantivno teorijo, tekoče zanimanje preusmerja drugam.

Drugič, stara zgodba v družboslovju je da, zasičenost določenega pojava s substantivno teorijo, tekoče zanimanje preusmeri drugam. Ta preusmeritev se običajno pojavi preden se uveljavi ustrezno kvantitativno raziskovanje pojava. Informirani laiki in družboslovci ustvarijo dobiček na uveljavljenem publiciranem odkritju, medtem ko sociologi skrbno analizirajo kvantitativne podatke. Ta možnost izrabe substantivne teorije temelječe na kvalitativnih podatkih, odvrča laike in večino sociologov od potrebe po nadaljnem rigoroznejšem raziskovanju. Ker teorija zadostuje, je značilno, da se jo (če se jo sploh) modificira z dodatno, navezujočo se teorijo, ne da bi se nadaljevalo s predstavitvijo najznačilnejših hipotez. Raziskovalec prvenstveno vlaga napor v razvijanje nove teorije, ne da bi korigiral ali testiral staro teorijo. Ko se enkrat odkrije in uveljavi nova teorija se vsako modificiranje stare izkaže za post-hoc zanimanje.

In tretji, najpomembnejši razlog, zaradi katerega družboslovne raziskave za razliko od fizikalnih, nikoli ne dosežejo stopnje rigorozne predstavitve, se nahaja v samem predmetu družboslovnega raziskovanja, to je v neprenehno spreminjajoči družbeni strukturi. Brez dvoma je prizadevanje biti »znanstven« preprosto neutemeljeno, ko gre za našo potrebo po odkrivanju in raziskovanju sredi opaznih strukturalnih sprememb.

Zaključne opombe

Večina prispevkov o socioloških metodah najverjetneje zadeva možnosti za čim bolj natančno testiranje teorije. V tem prispevku smo se ukvarjali s prav tako pomembnim vprašanjem možnosti za nadaljnje odkrivanje substantivne teorije. Glavna naloga sociologije je formulacija uspešne substantivne teorije za substantivno področje skozi pazljivo raziskovanje – kot protiutež konstruktivni formalni teoriji konceptualnega področja (kot je devianca, statusna skladnost referenčne skupine ali hierarhičnost). Ne moremo definirati substantivne teorije, skladne z empirično situacijo, verjamemo, da lahko le apliciramo formalno teorijo na substantivno področje. Najprej mora biti formulirana substantivna teorija zato, da se vidi katera od različnih formalnih teorij je aplikabilna za razvijanje substantivne formulacije.³¹ Obratno pa potem substantivna teorija pomaga pri formuliranju in reformuliranju formalne teorije. Tako postane substantivna teorija strategijska vez pri formuliranju in napredovanju formalne teorije, temelječe na podatkih. Takšno formalno teorijo smo imenovali »utemeljeno«, v nasprotju z formalno teorijo, ki temelji na logični spekulaciji.³²

Pred kakšnimi štiridesetimi leti sta Thomas in Znaniecki stavila na eno vrsto kvalitativnih podatkov (avtobiografije) kot na najbolj uporabno vrsto podatkov za sociološko teorijo.³³ Antropologi, takrat in še danes, na splošno verjamejo, da so na terenu zbrani podatki: usmerjajoče upozovanje, intervjuji, študije primerov in avtobiografski prispevki, najbolj uporabni. In v sodobni sociološki literaturi so nekateri argumenti o primerljivih lastnostih kvalitativnih podatkov, različnih vrst.³⁴ Ne oziraje se na vrsto kvalitativnih podatkov, ki ji dajemo prednost, se zdi, da vse izvrstno primerne za odkrivanje substantivne teorije na substantivnem področju in za probleme, s katerimi se sociologi ukvarjajo.

¹ Glej A. H. Barten in P. F. Lazarsfeld, »Some Functions of Qualitative Analysis in Social Research«, v Lipset in Smelser, *Sociology: The Progress of a Decade* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1961), str. 95–122; B. Berelson, *Content Analysis* (Glencoe: Free Press, 1952), str. 114–34, posebej 133; S. A. Stauffer, *Social Research to Test Ideas* (New York: Free Press, 1962), str. 1–10, posebej 10; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (Glencoe: Free Press, 1957), str. 15–16 in podl. 2 in 3. Neki avtor, ki je glede tega stališča nekoliko ambivalenten, se strinja, kot se zdi, da je odkrivanje v kvalitativnem raziskovanju predhodno strogemu testiranju, vendar preferira ustanavljanje testnih metod, aplikabilnih na kvalitativne podatke, z uporabo kanonov kvantitativnega dela (H. S. Becker, »Problems of Inference and Proof in Participant Observation«, *American Sociological Review* /December, 1958/, str. 653). Za kritiko tega splošnega stališča gl. H. Blumer, »Sociological Analysis and the »Variable«, *American Sociological Review*, 21 (1956), 683–90. **NAJNOVEJŠO PERSPEKTIVO MORDA PREDSTAVLJA PRISTOP »multiple metodologije«, ki gleda na kvalitativno analizo kot na preliminarico za pridobivanje neke vrste informacij (npr. seznam) in kot na končni produkt za druge vrste informacij (npr. norma).** Glej M. Zelditch, Jr., »Some Methodological Problems of Field Studies«, *American Journal of Sociology* (Marec, 1962), str. 567; A. Vidich in J. Bensam, »The Validity of Field Data«, *Human Organization*, 13 (1954), 20–27; in R. N. Adams in J. J. Preiss, *Human Organization Research* (Homewood Ill: Dorsey Press, 1960), str. 223–24.

² Bogate možnosti kvalitativnega raziskovanja za odkrivanje substantivne teorije so dobro znane; za detajlno diskusijo o tem, zakaj je temu tako, gl. Becker, *op. cit.* str. 652–53, 657–58; in H. S. Becker in B. Geer, »The Analysis of Qualitative Field Data«, v Adams in Preiss, *op. cit.*, str. 262–63.

³ To dejstvo je diskutirano v oddelku spodaj, »The Issue of Further Rigor«.

⁴ To dejstvo je diskutirano v »Concluding Remarks«.

⁵ Zelditch, *op. cit.*, str. 575.

⁶ To dejstvo je iznešeno na mnoge načine v tem članku.

⁷ Becker in Geer, *op. cit.*, str. 270–71.

⁸ B. Geer, »First Days in Field Work«, v P. E. Hammond, *Chronicles of Social Research* (New York: Basic Books, 1964).

⁹ Cf. B. Paul, »Interview Techniques and Field Relationships«, v A. L. Kroeber, ed., *Anthropology Today* (Chicago: University of Chicago Press, 1953), str. 430–51.

¹⁰ Nekaterim neizkušnim ali prisilnim raziskovalcem, ki se boje, da bodo zgrešili pomembne dogodke, ne uspe stvoriti dovolj prostora za pazljivo analitično pisanje memoranda. Ista napaka je značilna tudi za raziskovalce, ki delajo z drugimi vrstami kvalitativnih podatkov.

¹¹ In spet, kar je res za terensko delo, je, kot se zdi, enako res za raziskovanje, ki uporablja druge vrste kvalitativnih podatkov, kot npr. zgodovinski materiali, v kontrastu z, denimo, raziskovalci, ki uporabljajo kvantificiranje metode vsebinske analize na skritih podatkih.

¹² Cf. A. Strauss, L. Shatzman, R. Bucher, D. Ehrlich in M. Sabshin, *Psychiatric Ideologies and Institutions* (New York: Free Press, 1964), pogl. 2. Za intervjuje po terenskem raziskovanju gl. H. Becker, B. Geer, E. Hughes in A. Strauss, *Boys in White* (Chicago: University of Chicago Press, 1963).

¹³ Čeprav je skrajno neverjetno, pa je vseeno nekaj možnosti, da dodatni podatki povzročijo »eksplozijo« sicer zaključenega analitičnega ogrodka in prisilijo raziskovalca, da porabi mesece in leta, preden je dovolj zadovoljen z izsledki, da jih je pripravljen objaviti. To tveganje se ne omejuje na delo s kvalitativnimi podatki, je pa zanj še posebej značilno.

¹⁴ Dve nedavni študiji, ki sta primerjali attribute specifičnega tipa organizacije, uporabljajoč pri tem mnoge take organizacije pri mnogih narodih, sta: W. A. Glaser, »American and Foreign Hospitals: Some Sociological Comparisons«, v E. Freidson, ed., *The Hospital in Modern Society* (New York: Free Press, 1963), str. 37–73; in M. Kaplan, »The Western European Scientific Establishment in Transition«, v *American Behavioral Scientist*, 6 (December, 1962), 17–20.

¹⁵ Logika naše strategije ustreza Nagelovi direktivi glede »kontroliranega raziskovanja« v vsaki znanosti: »Vendar pa mora vsaka veja raziskovanja, ki cilja na zanesljive splošne zakone, ki zadevajo empirično snov, uporabiti postopek, ki ima, če že ni striktivno kontrolirano eksperimentiranje, vsaj bistvene logične funkcije eksperimenta v raziskovanju« (E. Nagel, *The Structure of Science*; Harcourt, Brace & World, 1961, str. 453). Mi smo to metodo uporabili v študiji, ki bo priobčena v prihodnji knjigi, *Awareness of Dying*.

¹⁶ G. J. Q. Wilsonove ostre kritike D. C. Thompsona *The Negro Leadership Class*, v *American Sociology Review*, 28 (December 1963), 1051–52.

¹⁷ Upoštevaj celotno diskusijo okoli te točke pri R. Bendix, »Concepts And Generalizations in Comparative Sociological Studies«, *American Sociological Review*, 28, (Avgust, 1963) 532–39.

¹⁸ Prvi zagovorniki iskanja negativnih primerov v sociologiji so se bodisi osredotočili nanje znotraj ene strukture bodisi so se odpovedali eksplisitemu osredotočenju na strukturalne pojoge. Raje so se osredotočili na iskanje negativnih prijetljajev znotraj kategorij analize, pod katere so nakopičili cele vrste pozitivnih prijetljajev. Becker in Geer, *op. cit.*, str. 287–88; in a. Lindesmith, *Opiate Addiction* (Bloomingdale: Principia, 1947), pogl. 1.

¹⁹ To temo obširno razvija H. Zetterberg, v *On Theory and Verification in Sociology* (Totowa, N. J.: Bedminster Press, 1963). Pomembno je razlikovati med raziskovalčevim prepričanjem v verjetnost lastnih teoretičnih zaključkov in prepričanjem v jasnost perspektiv ter pomenov subjektov, ki jih raziskuje. Raziskovalci so pripravljeni strinjati se, da njihove teoretične opredelitve predstavljajo tudi verodostojne interpretacije.

²⁰ Kot dokaz o možnostih, ki jih ima terensko delo, ko je zaupanje enkrat vzpostavljeno, glej R. Wax, »Twelve Years Later: An Analysis of Field Experience«, *American Journal of Sociology*, 63 (1957), 133–42.

²¹ Najbolj vnet »kvantitativni« raziskovalec lahko napiše metodološki prispevek »na pamet«, ne da bi zbiral in kodiral podatke, ker preprosto zaupa v svoje znanje. Doživel ga je in bil pri tem uspešen. Bralci mu bodo verjeli, ker so njegove izkušnje očitne. S pisanjem članka pa je skorajda opravil terensko delo na samemu sebi.

²² Verodostojno posredovanje je raziskovalčeva naloga, ki je v bistvu zelo podobna vlogi realističnega romanopisca. Pri drugem je običajno analitični okvir, oz. njegova interpretacija veliko bolj implicitna, kot pri raziskovalcu. Pisateljeva taktika, s katero vpliva na bralčevo imaginacijo družbene stvarnosti, je bolj subtilna, ker ima pri posredovanju več svobode. Včasih je tudi njegova opisna naloga lažja, ker je analitični okvir enostavnejši. Veliki pisatelji morajo nič manj kot posredovati poglede na družbo, ki jih bralec že dolgo občuti kot kompleksne in realne (tj. resnične). Trdimo, da ne gre zoperstavljanje raziskovalcev pisateljem, marveč le pokazati na podobnosti in razliknosti nalog, ki so za njih reprezentativne.

²³ O konceptih, ki uvajajo občutljivost (sensitizing concepts) glej H. Blumer, »What Is Wrong with Social Theory«, *American Sociological Review*, 19 (February, 1964), 3–10, citirano s strani 9.

²⁴ Prizadevanja v tej smeri predstavlja H. L. Zetterberg, *Social Theory and Social Practice* (Totowa, N. J.: Bedminster Press, 1962), pogl. 3. Koncepti so lahko tudi jasno opredeljeni tako, da so pravilno merjeni z obstoječimi tehnikami, če raziskovalec želi testirati kvantitativne hipoteze, ki iz teh konceptov izhajajo.

²⁵ Ct., B. Bergergerjev pregled J. Colemanove kvantitativne študije: *The Adolescent Society*, v *Social Problems*, 10 (1963), 394–400; in J. O. Wilson, *op. cit.* In če je analiza kvantitativna ali kvalitativna, kasnejše generacije znanstvenikov jo bodo razveljavile, ko jo bodo umestile v razširjen kontekst javne retorike; ct., »Appendix: A Note on Imagery in Urban Sociology«, in A. Strauss, *Images of the American City* (Glencoe: Free Press, 1961), pp. 255–58.

²⁷ Na primer, ko preberemo o terenskem delu med delavci v tovarni, sumimo, da je interpretativni pristop (celo če se nanaša na delavce) potrebno korigirati, ker administrativni delavci niso bili enako proučevani. Kakšne korekcije so potrebne, prav gotovo ni tako lahko razbrati: nekateri sociologi so npr. študirali državne umobolnice iz izhodišč, ki so si jih iz-

posodili v psihiatriji in so tako tudi strukturo in delovanje teh ustanov interpretirali iz kvazi-psihiatričnih vidikov. Ustrezne korekcije je predlagal vsaj en del bralcev, ki so kasneje sami proučevali državne umobolnice in prišli do odstopajočih zaključkov o tovrstnih institucijah (R. Bucher in L. Schatzman, »The Logic of the State Mental Hospital«, *Social Problems*, 9/1962, 337–49). Ta dodaten vidik kaže, da bralci niso vselej le bralci; ampak da lahko postanejo tudi raziskovalci področij, o katerih so brali.

²⁸ Upoštevaj Nagelovo razpravo o družbenih zakonih.

²⁹ Za nekaj (ali mnogo) različnih komentarjev, ki se tičejo trivialnih rezultatov »natančnih« kvantitativnih raziskav, glej: o prizadevanju za znano, R. K. Merton, »Problem Finding in Sociology«, v R. K. Merton, L. Broom, in L. S. Cottrell, Jr.; eds; *Sociology Today* (New York: Basic Books, 1959), IV–I; o neuporabnosti za teoretično konstrukcijo, Zetterberg, *On Theory and Verification in Sociology*; in o njihovi vrednosti za verifikacijo tistega, kar je že znano, A. Etzioni, »Book Review«, *American Journal of sociology*, 67 (Jan., 1962), 466.

³⁰ »Medtem ko se ne moremo zanašati na stimuliranje raziskovalcev za izvajanje ključnih testov teorij srednjega dometa, so ti raje posebej stimulirani s koncepti, ki takšne teorije sestavljajo (H. Hyman, »Reflection on the Relations Between Theory and Research«, *The Centennial Review*, 7, no. 4 /Fall, 1963/, 449).

³¹ Ignoriranje vloge, ki jo ima substantivna teorija, relevantna za dano substantivno področje, v večini primerov rezultira v prepričanju, da je mogoče formalne teorije neposredno aplicirati na to področje in da te formalne teorije pokrivajo vse potrebne koncepte in hipoteze. Posledice se kažejo v posiljevanju podatkov, zanikanju relevantnih konceptov in hipotez, ki se pojavljajo. Če raziskovalec prepusti, da se substantivni koncepti in hipoteze oblikujejo sami po sebi, ga to usposobi, da lahko preceni katera od različnih formalnih teorij vključuje njegovo substantivno teorijo, kar mu omogoča, da bolj zaupa in manj posiljuje svoje podatke (ali, da je bolj objektivno in manj teoretično omejen). To pomeni, da ne gre preprosto uporabljati Parsonsovih kategorij samih po sebi, ampak je treba videti, če se vežejo na pojavljajočo se substantivno teorijo problema na katerega smo usmerjeni.

³² Izstopajoč primer »utemeljene« družbene teorije so H. S. Beckerjevi *The Outsiders* (New York: Free Press, 1962).

³³ W. I. Thomas in F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America* (New York: Knopf, 1918).

³⁴ Glej H. S. Becker in B. Geer, »participant Observation and Interviewing: »A Comparison«, *Human Organization*, 16 (1957) 28–34; M. Trow, »Comment«, *Human Organization*, 16 (1957), 33–35; in Becker in Geer, »Rejoinder«, *Human Organization*, 17 (1958), 39–40.

Prevod: B. B. in P. D.

Orlando Fals BORDA

KAKO RAZISKOVATI REALNOST, DA JO SPREMENIMO (za prakso)

Uvod

Relativno malo je takšnih priložnosti, da bi se človekovo življenje lahko neposredno soočilo s temeljnimi procesi družbene spremembe. Privilegij moje generacije je prav doživljanje tega procesa; z vsemi prednostmi in težavami, ki ga nudi sodobni razvoj. Naša odgovornost – kot članov znanstvene skupnosti – pa je (pol)jasniti to transformacijo ter izluščiti za razumevanje ustrezne podatke ter na osnovi tega pomagati pri oblikovanju prihodnosti.

Kako kombinirati to življenjsko in to racionalno v teh procesih radikalne spremembe – to predstavlja bistvo problema, s katerim se soočamo. To pa je v osnovi ontološki problem splošnih koncepcij, od katerih tudi mi nismo izvzeti. Ali posebej: kakšne zahteve nam je postavila in nam postavlja realnost spremembe, kakšno vlogo imamo znanstveniki, naše pojmovanje ter uporaba znanosti? Kajti v življenju ne delujemo samo kot ljudje, marveč tudi kot tisti, ki se pripravljajo na študij in kritiko družbe ter sveta.

Naša specialna delovna orodja so v večini primerov referenčni zaris in tehnike, s katerimi je že vrsta zaporednih generacij znanstvenikov poskušala interpretirati realnost. Toda prav dobro se zavedamo, da takšna delovna sredstva ne posedujejo svojega lastnega življenja, temveč jim smisel dajemo šele mi – šele tedaj so učinkovita na različnih področjih življenja in (spo)znanja. Spričo tega pa seveda ne moremo spregledati družbenega, političnega in ekonomskega pomena našega dela, ter konsekvntno temu izbiramo za svoj cilj tisto, kar se ujema z našo vizijo družbene odgovornosti. Tako osmišljamo tudi naša življenja.

Ti filozofski problemi – koncepcija dela in njegova teoretična artikulacija – so bili nenehno, včasih celo tesnobno prisotni v kolumbijski skušnji, ki jo je doživljala skupina družbenih raziskovalcev in katero smo poskušali osmisliti v zadnjih letih (1970–1976). To, kar poskušamo sedaj artikulirati, z nekaterimi specifičnimi elementi, je samo del doživljajsko-racional(izira)nega procesa, ki smo ga živeli. To seveda ne pomeni, da so rešeni ali preseženi opisani problemi; toda prepričani smo, da so ta uvodna razmišljanja – ki so obenem tudi skupek (saldo) naše skušnje – del nedvomno potrebne in neizbežne diskusije. Slednja ima že svetovne razsežnosti, in zaris kolumbijske problematike se širi povsod tam, kjer se je v zadnjih desetletjih poskušalo zavestno sprožiti revolucionarne spremembe, ki pa so kasneje bodisi propadle bodisi zavile v nepričakovane ali nasprotno smeri. Gre torej za izredno pomemben in nujen teoretično-praktičen problem.

Ni torej neobhodno potrebno analizirati karakteristike kolumbijske skušnje kot akcijsko »raziskovanje« (akcijska »študija«), ki sicer tvori poglavje zase v pričujočem delu; to je bilo tudi povod za nastanek nekaterih publikacij ter obsežnih kontroverznih odzivov, tako znotraj Kolumbije kot tudi na širšem mednarodnem področju.¹ Za cilj pričujoče študije bodi dovolj, da v grobih potezah zgolj nakažemo naslednje karakteristike te skušnje:

1. Napor akcijskega raziskovanja se je usmeril v razumevanje zgodovinskega in družbenega položaja kolumbijskih delavskih, kmečkih ter indijanskih skupin,

ki so najbolj podvržene protislovjem kapitalistične ekspanzije ter spričo tega najbolj izkoriščani in nerazviti del naše družbe.

2. To delo je impliciralo razvijanje zelo uvodnih eksperimentov (sondiranja), kako povezati družbeno-zgodovinsko pojmovanje z rezultati raziskovanja v prakso lokalnih (zavestnih) organizacij (društev in/ali političnih strank) znotraj konteksta razrednega boja v Kolumbiji.

3. Takšni eksperimenti ali sondaže potekajo v petih ruralnih in obmorskih področjih ter v dveh mestih Kolumbije, vanje pa so vključeni tako strokovnjaki kot intelektualci; le-ti so v akcijske študije vključeni kot člani lokalnih skupin, posebej društev.

4. Že od samega začetka je bilo to delo/skušnja neodvisno od katerekoli politične stranke ali skupine, čeprav smo v času našega dela realizirali nekaj kontaktnih oblik sodelovanja in izmenjave s tistimi političnimi organizacijami, ki so kazale zanimanje za takšno poskusno metodologijo.

Poleg tega se je prav s takšno skušnjo skušalo odgovoriti na tista vznemirljiva vprašanja praktičnega delovanja in »zavezanosti« kolumbijskih intelektualcev oziroma znanstvenikov posebej, ki se soočajo z zahtevami realnosti družbene spremembe. Te odgovore je avtor pričujočega zapisa skušal podati v prejšnjih letih (od leta 1967 dalje).

Čeprav ti poskusi raziskovanja-akcije niso bili vedno koherentni ter so vsebovali neizogibne napake, pa so zarisali nekatere parametre, ki vsekakor zaslužijo podrobnejšo analizo. Porajali so vzpone in padce, nerazumevanje in preganjanja, vzpodbude in polemike. Prav zato velja oceniti to skušnjo s ciljem, ugotoviti tisto reprezentančno znotraj radikalnega procesa transformacije in kar ni vprašanje samo naše generacije, marveč tudi zanamcev. Kajti v poskusu združevanja znanja in akcije – teorije in prakse – je vsebovan nenehni in nedovršen – kot v Sizifovi kazni – npr. razumeti, popraviti in preseči vzpetino brez konca, polno težav in ovir. Takšne prepreke skuša človek preseči, odkar svet stoji.

Da bi se izognili nepotrebnim diskusijam, velja že takoj na začetku pojasniti gnoseološke osnove pričujočega dela, ki jih lahko strnemo na naslednji način:

1. Problem odnosa med misliti in biti – med občutkom in fizičnim – se razreši z opazovanjem materialnega, nam zunanjega, neodvisnega od naše zavesti; in to materialno ne vsebuje samo ugotovljivih in dokazljivih komponent narave človeka, temveč tudi osnovne, primarne pogoje človeške eksistence.

2. Problem oblikovanja in redukcije vedenja se ne razreši z razločevanjem stvari-na-sebi, marveč z vzpostavljanjem razlik med (spo)znanim ter še vedno neznanim. Vsako (spo)znanje je nedokončno ter spremenljivo ter je prav spričo tega podvrženo dialektičnemu presojanju; izvira iz nevednosti ter navora, da se prav slednjo reducira, da se doseže večjo popolnost ter natančnost.

3. Problem odnosa med misliti in delovati se razreši v prepoznavanju realne dejavnosti stvari, do katerega se pride zgolj skozi prakso, ki je – v tem smislu – pred refleksijo. Tu se kaže objektivna resnica, ki je materija v gibanju.

4. Problem odnosa med obliko in vsebino se razreši z možnostjo, preseči njegovo indiferentnost v praksi in ne zgolj z intuitivnim ali kontemplativnim obnašanjem; vsaka stvar se nam daje kot nerazvozljiv kompleks oblike in vsebine – od tu nerazdružljivost teorije in prakse, subjekta in objekta.

O zdravem razumu

Nekatera regionalna raziskovanja so se pričela v skoraj romantičnem pojmovanju »ljudstva«, in to do te mere, da so v mnenjih in obnašanju ljudstva videla vso revolucionarno resnico. Ta očitno napačna tendenca verovanja, da se »masa nikoli ne moti«, je izhajala iz političnih šol, kjer se je poudarjala osebna identifikacija učenca in intelektualcev z masami, zahtevajoč otipljive dokaze privrženosti – kot npr. žulji na rokah – ter frančiškanski način življenja, poudarjajoč podobnost z življenjem bajtarjev ter samotnih ruralnih zaselkov, kjer je potekalo delo. V praksi pa ta »populistični mazohizem« ni privedel nikamor; ni bila ravno najboljši način približati se delavskim množicam, ki niso niti intelektualno niti človeško poštene; tako se je pristalo v skrajnem objektivizmu, ki je lasten drobno-meščanskim intelektualcem (Mandel, 1972; 51–61).

Kot reakcija na akademski intelektualizem, iz katerega so izhajali številni raziskovalci, se je očitno želelo preizkusiti znanstveno potencialnost v povezavi z bazo, oblikujoč referencialne skupine, sestavljene iz kmetov, delavcev in indijancev (Fals, 1976: 58–61) (Gramsci, s.f.: 81). Cilj je bil zmanjšati razdaljo med ročnim ter intelektualnim delom, ter da bi se kmetje, delavci in indijanci na ta, spiritalni način, izmaknili nadvladi intelektualcev. Prizadevali so si vzpodbuditi najbolj napredujoče posameznike teh skupin, da bi zasedli vsaj nekatera mesta v raziskovanju in analizi, ki so do tedaj veljala za monopol tehnikov in birokratov.

Ob odsotnosti neke polnejše jasnosti ideološke orientacije dela – razen zelo splošne in nekoliko naivne ideje o skupnem iskanju proletarske zavesti z masami – je kaj kmalu vzplamtela gorečnost političnih strank, ki je hotela prikazati tovrstno delo »neodvisnih intelektualcev« kot »prostovoljno« – z namenom seveda, da v drugi plan potisne aktiviste in organizirane politične kadre (raziskovalce-militante). Tovrstne politične težave so preprečevale polno udejanjanje metodoloških principov.

Prve ideje o takšni vrsti dela so šle – morda ne tako precizno interpretirane – v drugo smer; ni šlo za tekmovanje s političnimi strankami ali njihovimi posameznimi člani: šlo je za neposredno pedagoško-politično skušnjo z delavnimi razredi. Izvor je imela pri Gramsciju oziroma njegovi tezi o potrebi, »uničiti predsodek, da je filozofija nekaj izredno težavnega, kajti gre za dejavnost, lastno določeni kategoriji specializiranih učenjakov.«² Nasproti temu se je, skupaj z Gramscijem, verjelo, da obstaja neka »spontana filozofija«, vsebovana v jeziku/govoricu v obliki skupka znanj in pojmovanj, v zdravem razumu ter v sistemu verovanj in folkloru; čeprav nekoherentna in razpršena, pa vseeno poseduje določene vrednote za artikulacijo praksisa na ljudskem nivoju. Gramsci je opozarjal na veliko slabost levega bloka, ki »ni znal oblikovati ideološke enotnosti med tistimi zgoraj in tistimi spodaj (kot je to storila katoliška cerkev), med preprosteži in intelektualci«, kar je velikega pomena za razbitje akademske tradicije ter uveljavitev akciji privrženih intelektualcev. Poleg tega se po Gramsciju »vsa filozofija spreminja – ali vsaj tendira – v zdravi razum prav tako omejenega področja (lastnega vsem intelektualcem),« kar seveda relativizira problem ter ojača odločitve tistih skupin raziskovalcev, ki se odločajo za približevanje, kontaktiranje z bazo določene regije (Gramsci, s.f.: 69–70).³

Seveda, niti Gramsci niti omenjeni intelektualci niso poskušali uvesti nove znanosti v individualno življenje množic. Hoteli so dati kritičen prispevek že ob-

stoječi dejavnosti; »filozofija intelektualcev« naj bolj verno upošteva dejanske realitete ter na ta način postane kulminacija napredka zdravega razuma. Kot trdi tudi sam Gramsci, zdravi razum implicira princip resne vzročnosti, ki se razvija morda bolj natančno in neposredno kot pa v ponujenih in poglobljenih filozofskih sodbah ali skozi sofistične tehnične observacije. Tu so opazni pomembni predhodni primeri, utemeljeni na transformacijah vsakdanje skušnje filozofskega ali znanstvenega (spo)znanja: pri Kantu npr., čigar newtonianske interpretacije v »Kritiki čistega uma« so zaznamovane z racionalnostjo, ki ni nič drugega kot zdravi razum njegove dobe (Wright Mills, 1969:111) ali pri Galileu, čigar »teorija zagona«, izražena v njegovih prvih spisih o mehaniki (»De motu«), je bila izraz takratnega splošnega mnenja o gibanju, piše pa se začetek 15. stoletja (Feyera-bend, 1974:63, 189.⁴

Poglejmo sedaj, kako se je princip zdravega razuma uvažal v naše terensko delo v Kolumbiji; pri tem naj še enkrat opozorimo na eksperimentalno in preliminar-no naravo te dejavnosti.

Najprej je bilo potrebno upoštevati znanje in mnenja, ki so jih z sondažo dobili od relevantnih oseb v določeni regiji in skupnostih. To se je predvsem nanašalo na socio-ekonomske probleme omenjenih področij ter njihovo prioriteto, kar je za posledico imelo večje zaupanje v raziskovalce. Dejanska polnost te kmečke skušnje se je kazala v organizaciji konkretne akcije, kot npr. zasedba zemlje, v interpretaciji poljedelstva kot tehnike in načina življenja, v prevzemu navad in uvajanju nove prakse v tradicionalne sredine, pri izkoriščanju botanike in zdravilnih zelišč, glasbi ter gledaliških oblikah v specifičnih regionalnih okoliščinah. V teh dejavnostih se je zabeležilo veliko več uspehov kot pa polomij, kar potrjuje stoletno prepričanje o intelektualnih in ustvarjalnih potencialih ljudstva.

Kasneje so pripšle na vrsto ideje in informacije, ki naj bi v bazi ilustrirale ali modificirale zdrav razum ter ga spremenile v »zdravo pamet« (Gramsci). Ta problem je začrtal najbolj splošno tezo o usodi (spo)znanja. Po eksplikaciji se takšno aktivno raziskovanje ne zadovoljuje zgolj z nakopičevanjem podatkov kot npr. epistemološke vaje, ki kot takšne prinašajo odkrite zakone ali principe neke čiste znanosti, niti z izdelovanjem magistrskih tez in doktorskih dizertacij. Takšno raziskovanje ne služi niti uvajanju reform, pa čeprav bi bile še kako potrebne, naj-manj pa za očuvanje statusa quo. V takšnem aktivnem raziskovanju se deluje z namenom, ideološko in intelektualno oborožiti izkoriščane razrede družbe, da bi na ta način prevzeli aktivno vlogo v zgodovini. To je tudi končni smisel in usoda (spo)znanja, kar daje praxisu vrednot ter izpolnjuje revolucionarno privrženost.

Ker je bil izvor številnih informacij na terenu samem, se je (spo)znanje tja tudi vračalo. Slednje se seveda ni moglo vračati na kakršenkoli način: moralo je biti sistematično in urejeno, brez nadutosti. V tem je skušalo slediti znanemu maoističnemu principu »od množic za množice« (glej opombo 11). Pozornosti je bila deležna tudi vietnamska skušnja pri uporabi ljudske kulture v revolucionarne namene (Mao, 1968, III:119; Chinhin Giap, 1974:5, 25,102; Chinh in Giap, 1972:55–58).

Princip »sistematičnega vračanja« je zahteval največ energije in povzročil največ polemik – morda prav zategadelj, ker se je dotaknil nekaterih očitno pomembnih elementov, ki pa so jih društva in politične organizacije potisnile v ozadje. Kajti zagotoviti si razumevanje svojega početja, pisanja ali govorjenja lahko zariše mejo med uspešnostjo ali neuspešnostjo političnega ali družbenega de-

lovanja. Še tako prosvetljen filozof kot je bil Fichte se je zanimal za komunikacijo svojih idej, brez pomislekov je »prevedel« nekatere svoje sicer komplicirane traktate, da bi na ta način »prisilil bralca k razumevanju«, kot je sam dejal, s »tako jasno razlago kot je luč sonca, da doseže čim številnejše občinstvo« (1801).

Najmanj, kar implicira napor komunikacije, je prepoznati možnosti razumevanja novih idej, med množicami seveda najprej. Če že niso vsi ljudje tudi formalno filozofi, tedaj so vsaj tisti spontani filozofi v veliki večini, je dejal Gramsci. V primeru kolumbijske skušnje se je pokazal problem, kako priti do množic, in to ne z enostavno novinarsko ali šolsko informacijo (s katerimi so verjetno že precej bombardirane), marveč z znanstvenim (spo)znanjem realnosti, ki bi oblikovala zavest razredne revolucionarnosti ter s tem pretrgala vezi alienacije, ki ji preprečuje razumeti realnost ter artikulirati njihov boj in kolektivno obrambo (Mandel, 1974:61–69).⁵

Potem smo preučevali aktivnosti, ki bi razbile – pa čeprav samo delno – kulturne bariere kmečkih, delavskih ter indijanskih množic. Principe in tehnike komunikacije smo skušali prilagoditi položaju v Kolumbiji, upoštevajoč precejšnjo promankljivost političnega in izobraževalnega razvoja množic. Apliciralo se je torej že znano pravilo, pričeti z delom pri politični zavesti množic ter jih sukcesivno popeljati do »dobrega pomena« ter razredni revolucionarni zavesti. Ta velikanska naloga pa je ostala nedokončana tako na državnem kot na regionalnem nivoju, in to zaradi različnih vzrokov – nekatere bomo opisali kasneje – med katerimi pa je vsekakor bilo najpomembnejše dejstvo, da niso aktivni raziskovalci na noben način mogli prevzeti vlogo politične avantgarde, čeprav bi se tu tudi dejansko čutila praznina.

Kljub tem težavam pa se je pedagoško-politična izkušnja lahko nadaljevala vsaj v nekaterih aspektih.

Na prvem mestu je naraščajoči pomen študij, ki so osmišljale in povečale učinke delovanja društev in političnih organizacij, vzbudil številna zgodovinska in socio-ekonomska dela o posameznih področjih Kolumbije (atlantska obala, pacifiška obala, Antioquia, Cauca in Kaukaška dolina). Na ta način se je »pokrilo« tako pomembno problematiko kot je izvor latifundijev, zgodovina skupnosti, zgodovina ljudskega gibanja, aktualni položaj osnovnega šolstva, faktorji represije ter državnega nasilja, itd.

Te študije smo zastavili skupaj s tistimi iz baze (predvsem z najbolje napredujočimi posamezniki, upoštevaje že omenjeno ljudsko izkušnjo, določenost prednosti in ciljev osnovnih skupin, ter kontrolo informacije. Na ta način smo objavili, v soglasju z bazo ter v enostavnem izrazoslovju, knjige kot so »Zgodovina kmečkega vprašanja v Kolumbiji« (1975), »Načini produkcije in družbene formacije na atlantski obali« (1974), »Indijansko vprašanje v Kolumbiji« (Ignacio Torres Giraldo, 1975), »V obrambo moji rasi« avtorja Manuel Quintin Lama (1972), Torres Giraldo »Marijo Cano, uporniško žensko« (1973), »Tu je ta stvar«, itd.

Na drugem mestu je treba omeniti pripravo in publiciranje tekstov, ki smo jih pripravili skupaj z najbolje napredujočimi lokalnimi kadri; teksti so bili lahko čitljivi in razumljivi, bili so na nek način rezultat terenskega dela (»Lomagrande«, »Tinajones«, »Felicita Campos«, »El Boche«, itd.). Na ta način so bile tamkajšnje množice prve, ki so se seznanile z izsledki raziskovanja. Da bi ohranili ta utrip, smo s posredovanjem kadrov, v obliki priročnikov in kratkih tečajev, prenašali

tehnike in potrebno znanje. Tem oblikam smo kasneje dodali še avdiovizualni material, kratkometražne filme (»Morje in ljudstvo«, »Čas sečnje«, itd.), diapozitive, ter na koncu izobraževalne magnetofonske posnetke ter glasbene in gledališke skupine iz njihovega domačega kraja.

Na tretjem mestu: leta 1974 smo ustanovili revijo »Alternativa«, namenjeno kritiki politike in opozicije; njen namen je bil tudi razširiti sodelovanje z množicami, vključno z nekaterimi deli drobne buržoazije in srednjega razreda v Kolumbiji. Nesluteni uspeh te revije – v petih mesecih je z 52.000 izvodi postala druga najbolj razširjena revija v državi – je nakazoval dobro usmeritev, vsaj v politiziranju srednjega sektorja. Pri tem so sodelovale tudi pomembne levičarske skupine. Toda primarna naloga, ohranjati stike z delavskimi, kmečkimi in indijanskimi množicami na tak revijalen način, je vodila v bučno javno in državno krizo, ki seveda ni pozitivno vplivala na zastavljene projekte ter na njihove nosilce (vključno s pomožnimi skupinami), kar je vodilo v vse večjo razcepljenost revije ter v njeno začasno ukinitve.⁶ Tako je komunikacija (na novinarskem področju) z množicami le malo prispevala k prevladovanju alienacije in nevednosti in približevanju »dobremu namenu«, zahvaljujoč predvsem nevezanemu »kanibalizmu« in zmedi, ki je vladala okrog ciljev same revije, v povezavi seveda z interesi odgovornih skupin.

Na četrtem mestu moramo omeniti naslednje: ob posebnih kratkih tečajih ter poenostavljenemu tekstu »Vprašanja metodologije« (1974) se je najbolj usposobljenim kadrom pojasnilo preproste tehnike družbenega in ekonomskega raziskovanja (tistega, ki jim je najbolj dosegljiv), da bi na ta način lahko sami nadaljevali in realizirali (brez naših predhodnih določil) svoje lastne študije z minimalno mero sistematizacije in analize, ne da bi se zatekali po nasvetu ali zunanji pomoči: hoteli smo vzpodbuditi »autoraziskovanje« skupnosti in na ta način odpraviti problem nadzora nad delom ter vprašanje »za koga« raziskovanje.

In na koncu – kot smo že prej nakazali – se je poskušalo sprejeti neposreden, preprost in jasen jezik, s katerim smo posredovali rezultate raziskovanja. Za to je bilo potrebno revidirati koncepte in definicije, potolči znanstveno-akademsko nadutost specialistično blebetanje, kar nam je začrtalo nove oblike objavljanja ter bolj odprto intelektualno ustvarjalnost.

Referenčne skupine ljudstva, ki so se v začetku kazale kot alternativa akademikom in intelektualcem, so se kmalu oblikovale po vodilnih eksperimentalnih kadrih, ki so posedovali določeno analitično sposobnost. Toda njihov vpliv je bil bolj praktičen kot teoretičen, bolj političen kot znanstven. Čeprav so bile precej koristne, se je striktno znanstvena diskusija nadaljevala med profesionalci, ki so se identificirali z napredujočim raziskovalnim delom, in katerim so prinašali vtise – zdravo pamet – baze.

Navkljub velikim težavam pa so te dejavnosti včasih in v nekaterih aspektih naravnost presenečale. Težave in nerazumevanje so bile prvenstveno politične narave – spomnimo se samo prej opisanih obtožb na račun »prostovoljcev«. Toda glavna težava pri vodenju in interpretaciji teh elementov izobraževanja, komunikacije in politizacije je po našem mnenju v delni pozabi dialektičnega procesa, ki ga vsebuje praxis, ki bi ljudskim množicam povedal ideološke principe in urejajoče (spo)znanje njihove lastne skušnje, kar bi omogočalo napredovanje spremembe njihovega sveta.⁷ Ali z drugimi besedami: množice, povezane s temi raziskovanji, so sicer ideološko napredovale, toda ne v zadostni meri, kajti filozofija

in (spo)znanje (rezultante aktivnega raziskovanja) se niso prevajali – na tem ni-voju – v razsvetljeno zdravo pamet, urejeno in koherentno, v »dober pomen«, ki bi politično akcijo dvignil nad že obstoječo. Uspelo se je dobiti informacije za bazo, dobili smo znanstvene podatke, prišlo je do številnih publikacij in vzpodbudilo se je gibanje; toda delo se ni izkristaliziralo v višjih organizmih ali v bolj ambicioznih nalogah družbene transformacije.

To slednje niso mogle opraviti raziskovalne skupine (skupine za akcijsko raziskovanje), kajti implicira politične organizacije in institucionalno permanentnost, kar pa jim ni bilo na razpolago: že od vsega začetka so te skupine bile »spuščene« kot nekakšni spontani kadri. Prav tako ni bilo mogoče trdnije artikulirati tega početja skupaj z obstoječimi revolucionarnimi partijami – čeprav je prišlo do več pozitivnih poskusov – predvsem zaradi obojestranskega nezaupanja, kar pa se je kasneje pokazalo za neutemeljeno.

Ceprav to malo storjeno na tem pedagoško-političnem področju, pa je vseeno postalo jasno, kako pomembno je razumevanje prepričanja množic in njenih voditeljev, da bi se jih pripravil do akcije – in to učinkovite akcije: morda je to bil dejanski način, da se »psihologijo razreda« spremeni v razredno zavest; pomagati v spreminjanju »razreda na sebi« v »razred za se« (Lukacs 1975: 55, 83, 223, 225; Feyerabend 1974:82). Kolikor nam je znano, se še ni našel drugačen način, kako spremeniti zdravo pamet v znanstveno (spo)znanje, niti kako mu dati potrebne dinamične elemente za njegovo lastno politično prevladovanje. Na tem področju še vedno ostaja odprt izziv; toda ta izziv je v veliki meri namenjen levičarskim revolucionarnim partijam kot takim, kot pa tej nalogi posvečenim intelektualcem.⁸

Iz španščine prevedel
Jadran Sterle

P.S.: Izbor poglavij iz knjige Orlando Fals Borda: El problema de como investigar la realidad para transformarla, Ediciones Tercer Mundo, Bogotá, 1979 (druga izdaja) je opravil Franko Adam (prev. str. 11–16 ter str. 40–51)

¹ Raziskovanje-akcija je od leta 1970 realiziralo več kolumbijskih institucij; zaradi nekaterih razlogov je najbolj poznana Fundación Rosca de Investigación y Acción Social (Ros-cova fundacija za raziskovanje in socialno akcijo, 1970–76), kateri je pripadal tudi avtor teh vrstic. Med najvplivnejšimi in najbolj razširjenimi publikacijami naj omenimo: Fundación Rosca 1972, 1974a, 1974b in 1975. Potrebno pa je razlikovati med akcijskim »raziskovanjem« in »militantnim raziskovanjem«, ki ga opravljajo znanstveni kadri znotraj partijskih organizacij ter je podvrženo njihovim usmeritvam in potrebam.

² »Vsi ljudje so filozofi« (Gramsci s.f.: 61).

³ Temu nasproti pa je za Fichteja »ljudska filozofija« polna zmot in napak, kajti ne more »nuditi dokazov o stvareh kot dejstvih« ter jih ne more »posredovati« (Fichte 1913, II:46).

⁴ Severnoameriškemu politiku Adlai Stevensonu se pripisuje naslednjo misel: »V prepro-stih ljudeh leži vizija in cilj. Razkrivajo se jim stvari, ki ostajajo velikim zakrite. In prav velike resnice, ki so tako očitne (med preprosteži), so drugod tako zatemnjene« (Time, 24. januarja 1977: 17).

⁵ To znanstveno (spo)znanje očitno proizvajajo akcijski znanstveniki kot tudi militantje, povezani z bazo in zasledujoč metodološke principe, ki jih avtor predstavlja v tem delu.

⁶ Avtor pričujočih vrstic si je prizadeval organizirati dve reviji – obstoječo ter drugo za bazo. V tem prizadevanju ga je podpiral tudi pisatelj García Márquez, glasnik druge strani, toda ta sporazum je zavrnila nova založniška skupina iz Bogote, ki se je – povsem zgrešeno – zmagoslavno obnašala. Vmesna formula »Alternativa del Pueblo« (Alternativa ljudstva) je propadla v zelo kratkem času – v šestih mesecih. Druga »Alternativa« (skupina Garcie Márqueza) je bila decembra 76. začasno suspendirana; s kritiko kolumbijske družbe in države pa si je pridobila zaslužno mesto. Aprila 77. je ponovno začela izhajati.

⁷ Od tu izhaja znana razprava o »ideološki injekciji« ljudskim množicam od zunaj, ki jo je Lenin razrešil na ta način, da je sprejel politiko intelektualcev in partijskih kadrov ter sledil Marxovim in Engelsovim usmeritvam v zvezi s teorijo družbenih razredov (V. I. Lenin 1944; I: 121, Cf. Moura 1976: 106–108). Ta politika se vsekakor lahko obogati z »dialogom«, ki presega razlike med subjektom in objektom ter preprečuje unilateralno usmeritev od goraj navzdol tako novega (spo)znanja kot nove ideologije.

⁸ Ena izmed možnosti je temeljito preštudirati fiziokratsko interpretacijo zdrave pameti kot »javnega mnenja« – ki ga oblikuje kolektivna refleksija, slednjo pa usmerjajo sposobni filozofi – ter kot konkretno aplikacijo praxisa (politična kontrola in družbena akcija); cf. Habermas 1974; 74–81.

Hartwig BERGER:

»Tematska zavest« kot vodilni pojem emancipatorsko usmerjene socialne raziskave*

Pričujoči rokopis se omejuje na kritično analizo raziskovalnih metod, ki imajo prednost v integrativnem socialnem raziskovanju pri doumevanju socialnih orientacij. Pokaže naj, da ti raziskovalni instrumentariji, na osnovi svojih, z določenimi družbenopolitičnimi opredeljenji razložljivih, restrikcij in predruženosti pomena območja predmeta »družbena zavest« niso sprejemljivi za socialna raziskovanja, ki naj sopripravijo in zahtevajo praktično emancipacijo zatiranih razredov od poznokapitalističnega gospodstva. Za to primerne metode niso izpeljive iz kritične analize; lahko jih pridobimo šele v povezavi vsebinskih raziskovalnih in izobraževalnih programov.

Kljub temu naj bo ob zaključku danih nekaj nasvetov, ne sicer k metodičnemu konceptu emancipatorične socialne raziskave, vendar pa k njenemu možnemu vodilnemu pojmu o »družbeni zavesti«. Ta opozorila se navezujejo na predstavo o socialno psihološkem pojmu stališča. Značilna za pojem »stališče« je bila njegova redukcija na ločeno dimenzijo vrednotenja, ločitev od območja socialnega ravnanja, dodelitev individualnim nosilnim subjektom, prevzem veljavnosti, ki je odvisna od situacije in ciljna orientacija na enopomenske referenčne objekte, ki jih največkrat definirajo družboslovni raziskovalci.

V razmejevanju med navedenimi značilnostmi pojma stališče se razvija pojem socialne orientacije, ki bi lahko bil vodilen za emancipatorske raziskovalne programe. V jezikovno analitični argumentaciji je pojasnjeno, da za socialno držo v neposrednem socialnem občevanju najprej omenjeni pojmovni znaki »opredelitve«, namreč ločitev kognitivnih, evaluativnih in akcijsko orientiranih komponent socialnih orientacij, vsekakor ne veljajo. Posplošitev teh elementarnih socialnih drž v tip zavesti o družbenih temah, ki je opisan kot »tematska zavest«, kaže dalje, da ta pojem predpostavlja kolektivne nosilne subjekte, interpretacijske vzorce vezane na situacije ter prek nosilnih subjektov definirane dotične objekte – tri nadaljnje pojmovne značilnosti »opredelitve« za »tematsko zavest« torej niso ustrezne.

Pojem tematska zavest bo dalje pojasnjen ob študijah k načinu javnega izražanja. Sociolingvistični avtorji so v načinu javnega izražanja vedno videli podrejen medij dejanskega spoznanja in njene jezikovne predstave. Sledeč njim, gotovo ne moremo zagovarjati pojem »tematska zavest« kot vzgled za raziskovalne programe z emancipatorično izobraževalno zahtevo. Navezujoč na izsledke metodološke kritike pa bomo ovrgli sociolingvistično »hipotezo deficita«.

* Poglavlje iz knjige: H. Berger: Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit, Szomp, 1974, str. 163–179

Socialna država in tematska zavest

Na ravni neposrednega socialnega občevanja se artikulirajo socialne drže v izjave, ki določenim osebam ali interakcijskim grupam pripišejo socialne ali psihične značilnosti. Take vrste stavki so na primer: »Ti si pa grd«, »Peter je prekleto agresiven«, »Roza mi je všeč«, »Fant, Jakob slabo izgleda!« Te stavke ne moremo zadostno analizirati niti kot vrednostna stališča, niti kot trditve s stvarno vsebino, niti se njihov smisel ne da določiti neodvisno od določenih socialnih pogojev med govorcem in stališčem referenčne osebe. Tako ne podaja izjava: »Fant, Jakob slabo izgleda!« enostavno le neko telesno ali duševno stanje zaradi katerega Jakob ravnokar trpi, temveč je istočasno izraz obžalovanja in vsebuje posredno pripravljenost aktivno pomagati k izboljšanju Jakobovega sedanjega stanja. Ta kontekst izjave, ki oblikuje njeno rabo in s tem tudi smisel, je lahko podan s pojasnjujočimi izjavami kot: »Žal nam je«, »O njegovih težavah bi se morali z njim pogovoriti«. Izjave, ki indicirajo socialno držo vsebujejo torej istočano opis stanja, stališče vrednotenja in posebne tendence ravnanja govorca kot tudi pričakovanja o akcijah referenčne osebe (»Peter je agresiven« – Pazi, nadrl te bo, če mu boš zdaj ugovarjal).

Te smisel določujoče implikacije izjav o socialni drži postanejo jasne, če si jih mislimo predstavljene iz njihovih vsakdanjih uporabnih zvez v situacijo nekega znanstvenega eksperimenta, ki naj raziše učinek določenih preparatov na poiskusne osebe. Za smisel protokola eksperimenta – na primer »Zdaj postane $P_0 X^1$ agresiven« – je popolnoma vseeno ali eksperimentator obžaluje manipulirano osebo ali pozneje morda prek nasprotnega poiskusa $P_0 X$ pomaga odstraniti umetno povzročeno agresivnost. Angažirano stališče eksperimentatorja in nekatere akcijske tendence se šele takrat vnesejo v opis stanja, če bi $P_0 X$ nepričakovano in nasproti planiranim pravilom poteka poiskusa začel besno tuliti. Ta primer bi lahko vodjo poiskusa prestrašil, da bi ukrenil vse potrebno za pomiritev razdražene osebe, kar pa ni predvidel v svojem raziskovalnem programu – stavek: »Ampak zdaj pa je postal agresiven« bi bil potem izraz socialne drže do osebe » $P_0 X$ «; vsekakor kaže s tem tudi na hitro prekinitev eksperimenta.

Formalno popolnoma ustreza razviti pojem socialne drže definiciji socialno psihološkega pojma stališče kot kombinacije kognitivnosti, vrednotenja in akcijske tendence, čeravno se javlja v izjavah, ki so vezane na situacijo in ima lahko le trenutno veljavo. Odločilna razlika pa je, da so te komponente v pojmu stališče načeloma ločljive in zaradi tega tudi ločeno dojeto mišljene. Izločitev evaluativne dimenzije je predpostavka merjenja stališč na vertikalnih skalah, ločitev od svojega akcijsko dimenzionalnega prvega pogoja, da bi stališča lahko bila zapopadana v neki kvietistični situaciji spraševanja. Nasprotno pa so v socialni drži te tri dimenzije spojene na tak način, da izključenje ene dimenzije odločno spremeni smisel izjave, ki podaja socialno držo: to naj pojasni analizo izjav k socialnim držam.

Po svoji sintaktični strukturi se zdi, da kažejo izjave kot: »Henrik izgleda žalosten«, »Dieter je prekleto agresiven« duševna stanja ali vzorce vedenja nagovorjenih in da navajajo k temu vrednostna stališča in možne reakcije govorca. Vendar postane z ločitvijo deskriptivne vsebine pomen izjave ali popolnoma smiselno prazen, vkolikor so téma duševna stanja, ali pa prosta za različne pomenske možnosti, ki jih ni mogoče subsumirati pod »žalost« in »agresivnost«, vkolikor je intendirana deskripcija vzrocev vedenja.

Najprej k mentalističnemu programu, ki deskriptivne ali kognitivne vsebine socialnih drž interpretira kot introspektivno dostopna stanja kakor žalost ali jeza: ne more pojasniti kako lahko nosilce socialne drže sploh prida pomembnosti izjavam o tovrstnih stanjih naslovljenca. Tako ideja o posedanjenju introspektivnih stanj drugih oseb kot obenem model njihovih introspektivnih dostopnosti sta namreč prisiljena k miselnim predpostavkam, ki naravnost nasprotujejo njihovi veljavnosti.

Duševna stanja, takšna je predpostavka montalizma, so dojemljiva le kot samospoznanja direktno prizadetega subjekta. V nasprotju k zaznavanju zunanjih objektov se lahko določijo le relativno k vsakokratni lastni subjektivnosti. Imaginativno posedanjenje duševnih stanj drugih, ki jih zahteva mentalistični program, pa napravi nujno ravno abstrakcijo te subjektivne zveze – kar torej nasprotuje definiciji duševnih kot tudi bistveno subjektivnih stanj. Vrh tega tiči že v ideji introspektivne samoizkušnje nasprotje, ki predpostavlja neko popredmetenje izkušenj, ki svojo neposrednost izpeljejo ravno iz neke ne-objektivirajoče prezenze pred vsakim spoznavnim aktom. Model notranje izkušnje ne more biti pojasnjen kot zaznavanje zunanjih objektov, torej tudi ne kot v jezikovni opis prestavljen kognitivni akt.²

Ravno tako spodleti vedénjsko dispozicionalni program, ki interpretira stavke o socialnih držah kot skrajšane deskriptivne navedbe o vzorcih vedénja, tj. kot urejeno množico vedénjskih potekov, ki v specifičnih okoliščinah pripadajo nagovorjeni osebi. Najprej ti vzorci vedénja nikakor niso enoznačno in popolnoma navedljivi. Nemogoče je na primer vzorcu »agresivnost« prirejene načine vedénja in situacijska stanja urediti v zaključeno in zvezno določeno množico, ki naj skupno tvori vzorec vedénja »agresiven«.

Neodvisno od te metodične težave, ki ovrže celo behavioristično zahtevo redukcije na »stimulus-response« – zakonitost, je vedénjsko dispozicionalni program zaradi tega neizpeljiv, ker so vedénjski vzorci, ki so nakazani s socialnimi držami različni po specifičnih interakcijskih odnosih med nosilci in naslovljenci socialnih drž – da o sociokulturnih razlikovanjih popolnoma molčimo. Nekdo je na vsakokrat drugačen način agresiven nasproti svojemu delovnemu kolegu, svojemu pivskemu tovarišu, svoji prijateljici ali bežnemu znancu. Neupoštevaje specifična socialna razmerja med različnimi občevalnimi partnerji ni mogoče spraviti vse te različne vzorce vedénja na isti imenovalec »agresivnost«. Vseskozi simpatični vzorec vedénja do pivskega tovariša lahko, kadar je izražen bežnim znanecem, velja kot izraz precejšnje agresivnosti. Iz tega dejanskega stanja moramo zaključiti, da ne določa socialne drže opazovan in protokoliran vzorec vedénja, da mnogo bolj odločujoče soustvarja vsebino izraza specifičen interakcijski odnos med nosilcem in naslovljencem drže. S tem vstopajo stališča vrednotenja in akcijske tendence »nosilca« konstitutivno v kognitivno vsebino izjave. Ali formulirano drugače: kognitivna vsebina socialne drže ni ločljiva od njene evaluativne in njene akcijsko orientirane dimenzije.

Kot kognicije se tudi vrednostne ocene lahko ločijo od socialnih drž le za ceno temeljite spremembe pomena. Najprej sicer kaže, da lahko neka oseba P. v izjavi »Dieter je prekleto agresiven« implicirano vrednotenje posebno formulira – »To mi ni všeč«. Vendar so ravno tako dobro zamišljene situacije, v katerih bi P. stališče nasproti Dietru povezal z vrednotenjem: »To mi je všeč«. Da bi ločili obe vrednotenji, s tem drži, mora znati P. to utemeljiti. Prvi slučaj lahko, na primer,

tako pojasni: »Neprestano me nadira in to mi gre na živce«, in v drugem slučaju »Dobro je usekal po pendrek vihtečih kifeljcih«. Ker je torej vrednostna ocena P-ja izpopolnjena šele prek svoje utemeljitve, je nezadostno definirana, če naj opiše le pozitivni ali negativni karakter neke socialne drže. Nezadovoljstvo z Dietrovo agresivnostjo je lahko tudi tako utemeljeno, da je P. v skrbeh za njegovo počutje – »Imeti mora težave s svojo prijateljico – to mi ni všeč«. S tem stališčem povezana vrednostna ocena bi bila napačno analizirana, če bi jo neodvisno od njene vsebinske pojasnitve enostavno določili kot negativno ocenitev agresivnosti.

V toliko je bil pojem socialne drže definiran kot enotnost kognicije, zastopana stališča in interakcijskega odnosa med osebami. Ta določitev pa je lahko razširjena s socialnimi objektivnimi simboli in socialnimi situacijami kot referenčnimi poli drže. Socialne drže se artikulirajo tudi v izjavah kot: »Preko personalne kartoteke me obravnavajo kot zapornika«, »Odmori so tako kratki, da moramo hrano gołtati«, »Po delu na tekočem traku sem vsak dan popolnoma izčrpan«. V njih se očitno povezujejo določene spoznavne vsebine z vrednotenji na tak način, da je njihova ločitev izvedljiva le za ceno spremembe pomena. Redukcija izjave prek personalne kartoteke na goli opis bi se skrčila na opis prakse personalnega urada, ki je popolnoma akceptabilen za vodstveno strukturo, s tem pa ni jasnejša posebna izkustvena dimenzija nosilca drže. Ravno tako spačeno učinkuje zvajanje izjave nazaj na vrednostne akte, kot je izvršeno pod metodičnim pritiskom merjenja stališča. Vrednotenje, ki tiči v izrazu »obravnavajo kot zapornika« sploh ne more biti adekvatno ocenjeno neodvisno od kognitivne vsebine, ki nosilca drže veže z zaporniško situacijo. Ugotovitev, na primer, da je negativno stališče v citiranih izjavah opazno ekstremnejše kot tisto v stavku »S personalno kartoteko je določeno nepravilno ravnanje z delavci«, je zelo približna in nerazumljiva, ker se obe izjavi tega vrednotenja vežeta tako na eno kot drugo kognitivno oceno situacije.

Vsebina pomena takšnih na situacijo in objekt vezanih drž pa je nezadostno analizirana, če ne upoštevamo njihovih dejanskih orientacij. Najprej se vključuje v njihov smisel, da nosilec drže izvaja določena dejanja – izjava o delu na tekočem traku se npr. navezuje indirektno na dejavnosti govorca v delovnem procesu. Vendar tudi situacija govora sama implicira določena ravnanja: vsaka govorna dejavnost je v kontekstu dejavnosti, ki presega ta akt in sama postavlja odgovornost ravnanja določene vrste. K izjavam s čisto kognitivno zahtevo – torej znanstvenemu protokolu opazovanja – kažejo usodno razliko takšne, ki nakazujejo socialne drže: medtem ko lahko v določanju vsebine pomena čisto deskriptivnih izjav najprej abstrahiramo od njihovih zvez ravnanja, je veljavnost in pomen stavkov o držah s to zvezo konstitutivno določena. Tako bi bila veljavnost izjave »Personalni urad me obravnava kot zapornika« takrat dvomljiva, če se govorec šali ali jo izgovori popolnoma brezbrizno – ker neudeležnost bi lahko interpretirali kot depresivni akt. V gestikuliranju in intonaciji izjave je predstavljen tudi njen pomen. Končno nakazuje »stavke drže« določeno posledično ravnanje, ki ga je treba upoštevati pri presoji njegove veljavnosti. Tako bi bila izjava »Za volanom se počutim moža« gotovo potem neveljavna, če bi se govorec, kljub ponujajoči se priložnosti, odrekel šofiranju ali če bi za volanom dajal vtis nesrečnika. Ravno tako zgoraj citirani stavki k delovni situaciji razpoznajo latentno pripravljenost k spreminjajočim akcijam ali – negativni primer te pripravljenosti – da se mizerne situacije ne bo dalo spremeniti.

Pojem socialna drža je zdaj v toliki meri orisan, da je možna njegova razširitev k pojmu »tematska zavest«, ki je kontradiktoren socialno psihološkemu pojmu stališče.

Vnaprej opozarjamo, da je pojem »tematska zavest« razumeti kot idealiziran mejni primer dejanske družbene zavesti, tako kot označuje pojem »stališče« nasprotni mejni primer. V nasprotju s socialno psihologijo, ki podreja primernost svojega koncepta od »attitude« do dejanske strukture socialne orientacije, je »tematska zavest« eksplisitno normativno določena. Ta postopek ustreza različnim spoznavnim interesom: tukaj razviti pojem naj da orientacijski model za emancipatorično usmerjene raziskave, ki ne zapopadejo primarno dane zavesti, temveč naj dajo pobudo za razumevanje družbenega položaja med adresati. Nasprotno povzdigne integrativna socialna raziskava iz drugih spoznavnih interesov izpeljano zahtevo po zapopadenju danih vsebin zavesti in se omeji – tako bi morala pokazati kritika metod – na normativne modele prilagojeni zavesti, ki kvazi predstavlja idealno končno stanje integracijskih naporov vladajočih razredov v poznem kapitalizmu. To nasprotje med zahtevo po realitetnih vsebinah pojma stališče ter v dejanskosti normativni orientaciji pojma in metode označuje centralno življenjsko laž integrativnega socialnega raziskovanja.

Skicirane sledeče opombe k idealno tipični strukturi socialnih orientacij je razumeti le kot trenutni dogovor. Njihova funkcija je bolj v preprečevanju brezperspektivnosti, ki lahko rezultira iz kritike metod, in ne da bi hoteli razviti končni alternativni model k socialno psihološkemu pojmu stališča.

Tematska zavest se tvori kot interpretacija socialnih drž, katerih posebno osebnostno, objektivno in situacijsko referenco razširja za orientacijo o splošnejših družbenih temah. Medtem ko npr. stavek »Veleposestnik A plačuje najnižjo možno mezdo« podaja socialno držo poljedelca do osebe A in njuno ekonomsko prakso, kaže stavek »Veleposestniki izkoriščajo poljedelce« na element tematske zavesti; medtem ko stavek »Po delu na tekočem traku sem vedno izčrpan« opisuje neko držo, predstavlja stavek »Delo v industrijskih obratih nas uničuje« del tematske zavesti. Medtem ko se torej drže omejujejo na konkretne socialne situacije, meri tematska zavest na aspekte splošnih družbenih razmerij. Strukturne značilnosti tematske zavesti oziroma tematskih orientacij, v katere se vključuje, so v razmejitvi od pojma »stališče« določljive na sledeč način:

1) V tematski zavesti so kognicije, stališča vrednotenja in akcijske orientacije integrirane tako, da ima izključitev ene teh dimenzij za posledico spremembo pomena. Ta značilnost tematske orientacije logično izhaja iz njene določitve kot generalizacije socialnih drž. Neodvisno od tega pa se da zagovarjati iz funkcij tematskih orientacij, ki v nasprotju k nekaterim znanstvenim teorijam družbe – v neposrednem nasprotju k potrebam in interesom njihovih nosilcev – razvijajo razumevanje družbenega stanja in so usmerjene na to, da odprejo perspektive ravnanja k spremembi razmer – ali da v negativnem mejnem primeru – izražajo resignativno odrekanje spremembam, ko se le-te zdijo nemogoče. Ravno izraziti odnos do interesov nekega socialnega gibanja je pogoj za to, da se ne degenerirajo v – ideološke – orientacijske vzorce, ki opravičujejo zatrite interese.

Tematske orientacije torej principielno ne razvijajo vladajoči razredi, ki interesno vezanost svojih tolmačenj položaja v znanstvenih teorijah na primer, zamagljijo prek svoje očitno vrednostno nevtralne predstavitve, razvijajo se v nasprotju k tem kot tolmačenja položaja podjarmljenih razredov. Da bi adekvatno

razumeli tematske orientacije podjarmljenih razredov moramo analizirati spoznavne vsebine z ozirom na interese njihovih nosilcev in v njih formulirane perspektive ravnanja. Resničnost je v socialnih gibanjih vedno pojem, ki kot resnično spoznanje ne more biti zadovoljivo opisan, temveč ki sovsebuje idejo »pravičnosti« in intenco za ustvarjanjem »pravične družbe«. Predpolitično pojasnjujejo to že idiomi pogovornega jezika, ki se odlikujejo z mešanjem afektivno zasedenih simbolnih struktur s kognitivnimi vsebinami izjav in s tesno zvezo z aktivnostmi ravnanja. Tukaj obstaja jasna diferenca do znanstvenega jezika, ki meri na vrednostno proste formulacije in tvorbo čim bolj čistih, od neposrednih akcijskih orientacij ločenih opisov in pojasnitev.

Da enotnost dejanskih spoznanj, interesno vezanih stališč in akcijske orientacije označuje tematsko zavest v prevratniških gibanjih postane indirektno jasno ob družbenih teorijah – kot npr. zgodnesocialistični, marksistični in anarhistični – ki so se poskušale priključiti družbenemu razumevanju takšnih gibanj. Pojmi kot »izkoriščanje«, »osiromašenje«, »kriza« in »podružbljanje« nimajo le analitične funkcije pojasnjevanja in členjenja družbenih razmerij, temveč vsebujejo bistvene interesne orientacije in perspektive ravnanja delovnih razredov. V tem oziru se tudi ni kot »znanstveni socializem« nastopajoči marksizem, v vsakem primeru v svoji fazi nastajanja, nikoli omejil od alternativnih družbenih teorij z emancipatorično ciljno usmeritvijo.

Primer k programu enotnosti vrednotenja, spoznavne vsebine in referenčnosti ravnanja:

V južnoevropskih vaseh »rezervoarju« kapitalističnega trga delovne sile, stalno slišimo mnenje: »Delo na polju je težje kot v tovarni«. Pozitivistično usmerjeni socialni raziskovalec, bi to razlagal tako, da kmetje in poljedelski delavci delo v tovarni vrednotijo višje kot delo na polju, diferenciral pa bi jih tako, da bi poiskoval zapopasti gradualne stopnje s skaliranim vprašalnikom. Končno bi lahko odselitev kmečkega prebivalstva v industrijska mesta pojasnil kot sorazmerno ustrezanje omenjenemu stališču. S tem sledi tem, v pojmu stališče povzetim raziskovalnim maksimam: določi vrednotenje neke teme, jo uredi v vrednostni kontinuum in jo postavi v odnos do možnih tendenc ravnanja nosilca stališča.

Raziskovanje tematske zavesti ne more ravnati tako, ne loči vrednostno vsebino tematske orientacije »Delo na polju je težje kot v tovarni« od vsebine izjave, temveč poiskusi pojasniti, na katere določene značilnosti poljedelskega in tovarniškega dela se nanaša izjava – rezultat bi lahko bil, da delavci na poljih svojo dejavnost zaradi svojega položaja kot brezpravnih dninarji pojmujejo kot tršo, obenem pa jasno registrirajo negativne značilnosti industrijskega dela – časovna disciplina, socialna izoliranost, gospodstvo vodstva. Tako zastavljena raziskava ni izvedljiva kot kratkoročni vprašalnik, raziskovanim subjektom mora dati možnost, da sami razvijejo svoj način videnja te teme. V tem razvoju je potrebno upoštevati trenutno izkustveno ozadje o obeh oblikah dela in njegovo komunikativno razširjanje v vasi. Tako igrajo v južni Španiji važno vlogo spomini na življenje na velikih kmečkih posestvih – masovna uživa prebivališča, skromna hrana – če ljudje na polju opredeljujejo kot posebno trdo. Šele po vsebinski diferenciaciji iz načina videnja raziskovanih postane njihovo stališče k poljedelskemu in tovarniškemu delu jasnejše. Razumevanje dojemanja kot splošnega primerjanja vrednot bi to diferenciacijo le zakrilo.

Podobno je mogoče referenčnost ravnanja vključiti v analizo tematske zavesti. Na primeru to pomeni najprej zapopasti dojemanje dela na dejanskem vedanju

pri delu na deželi in v industriji. Npr. šele opazovanje socialnih in komunikacijskih odnosov v delovnem procesu pojasnjuje, kako je interpretirati izjave emigrantskih poljedelskih delavcev – tistih, ki se v tovarni socialno ne znajdejo. Za pojasnitev tematske zavesti je ravno tako potrebno raziskati, zakaj se poljedelski delavci odločajo za odpotovanje in katerim delovnim aktivnostim in formam na deželi dajejo prednost. Tako opravlja v južni Španiji mnogo delavcev tudi potem dejavnosti na svoj račun, če manj zaslužijo. Pred tem akcijskim ozadjem predstavlja odklonitev dela na polju odklonitev njegovih kapitalističnih pogojev.

2) V »attitude-research« odločajo znanstveniki o referenčnih objektih socialnih orientacij, ki jih želijo raziskati. Določijo pač območje raziskovanja »religija« in jo razčlenijo v »krst«, »poroka« in »rituali smrti«. S temi dimenzijami značilnosti določijo potem možna religiozna izhodišča subjektov pred raziskovanjem. Nasprotno študija o tematski zavesti prepušča razčlenjevanje in pojmovno diferenciacijo socialne realitete subjektom raziskovanja. Določijo npr. območje predmeta »religioznost« (ki bi ga že drugače poimenovali), njegov tematski razvoj in pomen pojmov, s katerimi se v tem območju sporazumevajo. Njegova razčlenitev socialne realitete se lahko v osnovi razlikuje od pojmovnega rastenja preformiranega merjenja stališč. Medtem ko bi morda socialni raziskovalec masovno udeležbo vaščanov pri pogrebni ceremonijah pojmoval kot indeks pozitivnega stališča do uradne religije, pa je lahko v samoumevnosti udeležencev to ravnanje zagotovitev socialne solidarnosti vasi. Za tematsko zavest prebivalcev bi bilo potem »religioznost« bolj pripisati problemu ohranjanja funkcijske zmožnosti vaše skupnosti; s pojmovno členitvijo raziskovalca stališč bi ne bila primerno zapadana.

3) Izhodišče tematskih orientacij so socialne izkušnje njihovih nosilcev. Posplošenje izkušenj nosilcev se ne pojavi s sistematičnim primerjanjem različnih situacij, katerih skupne značilnosti potem dajo tematsko zavest. Mnogo bolj postanejo posamezne situacije transparentne in interpretirajoče šele v tematski orientaciji. Ta je sredstvo za pojasnjevanje socialnih izkušenj, ne pa določitev prehodnih aspektov izkušenj, ki so bili jasni že brez tematske orientacije.

Formalno lahko razmerje tematske zavesti do socialnih drž v konkretnih situacijah primerjamo z odnosom med pomenskimi pravili in njihovo uporabo v jezikovni rabi. Jezikovno pravilo ne more biti izpeljano iz uporabnih primerov, ker te uporabne primere šele pojmovno strukturira, torej pravilo, ki vsebuje skupnost, ki je v osnovi vseh posameznih primerov. Tako se poljedelec ne dokoplje do zavesti o izkoriščevalskih razmerjih na deželi prek tega, da je večkrat ugotovil, da je pri različnih posestnikih ob različnih priložnostih dobil malo mezdo. Mnogo bolj vsebuje zavest o izkoriščanju posebno razlago, med drugim nizko mezdo, ki s ponavljajočim konstatiranjem iste vsebine sploh ne more biti razvita. Tematske orientacije se s tem razlikujejo tudi od stereotipov, oziroma depozitarnih oblik zavesti, ki eksistirajo neodvisno od konkretnih izkustvenih in situacijskih odnosov. Tematske orientacije zmorejo pojmovno razumevanje socialnih izkušenj le, če neprestano najdejo svojo uporabo in potrditev v procesu pojasnjevanja socialnih situacij in v njih razvitih držav. Če izgubijo to referenco degenerirajo v odložene oblike zavesti, ki so uporabne kot splošna stališča k določenim temam pri poljubnih priložnostih, ne da bi njihovim nosilcem omogočile pojasnitev njihove socialne situacije.

Študije k delovni zavesti vedno znova določajo konkretno in na izkušnje vezan način mišljenja raziskovanih subjektov. »Pozornost vzbuja, da so (jim) dobesedno

izmaknjena tla izpod nog. če izgubijo možnost potrditi (svoje) stavke ob izkustvenih predmetih, v situacijah ali ob sosedu.«³

Tako interpretirajo južnošpanski delavci svojo družbeno situacijo najprej ob čutno oprijemljivih značilnostih – povzdigujejo mir podeželskega življenja in stalno odprta vrata stanovanjskih hiš, pojasnjujejo pomanjkljivosti mestnega življenja ob hrupu na cesti, zaklenjenih hišah, podnebu in se pritožujejo pri delu v tovarnah predvsem nad slabim zrakom, plinskimi parami, hrupom strojev. Te izjave je vzeti dobesedno, obenem pa se navezujejo na kompleksnejše družbene razmere na vasi, v mestu in v tovarni, katerih abstraktnim predstavam se delavci izogibajo. Raziskovanje tematske zavesti mora začeti s temi, na izkušnje vezanimi izjavami in v pogovoru poiskusi izvedeti, katere splošne značilnosti obravnava ne teme naj bi bile z njimi interpretirane in katerim nadaljnim interpretacijam segajo delavci in pojasnjevanje njihovih izjav. Šele tako se lahko razloži, da se »mir« vasi navezuje na socialno preglednost in socialno zaupnost v tej obliki življenja. Ta metodični nastavek, ki se navezuje na direktne izkustvene izjave, poiskša pojasniti dalekosežne interpretacije, je udejanjenje principa, tematsko zavest obravnava kot interpretacijo situacijsko vezanih izkušenj.

4) Tematske orientacije so kolektivne forme zavesti v dvojnem smislu: ne dajejo splošne interpretacije individualnih posameznih usod, temveč izpeljujejo socialna stališča individuov iz družbenega položaja kolektiva. Zavest o izkoriščanju se npr. vedno navezuje na položaj vsega delavstva neke regije.

V toliko ni nobene temeljne razlike do pojma stališče, ki socialne kolektive ravno tako dopušča kot predmet izjave. V nasprotju k pojmu stališče pa je napačno prevzeti individue kot nosilce tematske orientacije. Če delavec na polju artikulira podjarmljenje prek veleposestnika, govori kot reprezentant vseh poljedelskih delavcev neke regije, ne oznanja le svojega mnenja. Ta kolektivni referenčni pol tematske orientacije⁴ je pojasnjen iz njene funkcije kot vzorec razlaganja socialnih izkustev in situacij. Vsaka razlaga neke situacije je lahko – zopet analogno k uporabi jezikovnega pravila – samovoljna in poljubna. Da bi preverili njeno primernost, se ne moremo sklicevati na značilnosti situacije, ker šele razlaga pojasnjuje te značilnosti.

Zavest o izkoriščanju pač ne moremo utemeljiti z napotkom o nizki mezdi, ker ta zavest mezdnó razmerje interpretira v določeni perspektivi, ki iz dejstva same višine mezde ni izvedljiva. Nizka mezda bi lahko ravno tako vodila k tematski orientaciji, da je situacija na trgu za poljedelske produkte slaba in razen tega, da je ponudba delovne sile v tej regiji zelo velika. To pa gotovo ni pojasnitev zavesti o izkoriščanju. Odločilna instanca utemeljevanja je veliko bolj – kot za pravilno ravnanje po jezikovnih pravilih – proces intersubjektivnega sporazumevanja.⁵ Množica ljudi določi v tem komunikacijskem procesu pojasnjevanja skupnosti svojih socialnih situacij in jih formulira kot tematsko orientacijo. Intersubjektivno izoblikovanje tematske zavesti je odločilen, čeravno nezadosten⁶ kriterij njene legitimite. Ta komunikacijski proces se seveda ne omejuje na institucionalizirane situacije (kot zbori v tovarnah), temveč se dogajajo znotraj vsakodnevnih in ne vnaprej planiranih socialnih odnosov.

Primer za kolektivni nastanek in veljavo tematske zavesti je družbenopolitični proces oblikovanja andaluzijskega socialnega gibanja ob koncu stoletja. Bilo bi popolnoma napačno, če bi razumeli anarhistične ideje poljedelskih delavcev kot češče nastopajoča mnenja individuov. Primerno interpretirana so kot kolektivna zavest, ki pa ne nastane po naravni poti kot umska predelava enakega položaja

poljedelcev, temveč se tvori iz intenzivnega procesa razumevanja v pogovornih grupah in med kolektivi prek poročil (potujoči delavci, časniki).

Kot rezultat takšnih kolektivnih sporazumevanj zastopajo delavci emfatično »resnične ideje«. Za raziskovanje tematske zavesti izhaja iz tega maksima, da mora vzpostaviti komunikacijsko zvezo raziskovanih s temo, se torej ne sme omejiti na posredovanje rezultatov te komunikacije v določenih socialnih orientacijah.

¹ P₀ X = poiskusna oseba X

² Podrobneje k tej, od Witgensteina izvirajoči argumentaciji: Berger, 1972, stran 34 in dalje.

³ Negt/Kluge 1972, str. 89–90.

⁴ Še Popit in ostali določijo kolektivni singular »delavec« kot temo in nosilca družbene slike (str. 169 in dalje). Interkulturalno določa ta študija Juana Martineza o družbeni zavesti južnošpanskih poljedelcev (1968). Kolektivne socialne orientacije so, prek standardiziranih intervjujev, ki so pod pritiskom ustvarjanja osebnih mnenj, komaj zapopadljive. Zaradi tega je opri Martinez svojo raziskavo na opazovanje z udeležbo in proste razgovore, Popit in ostali uporabljajo komaj strukturiran in spraševalec naj čim manj usmerja intervju.

⁵ K utemeljitvi te teze: Berger 1972, str. 138 in dalje.

⁶ Nezažosten, ker je lahko ta proces razumevanja ideološko spačen. Tukaj se ne moremo lotiti težkega problema raiskovanja ideološke zavesti – vendar zahteva teza o kolektivnem nastanku tematske zavesti dvojno razmejitev: prvič, ni več akceptabilna domneva, da komunikacija, ki je osvobodena gospodstva, med avtonomnimi individui zagotavlja ideologij prosto družbeno zavest; drugič, postanejo marksistične pozicije nevzdržne, ki sicer pravilno vidijo ideologije osnovane v objektivni družbeni strukturi, iz tega pa zaključujejo, da spontana delavska zavest zapade objektivnemu videzu produkcijskih razmer, medtem ko šele znanstveno spoznanje družbenih struktur lahko preseže prevare empirične zavesti.

Temu razumevanju oporeka to, da je vsekakor Marx nastanek ideološke zavesti v kapitalizmu vezal na rušenje neposrednih družbenih odnosov in s tem na razširjajočo socialno privatizacijo. Tako nastane fetišizem blaga, če se produkcija odvija v obliki neodvisnih privatnih del; družbene produktivne sile se kažejo le zato kot kapital, ker se v kapitalizmu principo kooperativnega dela ni popolnoma uveljavil; videz ekvivalentne menjave v mezdi dobi svojo senzibilnost iz urejevanja privatnih pogodb o delu.

Če torej ideološka zavest »korelira« s privatiziranimi življenjskimi in produkcijskimi formami, postavlja »leninistično« zoperstavljanje ideološko določene delavske zavesti in spoznanja družbe prek partijske inteligence te razmere na glavo. Ker so v mezdnem delavstvu kolektivni socialni odnosi še najmočnejše pričujoči, je spontano izpostavljeno najmanjšim integrativnim ideologijam; ker poteka delo inteligence izrazito privatizirano in živijo njeni predstavniki večinoma v močni socialni izolaciji, v nasprotju z industrijskimi delavci, se njihovi miselni produkti prej enačijo z »objektivnim videzom« kapitalistične družbe.

UDK: 303. 022

interpretativna paradigma, deobjektivizacija, zbiranje podatkov, komunikativno terensko raziskovanje

Frane Adam: Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji

Časopis za kritiko znanosti št. 53–54/1982

Tekst, oz. disertacija s tem naslovom je razdeljen na tri dele. V prvem se avtor ukvarja s kritiko kvantitativno empiričnega pristopa s stališča raziskovalec – raziskovani, v drugem s kvalitativno metodologijo oz. s konceptualizacijo optimalnega modela terenskega raziskovanja, v tretjem z glavnimi točkami aplikativnega akcijskega raziskovanja.

Metoda oz. tehnike raziskovanja niso nevtralno orodje, ki objektivno meri določene dimenzije objekta, temveč te metode in tehnike v znatni meri diktirajo in determinirajo polje raziskovanja. To pa po drugi strani pomeni, da empirično raziskovanje s svojimi metodami igra aktivno vlogo, ki iniciira, reformulira in refokusira teoretski interes.

UDK: 303. 022

interpretative paradigm, deobjectivisation, data collection, communicative field research

Frane Adam: Qualitative methodology and action research in sociology

Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

The text resp. thesis carrying this title is divided into three parts. In the first part the author deals with the criticism of quantitative empiric approach from the standpoint the researches – the object of research, in the second one with the criticism third with the criticism of the main items of applicative action research.

Research methods resp. techniques are not a neutral instrument, objectively evaluating certain dimensions of the object, but they in a considerable way do dictate and determine the field of research. In other words: empiric research with its methods plays an active role, which initiates, re-formulates and re-focusses the theoretic interest.

UDK: 303. 022

paradigme d'interprétation, désobjectivation, collecte des données, recherches sur le terrain assurant la communication

Frane Adam: Methodologie qualitative et recherches actives en matière de sociologie

Časopis za kritiko znanostino. 53–54/1982

L'article, à savoir le travail de diplôme portant le même titre, comporte trois parties. Dans la première, l'approche quantitativement empirique se trouve critiquée du point de vue des rapports existant entre la personne qui enquête et celle qui est l'objet de l'enquête. Dans la seconde, l'auteur aborde la question de la méthodologie qualitative à mettre en oeuvre, autrement dit celle de la conceptualisation d'un modèle de recherches sur le terrain qui serait le meilleur possible. Dans la troisième, enfin, sont données les principales caractéristiques d'un programme de recherches à appliquer de façon active

Méthode et techniques de recherches ne se comportent pas à la manière d'un instrument neutre qui mesurerait de façon objective telle dimension de l'objet étudié, au contraire, elles jouent un rôle actif, le champ de la recherche se trouvant en grande partie déterminé par elles. Il s'en suit que de par ses méthodes la recherche empirique grâce à ce rôle actif stimule la réflexion théorique, fixe ses orientations et ses centres d'intérêt, contribue à son élaboration.

UDK: 303. 022

interpretatives Paradigma, Deobjektivisierung, Sammeln von Angaben, kommunikative Forschung des Gebiets

FRANE ADAM: Qualitative Methodologie und Aktionsforschung in der Soziologie

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 63–54/1982

Der Text, beziehungsweise die Dissertation mit diesem Titel ist in drei Teile geteilt. Im ersten Teil setzt sich der Autor mit der Kritik des quantitativ-empirischen Zutritts vom Standpunkt Forscher – Erforschender auseinander, im zweiten Teil mit der qualitativen Methodologie, beziehungsweise mit der Konzeptualisierung des optimalen Modells der Gebietsforschung, im dritten Teil mit den Hauptpunkten der applizierenden Aktionsforschung.

Die Methode, bzw. die Technik der Forschung ist kein neutrales Gerät, das objektiv die bestimmten Dimensionen eines Objekts mißt, sondern diese Methoden und Techniken diktiert und determinieren in beträchtlichem Maß das Forschungsfeld. Das jedoch bedeutet von der anderen Seite, daß die empirische Forschung mit ihren Methoden eine aktive Rolle spielt, die das theoretische Interesse initiiert, reformuliert und refokussiert.

UDK: 303.025 : 311

kritika meščanske objektivnosti, kritika empiričnega raziskovanja, socialna statistika, kvantifikacija, družbeno določena produkcija podatkov

Milan Mesić: Družbena pogojenost (empiričnega) raziskovanja družbe
Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

Socialna statistika (njen instrument so empirična raziskovanja) ima posebno vlogo v reprodukciji vladajočega (meščanskega) pogleda na svet. Zdravemu razumu človeka sodobne meščanske družbe se prikazuje kot gola tehnika, njeni rezultati pa kot tehnični, vrednotno nevtralni, objektivni "izsledki" o družbi, enostavno, kot podatki

Avtor prikaže empirična družbena raziskovanja v drugi luči, kot **družbeno** dejavnost, kot **določeno** družbeno dejavnost in končno kot **družbeno določeno dejavnost**. Metode in tehnike empiričnih raziskovanj potemtakem ne izgledajo kot klinično, adiaforično zbiranje, obdelovanje in prezentiranje podatkov o družbi, temveč kot eden od načinov produciranja podatkov, kot določeni način produciranja. Z določenim načinom raziskovanja prispemo do določenega predmeta raziskovanja; predmet in metoda sta medsebojno odvisni in pogojeni z družbenim kontekstom.

UDK: 303.025 : 311

criticism of bourgeois objectivity, criticism of empiric studies, social statistics, quantification, socially determined data production

Milan Mesić: Social conditionality of the (empiric) studies of society
Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

Social statistic (empiric studies being its instrument) has a special role in reproduction of the ruling (bourgeois) ideology. To the common sense of the modern bourgeois man it appears to be a pure technique, its results being technical, valuationally neutral, objective "results" on society, simply as data.

The author shows the empiric studies of society in a different way, namely as a **social** activity, as a **determined** social activity and finally as a **socially determined activity**. The methods and techniques of empiric studies therefore do not seem as clinical, indifferent acquisition, processing and presentation of data on society, but as one of the methods of data production, as a certain method of production. Through a determined method of study a determined object of study can be reached; the object and the method are interdependent and conditioned by the social context.

UDK: 303. 025 : 311

critique de l'objectivité bourgeoise, critique de l'investigation empirique, statistique sociale, quantification, production de donnée socialement déterminée

Milan Mesić: Conditionnement social de l'investigation (empirique) de la société
Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

La statistique sociale, qui utilise comme instrument les investigations empiriques, tient un rôle particulier dans la reproduction de la conception du monde dominante bourgeoise. Au bon sens de qui fait partie de la société bourgeoise contemporaine cette statistique apparaît comme une technique pure et simple, ses résultats comme des données techniques, échappant aux partis–pris, objectives, bref comme une information sûre sur la société.

L'article montre les investigations sociales empiriques sous un autre jour, d'abord comme une activité **sociale**, puis comme une activité sociale **déterminée**, enfin comme une **activité socialement déterminée**. Les méthodes et les techniques des investigations empiriques n'apparaissent plus comme un processus clinique "adiaphorique" de collecte, d'élaboration et de présentation de données sur la société, mais comme un des modes possibles de production de données, comme un mode déterminé de production. Avec tel mode d'investigation on appréhende tel objet d'investigation; l'objet et la méthode sont interdépendants et conditionnés par le contexte social.

UDK: 303. 025 : 311

Kritik der bürgerlichen Objektivität, Kritik der empirischen Forschung, soziale Statistik, Quantifikation, gesellschaftlich bestimmte Produktion der Angaben

MILAN MESIĆ: Die gesellschaftliche Bedingtheit der (empirischen) Forschung der Gesellschaft

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 53–54/1982

Die soziale Statistik (ihr Instrument sind empirische Forschungen) hat eine besondere Rolle in der Reproduktion der herrschenden (bürgerlichen) Anschauung auf die Welt. Sie zeigt sich dem gesunden Verstand eines Menschen der zeitgenössischen bürgerlichen Gesellschaft als kahle Technik, ihre Resultate jedoch als technische, wertlich neutrale, objektive Forschungsergebnisse über die Gesellschaft, einfach nur als Angaben.

Der Autor zeigt die empirischen Forschungen der Gesellschaft in einem anderen Licht, als eine **gesellschaftliche Tätigkeit**, als eine **bestimmte gesellschaftliche Tätigkeit** und nicht zuletzt auch als eine **gesellschaftlich–bestimmte Tätigkeit**. Die Methoden und Techniken der empirischen Forschungen sehen demnach nicht als klinisches, adiaphorisches Sammeln, Verarbeiten und Präsentieren der Daten über die Gesellschaft aus, sondern als eine der Arten der Datenproduktion, als eine bestimmte Art der Produktion. Mit der bestimmten Art der Forschung gelangt man zum bestimmten Gegenstand der Forschungen; der Gegenstand und die Methode hängen von einander ab und sind mit dem gesellschaftlichen Kontext begründet.

UDK:330.18

Smith Adam, List Friedrich, Marx, klasična ekonomija, marksistična ekonomija, proizvodne sile, način proizvodnje

DRENOVEC Franček: Smith, List in Marx: Iskanje vzrokov bogastva
Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

Avtorjev namen je, pogledati v nekatere tipične lastnosti razvoja ekonomske teorije v zadnjih dvesto letih, predvsem v usodo prvobitnega programa klasične ekonomije, ki zastavlja raziskovanje vzrokov bogastva in ne samo raziskovanje njegovega ekonomskega bivanja. V rokah klasične ekonomije je bil ta program zelo hitro pozabljen, ohranjan pa se kot jedro družboslovne analize industrijskega načina proizvodnje od 19. stoletja naprej pri Marxu in marksistih. Sledi analiza Marxove in kasnejših marksističnih izpeljav tega namena, ki je usmerjena v identifikacijo tistih konkretnih mest teorijskega sistema, na katerih vodijo različne marksistične variante ali v dosledno ohranjanje namena, ali pa v njegovo popolno razvrednotenje — ki natančno odgovarja načinom razkroja zgodnjega klasičnega /buržoaznega/ programa.

UDK:330.18

Smith Adam, List Friedrich, Marx, classical economy, marxist economy, forces of production, mode of production

DRENOVEC Franček: Smith, List and Marx: Searching for the Causes of Wealth
Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

The author takes a look at some characteristics of the past two hundred years' development of economic theory, concerning mostly the outcome of the original classical programme of inquiry into the causes of wealth, not simply into the economic existence of wealth itself. In the hands of the classical economists, this programme was very soon forgotten, and has survived as the core of social research into the industrial mode of production with Marx and Marxists in general. An analysis of Marx's and later Marxist development of this principle follows, aiming at the identification of those places in the theoretical system, from which different Marxist extrapolations lead either to the consistent conservation of the principle, or to its complete devaluation — in a way that corresponds exactly to the forms of disintegration of the early classical /bourgeois/ programme.

UDK:330.18

Smith Adam, List Friedrich, Marx, klassische Ökonomie, marxistische Ökonomie, Produktionskräfte, Produktionsart

DRENOVEC FRANČEK: Smith, List, Marx: Das Suchen nach den Ursachen des Reichtums

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 53–54/1982

Die Absicht des Autors ist, sich den Einblick in einige typische Eigenheiten der Entwicklung der ökonomischen Theorie in den letzten zweihundert Jahren zu verschaffen, vor allem in das Schicksal des ursprünglichen der Ursachen Programms der klassischen Ökonomie, das sich das Untersuchen der Ursachen des Reichtums zum Ziel gesetzt hat, und nicht nur das Untersuchen seiner ökonomischen Existenz. In den Händen der klassischen Ökonomie ist dieses Programm sehr schnell in Vergessenheit geraten, als Kern der soziologischen Analyse der industrialen Art der Produktion bleibt es jedoch bei Marx und den Marxisten ab dem 19. Jahrhundert bewahrt. Es folgt eine Analyse der Ableitungen dieses Prinzips durch Marx und spätere Marxisten, das zur Identifikation jener konkreten Stellen des theoretischen Systems gerichtet ist, von denen verschiedene marxistischen Varianten entweder zum konsequenten Bewahren dieses Prinzips führen, oder zu seiner vollkommenen Entwertung – die exakt den Formen des Zerfalls des frühen klassischen /bourgeois/ Programms entspricht.

UDK:330.18

Smith Adam, List Friedrich, Marx, économie classique, économie marxiste, forces de production, mode de production

Drenovec Franček: Smith, List et Marx: Recherches sur l'origine de l'enrichissement

Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

Il s'agit pour l'auteur d'envisager certaines des caractéristiques de l'évolution de la théorie économique pendant ces deux cents dernières années, notamment de voir ce qui est arrivé au programme initial de l'économie classique, lequel prévoyait des investigations sur les causes de l'enrichissement, et pas seulement sur le mode d'existence économique de la richesse. Les tenants de l'économie classique proprement dite allaient très rapidement l'oublier et l'abandonner, cependant qu'il va se conserver en tant que noyau de l'analyse sociale du mode de production industrielle, à partir du 19ème siècle et de façon continue, dans l'oeuvre de Marx et de ses disciples. Suit une analyse de la réalisation du dessein en question par Marx et les marxistes, laquelle s'attache à identifier et à préciser concrètement les prémisses théoriques dont partent les différentes variantes marxistes, celles qui s'attachent de façon conséquente à conserver ledit dessein, comme celles qui vont lui faire subir une complète dévalorisation tout à fait en rapport avec le processus de décomposition du programme initial de l'économie classique bourgeoise.

UDK: 330. 185 LIST: 141. 821:330.148

nacionalna ekonomija, teorija vrednosti, teorija produktivnih sil, prvotna akumulacija, družbena reprodukcija, družbena kritika

Tomaž MASTNAK: VPRAŠANJA RAZVOJA KAPITALIZMA IN SOCIALISTIČNA KRITIKA. Ob Marxovi kritiki Friedricha Lista

Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

Ob prevodu Marxove kritike Friedricha Lista v slovenščino avtor rekonstruira "predmet" Marxove kritike: Listovo življenje in delo, njegove predloge za reformo ekonomske teorije in prakse, njegovo socialno teorijo in poglede na razvoj kapitalizma v Nemčiji.

Marxovo kritiko Lista postavlja najprej v kontekst drugih sodobnih kritik Listove ekonomije /z leve, z desne in iz centra/, prikaže genezo kritike F. Lista v celotnem Marxovem in Engelsovem delu ter na osnovi tega dokazuje, da je zgodovinski pomen te kritike v diferenciranem zavračanju tako ekonomskega protekcionalizma kot teorij svobodne trgovine in konstituciji nove, revolucionarno socialistične pozicije kritike. V Marxovi in Engelsovi kritiki F. Lista kot sistematizatorja ekonomskih želja nemške buržoazije in najnaprednejšega sodobnega nemškega ekonomista vidi moment oblikovanja ekonomske platforme delavskega gibanja v buržoaznodemokratski revoluciji 1848/49.

UDK: 330. 185 LIST: 141. 821:330.148

national economy, theory of value, theory of productive forces, accumulation, social reproduction, social criticism

Tomaž Mastnak: Questions of the Development of Capitalism and the Socialist Criticism /On Marx's Criticism of Friedrich List/

Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

On the occasion of the translation of Marx's criticism of Friedrich List's life and work, his social theory and viewpoints of the development of capitalism in Germany.

The author places Marx's criticism of List in the context of other contemporary criticisms of List's economy (from the Left, from the Right and from the Center), presents the genesis of F. List's criticism in the complete work of Marx and Engels and on this basis he demonstrates that the historical meaning of this criticism is in the differentiated rejection of economical protectionism as well as theories of free trade and in the constitution of the new revolutionary socialist position of criticism. In Marx and Engel's criticism of List as a systematizer of economic wishes of the German bourgeoisie and the most progressive German economist of that period the author sees a motive of forming the workers' movement economic platform in the bourgeois-democratic revolution in 1848/49.

UDK: 330.185 LIST: 141.821:330.148

économie politique, théorie de la valeur, théorie des forces de production, accumulation primitive, reproduction sociale, critique sociale

Tomaž Mastnak: Les questions de l'évolution du capitalisme et la critique socialiste à propos de Friedrich List et de sa critique par Marx.

Časopis za kritiko znanosti 53–54/1982

La traduction en slovène de la critique de l'oeuvre de Friedrich List par Marx fournit à l'auteur l'occasion de reconstruire "l'objet" critiqué par Marx, à savoir la vie et l'oeuvre de List, ses propositions relatives à une réforme de la théorie et de la pratique économiques, sa théorie sociale, enfin ses idées quant au développement du capitalisme en Allemagne.

L'auteur place d'abord la critique de Marx dans le contexte des autres critiques qui, à l'époque, prenaient pour cible l'économie de List (critiques de droite, de gauche et du centre); il montre que la genèse de cette critique se trouve dans l'oeuvre tout entière de Marx et d'Engels, moyennant quoi, il démontre que son importance historique gît dans la réfutation différenciée tant du protectionnisme économique que de la théorie du libre-échange ainsi que dans la constitution d'une position critique, neuve, révolutionnaire et socialiste. Dans cette critique, par Marx des aspirations économiques de la bourgeoisie allemande, de cet économiste allemand le plus avancé de son époque qu'était Friedrich List, l'auteur aperçoit un moment de la formation de la plateforme économique de la classe ouvrière pendant la révolution démocratique bourgeoise de 1848/49.

UDK: 330.185 LIST: 141.821:330.148

nacionalna ekonomija, teorija vrednosti, teorija produktivnih sil, prvotna akumulacija, družbena reprodukcija, družbena kritika

Tomaž MASTNAK: VPRAŠANJA RAZVOJA KAPITALIZMA IN SOCIALISTIČNA KRITIKA. Ob Marxovi kritiki Friedricha Lista

Časopis za kritiko znanosti 53—54/1982

Ob prevodu Marxove kritike Friedricha Lista v slovenščino avtor rekonstruira "predmet" Marxove kritike: Listovo življenje in delo, njegove predloge za reformo ekonomske teorije in prakse, njegovo socialno teorijo in poglede na razvoj kapitalizma v Nemčiji.

UDK: 330.185 LIST: 141.821:330.148

Nationale Ökonomie, Theorie des Wertes, Theorie der Produktionskräfte, ursprüngliche Akkumulation, gesellschaftliche Reproduktion, Gesellschaftskritik

TOMAŽ MASTNAK: Die Frage über die Entwicklung des Kapitalismus und die sozialistische Kritik. Anlässlich der Kritik Marx' an Friedrich List

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 53—54/1982

Anlässlich der Übersetzung Marx' Kritik an Friedrich List ins Slovenische rekonstruiert der Autor den "Gegenstand" der Kritik Marx': Lists Leben und Werk, seine Vorschläge für die Reform der ökonomischen Theorie und Praxis, seine soziale Theorie und seine Ansichten auf die Entwicklung des Kapitalismus in Deutschland. Der Autor stellt zunächst die Kritik Marx' an List in den Kontext anderer zeitgenössischer Kritiken an Lists Ökonomie /von links, rechts und aus der Mitte/, er zeigt die Genese der Kritiken F. Lists im gesamten Werk Marx' und Engels' und versucht aufgrund dessen zu beweisen, daß die geschichtliche Bedeutung dieser Kritik in der differenzierten Zurückweisung sowohl des ökonomischen Protektionismus wie auch der Theorien des freien Handels und der Konstitutionen einer neuen, revolutionären und sozialistischen Position der Kritik liegt. In der Kritik Marx' und Engels' an F. List als des Systematisators der ökonomischen Wünsche der deutschen Bourgeoisie und als des fortschrittlichsten deutschen Ökonomen sieht er den Moment der Gestaltung der ökonomischen Plattform der Arbeiterbewegung in der bourgeois-demokratischen Revolution 1848/49.

The author reconstructs the "subject" of Marx's criticism of List: List's life and work, his proposals for the reform of economic theory and practice, his social theory and his views on the development of capitalism in Germany. The author first places Marx's criticism of List in the context of other contemporary criticisms of List's economy /from the left, right and from the middle/, he shows the genesis of the criticisms of F. List in the entire work of Marx and Engels and attempts to prove on the basis of this that the historical meaning of this criticism is in the differentiated rejection of economical protectionism as well as theories of free trade and in the constitution of the new revolutionary socialist position of criticism. In Marx and Engels' criticism of List as a systematiser of economic wishes of the German bourgeoisie and the most progressive German economist of that period the author sees a motive of forming the workers movement economics platform in the bourgeois-democratic revolution in 1848/49.